MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

168.585

ÉRTEKEZÉSEK

Nagy Kornél

Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

NAGY KORNÉL

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK KATOLIZÁCIÓJA (1685–1715)

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2012

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

NAGY KORNÉL

Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2012

168.585

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© Nagy Kornél, 2012

ISBN 978-963-9627-43-7
ISSN 2063–3742

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

585 35/2012

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Horváth Imre
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka: Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

TARTALOM

Előszó 7

Bevezetés 11

Célkitűzések és problémák 11
Forrásanyag és rövid historiográfiai áttekintés 15

Kísérletek az egyházegyesítésre a közép- és kora újkorban 23

Konstantinápoly uniós törekvései a középkorban 23
Róma uniós törekvései a középkorban: a kilikiai uniók 34
A ferrara–firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra 37
Az anyaországi egyház és az unió kérdése a kora újkorban 44
Nikol Torosowicz érsek lembergi uniója (1627–1681) 49

A Habsburg-udvar uniós politikája 58

Telepítéspolitika az egyházi uniók jegyében 58
Uniós kísérletek az ortodox szerbek körében 63
A kárpátaljai rutének egyházi uniója 67
Az erdélyi románok egyházi uniója 74

Oxendio Virziresco és az erdélyi örmények uniója 80

Az örmények megjelenése Erdélyben 80
A lembergi unitus érsekség és az erdélyi örmények (1681–1685) 88
Vardan Hunanean érsek és az 1689. évi lembergi örmény zsinat 96
Oxendio Virziresco korai hittérítő munkája Erdélyben (1685–1686) 104
Minas püspök állítólagos katolikus hitvallása 115
Theodor Thoros Wartanowicz püspök erdélyi ambíciói 126
Az egyházi egyesülés és Oxendio püspöki kinevezésének kérdése 130
Oxendio püspökségének első évei (1690–1696) 143
Az Elia Mendrul-ügy (1697–1700) 158

Oxendio püspök kísérlete a moldvai misszió megszervezésére (1700–1710) ... 176
Oxendio püspök utolsó évei és Szamosújvár kiváltságolásának ügye ... 186

Összegzés ... 194

Forrás- és irodalomjegyzék ... 203

Levél- és kézirattári források ... 203
Kiadott források ... 206
Szakirodalom ... 211

Idegen nyelvű összefoglalók ... 228

Summary: The Catholisation of the Armenians in Transylvania (1685–1715) ... 228
Sommario: La cattolicizzazione degli armeni in Transilvania (1685–1715) ... 236

Mutató ... 245

ELŐSZÓ

A hazai és nemzetközi tudomány számára nem volt ismeretlen az erdélyi örmények egyháztörténete. Számon tartotta mindezt a nemzetközi armenisztika is mint az örménység történetének egyik igen fontos szeletét, ám ennek ellenére sosem került igazán e tudományág művelőinek a látókörébe. Az erdélyi örmények egyháztörténetét figyelemmel kísérte továbbá a nemzetközi, illetve a magyar történettudomány is, jóllehet hosszú évtizedeken át nem vetette komoly, minden részletre kiterjedő, tudományos vizsgálatok alá. Talán ennek az egyik, ha nem a legfontosabb oka az volt, hogy az erdélyi örményekről szóló, több nyelven írott dokumentumok – különösen az egyházi unió periódusára vonatkozóan (1685–1715) – nem egy helyen és nem egy országban lelhetők fel. Ezért hosszú ideig az erdélyi örmények katolizációjának kutatása eleve kudarcra volt ítélve, hiszen igencsak széles körű és sokrétű levéltári ismereteket, valamint nyelvtudást követelt meg.

Az erdélyi örmények egyháztörténetének megértése igen alapos armenisztikai jártasságot is igényel, mert a katolizáció kérdését nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi rekatolizáció történetének egyik fontos fehér foltjaként tartják számon. Ennek a megértéséhez azonban vissza kellett menni az örménység történelmének korábbi, „vérzivataros" évszázadaiba. Hiszen magát az erdélyi örmények katolizációját egy kora középkori egyháztörténeti probléma kora újkori változatának kell tekinteni. Ezt különösen érdekessé teszi az a tény, hogy az örménység történelme során szinte állandóan szembe találta magát előbb Konstantinápoly (Bizánc), majd utóbb Róma egyesítő törekvéseivel, és mindezek gyakorta szekuláris tendenciákkal is társultak. Következésképp az erdélyi örmények katolizációja olyan bonyolult kutatási területnek bizonyult, mely a nemzetközi kutatásokban módszertanilag is igen nehezen volt kivitelezhető. Ezen túlmenően nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az erdélyi örmények katolizációja gyakorlatilag egybeesett az Erdélyi Fejedelemségnek a Habsburg Monarchiába történő betagozódásával, valamint a Magyarországon élő, különböző nemzetiségű és ortodox felekezetű keresztény lakosság körében meginduló rekatolizációs kísérletekkel.

Jelen munka a 2008. május 16-án nyilvános védésre benyújtott, és 2009. május 4-én megvédett doktori disszertációm átdolgozott és kibővített változata. Ebben a témában az első cédula elkészítésétől a disszertáció nyilvános védéséig mintegy másfél évtized telt el. Ez irányú kutatásaimat még egyetemistaként néhai Schütz Ödön (1916–1999) armenológus professzor vezetésével kezdhettem el. Ő volt az, aki felhívta a figyelmemet az örmény apostoli egyház és a római kato-

likus egyház közötti kapcsolatok kutatásának hiányosságaira. Igaz, az idő tájt nem az erdélyi örménység történetét kívántam vizsgálni, nagyobb érdeklődést mutattam a legjelentősebb kelet-közép-európai örmény közösség, a lengyelországi diaszpóra történeti kutatása iránt. Erdélyt ebben az esetben a lengyelországi örmény közösség történetének szempontjából „csupán" egy „periferiális" alfejezetnek tekintettem. Mindenesetre Schütz Ödön professzor segítségének köszönhetően jutottam ki, 1999-ben, majd halálát követően 2000-ben a jereváni Matenaradaranba (Örmény Nemzeti Levéltár), illetve a velencei Mechitarista Főapátságba levéltári kutatások céljából. Már akkor néhány, később fontosnak bizonyuló dokumentum akadt kezembe az erdélyi örmények történetéről, aminek abban az időben még nem tulajdonítottam különösen nagyobb jelentőséget.

Az erdélyi örménység egyházi uniójának problémájára a hazai rekatolizáció történetének szempontjából egykori tanárom, néhai Tóth István György (1956–2005) hívta fel a figyelmemet az 1990-es évek közepén, aki akkor éppen a szentszéki levéltárakban tanulmányozta a magyarországi és az erdélyi katolikus missziókra vonatkozó iratokat. Ő terelte érdeklődésemet az ottani gyűjteményekben található, az erdélyi örményekre vonatkozó tetemes számú, felbecsülhetetlen értékű, több nyelven írott és kevéssé feltárt forrásanyag irányába.

Az erdélyi örmények katolizációjára vonatkozó levéltári kutatásokat illetően az igazi nagy lökést egy római kutatóösztöndíj adta meg 2004-ben. Ez idő alatt váltak teljesen ismertté előttem az erdélyi örmény vallási uniónak, valamint az egyesülést Erdélyben lebonyolító Oxendio Virziresco (1654–1715) világi papmisszionárius, majd később unitus püspök élettörténetének a körvonalai. A 2004. évi ösztöndíjat 2006-ban, 2008-ban és 2010-ben további római, illetve vatikáni kutatások követték. Mindeközben az erdélyi örmények katolizációjával kapcsolatban 2004-ben és 2007-ben Erdélyben, illetve 2005-ben ismét Velencében folytathattam kutatói munkát. Ez irányú külhoni tudományos tevékenységemet jól egészítették ki a hazai levéltárakban és közgyűjteményekben végzett, a témához szorosan kapcsolódó részkutatások is. Ez idő alatt bontakozott ki végleg az eddig kevésbé ismert erdélyi örmények katolizációjának és Oxendio Virziresco pályájának részletes története számomra.

Az 1999-ben és a 2000-ben biztosított örményországi tanulmányutamat a Magyar és az Örmény Tudományos Akadémia között működő kutatói csereprogram tette lehetővé. Az 1999. és a 2005. évi velencei ösztöndíjakat a lisszaboni központú Calouste Gulbenkian Alapítvány támogatta. A 2004., a 2006., a 2008. és a 2010. évi Rómában, valamint a Vatikánban folytatott levéltári kutatásokat a nevezett évekre adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából végeztem el. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

Kedves és tiszteletteljes kötelességemnek teszek eleget, amikor hálámat fejezem ki mindazoknak, akik őszinte érdeklődéssel kísérték kutatásaimat. Kiemelt köszönet illeti témavezetőmet, Kalmár Jánost, akire mindig mindenben számíthattam, és a legkritikusabb, legnehezebb pillanatokban is önzetlenül támogatott, illetve bátorított disszertációm megírásában. Úgyszintén a köszönet és a hála hangján szólhatok opponenseimről, Baán Istvánról (aki mellesleg egyháztörténet- és bizantinológiatanárom volt egyetemi évek során) és Fazekas Istvánról, akik észrevételeikkel és építő jellegű kritikáikkal segítették e munka megszülete-

sét. Őszinte köszönet illeti továbbá Molnár Antalt, aki példamutató kollegialitásával, illetve tanácsaival támogatta egyháztörténeti jellegű érdeklődésemet, és mindvégig kitüntető figyelemmel kísérte kutatásaimat. Szintén hálás köszönet illeti Soós Istvánt és Bíró Lászlót, akik időt és energiát nem kímélve önzetlenül, jóindulatú kritikai megjegyzéseikkel nyújtottak segítséget a disszertáció kéziratának ellenőrzésében, átolvasásában és szerkesztésében.

Külön szeretnék köszönetet mondani azoknak a hazai, illetve külföldi történész, armenista és italianista kollégáknak is, akik mindvégig támogattak kutatásaimban, valamint észrevételeikkel, tanácsaikkal új és új ötleteket adtak e munka megírásához. Többek között Bakáts Bernadettnek, Stefano Bottoninak, Hegedűs Andrásnak, Hegyi Klárának, Fejérdy Andrásnak, Fodor Pálnak, Giovanni Foschinak, Horn Ildikónak, Horváth Richárdnak, Katkó Gáspárnak, Kovács Bálintnak, Oborni Teréznek, Pálffy Gézának, Papp Eszternek, Poór Jánosnak, R. Várkonyi Ágnesnek, Sudár Balázsnak, Szabó Péternek, Tóth Gergelynek, Giusto Trainának, Vajk Ádámnak, Varga J. Jánosnak és végül, de nem utolsósorban Lewon Boghos Zekiyan atyának.

Úgyszintén csak a köszönet hangján szólhatok a Római Magyar Akadémiáról. Itt külön megköszönöm E. Kovács Péter igazgatónak és munkatársainak a római és a vatikáni kutatások ideje alatt nyújtott önzetlen segítségüket.

Korántsem utolsósorban hálás köszönet illeti munkahelyemet, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét, melynek vezetősége mindent megtett annak érdekében, hogy nyugodt körülmények között, zökkenőmentesen végezhessem el kutatómunkámat és írhassam meg disszertációmat az erdélyi örmények katolizációjáról.

Végül meg kell emlékeznem azokról a tanáraimról, akik nem érhették meg e munka megszületését. Schütz Ödönt és Tóth István Györgyöt egyaránt 1992-ben volt alkalmam megismerni, és attól kezdve 1999-ben, illetve 2005-ben bekövetkezett halálukig minden lehetséges módon támogatták egyetemi tanulmányaimat és kutatásaimat. Tőlük egy életre szóló emberi és tudósi indíttatást kaptam. A velük eltöltött hosszas beszélgetések mind a mai napig legmaradandóbb emberi és intellektuális élményeim közé tartoznak. Ezért e könyvet nagyrabecsülésem jeléül az ő emlékükre ajánlom.

Budapest, 2010. október 30.

BEVEZETÉS

CÉLKITŰZÉSEK ÉS PROBLÉMÁK

A 17–18. század fordulója Magyarország és Erdély történetének egyik legizgalmasabb korszaka. Az oszmán-törökök kiűzése, a közel másfél évszázados önálló államisággal rendelkező Erdélyi Fejedelemség betagozódása a Habsburg Monarchiába, az egykori oszmán hódoltság hatalmas parlagon maradt területeinek betelepítése, a mindennapi élet újjászervezése hatalmas feladatokat rótt a bécsi udvarra. Ez az időszak (1686–1711) a római katolikus egyház számára is óriási kihívásokat, lehetőségeket és feladatokat hordozott magában: az északi és a keleti országrészben minden eddiginél nagyobb lendületet vett a rekatolizáció, az oszmánoktól visszafoglalt területeken pedig százötven év után újra megjelentek az elhagyatott és elpusztult egyházmegyék püspökei, akiket a Szentszék által küldött misszionáriusok, valamint világi és szerzetes papok segítettek a római katolikus egyházi élet megújításában.

A Róma támogatását maga mögött tudó magyar katolikus egyház ellenreformációs törekvései ugyanakkor egybeestek a bécsi udvar érdekeivel. A katolikus Habsburgok szemszögéből a rekatolizációs törekvéseket nemcsak hitbéli, hanem gazdasági, népesedési és társadalmi megfontolások is ösztönözték. Ehhez pedig a római katolikus vallás megfelelő ideológiai hátteret biztosított.

A bécsi udvar meglátása szerint egy felekezetileg egységes társadalom hatékonyabban segíti elő az állam működését. A homogénebb felekezetű lakosság vagy társadalom könnyebben kormányozható, a lakosság pedig fegyelmezettebben fizeti be az adókat a központi kincstárnak. Ezért volt fontos az államnak, hogy minél több egyvallású, lehetőleg római katolikus alattvalója legyen.

Az állam és a római katolikus egyház az ország területén élő ortodox keleti keresztény közösségek rekatolizálásának is komoly figyelmet szentelt. Ebben a bécsi udvart többnyire a fent említett szempontok vezérelték. A 17–18. század fordulóján a korábbi kezdeményezések folytatásaként a magyar katolikus egyház már komoly eredményeket tudott felmutatni a keleti keresztényekkel történt uniók létrehozásával.

A délvidéki szerbek között már a 17. század elején megindult a Habsburg-udvar hathatós támogatásával a katolizáció. A szlavóniai szerbek a 17. század elején, míg a szerémségi és baranyai szerbek a század végén ismerték el az uniót a katolikus egyházzal. Az unitus szerbek azonban komoly nehézségekkel találták szembe magukat. Egyrészt püspökségeiket a Szentszék nem kanonizálta.

Ez csak kárt és nem hasznot hozott az unitus szerbeknek. Másrészt a pátriárkájukkal 1690-ben Magyarországra bemenekülő szerbek ezrei a felekezeti viszonyokat megváltoztatták az unitus szerb lakosság körében. Túlsúlyba kerültek az ortodoxok, és a szerb pátriárka vezetésével sikeresen hárították el a magyar katolikus egyház és a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseit. Sőt az ortodox szerbek sikeres ellenmissziókat folytattak unitus honfitársaik visszatérítésére.

A kárpátaljai rutének több korábbi kísérlet után 1646-ban Ungváron kimondták az egyesülést, illetve a ferrara–firenzei és a breszti uniós zsinatok szellemében tették le a hitvallást. Az említett időszakban a ruténeknek elsősorban az unió gyakorlati megvalósításával, a püspökkinevezések körüli kánonjogi vitákkal és az önálló egyházmegye felállításának problémáival kellett megküzdeniük.

Az erdélyi ortodox románok rekatolizálását az udvar és az egyház a ruténekhez hasonlóan kiemelt fontosságú kérdésként kezelte. A sokfelekezetű Erdélyben a 17. század végén egyfajta konfesszionális egyensúly alakult ki a protestánsok és a katolikusok között. A rekatolizációs törekvések egyik kulcskérdése volt: vajon a nagyszámú erdélyi ortodox románság megmarad-e saját vallásán vagy áttéríthető-e a római katolikus hitre. Az udvar meglátása szerint a román unió megteremtésével a katolikusok javára megbontható az előbb említett konfesszionális egyensúly Erdélyben. Mindenesetre tény, hogy a jezsuita páterek hittérítő munkájának eredményeképpen 1697–1701 között létrejött a gyulafehérvári román unió.

Az erdélyi örmények katolizációját és unióját tulajdonképpen ebben a komplex egyháztörténeti kontextusban kell elhelyezni és vizsgálni. Az 1668–1672 között Moldvából és Lengyelországból bemenekülő örmények konfesszionális kérdését sok tekintetben a magyar és a nemzetközi egyháztörténet egyik fehér foltjaként tartják számon. Az örmények unióját elsősorban egy személyhez, a püspöki címet is viselő Oxendio Virzirescóhoz,[1] illetve az ő hittérítői és egyházszervezői tevékenységéhez kötik. Ez mintegy harminc esztendőt ölelt fel, amely egybeesett az Erdélyi Fejedelemségnek a Habsburg Monarchiába történt integrálásával. A magyar történeti köztudatban históriájukról hosszú ideig igen csekély információ állt rendelkezésre. Ismert volt például az örmények 1672. évi betelepülése Minas Alēk'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i[2] (kb. 1610–1686) püspök vezetésével; a püspök 1686. évi állítólagos katolikus hitvallása; a Rómával történt unió létrejötte 1690 körül; Szamosújvár alapítása; az örmény unitus püspök munkácsi fogsága a Rákóczi-szabadságharc idején; valamint a püspök halála Bécsben 1715-ben.

---

1 A püspök nevének több ismert alakja van, mint például Auxendius Virzirescus, Oxendius Verzelescul, Auxentius Virziresky, Verzár Oxendius, Awksēnt Vrcesgul, Ōk'sēntios Vrzarean, Oxendius Wyrzyreseb (Vyrzyreseb) stb. Hosszú gondolkodás után arra jutottunk, hogy a monográfiában az olaszosított Oxendio Virzirescót használjuk, mert a Szentszékhez küldött jelentéseit a püspök mindig ezzel a névvel írta alá.

2 Az örmény szövegek és nevek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, amelyet a nemzetközi armenológiai társaság, az AIEA (= *Association Internationale des Études Arméniennes*) határozott meg. (Pontosabban Hübschmann–Meillet–Benveniste armenisták által összeállított átírási szabályzat.) Néhány örmény egyházfő és főpap nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottuk, de zárójelben esetükben is megadtuk – dőlt betűvel szedve – eredeti örmény nevüket.

Az erdélyi örmény egyházi unió kutatásának egyik problémája az volt, hogy az időszakról szóló dokumentumok és források túlnyomó többsége nem magyarországi, hanem szentszéki levéltárakban található. A másik probléma abban gyökerezett, hogy az örmények uniójára vonatkozó magyar és idegen nyelvű történeti irodalom rendkívül csekély, illetve nem egyenletes színvonalú. Ez utóbbi esetben még inkább nehezítette a kutatást, hogy az irodalom többsége – egy-két kivételtől eltekintve – a 19. század második felében és a 20. század elején látott napvilágot.[3]

Ezek a történeti munkák, tanulmányok gyakorta egymásra hivatkoztak, illetve egymástól szó szerint emeltek át fejezeteket, továbbá az örmény uniónak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Hasonló volt az álláspontjuk Oxendio püspök tevékenységéről is, azaz nem részletezték erdélyi hittérítői és egyházszervezői munkásságát. Sőt egyfajta romantikus, idilli képet hagyományoztak róla az utókorra, aki minden körülmények között az örmények érdekeit védte Erdélyben. Az unitus püspököt tulajdonképpen valamiféle apostol- vagy papfejedelemként, az erdélyi örmény náció vezetőjeként tüntették fel. Munkánk célja többek között, hogy ezt az idealisztikus képet fenntartásokkal kezeljük, illetve revízió alá vegyük.

Az örmények uniója a felvetett problémák mellett még sok olyan megválaszolandó kérdést is magában hordoz, amelyre a korábbi, kisszámú szakirodalom nem adott kielégítő választ. Hosszú ideig nem lehetett tudni, vajon milyen szerepet játszott a magyarországi római katolikus egyház, valamint a bécsi udvar rekatolizációs politikája az örmények uniójában; és amennyiben nem befolyásolta, akkor miért nem. Nem voltak ismeretek arról sem, vajon a bécsi udvarnak a törökök kiűzése utáni népesedési és telepítési politikájában milyen szerepet szántak az örményeknek. Azaz alkalmazták-e a 17–18. század fordulóján a bécsi udvari hatóságok velük kapcsolatban a különböző berendezkedési tervezetek telepítési és konfesszionális elgondolásait, terveit, avagy sem.

Felmerül továbbá az a kérdés is, vajon az udvar milyen korábbi uniós és rekatolizációs módszerek, tapasztalatok és minták alapján kívánta tető alá hozni a vallási egyesülést. Következésképpen: az erdélyi örmények uniója összehasonlítható-e a kárpátaljai rutének, a délvidéki szerbek és az erdélyi románok között folytatott rekatolizációs és hittérítői tevékenységgel? Párhuzamba lehet-e ezeket az egyesüléseket állítani, vagy az erdélyi örmények katolizációja teljesen egyedi esemény volt-e? Tehát külső hatásra, a magyar katolikus egyház tevékenységétől függetlenül megtörtént egyesülésről kell-e jelen esetben beszélni? A fentiek alapján felvetődik továbbá az a kérdés is: vajon az örmények egyházi uniója esetleg öncélú eseménynek tekinthető-e?

Nem tisztázott eddigelé az sem, vajon milyen gazdaságpolitikai megfontolások vezettek az egyesüléshez. Már ha ugyan egyáltalában voltak ilyenek. Azaz például kecsegtették-e az áttért örmény papokat a nemesi rang, az adómentesség lehetőségének ígéretével vagy adományozásával.

A források feldolgozásának és elemzésének hiánya miatt nem tisztázott, vajon az egyházi unió megkötését pusztán a hitbéli egység helyreállításának gon-

3 Erre vonatkozóan lásd a következő alfejezetet.

dolata vezérelte-e. Nincs feltárva az sem, vajon léteztek-e az örmények uniójának esetleg korábbi középkori és kora újkori uniós mintái. S ehhez kapcsolódva behatóan meg kell vizsgálni, vajon a korábbi anyaországi, kilikiai, ferrara–firenzei, breszti és lembergi zsinatok, illetve uniók mennyiben hatottak az erdélyi örmények egyházi uniójára. Végül: voltak-e úgymond „külföldi" kapcsolatai az örmények uniójának?

Nem ismert, hogy valójában történt-e uniós kezdeményezés Oxendio Erdélybe érkezése előtt. Az eddig feltárt kútfők alapján nem lehet pontosan eldönteni, vajon Minas püspök valóban letette-e a katolikus hitvallást, mintegy előkészítve az erdélyi örmények egyesülését. Nem teljesen tisztázott az sem, mikor, hogyan, milyen körülmények között zajlott le az erdélyi örmények köreiben a vallási unió. Nincs kellően feltárva az sem, vajon Oxendio püspökké való kinevezése milyen körülmények és feltételek között történt. Újabb kérdés: mennyire játszott szerepet ebben maga a Szentszék, vagy éppenséggel a magyar katolikus egyház és a bécsi udvar?

Az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alapossággal és körültekintéssel azt sem, vajon az örmények egyházi uniója konfliktusok nélkül, vagy kemény belső viszályokkal, vitákkal és hittagadásokkal ment-e végbe Erdélyben. Pontos és kielégítő választ kíván az a kérdés is: vajon milyen volt az áttért örmény papoknak az unióról kialakult képe? Megőrizték-e az unió után az örmény egyházi hagyományokat, vagy pedig az erdélyi örmények teljes latinizációja került-e előtérbe? Ezzel kapcsolatban fontos elemezni azt, vajon miként vélekedett Oxendio püspök az unióról és az unió hasznáról. Kitartott-e ő is az örmény szokások megmaradása mellett, vagy a latinizáció híve volt? Vagy ha a latinizációt tartotta szem előtt az unió gyakorlati megvalósításában, akkor ez milyen megfontolásokból fakadt?

Az eddigi kutatások tükrében keveset lehetett tudni arról is, milyen volt Oxendio missziója, voltak-e Erdélyben támogatói, hogyan oldódott meg a javadalmazása és a pénzügyi kérdések mennyire befolyásolták hittérítői tevékenységét Erdélyben. Az sem világos: vajon unitus püspökként csak az örmények lelki gondozásáról kellett-e gondoskodnia, vagy a katolikus magyarokra és székelyekre is felügyelnie kellett-e? Hallgat az eddigi kutatás arról is, vajon Oxendio hittérítői tevékenysége csak Erdélyre összpontosult-e, vagy kiterjedt-e más, szomszédos tartományokra is? Fényt kell deríteni arra is, vajon miképpen ítélte meg az örmények unióját az udvar, a római katolikus egyház, illetve miként szóltak róla maguk az örmények. Végül választ kell adni arra a kérdésre, vajon az örmények uniója a többi unióval összevetve sikerként vagy kudarcként könyvelhető-e el.

A fent elősorolt kérdések mind-mind azt bizonyítják, hogy csak alapos és mélyreható kutatással lehet az erdélyi örmény uniót és Oxendio püspök tevékenységét vizsgálni. Jelen kötetünkben a kevés, korábban feltárt, illetve a nagyszámú feltáratlan (honi és külföldi) levéltári dokumentumra támaszkodva, valamint a nem túl bőséges irodalom eredményeinek kritikai elemzését elvégezve próbálunk a felvetett kérdésekre és problémákra lehetőleg egyértelmű és pontos választ/válaszokat keresni. Úgy véljük, munkánkkal sikerül majd eloszlatni azt a homályt, továbbá azokat a téves képzeteket, amely, illetve amelyek az erdélyi örmény egyháztörténet 1685–1715 közötti időszakának kutatását a magyar és a nemzetközi tudományos közéletben mind a mai napig körüllengik és befolyásolják.

FORRÁSANYAG ÉS RÖVID HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Jelen munka gerincét a szentszéki levéltárakban feltárt forrásanyag képezi, amelyben részletes és értékes információk találhatók Oxendio püspök 1685–1715 közötti erdélyi tevékenységéről, valamint az erdélyi örményekről. Különösen a Hitterjesztés Szent Kongregációjának[4] (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Sacra Congregatio pro gentium Evangelisatione seu de Propaganda Fide*) történeti levéltára, valamint a Vatikáni Titkos Levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*) őriztek meg róluk óriási mennyiségű dokumentumot.[5] A szentszéki levéltárak erdélyi örmény vonatkozású iratanyagának egyháztörténeti fontosságára a magyar és nemzetközi kutatók közül már Baán István, Benda Kálmán, Fazekas István, Galla Ferenc, Hodinka Antal, Raymond Haroutioun Kévorkian, Molnár Antal, Gregorio Petrowicz, Sávai János, Schütz Ödön, Paul Shore, Tóth István György, Vanyó Tihamér és Athanasius Welikyj is felhívták a figyelmet.[6]

A Jezsuita Rend Római Levéltárában (*Archivum Romanum Societatis Iesu*), különösen az Osztrák Rendtartományra (*Fondo Austria*) vonatkozó dokumentumokban a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció felbecsülhetetlen forrásait őrzik. Ezek közül az egyik legértékesebb anyagot rejtik a nevezett rendtartomány évkönyveit tartalmazó kötetek, melyek jól rendszerezve, évről évre számolnak be a magyarországi és erdélyi jezsuita missziókról. Témánk szempontjából, a tárgyalt periódusra vonatkozóan csupán egy nagyobb, korabeli latin nyelven írott bekezdés érdemel figyelmet. Ugyanis az 1697. év történéseit tárgyaló évkönyvben találunk az erdélyi örmények uniójára, rítusára és egyházi életére utaló, fontos és kiegészítő információkat.[7]

Bécsben, az Österreichische Staatsarchiv anyagában néhány további adalék olvasható az erdélyi örményekről. Korszakunkra vonatkozóan Oxendio püspök 1712–1715 közötti bécsi tartózkodása alkalmával található csekély számú doku-

---

4 A nevezett intézményre továbbiakban a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

5 A Vatikáni Titkos Levéltárba (*Archivio Segreto Vaticano*) a bécsi apostoli nunciatúráról került be egy témánk szempontjából igen jelentős, és mintegy száz fóliót kitevő forrásanyag, amely Oxendio püspök és Elia Mendrul, illetve Yovhannēs Naxšun unitus örmény papok 1697–1699 között kirobbant viszályát taglalja. E forráscsoport témánk szempontjából rendkívül fontos, mivel bepillantást nyújt az erdélyi örmények belső egyházi életébe a 17. század végén. A nevezett forráskötet anyagát több más egyházi témájú dokumentummal együtt maga Giuseppe Garampi (1725–1792) bíboros bécsi, illetve varsói apostoli nuncius és mecénás gyűjtötte össze. A nevezett forráscsoporttal kapcsolatban itt meg kell jegyezni, hogy a kiváló magyar egyháztörténész Vanyó Tihamér két monográfiájában is tett említést a Vatikáni Titkos Levéltárban található erdélyi és magyar örmény közösségekről szóló kiadatlan dokumentumokról is. Lásd ASV, ANVienna. Vol. 196.; Vanyó, 1933. 113–118.; Vanyó, 1986. 180–182.; Giuseppe Garampi apostoli nuncius tevékenységéről lásd még: Dell' Orto, 1995.; Vanysacker, 1995.; Vanysacker, 1997. XI–XVIII.; A Vatikáni Titkos Levéltár Fondo Missioni nevű iratcsoport egyik kötetében találunk értékes értesüléseket az erdélyi örményekről. Ezekben elsősorban az egyházi uniót követő periódusból gyűjthetünk össze igen értékes információkat az erdélyi örmények egyháztörténetéről. Lásd ASV, FM. Vol. 106. (Fólió számozás nélkül.)

6 A szentszéki levéltárakban folytatott magyar történeti kutatásokról lásd Vanyó, 1991. 332–337.; Tusor, 2004.

7 A dokumentum teljes címe: *Gesta nostrorum in Dacia ab anno 1692*. ARSI, FA. Hist. Vol. 155. Fol. 81.

mentum, amikor Szamosújvár kiváltságolása ügyében hagyta el Erdélyt és távozott a császárvárosba.[8]

A bécsi és velencei mechitarista apátságok levéltáraiban az erdélyi örmények korai történetére vonatkozóan sajnos nem lelhetők fel olyan kútfők, amelyek elősegíthetnék a téma kutatását. Természetesen az erdélyi örményekről szép számban találhatók dokumentumok, ezek azonban tárgyukat tekintve a 18. század utolsó harmadára koncentrálódnak.

A jereváni Nemzeti Levéltárban, a Matenadaranban a jelzett időszakból csupán néhány erdélyi, lengyelországi és moldvai eredetű örmény nyelvű kézirat maradt fenn. Ezek a dokumentumok többségükben az erdélyi örmények kivándorlásáról nyújtanak fontos információkat, különös tekintettel az erdélyi és a moldvai örmények vallási helyzetére, valamint a római katolikus hitre történt áttéréseikre.[9]

Az erdélyi örmény unióról az erdélyi örmény egyházi levéltárakban szintén kevés dokumentum áll a kutató rendelkezésére. A besztercei örmény közösségre vonatkozó egyházi anyagot a szentszéki levéltárakban őrzik.[10] Az erzsébetvárosi (ebesfalvi) örmény katolikus főplébánia könyvtárában a legkorábbi kézirat 1729-ből származik, annak ellenére, hogy az unitus plébániát 1708-ban alapította Oxendio püspök.

A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia könyvtárában tárgyunkról csak egy töredékes kézirat maradt fenn, amely klasszikus örmény nyelven (*grabar*) a plébánia történetét taglalja az alapítástól, 1695-től 1719-ig. A kézirat ugyanakkor csak kevés használható információval szolgál Oxendio püspök tevékenységéről.[11]

Szamosújvár esetében nehezebb a helyzet. Egyrészt az egyházi levéltári források inkább a 18. század második felétől kezdve nyújtanak értesüléseket az ottani örmény egyházról, másrészt az első örmény templomot csak 1722-ben szentelték fel (a katedrálist csupán 1794-ben). Az egyházi iratanyagok közül sok a költözésekkor szétszóródott vagy megsemmisült. Ellenben jól dokumentált a szamosújvári örmény önkormányzati és bírósági iratanyag, mely 1714-től 1799-ig az erdélyi örmény jogi, gazdasági, peres, valamint esetenként egyházi ügyeibe nyújt betekintést. A korszakra vonatkozóan öt kézirat maradt fenn, melyet a szamosújvári Történeti Múzeum kézirattárában őriznek. Ezek a doku-

8 ÖSTA, AVFHA. SA. rote Nr. 8. Konv.; ÖSTA, AVFHA HFÖ. rote Nr. 750.; ÖSTA, AVFHA. FAH. Kt. Ezenfelül a bécsi állami levéltárból a vonatkozó korszakra csak egy dokumentumról van tudomás. 1702. február 24-i keltezéssel az örmények gazdasági ügyek miatt a bécsi udvarnál panaszolják be a besztercei szászokat. Kovács Bálint szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönünk. Az irat: ÖSTA, KA. HPE. Bd. 415. Fol. 714.; Lásd Kölönte, 1910. 138.; Kovács, 2006. 55.; Garda, 2007. 228.

9 MA Ms, No. 1708. No. 3519., No. 5812., No. 6582., No. 9800.

10 APF SOCG, Vol. 529., Vol. 531., Vol. 532., Vol. 533., Vol. 534.; APF SC, Fondo Armeni. Vol. 4.

11 A gyergyószentmiklósi unitus plébániát 1695-ben létesítette Oxendio püspök. Első plébánosa Cziffra Luszig Jakab (*Yakob Lusikean Jiffrayec'i*) volt, akit a püspök szentelt pappá. *„Imanē (Ōgsēntios Vercarenc' Pojanc'i) jernadri paron tēr Yakob Lusik Jiffrayec'i amanaki antamahun ast i Čurčov yami tearn, 1719 septembri 6.* [Cziffra Lusig Jakab, aki a botoşani-i születésű Oxendio Virziresco által lett felszentelve, 1719. szeptember 6-án a pestisjárvány idején Gyergyószentmiklóson meghalt.]" GYÖKPK, Plébánia története. I. Könyv 1. Fejezet (1695–1719).

mentumok az örmény város önkormányzatának felállításáról, valamint az örmények adózásáról informálnak.[12]

A másik örmény településre, Csíkszépvízre vonatkozó dokumentumanyag tekintetében még nehezebb dolgunk van. Bár a legkorább erdélyi örmény kolóniáról van szó, az 1694. évi tatár betörés szinte teljesen megsemmisítette az ottani közösséget. 1759 táján új örmény menekültek érkeznek Moldvából, mintegy hatvan örmény család telepedett le a községben. A csíkszépvízi örmény iratok tehát 1760 után maradtak fenn az erzsébetvárosi, illetve 1785 után a csíkszépvízi örmény plébánia könyvtárában, illetve a Propaganda Fide Történeti Levéltárában.[13]

Gyulafehérváron a főegyházmegyei levéltárban gazdag anyag áll a kutatók rendelkezésére az erdélyi örmények történetéről. A probléma ebben az esetben az, hogy a források zömét kitevő örmény vonatkozású canonica visitatiók közül a legkorábbi 1731-ből származik. Oxendio és az örmény unió időszakát tekintve nem találunk adatokat, mivel az akkori erdélyi püspökség élén ebben a korszakban nem volt állandó megyés püspök. Ugyan az erdélyi (csíkkarcfalvai) születésű Mártonffy Györgyöt (1663–1721) 1713-ban kinevezték püspöknek, de Erdélyben csak 1716-ban, azaz közvetlenül Oxendio püspök halálát követően foglalhatta el hivatali helyét és kezdhette meg az erdélyi római katolikus egyházmegye újjászervezését.[14]

A magyarországi levéltárakban Oxendio örmény püspök személyével és tevékenységével kapcsolatban csekély számú, de annál fontosabb forrásanyagot őriznek. A Magyar Országos Levéltárban Oxendio erdélyi tevékenységéről négy dokumentum található. Fontos megjegyezni, hogy az Erdélyi Kancellária és Gubernium 17. század végi, illetve 18. század eleji iratanyagát a Rákóczi-szabadságharc után mesterségesen állították össze.[15] 1698-ból a Gubernium iratai között fennmaradt egy vizsgálat irata, amely Szamosújvár alapítása körül Oxendio püspöknek altorjai Apor István (1638–1704) kincstartóval kialakult jogi és gazdasági vitáiról tudósít. Ezenkívül két irat II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem levéltárából került elő, melyek Oxendio kuruc fogságát taglalják.[16] Végül egy 1711-ben keltezett forrás, mely az Erdélyi Fiscális Levéltárban található. Ez az unitus püspök Szamosújvár ügyében megfogalmazott latin nyelvű felterjesztése a Guberniumnak.[17] A Magyar Országos Levéltárban a fentieken kívül a vizsgált korszakra vonatkozóan csupán az erdélyi örmény kolóniákról készített néhány összeírás, valamint kérelem tanulmányozható.[18]

Az esztergomi Prímási Levéltárban felkutatott forrásokban elsősorban az 1692. évi ebesfalvi konfliktusról esik szó, és hasznos, illetve fontos kiegészítő

12 SZTMK, No. 28., No. 29., No. 30., No. 31., No. 32.

13 APF SC, FA. Vol. 16., Fol. 300., Fol. 324., Fol. 413.; APF SC, FA. Vol. 18. Fol. 330–331.

14 Bernád, 2006. 239., 243., 264. Lásd Szögi, 2006.

15 MOL, F 46. 1698. No 238.

16 MOL, G 16. I. 2. d. No. 520.; MOL, G 19. II. 2 e/a.

17 MOL, F 234. XII ½. Fasc. Litt. A. Ennek a dokumentumnak a másolata fellelhető Rómában, a Propaganda Fide Történeti Levéltárában. Lásd APF SOCG, Vol. 580. Fol. 560–565.

18 Ezek az iratok szintén az erdélyi Guberniumra vonatkozó iratanyagból kerültek elő. MOL, F 46. 1698. No. 50.; MOL, F 49. No. 5. 13. Fasc.; Itt megjegyzendő, hogy az erdélyi örmény összeírásokat Pál Judit és Kovács Bálint is kutatta.

MTA Történettud. Intézet könyvtára BUDAPEST

adatokkal szolgálnak a szentszéki levéltári forrásoknak a témát érintő vagy taglaló irataihoz, különös tekintettel az Oxendio püspökről kialakítható kép árnyalásához.[19]

Az ELTE Egyetemi Könyvtár (Budapest) Hevenesi és Kaprinay Gyűjteménye (*Collectio Hevenesiana*) a magyar egyháztörténetre vonatkozóan számos értékes irataanyagot tartalmaz. Hevenesi Gábor (1654–1715), illetve Kaprinay István (†1786) jezsuita páterek és munkatársaik 1694–1715 között jelentős mennyiségű forrásanyagot másoltak le különböző egyházi és világi levéltárakban, számos fontos kérdésről írtak értekezéseket, amelyek jórészt kéziratban maradtak.[20] Ezek közül néhány az ebesfalvi örmény közösség alapításával, valamint az 1691–1692. évi erdélyi örmény viszállyal foglakozik. Ezzel kapcsolatban maradt fenn 1692-ből az erdélyi örmények tollából írt dokumentum, amely örmény unitusok hitvallását és szokásait írja le. Az 1693-ban keletkezett, ismeretlen szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* című dokumentum pedig időrendi sorrendben az első, az erdélyi örmények egyháztörténetéről szóló forrásként tartható számon.[21]

A budapesti Egyetemi Könyvtár dokumentumai között témánk szempontjából különösen jelentősek az Erdélyben tevékenykedő Rudolf Bzensky (1651–1715) morva jezsuita páter iratai. 1694-ben hittérítői tevékenységéről mintegy negyvenoldalas missziós jelentést készített Hevenesi Gábor számára, és tizenkét fejezetben mutatta be az erdélyi felekezeteket és népeket. Bzensky részletes képet nyújtott az örményekről, a románokról, a szászokról, a bolgárokról, a görögökről, a magyarokról és a nevezett népek vallásos életéről. Az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének mintegy négy oldal terjedelmű alfejezetet szentelt, melyben az erdélyi örmények történetét a betelepülésüktől Oxendio püspökké történt felszenteléséig (1691) mutatja be. Az erdélyi örményekről hiteles információkat közöl, és egyértelmű, hogy a morva jezsuita páter értesüléseit első kézből, azaz magától Oxendiótól szerezhette.[22]

---

19 Pl. AEV, SPSZ. No. 273/2., No. 274/1-4., No. 274/8.

20 Molnár, 2006. 19.

21 A könyvtár katalógusában az iratra vonatkozóan a következő cím szerepel: *Fidelis relatio Armenae dioecesis schismaticae, in negotiis religionis data*. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81–84.; Lásd Nagy, 2010. 379–394.

22 Bzensky szolgálatairól lásd még: ARSI FA, CB. Vol. 126/I. Fol. 336.; ARSI FA, CB. Vol. 126/II. Fol. 369., Fol. 409., Fol. 492., Fol. 536., Fol. 566., Fol. 602., Fol. 646., Fol. 688.; ARSI FA, Hist. Vol. 151. 29. 63. 120.; ARSI FA, Hist. Vol. 152. Fol. 13., Fol. 18.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 5. 32–34.; Bzensky forrása *Origenes Propagationis Variae Fidei in Transylvania* címen íródott; Bzensky forrása módosított változatban megtalálható továbbá: ELTE EKK, CH. Vol. 23. cap. 16. liber 5. (5 oldal). (Oldalszámozás nélkül.) A forráskötet címe: *Syllogimea Transylvanae Ecclesiae per Historiophilum Anagnosten*. A fejezet címe: *De Adventu Armenorum e Moldavia in Transylvaniam Transmigrantium*. E forráskötetben nincs oldalszámozás. Ez utóbbi dokumentum másolata még megtalálható. ELTE EKK, CH. Vol. 15. 248–252.; A morva jezsuita atya tevékenységéről érdekes adalékokat találunk továbbá: ELTE EKK, CH. Vol. 87. 273–302.; Ilia, 1730.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 173., Fol. 170., Fol. 178.; Bzenskyről lásd még: Rus, 1994a. 205–270.; Rus, 1994b. 233–240.; Rus, 1996. 369–457.; Rus, 1997. 183–275.; Rus, 1998. 289–330.; Bzensky páter egy rövid fejezetet szentelt még Oxendio 1708-ban történt rövid erdélyi visszatérésének is az *Annotatio menstrua in modum diarii de mense Augusti 1709* című iratában. ELTE EKK, CH. Vol. 8. 57–61.; Bzensky továbbá 1701-ben írt *Relatio de Ecclesia Transylvania* című munkájában is egy rövid bekezdést szentelt az erdélyi örményeknek. ELTE EKK, CH. Vol. 29. 346.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 11. 112.; Bzensky páter brassói tevékenységéről

Az erdélyi örmények unitus egyházáról szóló forrásgyűjtemények sajnálatos módon igen gyér és hiányos adatokat közölnek. Így például a jezsuita Nicolaus Nilles 1885-ben Innsbruckban megjelentette kétkötetes forráskiadványa. Megjegyeznénk, hogy Nilles adatai a budapesti Egyetemi Könyvtárból származnak.[23]

Az erdélyi örmény egyháztörténet máig legmegbízhatóbb forrása a lengyelországi örmény Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739) unitus püspök nevével fémjelzett egyháztörténeti évkönyv. A klasszikus örmény nyelvű munka a kora középkortól kezdve egészen 1730-ig foglalkozik részletesen az örmény egyháznak a római katolikus egyházzal való kapcsolatával. Külön hangsúlyt kap benne a lengyelországi örmény egyház 17–18. századi története. Roszka igen tömören foglalkozik az erdélyi örményekkel, különösen Minas Alēk'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i és Oxendio Virziresco püspökök tevékenységével. Művében igen merész állításokat közöl főleg az anyaországi főpapokról, akik meglátása szerint önként léptek unióra Rómával. Ennek ellenére Roszka munkája nagyon értékes, mivel Lengyelországról és Erdélyről meglehetősen megbízható információkat szolgáltat. Roszka kéziratát sokáig a bécsi mechitarista kongregáció levéltárában őrizték.[24]

Témánk szempontjából igen fontos a magyar és nemzetközi szinten is nagy elismerést jelentő tudományos vállalkozás, a Benda Kálmán vezetésével kiadott „Moldvai csángó-magyar okmánytár (1467–1706)". Ebben Benda a Propaganda Fide történeti levéltárában fellelhető dokumentumokat a Moldvában a csángó magyarok között tevékenykedő római katolikus misszionáriusok jelentéseit, levelezéseit jelentette meg a 15. század végétől a 17. század végéig. Bár a dokumentumok többsége elsősorban magyar és román történeti vonatkozású, a forrásokban gyakorta történik említés a moldvai örmény közösségekről és egyházról, mégpedig közvetlenül az 1668–1672. évi betelepülés idejéből. A kútfőkből az is kitűnik, hogy már korábban is volt egy kisebb örmény beszivárgás Moldvából Erdélybe, továbbá ekkor már áttért, örmény születésű ferences szerzetesekkel is találkozhatunk például Csíksomlyón.[25]

---

lásd még: ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 162–176.; Rudolf Bzensky 1696-ban, Brassóban keltezett levelét kiadta Sávai János is: a dokumentum Giuseppe Lutioli konventuális ferences (minorita) szerzetes védelmében íródott, mert azzal vádolták be a protestánsok, hogy katolikus szerzetes létére egy nővel folytatott titkos szerelmi viszonyt. Sávai, 1997a. 428–429.; Az említett irat megtalálható: APF SC, FUT. Vol. 2. Fol. 377.; Sávai Jánosnak egyébiránt komoly érdemei vannak az Erdélyre vonatkozó szentszéki missziós jelentések kiadásában. Ugyanakkor forrásközléseit a szakma igen komoly kritikával is illette. Lásd Benda–Tóth, 1994. 20–25.; Tóth, 1998b. 350–353.

23 Nilles, 1885. 915–936.

24 Roszkának igen erős erdélyi kötődései is voltak: szüleivel 1672-ben Lengyelországból (Kameniec-Podolskiból) menekült az erdélyi Besztercére, és ott kezdte fiatalon egyházi pályafutását még apostoli hitvallásúként Minas Zilifdarean püspök védőszárnyai alatt. Az 1720–1730-as évek fordulóján több izben is vizitált a Szentszék utasítására az erdélyi örmény plébániákon. Erdélyi vizitációi során Roszka püspök a helyi örmény közösségek vallási életét megerősítendő, úgynevezett vallásos társaságokat alapított. Ilyen társaságokat (testvériségeket, konfraternitásokat, örményül *elbayrut'iwnk'*) létesített Szamosújvárt, Gyergyószentmiklóson és Erzsébetvárosban. Lásd APF SOCG, Vol. 571. Fol. 618–621.; Ṛošk'ay, 1964.

25 A forrásgyűjtemény először két kötetben jelent meg 1989-ben. A második kiadás 2003-ban látott napvilágot. Benda, 2003.

A tárgyunkra vonatkozó szakirodalomról szólva el kell mondani, hogy az örmény unióról, illetve Oxendio püspök tevékenységéről nagyon kevés használható munka áll rendelkezésünkre. Ezek közül mindenképp ki kell emelni Lukácsy Kristóf (1804–1879), a Pázmáneum egykori növendéke, szamosújvári örmény unitus esperesnek 1859-ben, Bécsben megjelent latin nyelvű művét, amelyben az erdélyi örmény egyháztörténetet dolgozta fel a 19. század közepéig.[26] Lukácsy számos forrást idéz, de ezek eredetét sajnálatos módon nem tünteti fel. Művét ennek ellenére a nemzetközi armenológia alapmunkaként tartja számon.[27]

A mechitarista Bárány Lukács 1888-ban Oxendio Virziresco püspökről írt három részben tanulmányt, az erdélyi örmény Arménia című folyóiratban.[28] Ez az első olyan tudományosnak mondható értekezés, amely megpróbálta összefoglalni a püspök erdélyi tevékenységét. Bárány stúdiuma ugyanakkor rengeteg hibás, sőt félrevezető információt is közöl, és elsősorban Lukácsy Kristóf idézett könyvére támaszkodik.[29]

Az erzsébetvárosi születésű Bárányhoz hasonlóan szintén mechitarista szerzetes Kovrig Gergely (örmény nevén: Grigor Govrikean) 1896-ban Bécsben jelentette meg monográfiáját, amely szülővárosának a történetét dolgozta fel. Az ottani örmény közösség uniálásáról, illetve rekatolizációjának körülményeiről azonban csak kevés, alig használható adatot közölt.[30]

Figyelemre méltó volt viszont ugyancsak 1896-ban Temesváry János vállalkozása a nemességet szerző erdélyi örmény családok történetéről és címeradományozásáról. A jeles erdélyi örmény származású történész többek között figyelmet szentelt a szamosújvári Verzár (a Virziresco családnév magyarosított változata) család nemesítésének is. Ez a família Oxendio atyafisága volt. A szerző a Verzár család 1761-ben Mária Teréziától (1740–1780) kapott nemességét többek között Oxendio missziójának eredményeként magyarázta. A püspök hittérítői tevékenységéről viszont nem ad használható információkat.[31]

Temesváry János munkájához némileg hasonlított Éble Gábornak a szamosújvári Virziresco (Verzár) családról írott monográfiája. A szerzőt anyaggyűjtésében Katapán Márton szamosújvári örmény katolikus plébános segítette. Oxendio püspökről elégséges információt közöl, főleg Szamosújvár alapításával kapcsolatban. Éble viszont csupán néhány bekezdést szentelt az erdélyi örmények uniójának. Sőt művében el is ismerte, hogy ezeket elsősorban a már említésre került Lukácsy Kristóf munkájából vette át. Elsősorban a Verzár családnak 1761-ben adományozott nemességre koncentrált, illetve arra, hogy a család tagjai a 19. szá-

26 Lukácsy Kristófról lásd Beke, 1870. 155.; Szabó–Szögi, 1998. 304.

27 Lukácsy Kristóf munkájában, Oxendio Virziresco püspökkel kapcsolatban sokat merített a már fent említett Rudolf Bzensky forrásából. Lásd Lukácsy, 1859.

28 A nevezett folyóirat mintegy húsz évig működött a 19–20. század fordulóján, és a magyarországi armenisztika fellegváraként tartották számon. Főszerkesztője a történész Szongott Kristóf volt, de szerzői között találjuk az erdélyi örmény származású elitet is, név szerint Jakab Antalt, Éble Gábort, Molnár Antalt, Bárány Lukácsot, Avedik Félixet, Moldován Gergelyt és Temesváry Jánost.

29 Bárány, 1888a. 65–71.; Bárány, 1888b. 101–106.; Bárány, 1888c. 137–142.

30 Govrikean, 1896.

31 Temesváry, 1896.

zadban milyen köztiszteletnek örvendő munkaköröket és hivatalokat töltöttek be Erdélyben.[32]

A 19. század második felében és a 20. század első felében több monográfia is megjelent, amelyek az erdélyi örménység történetével, egyházával és kultúrájával foglalkoztak. Ezek azonban általában nem tudományos, hanem ismeretterjesztő, népszerűsítő művek, és részben azért adták ki őket, hogy felhívják a figyelmet az akkor teljesen elmagyarosodott erdélyi örménység kultúrájára és hagyományaira.[33]

Az utóbbi évtizedek magyar tudományos munkái közül figyelmet érdemel az Örmény és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézeteinek közös gondozásában, 1983-ban Jerevánban megjelent tanulmánykötet. A munka szerzői a magyar és az örmény történelem közös találkozási pontjaival foglalkoznak, különös tekintettel az erdélyi kolónia jog-, gazdaság- és társadalomtörténetére. A kötetben Schütz Ödön, Trócsányi Zsolt, Niederhauser Emil, Vörös Antal, Bóna Gábor, Bagi Éva, Gayane Pingiryan és Suren K'olanjian tanulmányai láttak napvilágot. Sajnos e kötet magyarországi kiadása mind a mai napig nem történt meg. Meg kell jegyeznünk, hogy sajnálatos módon a tanulmányokban érdemben nem esik szó az örmények egyházi uniójáról.[34]

Nemzetközi szinten meg kell említeni a romániai születésű, a közelmúltban elhunyt Suren K'olanjian tudományos tevékenységét. K'olanjian behatóan tanulmányozta a moldvai és erdélyi örmények történetét. Az erdélyi örmények történetéről írott tanulmányai 1962-ben és 1967-ben jelentek meg Jerevánban és Párizsban. Sajnos, az erdélyi örmények konfesszionális helyzetével, uniójukkal, illetve Oxendio püspök tevékenységével írásaiban ő sem foglalkozott behatóan.[35]

1988-ban került kiadásra Rómában Gregorio Petrowicz olasz nyelvű munkája. A monográfia elsősorban a lengyelországi örmény egyház történetével foglalkozik 1681-től 1947-ig. Petrowicz könyve bőséges forrásokkal és szakirodalommal ellátott alapos munka, melyben néhány alfejezetet szán az erdélyi örmény egyház történetének. Az egyikben Oxendio tevékenységét mintegy huszonhat oldalon tárgyalja. Ebben az alfejezetben több szentszéki forrásra hivatkozik. Művében Petrowicz a lengyelországi örmény egyháztörténet vitás kérdéseire is kitér. Ugyanakkor munkájának több hiányossága is van. Az erdélyi örményekkel kapcsolatos alfejezetek általában vázlatosak, és a szentszéki forrásokat nem minden esetben pontosan és helyesen adja meg. Több jelentős szentszéki forráscsoportot, mint például a vatikáni iratokat, illetve a Propaganda Fide Történeti Levéltárában őrzött, erdélyi örményekre vonatkozó, tetemes számú és fontos dokumentumait nem minden esetben vette figyelembe műve írásakor.[36]

Az erdélyi Pál Judit az 1990-es években foglalkozott az erdélyi örmények 17–18. századi gazdasági tevékenységével. Munkáit romániai és magyarországi tudományos folyóiratokban közölte. Különösen figyelemreméltó az erdélyi ör-

32 Éble, 1915.

33 Lukácsy, 1867.; Ávedik, 1904.; Ávedik, 1896.; Merza, 1902.; Merza, 1913.; Szongott, 1901.; Szongott, 1903.

34 A kötetet Vladimir Barxudaryan és Vörös Antal szerkesztették.

35 K'olanjian, 1962.; K'olanjian, 1967.

36 Petrowicz, 1988.

mények népesedéséről írott tanulmánya, amely az egyik legfontosabb tudományos publikáció az erdélyi örménység történetéről.[37] Az új nemzedék kutatói közül feltétlenül említést érdemel a fiatal Kovács Bálint, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett az erdélyi örmény egyházi levéltárak feltárásában és feldolgozásában. Nagy reményekkel kecsegtető kutatói munkássága elsősorban az erdélyi örmények egyházi műveltségére, interkonfesszionális kapcsolataikra, valamint társadalmi integrációjukra összpontosul a 18. században.[38]

37 Pál, 1997. 104–120.
38 Kovács, 2006. 49–68.; Kovács, 2007. 30–46.; Legújabban: Kovács, 2010.

KÍSÉRLETEK AZ EGYHÁZEGYESÍTÉSRE A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKORBAN

KONSTANTINÁPOLY UNIÓS TÖREKVÉSEI A KÖZÉPKORBAN

Az erdélyi örménység katolizációja nem érthető meg a kora középkorban lezajlott teológiai és krisztológiai hitviták rövid összefoglalása nélkül, mivel a kora újkorban az örmények körében meginduló rekatolizációs törekvések középpontjában nemcsak Róma fősége, hanem Jézus Krisztus lényege, személye, valamint természete és testének romlatlansága is állt. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a hazai tudományos életben is alig vagy szinte egyáltalán nem ismert az örmény apostoli egyház története, illetve az ezzel kapcsolatos problémák, ezért kénytelenek vagyunk valamelyest ezt a látszólag távoli témakört is ismertetni.[1]

Az örmény apostoli egyház alapításától kezdve (a 3–4. század fordulóján) kényesen ügyelt az önállóságára, annak ellenére, hogy szoros kapcsolatban állt az akkori keresztény Kelet nagy központjaival.[2] A különállásra való törekvés azzal is magyarázható, hogy Örményország néhány rövid időszaktól eltekintve a Római Birodalom határain kívülre esett. Ugyan az örmény születésű, de valójában a pártus eredetű királyi dinasztiából származó Világosító Szent Gergely keresztény műveltségét a hangsúlyosan görög-latin kulturájú Caesareában szerezte, de legfőbb segítői az arameus műveltségű Edessza városából érkeztek Örményországba. Így Örményország megtérése idején egy, az egyetemes ortodoxiától független, ám a tanításával összhangban álló egyházi struktúra kiépítésén munkálkodtak. Ezt az egyházszervezői munkát folytatták az örmény apostol utódai is. Sőt az 5. század elején Meszrop Mastoc (*Mesrop Maštoc'*) apát által

1 Lásd Baán, 2009. I–IV.

2 Az örmény egyház apostoli alapítását, illetve eredetét valójában az 1. század közepére vezeti vissza, midőn Szent Bertalan és Tádé apostolok az ország területén kezdték hirdetni az Evangéliumot. A két apostolt I. Trdat (53–59, 63–72) örmény király (más hagyomány szerint Szanatruk király) elfogatta, majd agyonköveztette. Ugyan a két apostol hagyományát a történettudomány mind a mai napig nem igazolta, mindenesetre tény, hogy emlékük mélyen beleivódott az örmény egyházi gondolkodásba. Sőt a mai napig él az a mítosz, miszerint Világosító Szent Gergely voltaképpen a két apostol már korábban megkezdett hittérítői munkáját teljesítette be. Ezért nevezik egyházukat apostolinak. Az unitus történetíró Roszka szerint csak Szent Tádé apostol térített Örményországban, és ott is halt meg, Szent Bertalan apostol Indiában terjesztette a kereszténységet, és ott is halt vértanúhalált. Lásd Xorenac'i, 1913. 142–161.; Van Esbroeck, 1962. 430–431.; Ṛošk'ay, 1964. 7–9. 12.; Van Esbroeck, 1972. 241–249., 266–275.; Van Esbroeck, 1983. 171–195.; Buzand, 1989. 67., 82., 89., 110., 140., 157.; Garsoïan, 1999. 19–21.

megalkotott önálló örmény írásbeliség, illetve a Szentírás és a korai teológiai munkák görögről és arameusról óörményre történő átültetése kulturális értelemben már csírájában magában hordozta az örmény apostoli egyháznak az egyetemes egyháztól történő eltávolodását.[3]

Mi lehetett a különállásra való törekvésnek az oka?

Mint tudjuk, a kereszténység megszilárdulásakor a késői Római Birodalomban két kultúra nőtt ki. Az egyik volt a latin, másik pedig maga a görög, amely az egyházon belül egyfajta „értelmiségi" közlekedő nyelvként is funkcionált. Sőt a keleti provinciákban otthont találó korai, nagy egyházi központokban a görög kultúra még inkább dominánssá vált, hiszen e nyelven folytak az egyházi értekezések és polémiák. E kultúrát kötötte össze a keresztény egység eszménye.[4] Ugyanakkor ezt az egységet idővel másképp értelmezték a Római Birodalom nyugati és másképpen a keleti provinciáiban. Nyugaton a népvándorlások nyomán bekövetkező politikai és társadalmi változások miatt, az állam szétesése ellenére az egyházszervezet megmaradt. Ebben komoly szerepet játszott a latin nyelv mint integráló erő. Tudniillik a birodalom nyugati provinciáiba betörő, illetve letelepülő „barbár" népek latinokká vagy rómaiakká akartak válni, ami néhány évszázad alatt kulturális és nyelvi asszimilációjukat vonta maga után.[5]

A keresztény Keleten más volt a helyzet. A görög nyelv ugyan domináns volt, azonban e görög nyelvű kulturális közegben Egyiptom és Szíria mindig meg tudta őrizni a hellén műveltségtől eltérő nyelvi és kulturális különállását. E két terület pedig komoly szerepet játszott a kereszténységnek Afrikában, a Közel-Keleten és a Kaukázusban történő elterjesztésében. Az örmények tulajdonképpen átvették a szír hittérítőktől azt a bibliikus hagyományt, hogy minden nép a maga nyelvén fogadta be Isten igéjét. Így az örmény apostoli egyház esetében az önálló írásbeliség megszületése az autokefália lehetőségét hordozta magában, annak ellenére, hogy magukat mindvégig az egyetemes egyház szerves részének tartották. Ez a különállás idővel rengeteg konfliktusmezőt nyitott meg, és vezetett az örmény apostoli egyház eltávolodásához, amely először Konstantinápoly részéről erőszakos egyesítési törekvésekkel is párosult.[6]

Ezzel kapcsolatban fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy mi szükség volt arra a kora középkorban, hogy az örmény apostoli egyházat mint a világ egyik legősibb keresztény egyházát egyesítsék az ortodoxiával.

Mind a mai napig vita tárgyát képezi, mikor kezdett eltávolodni az örmény egyház az egyetemes egyháztól. Egyes vélemények szerint az örmények már 375-ben, az úgynevezett manazkerti (manzikerti) egyházfők hivatalviselésének idején elszakadtak az egyházi joghatóságukat jelentő caesareai metropolitától.[7]

---

3 Garitte, 1946. 197–198., 299–300.; Winkler, 1982. 125–140.; Ter-Petrosyan, 1986. 95–109.; Garsoïan, 1999. 2. 7.

4 Garitte, 1946. 344. 350–353.; Garsoïan, 1999. 5.; Meyendorff, 2001. 37–39.

5 Van Esbroeck, 1962. 430–432.; Amadouni, 1968. 142.; Meyendorff, 2001. 40–42.

6 Garitte, 1959. 102–112.; Winkler, 1980. 125–141.; Garsoïan, 1999. 399–409.; Meyendorff, 2001. 43–46., 479–480.

7 A három manazkerti örmény egyházfő: I. Izsák (*Šahak*) (374–377), I. Zaven (*Zawēn*) (377–381) és I. Aszpurakész (*Aspurakēs*) (381–386) volt. A feltételezett leválás oka egy konfliktuson alapul, amely szerint az örmények országából ez a három főpap nem viselhette a katholikosz címet. Nem

Más vélemények ezt az eltávolodást az 5–7. század hitvitáira vezették vissza. Ezeknek a polémiáknak a középpontjában a khalkédóni egyetemes zsinat dogmatikai és politikai vitái állottak. Az armenisták többsége ez utóbbit tartja hihetőbbnek és megalapozottabbnak.[8]

Nina Garsoïan és John Meyendorff kutatásaiból tudjuk, hogy az örmény egyházfői tisztség a korai korszakban szorosan kötődött a párthus eredetű Aršakuni-dinasztiához, míg a püspökök szorosan kapcsolódtak az örmény főnemesi klánokhoz.[9] A katholikosz tehát a nemzeti egyház feje volt, míg a korai egyházban a püspökök az egyes főnemesi klánok (*naxararok*) spirituális vezetőinek tekintették magukat, hiszen a püspökök többsége ezekből a nemesi klánokból származott. Az örmény egyház képviselői ráadásul a nemzeti zsinatokon a határozatokat is ennek megfelelően látták el kézjegyükkel, a városokat megnevező területi címek nélkül.[10] Az örmény egyház zsinatai tulajdonképpen olyan gyűlések voltak, ahol az örmény egyházfő vagy más néven a katholikosz, valamint a jelen lévő püspökök együtt tárgyaltak a főnemesi klánok vezetőivel. Ez azt jelentette, hogy ezek a nemzeti zsinatok az örménység hitének nemcsak spirituális, de igen határozottan világi politikai és kulturális színezetet is adtak.[11] Ezeket a körülményeket az örményeknek a puszta létükért folytatott küzdelme alakította ki, amelyet keresztény kisebbségként a többségi perzsa zoroasztriánus kultúrával kellett megvívniuk.[12] Az örmények ugyan nem különösebben kedvelték a Szászánidák uralmát – akik gyakorta a keresztények üldözőjeként léptek fel –, azonban nem volt széles mozgásterük. Hűségesnek kellett mutatkozniuk a perzsa királyok előtt. Sőt gyakorta kényszerültek arra, hogy Konstantinápoly expanziója ellenében a perzsák védelméért folyamodjanak.[13] Előfordult az is, hogy az örmények a keletrómaiak segítségét kérték a perzsák elnyomása ellen, jóllehet kérelmüket a császárvárosban államérdekre hivatkozva elutasították. Érdekesség, hogy mind az örmény khalkédónita, mind az örmény apostoli egyházi szövegekben találunk adatokat arról, hogy a perzsa királyok beavatkoztak különféle egyházi ügyekbe, például az örmény apostoli egyháznak a birodalmitól történő

is próbálkozhattak a püspökfelszentelés szertartásával, mert I. (Szent) Nerszész (*Nersēs Part'ew*) (353–373) katholikosz halála miatt Caesarea érseke megtiltotta Nagy-Örményország püspökeinek (egyházfőinek), hogy püspököket szenteljenek fel. Megjegyzendő, hogy az örmény egyház a 4. század végéig valójában is Caesarea érsekének egyházi joghatósága alá tartozott. Sőt magát Világosító Szent Gergelyt (*Surb Grigor Lusaworič'*) (287–325), az örmények apostolát az említett városban szentelték fel az örmények missziós püspökének. Lásd Koriwn, 1941. 48–50.; Garitte, 1952. 11. 13. 403–404.; Ṛošk'ay, 1964. 46–47.; Garsoïan, 1987. 883–895.; Buzand, 1989. 145–146.; Garsoïan, 1992. 41–45.; Meyendorff, 2001. 140.

8 Agat'angełos, 1909. 342–347.; Conybeare, 1898. 828–848.; Koriwn, 1941. 74–76., 86.; Toumanoff, 1954. 109–189.; Adontz, 1970. 55–74., 254–256.; Buzand, 1989. 67–68., 70., 82–83., 91., 108–112.

9 Agat'angełos, 1909. 414–415.; Garsoïan, 1973. 119–138.; Garsoïan, 1976. 177–234.; Garsoïan, 1983a. 233–234., 250.; Meyendorff, 2001. 142.

10 Garsoïan, 1967. 297–320.; Adontz, 1970. 266–267.; Garsoïan, 1983a. 223–224.

11 Agat'angełos, 1909. 376–378.; Xorenac'i, 1913. 82–83.; Garsoïan, 1969. 148–164.; Adontz, 1970. 25–37. 386.; Sarkissian, 1975. 205.; Buzand, 1989. 88., 157., 198. 200–201.; Meyendorff, 2001. 142–143.

12 Garsoïan, 1983b. 165.; Buzand, 1989. 200–201. 234.; Garsoïan, 1988. 249–285.

13 Xorenac'i, 1913. 142–161.; Winkler, 1985. 85–180.; Buzand, 1989. 437–438., 440–443., 456–458.; Garsoïan, 1992. 40–47.

szervezeti függetlenségébe, illetve a khalkédóni egyetemes zsinatot kritizáló – és nem elítélő – nemzeti zsinatok összehívásába.[14] Érdemes megjegyezni, hogy az örmény apostoli egyháznak az 5. század közepére mind Rómával, mind Konstantinápollyal megszakadt a közvetlen kapcsolata. A 449-ben kirobbant, Vardan Mamikonean főúr által vezetett Szászánida-ellenes nemzeti felkelés gyakorlatilag vérbe és lángba borította az egész Kaukázuson túli régiót. Emiatt az örmények teljesen kimaradtak a khalkédóni zsinat eseményeiből, sőt a Konstantinápolyból kért katonai és politikai segélykérésükre sem érkezett válasz.[15]

Ha a korai örmény zsinatok tanításainak rövid figyelmet szentelünk, akkor szembeötlik, hogy az örmény apostoli egyház képviselői nem dogmatikai, hanem elsősorban fegyelmi ügyekkel foglalkoztak. Az 5. század második felében élt örmény történetíró Bizánci Fausztosz (*P'awstos Buzand*) munkájából, arról értesülünk, hogy az örmény apostoli egyház zsinatait a 4. és az 5. században majdnem mindig Aštišatban tartották.[16] Ezek közül a legkorábbiról 365-ből van tudomásunk, amelyen I. (Szent) Nerszész (*Nersēs Part'ew*) katholikosz (353–373) elnökölt és rendelkezett az egyház rendjéről. Ez a nemzeti zsinat határozott arról, hogy minden egyes monostor vagy templom mellett iskolákat, ispotályokat kell létesíteni.[17] Ismereteink szerint az örmény apostoli egyház legkorábbi kánonjairól csak a 444. évi šahapiwani nemzeti zsinaton döntöttek. Šahapiwan mérföldkő az örmény egyháztörténetben, mert arról határoztak, hogy a püspökségeket ezentúl nem a nemesi klánokhoz, hanem a tartományokhoz kötik. Továbbá a jelenlévők rendelkeztek arról is, hogy minden egyes örmény tartomány élén püspöknek kell állnia, és nem szabad egy egyházmegyét sem betöltetlenül hagyni. Ez tulajdonképpen az egyházmegyék rendszerének alapjait rakta le. Az eddigi szokásjoggal szakítva a püspököknek nem a főnemesi klánok központjaiban, hanem nagy monasztikus központokban kellett székelniük.[18]

Nem sokkal Šahapiwan után 449-ben hívták össze Aštišatban az örmény apostoli egyház következő zsinatát. A nemzeti zsinaton az összegyűlt püspökök és egyházi emberek III. Yazdagird (439–457) Szászánida uralkodó ediktumát vitatták meg, amelyben arra akarta kényszeríteni az örménységet, hogy térjenek át a kereszténységről a zoroasztrianizmusra. A zsinat levelet fogalmazott a királynak, amelyben ugyan megerősítették lojalitásukat a Szászánida-udvarhoz, ám az áttérést nemzeti érdekekre hivatkozva egyenes megtagadták.[19]

A legkorábbi ismert dogmatikai kérdések az örmény apostoli egyházon belül az úgynevezett antiókhiai iskola tanításai körül zajlottak. Különösen nagy érdeklődéssel kísérték Mopszuesztiai Theodórosz és Nesztóriosz tanításait. A latin

14 Girk' t'lt'oc', 1901. 9–13.; Sarkissian, 1975. 102–103.; Garsoïan, 1999. 91–96.

15 P'arpec'i, 1904. 44–45., 100–101., 110.; Ełišē, 1957. 27–28., 177–179.; Ṛošk'ay, 1964. 61.; Sarkissian, 1975. 140., 150–153.; Garsoïan, 1999. 127.

16 Buzand, 1989. 67–68.; Garsoïan, 1999. 5.

17 Garsoïan, 1969. 148–164.; Garsoïan, 1983b. 145–160.; Garsoïan, 1999. 38–42.

18 Az örmények a šahapiwani nemzeti zsinattól kezdve nevezték a nikaiai, a konstantinápolyi és az efeszoszi egyetemes zsinatokat a Három Szent Zsinatnak (*Žołovk'n Surbk' Erek'*). E zsinatról részletesebben lásd Arcruni, 1985a. 80–82.; Akinean, 1949. 79–170.; Garitte, 1952. 424.; Kanonagirk', 1964. 475–490.; Mercier–Mahé, 1981. 187–262.; Maksoudian, 1982. 498.; Garsoïan, 1999. 185–189.

19 P'arpec'i, 44–45. p; Akinean, 1949. 102.; Mahé, 1993. 461.; Garsoïan, 1999. 126–127.

nyelvű források pontos hely megjelölése nékül megemlítenek egy örmény nemzeti zsinatot 427 körül, miszerint Mopszuesztiai Theodórosz munkái mellett megvitatták a szír Rabula, Edessza püspöke, valamint miletinéi Akakiosz püspök tanításait is.[20] Az örmény püspökök nem tudtak végső döntést hozni, ezért követeket küldtek Konstantinápolyba, hogy kikérjék az akkori pátriárka, Szent Proklosz (434–446) véleményét.[21]

Az 5. századi örmény hagiográfus, Koriwn, munkájában megállapította, hogy tanítómesterei, I. (Szent) Izsák (*Sahak Part'ew*) (390–439) katholikosz és Mesrop Maštoc' apát határozottan elutasították Mopszuesztiai Theodórosz tanításait.[22] A 449. évi khalkédóni „rablózsinaton" és a 451. évi, szintén Khalkédónban megtartott IV. egyetemes zsinaton az örmény püspökök többsége a felkelés miatt nem tudott jelen lenni. Az örmény apostoli egyház, élén a katholikosszal és a püspökök többségével ugyanis aktív szerepet játszott a Vardan Mamikonean főúr által fémjelzett szabadságharcban. Ugyanakkor a Keletrómai Biradalom fennhatósága alá tartozó örmény tartományok püspökei részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták a Jézus Krisztus két természetéről szóló tanítást. Azért fontos ezt megemlíteni, mert a kora újkorban a római katolikus egyházzal unióra lépő örmény papok, szerzetesek és főpapok a khalkédóni egyetemes zsinaton részt vett püspökökben látták szellemi elődjeiket. Véleményük szerint ők voltak az unitus örmény egyház első képviselői.[23]

Az 5. század második felében a Szászánida Birodalom felismerte az egyetemes egyházban lappangó feszültségeket. Ezért a perzsa királyi udvar hathatós támogatásával megerősödött a Konstantinápollyal és Rómával szemben álló nesztoriánus egyház. Eközben Zénón (476–491) és Anasztasziosz (491–518) császárok közbenjártak a Perzsiában élő keresztény közösségek érdekében, így új kapcsolatok épültek ki az örmény apostoli egyházzal. 505–506-ban, amikor Konstantinápoly és a Szászánida Irán között időlegesen normalizálódott a viszony, I. Babgēn (*Babgēn Ot'msec'i*) katholikosz (490–515) az ugyanazon évben, Dwinben megtartott nemzeti zsinaton örömmel utasította el Nesztóriosz tanításait, illetve elfogadta a Hénótikont mint az egyetemes keresztény egyház hivatalos tanítását. A nemzeti zsinaton, ezen túlmenően I. Babgēn katholikosz hagyományos kürilliánus hitvallást tett. Sőt elvetette a monofizitizmus „szülőatyját", Alexandriai Eutükhészt, valamint tanítását.[24] A nemzeti zsinat úgyszintén elítélte a nesztorianizmus „melegágyának" tartott antiókhiai teológiai iskola nagy vezéralakjait is, különösen Mopszuesztiai Theodóroszt, valamint az iráni nesztoriánus egyház akkori vezetőjét, a szír származású Barsauma katholikoszt, és kijelentette, hogy a rómaiaknak, a görögöknek, a grúzoknak és kaukázusi albánoknak egy és ugyanazon a hitvallásuk.[25] E kijelentés lényegében összhangban állt Zénón császár 484.

20 Garitte, 1952. 34–36.; Ganjakec'i, 1961. 61.; Zekiyan, 1982. 165.; Garsoïan, 1999. 213.

21 Asołik, 1885. 82–83.; Garsoïan, 1996. 99–112.

22 Koriwn, 1941. 86. 92. 96.; Lásd Kanonagirk', 1964. 427.

23 Palcean, 1878. 54.; Sanspeur, 1982. 151–153.

24 Sarkissian, 1975. 8–10., 12., 17–19., 196–213.; Talatinian, 1979. 96–106.; Maksoudian, 1982. 499.; Garsoïan, 1999. 173–178., 187–188.; Dorfmann-Lazarev, 2004. 148., 199.

25 Girk' t'łt'oc', 1901. 41., 48., 52., 55., 62., 70., 72–73., 76.; A szövegek idézetei: Sarkissian, 1975. 196. A szerző számos kutatóval együtt az 505–506. évi zsinatot úgy tekinti, mint ahol az örmények hiva-

évi Hénótikon rendeletével, amely abban az időben Konstantinápolyban uralkodott. Így az örmények akkor méltán tekintették magukat egy, az elszigetelt nesztoriánusok ellen kialakult egyetemes egyházi konszenzus híveinek. A Hénótikónt számos Dwinben tartott zsinat erősítette meg, még az után is, amikor I. Jusztinosz (518–527) keletrómai császár 518-ban e tanítást elvetette.[26]

551–555 között az örmény apostoli egyház kapcsolatba került a mezopotámiai szír keresztény közösségekkel, amelyek történetesen a mérsékelten monofizita Antiókhiai Szevérosszal szemben, Halikarnasszoszi Julianosz irányzatához tartoztak, és Jézus Krisztus testének feltámadás előtti romolhatatlanságát vallották (aftardokétizmus). Miután Szevérosz hívei kiátkozták őket, II. Nerszész (*Nersēs Bagrewandac'i*) (548–557) örmény egyházfő segítségéhez folyamodtak. A katholikosz beleegyezett abba, hogy püspököt szenteljen fel számukra, egy újabb Dwinben összehívott zsinaton 555-ben pedig nemcsak a monofizitizmust és a nesztorianizmus ítélte el, hanem kritikával illette I. (Szent) Leó pápa (440–461) Tomusát (*Tomus Leonis, Tumar Lewoni*) és a IV. Egyetemes Zsinatot. A nemzeti zsinat szerint I. Leó pápa és Khalkédón rehabilitálta a nesztorianizmust.[27]

A zsinat továbbá elítélte Antiókhiai Szevéroszt, mivel az örmény apostoli egyház olvasata szerint Jézus testének romlandóságát hirdette. Ezt követően az örmény egyházfő egy mérsékelt változatban, valamint egyházpolitikai megfontolásokból Halikarnasszoszi Julianosz tanítását támogatta. Az örmény apostoli egyház ugyanakkor másfél évszázaddal később pontosította Halikarnasszoszi Julianoszhoz tanításához fűződő viszonyát. 718-ban, 727-ben és 768-ban a Dwinben, valamint Manazkertben megtartott nemzeti zsinatokon az örmény apostoli egyház azonban határozottan elutasította, illetve letettnek nyilvánította Halikarnasszoszi Julianosz tanításait és ortodox hitelveket fogalmazott meg. Konstantinápoly közeledését ennek ellenére expanziónak tartotta. [28]

---

talosan megtagadták Khalkédónt. A probléma az, hogy a Khalkédónt bíráló megjegyzés nem magában a zsinati levélben szerepel, hanem csak az egyházfő egy második, személyes levelében, amelynek hitelessége kétséges. Egyébiránt a dwini hitvallás tökéletes összhangban áll a Keletrómai Birodalomban akkor uralkodó hitvallásával, azaz a Hénótikonnal. Lásd Meyendorff, 2001. 143., 365.

26 Garitte, 1952. 404–405.

27 I. Leó pápa tanítása, amelyben kifejti, hogy Jézusnak az egyesülés után is két természete, isteni és emberi is van, szemben Eutükhész Jézus isteni természetét valló monofizita tanával. A *Tomus Leonis* (*Tumar Lewoni*) gyakorlatilag a khalkédóni egyetemes zsinat hivatalos tanítása lett. A szöveg sokban hasonlít Küríllosz alexandriai pátriárka 431-ben görög nyelven kiadott 12 pontos anathémizmusára, amelyben az epheszoszi egyetemes zsinaton Nesztorioszt ítélték el. Mindenesetre a két szöveg közötti stíluskülönbségek az elkövetkezendő századokban számos, az egyetemes egyházat megosztó hitvitát generáltak. Lásd erről bővebben: Girk' t'łt'oc', 1901. 78–81., 84.; Sarkissian, 1975. 164–165., 180–195., 232–233.; Van Esbroeck, 1986. 301–318.; Garsoïan, 1992. 49–50., 73–74.; Garsoïan, 1999. 236–239.; Meyendorff, 2001. 362.; Az unitus történetíró Roszka tulajdonképpen ugyanazt ismétli meg, mint amit az örmény apostoli egyházhoz hű örmény krónikások is leírtak a 6–7. század folyamán. Ezek szerint ezeken a dwīni zsinatokon az örmények egyáltalán nem utasították el Khalkédónt, hiszen a Jézus isteni és emberi természetéről vallott ortodox (diofizita) tanítást erősítették meg. Ṛošk'ay, 1964. 70.

28 Ṛošk'ay, 1964. 72–73., 86.; Sarkissian, 1975. 215.; Van Esbroeck, 1997. 578–585.; Mardirossian, 1998–2000. 117–134.

Az örmények álláspontjának módosulásában elsősorban politikai tényezők játszottak közre. Ezek közé sorolandó a nemzeti önazonosság kérdése, valamint a fennmaradás kényszere, továbbá a perzsa királyi udvar által is hivatalosan támogatott nesztoriánus szír egyházzal szembeni teológiai és kulturális védekezés. Ezt a bizonytalanságot a konstantinápolyi udvar örményekkel folytatott ellentmondásos valláspolitikája, valamint a krisztológiai viták terminológiájának megértési nehézsége és zavaros volta okozta.[29] Hozzá kell tennünk, ez utóbbi probléma minden nem görög ajkú népnél is jelentkezett.[30]

Konstantinápoly mindenesetre nem nyugodott bele, hogy az örmények külön utakon járnak. Az örmény származású Maurikiosz keletrómai császár (582–602) több évig tartó háborúskodás után 591-ben számára előnyös békét kötött a Szászánida Birodalommal.[31] Az egyezség értelmében a Keletrómai Birodalom majdnem egész Örményország területére terjesztette ki politikai hatalmát. E békekötésben az Azat folyó szolgált határvonalként a két birodalom között, ám az örmény egyházfő akkori székhelye, Dwin városa továbbra is Szászánida-uralom alatt maradt, de az új határvonal közvetlen közelében helyezkedett el.[32] Maurikiosz császár az örmény apostoli egyház politikai különállása miatt uniós zsinatot kívánt összehívni Theodosziupoliszban, amelyre meghívták II. Mózes (*Movsēs Ełiwardec'i*) katholikoszt (574–604) is. Az örmény egyházfő ugyanakkor a következő híres-hírhedett válaszával durván elutasította a részvételt: „Nem vagyok hajlandó átkelni az Azat folyón, hogy zabáljam a rómaiak megsütött kenyerét, sem hogy megigyam a forró vizüket."[33]

A keletrómai oldalon élő örmény püspökök többsége azonban 593-ban összeült Theodosziupoliszban, és új örmény egyházfőt, valójában ellenkatholikoszt választott III. János (*Yovhannēs Bagaranc'i*) (593–614) személyében, aki Awan városában székelt, épp Dwinnel szemben, az Azat folyó túlpartján.[34] Ezt szokás nevezni az első örmény egyházszakadás korának, amikor is az örmény apostoli egyház mellett Konstantinápoly fősége alatt létrejött egy másik, a Keletrómai Birodalomhoz hű örmény egyház, amely évszázadokig megosztotta az örménységet. Az örmény khalkédónita egyház létrejöttét előbb a görög, majd utóbb a latin egyház kész tényként fogadta el, melyet később az uniós (rekatolizációs) törekvések egyik fontos kiindulópontjaként tartottak számon.

Az 591. évi örmény egyházszakadás csak 611-ben ért véget, amikor II. Xosrov perzsa király (591–628) az örmény arisztokrácia és az apostoli egyház segítségével visszafoglalta a Konstantinápoly által korábban elfoglalt nyugati örmény területeket.[35] Ennek megfelelően ült össze Dwinben a nemzeti zsinat, amelynek első ren-

29 Vardan, 1862. 84–85.; Garitte, 1952. 228–229., 246., 264–265.; Mahé, 1994–1995. 435.

30 Garitte, 1952. 226–227.; Garsoïan, 1999. 241. p

31 Adontz, 1970. 178–182.; Sebēos, 1979. 84.; Drasxanakertac'i, 1987. 94.; Garsoïan, 1999. 266–267.

32 Ōrbēlean, 1859. 141.; Uxt'anēs, 1871. 54–65.; Garsoïan, 1999. 276.

33 II. Mózes katholikosz az Eukharisztiánál nyilvánvalóan az ortodox görögök által használt kovászos kenyérre és a zeónra, vagyis arra a forró vízre utalt, amelyet az áldozás előtt öntenek a kehelybe. Lásd Garitte, 1952. 226–227.; Meyendorff, 2001. 367–368.

34 Ōrbēlean, 1859. 143.; Garitte, 1952. 385–388.; Sarkissian, 1975. 21.; Sebēos, 1979. 86.

35 Vardan, 1862. 59.; Garitte, 1952. 390–393.; Ṛošk'ay, 1964. 77.; Kałankatuac'i, 1983. 271.; Mahé, 1994–1995. 436.; Garsoïan, 1999. 270.

delkezései közé tartozott, hogy hatályon kívül helyezze az 591. évi egyházszakadást.[36] Nem sokkal ezután az örmény klérus Smbat Bagratuni helytartónak (*marzpan*) egy olyan dokumentumot mutatott meg, amelyben hivatalosan is kritizálták a khalkédóni zsinatot és a *Tomus Leonist*. E dokumentum szerint Khalkédón és I. Leó pápa tanítása nem is az egyetemes egyház, hanem Konstantinápoly politikai érdekeit szolgálta. Az egyház képviselői hasonló iratot juttattak el az akkor éppen megválasztott I. Ábrahám (*Abraham Ałbat'anec'i*) katholikosznak (608–615) is.[37]

Valószínűleg ezek a történések okozták 608-ban a korábban az örmény apostoli egyház fennhatósága alá tartozó grúz (georgiai) egyház kiválását. A grúz egyház eredendően az antiókhiai patriarchátus egyházi joghatósága alá tartozott, azonban a történelmi okok miatt a 4. század eleje óta szoros szimbiózisban élt az örmény apostoli egyházzal. Az örmény források tanúsága szerint a grúz, valamint a kaukázusi albán egyház vezetői az örmény katholikoszoktól kapták püspökfelszentelési, illetve érsekbeiktatási jogukat.[38] A 608-ban bekövetkező schisma miatt az örmények a „grúz" (valójában örmény születésű) főpapot, Küriont (*Kiwrion*) vádolták meg. Kürion még kinevezése előtt a Dwinben a katholikoszi főszékesegyház presbitere volt püspöki rangban, és II. Mózes katholikosz szentelte fel Grúzia püspökévé, azaz katholikoszává.[39]

Kürion teológiai tanulmányait azonban a Keletrómai Birodalomban található Nikopoliszban végezte, ahol megtanult görögül és latinul. Minden valószínűség szerint a konstantinápolyi ortodoxia tanításait tette magáévá. Már pontifikátusa kezdetén az örmény Mózes, C'urtawi püspöke (*Movsēs C'urtawc'i*), bevádolta, hogy túlságosan jó kapcsolatokat ápol Konstantinápollyal és a nesztoriánusokkal.[40] Ezért az örmény apostoli egyház azon ügyködött, hogy Küriont eltávolítsák a hivatalából, mert Konstantinápolyhoz fűződő viszonyát túlságosan „barátinak" vélték.[41]

Amikor a békítő tárgyalások Kürionnal elbuktak, I. Ábrahám katholikosz a grúz egyházfőt kiátkozta, és az egész grúz egyházat kiközösítette.[42] Ennek következtében Kürion is kiátkozta az örményeket, és névlegesen elismerte Konstantinápoly egyházi joghatóságát. Jutalmul a császári udvar I. Tamás (607–610) konstantinápolyi pátriárka áldásával autokefáliát biztosított a Kürion által vezetett grúz egyháznak.[43] A grúz–örmény szakadás ellenére a két egyház közötti kapcsolatok ugyanakkor továbbra is megmaradtak.[44] Az arab uralom beköszöntével az örmény apostoli egyház bizonyos tekintetben továbbra is gyakorolt némi spi-

36 Garitte, 1952. 39–40.; Kanonagirk', 1964. 475–490.; Drasaxanakertac'i, 1987. 250.

37 Girk' t'łt'oc', 1901. 53–54.; Sarkissian, 1964–1965. 108–119.; Sebēos, 1979. 91.; Zekiyan, 1982. 171.; Garsoïan, 1999. 265., 278., 282.

38 Zekiyan, 1981. 460–471.

39 Adontz, 1970. 102., 260–261.; Garsoïan, 1992. 70–72.

40 Asołik, 1885. 86.; Maksoudian, 1982. 500.; Drasxanakertac'i, 1987. 96.; Garsoïan, 1999. 308.

41 Ōrbēlean, 1859. 138–140.; Girk' t'łt'oc', 1901. 153–160.; Melik'set-Bek, 1934. 52.; Garitte, 1952. 260–270.; Ṛošk'ay, 1964. 77.

42 Lásd Ōrbēlean, 1859. 146–147.; Vardan, 1862. 58.; Uxt'anēs, 1871. 1–136.; Asołik, 1885. 201–246.; Girk' t'łt'oc', 1901. 110–194.; Kałankatuac'i, 1983. 276–279.; Garsoïan, 1999. 307.

43 Tamarati, 1910. 239–240.; Zekiyan, 1982. 155–157.; Mahé, 1993. 510–513.; Mahé, 1996. 938–938.; Garsoïan, 1998. 70–71.; Garsoïan, 1999. 310–311.

44 Van Esbroeck, 1982. 186–199.

rituális hatalmat a grúz egyház felett, de ebben jelentős szerepet játszott az a tény is, hogy az arab hódítók az örmények közbenjárására megszüntették az önálló grúz katholikoszátust (7–10. század).[45]

A 7. század második harmadában úgy tűnt, hogy a monotheletista tanítás (*Ekthészisz, Tüposz*) meg tudja oldani a teológiai és krisztológiai hitvitákat Konstantinápoly (azaz a birodalmi egyház) és a többi keleti egyház, illetve a „szakadár" örmény apostoli egyház között.[46] Jóllehet az örmény források nem részletezik, hogy az örmény apostoli egyház hivatalosan elfogadta volna ezt a tanítást, de tisztában volt ennek fontosságával, mivel 631-ben Theodosziupoliszban (*Karin*) nemzeti zsinatot hívtak össze. A jelen lévő I. Ezrás (*Ezr P'aṙažnakertac'i*) katholikosz (630–641) és az örmény származású Hérakleiosz (610–641) császár hivatalosan is kimondta a két egyház közötti politikai egyesülést.[47] Az egyesülési zsinat hivatalos aktái azonban elvesztek. A monotheletista doktrínának az örmény apostoli egyház nem tulajdonított nagy jelentőséget. Sőt a monotheletizmust az örmények nem Hérakleiosz személyével, hanem a theodosziupoliszi, vagy más néven a karini zsinattal társították. Hérakleiosz császár arra való kísérlete, hogy kiegyezzen az örmény apostoli egyházzal, kudarcot vallott, mert a birodalmi egyházzal kötött uniónak Örményországban, elsősorban a nemesség és az alsóbb klérus körében, igen heves ellenzéke támadt, mivel e tant az örmény apostoli egyházra nézve károsnak tekintették.[48]

A 7. századi örmény történetíró, Sebēos püspök krónikája szerint II. Konsztansz császár (641–668) 648-ban az egyházi unió megerősítéséről szóló levelet küldött Örményországba.[49] A 649-ben Dwinben összehívott nemzeti zsinat válaszlevelében nem feszegették se a monofizitizmus, se a monotheletizmus kérdését. Az örmények azonban a khalkédóni egyetemes zsinatot és a *Tomus Leonis*t nyíltan támogatták. Sőt az örmény apostoli egyház képviselői azt kifogásolták, hogy a monotheletista tanítások nincsenek összhangban az első három egyetemes zsinat tanításával. Azaz a monotheletizmust eretnekségnek nyilvánították.[50] Az egyház képviselői nem sokkal később kénytelenek voltak megváltoztatni véleményüket, amikor 652-ben II. Konsztansz császár haddal jelent meg Örményországban. A császár erővel arra kényszerítette az örmény apostoli egyház vezetőit, hogy feltétel nélkül mondják ki az egyházi és politikai uniót a birodalmi egyházzal.[51] Ez az egyesülés nem tartott sokáig, mivel az örmény arisztokrácia és az egyház a kisebbik rossz elve alapján elfogadta az arab hódítók által felajánlott békét, így Örményország 653-ban az Arab Birodalom vazallus állama lett, és visszavonták a kényszerből megkötött uniót.[52]

---

45 Tamarati, 1910. 227–248.; Kogean, 1961. 211–218.

46 Lásd Meyendorff, 2001. 427–479.

47 Asołik, 1885. 87–88.; Garitte, 1952. 278–311.; Ṛošk'ay, 1964. 78–79.; Drasxanakertac'i, 1987. 98–100.; Mahé, 1993. 470.

48 Garitte, 1952. 41–42., 337.; Ṛošk'ay, 1964. 78.; Mahé, 1993. 461–462.; Mahé, 1994–1995. 437.; Mahé, 1996. 932., 935.; Garsoïan, 1999. 387.

49 Sebēos, 1979. 131–132.; Lásd Maksoudian, 1982. 500.; Garsoïan, 1999. 390–392.

50 Sebēos, 1979. 166–167.

51 Ōrbēlean, 1859. 164.; Asołik, 1885. 116.

52 Ṛošk'ay, 1964. 81.; Sebēos, 1979. 112–115.; Drasxanakertac'i, 1987. 98.; Garsoïan, 1999. 389.; Greenwood, 2002. 323–397.

690-ben Bizánc II. Jusztinianosz (Rhinometosz) császár (685–695, 705–711) uralkodása idején újból, igaz csak rövid időre, elfoglalta Örményországot, és egy új vallási uniót csikart ki az örmény apostoli egyházból. Ennek megfelelően III. Izsák (*Sahak Jorop'orec'i*) katholikosz (677–705) néhány püspök kíséretében Konstantinápolyba érkezett, ahol elfogadták a bizánci (birodalmi) egyház tanítását. Miután visszatértek Örményországba, ezt azon nyomban semmisnek tekintették.[53] Három évtizeddel később I. (Szent) Germanosz (715–730) konstantinápolyi pátriárkának az örmény apostoli egyház felé való közeledését az egyházfői trónusról történő eltávolítása akadályozta meg 720-ban.[54] A két egyház viszonya az időközben fellángoló képrombolás, illetve örményországi arab uralom korszakában, a 8–9. században szünetelt.[55]

A két egyház közötti kapcsolatok, illetve hitviták csak a 9. század közepén kaptak új lendületet, amikor is Ašot Bagratuni herceg lett az akkor még látszólag arab függésben lévő Örményország hadura (*sparapet*).[56] Bizánci orientációjú politikájának volt egyik eredménye, hogy a két egyház között újból megindult a párbeszéd egy esetleges politikai és egyházi unió kérdéséről.

I. Fótiosz pátriárka (858–867, 877–886) hathatós diplomáciai tevékenységének köszönhetően 862-ben az akkori örmény székvárosban, Širakawanban (másik örmény nevén *Erazgawork'*) hívták össze a nemzeti zsinatot, melyen I. Zakariás (*Zak'aria Jagec'i*) katholikosz (855–877) elnökölt.[57] A zsinat kánonjai elsősorban a khalkédóni egyetemes zsinattal kapcsolatos tézisek elfogadására koncentrálódtak. Ezek a kánonok azonban egymással is ellentétesek, mivel a 13. kánon kiátkoz minden olyan személyt, aki úgy gondolja, hogy Khalkédón tanítása összeütközik a három egyetemes zsinat tanításaival.[58] A zsinat 14. kánonja pedig azokat egyéneket átkozza ki, akik elismerik Khalkédónt, valamint az V., a VI. és a VII. Egyetemes Zsinatok tanításait.[59] E mögött a tanítások mögött tulajdonképpen a Bagratuni család hatalmi ambíciói rejlettek: megpróbálták fenntartani a Kaukázusban a vallási status quót, és megoldást kerestek a Kaukázuson túli régióban a különböző gyökerű keresztény csoportok integrációjára.[60]

Egy ilyen esetleges egyezség létrejötte, Bizánc csendes támogatásával, összhangban állt a Bagratuni család politikai akaratával: egy, a dinasztia vezetése

53 Ṛošk'ay, 1964. 83.

54 Garitte, 1952. 350–356.; Ṛošk'ay, 1964. 83. 86.; Mahé, 1993. 492–495.; Mahé, 1994–1995. 437–438.; Mahé, 1996. 934.

55 Asołik, 1885. 89–91., 100–101., 110.; Adontz, 1965. 37–46.; Ter-Ghewondyan, 1976. 22–24.; Sebēos, 1979. 168.; Mahé, 1993. 473–486.; Garsoïan, 1997. 117–142.; Garsoïan, 1999. 394–409.

56 Ōrbēlean, 1859. 213., 218.; Ayrivanec'i, 1860. 53.; Vardan, 1862. 78.; Asołik, 1885. 136.; Ganjakec'i, 1961. 78–79.; Hakobyan, 1965. 273–282.; Akinean, 1968. 257–258.; Bartikian, 1971. 327.; Ter-Ghewondyan, 1976. 53–54.; Arcruni, 1985b. 231–235., 238.; Ananean, 1988. 7–39.; Drasxanakertac'i, 1987. 123.; Dorfmann-Lazarev, 2004. 72.

57 Vardan, 1862. 82.; Anec'i, 1893. 94.; Grigor Magistros, 1910. 163.; Grumel, 1956. 169–173.; Ganjakec'i, 1961. 80.; Ṛošk'ay, 1964. 95–97.; Kałankatuac'i, 1983. 335.; Drasxanakertac'i, 1987. 272–273.; Akinean, 1988. 7–41.; Ananean, 1989. 37–63.; Ananean, 1990. 7–23.; Dorfmann-Lazarev, 2004. 56–57. 86.

58 Grigor Magistros, 1910. 163.; Garitte, 1952. 370–375.; Akinean, 1968. 257–258.

59 Asołik, 1885. 158.; Garitte, 1952. 372.

60 Palcean, 1878. 25., 202–203.; Kogean, 1961. 279.; Darrouzès, 1971. 138–139., 156.

alatt álló egységes kaukázusi keresztény állam alapjainak megteremtésére törekedtek, amelynek egyik fontos előfeltétele lett volna a vallási tolerancia.[61] Az egyezség az örmény egyházfők érdekeit is szolgálta, akik számára kézzelfogható közelségbe került, hogy a keresztény Kaukázuson túli régió spirituális vezetőivé váljanak. Ezt látszólag a konstantinápolyi pátriárkák is elfogadták, sőt I. (Szent) Miklós (*Nikolaosz Müsztikosz*) pátriárka (901–907, 912–925) V. „Történész" János (*Yovhannēs Patmaban Drasxanakertac'i*) (899–928) örmény katholikosznak 915-ben írott levelében a mindenkori örmény egyházfőket az örmények, a grúzok, valamint a kaukázusi albánok főpásztorainak tekinti.[62]

A 10. század közepén a politikai csatározások véget vetettek a két egyház közeledésének, és így a viszonylagos vallási tolerancia korszaka is lezárult. A 970-es évek elején a két egyház közötti kapcsolatok nagyon elmérgesedtek. Ezen még I. Vahan (*Vahan Siwnec'i*) katholikosz (967–970) azon kétségbeesett kísérletei sem segítettek, hogy rendezzék a két egyház közötti kapcsolatokat. Sőt I. Vahant az örmény apostoli egyházon belül működő igen erős Bizánc-ellenes párt az Aniban összeült nemzeti zsinaton megbuktatta.[63]

Az 1045. évi bizánci katonai megszállás következtében erőszakos áttérítési hullám kezdődött. Válaszul az örmény klérus jelentős része elhagyta az országot, sőt az 1071. évi manazkerti csatát követően az örmények tízezrei menekültek Kilikiába és Kelet-Európába.[64] Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Bizánc lemondott volna az örmények uniálásáról. I. (Komnénosz) Manuél császár (1143–1180) uralkodása során a kilikiai örmény állam átmenetileg bizánci uralom alá került (1165–1180). Ennek fényében indultak meg újra a tárgyalások, amelyeknek csak a császár halála vetett véget. Az egyházi uniós kísérletek eredményeként az örmény klérus az 1179. évi hromklayi nemzeti zsinaton kifejezte abbéli hajlandóságát, hogy az egység érdekében lemond önállóságáról.[65] Viszont e zsinat hivatalos dokumentumai sohasem jutottak el a császárvárosba.[66] Mindezek ellenére bizonyos mértékben összhang volt az örmény IV. Gergely (*Grigor Tłay*) (1173–1193) katholikosz és I. (Angelosz) Izsák (1185–1195, 1203–1204) császár között, azonban ez konkrét eredménnyel nem járt. Sőt Nersēs Lambronac'i tarszoszi örmény püspöknek a Konstantinápolyba tett utazása alkalmával számos görög teológussal folytatott vitája sem járt sikerrel.[67]

A 14. században a két egyház közötti kapcsolat felélénkítésére tett utolsó kísérlet is kudarcot vallott. Ugyanis az örmény apostoli egyház a növekvő muszlim befolyás miatt kereste a kapcsolatokat Konstantinápollyal. Megkeresésükre azonban Izajás pátriárka (1323–1332) igen lekezelő és arrogáns hangnemben válaszolt. Ez a lépés tulajdonképpen megakadályozta a kapcsolatok újrafelvételének a lehetőségét.[68]

---

61 Mahé, 1993. 510–513.

62 Ṛošk'ay, 1964. 99.; Drasxanakertac'i, 1987. 181–191.; Mahé, 1993. 514–515.

63 Drasxanakertac'i, 1987. 22., 189–191., 196.; Arutjunova-Fidanjan, 1980a. 47–50., 56–57., 68–70.; Arutjunova-Fidanjan, 1980b. 157–168.; Arutjunova-Fidanjan, 1992. 463–477.

64 Lastiverc'i, 1963. 124., 132.; Bartikian, 1971. 327–340.; Arutjunova-Fidanjan, 1980a. 76–77., 81–82.

65 Kogean, 1961. 279.; Ṛošk'ay, 1964. 125.; Arutjunova-Fidanjan, 1980a. 173–176.

66 Bozoyan, 1995. 127–141.

67 Adontz, 1965. 46.

68 Maksoudian, 1982. 502.; Toumanoff, 1990. 89–90., 101.

RÓMA UNIÓS TÖREKVÉSEI A KÖZÉPKORBAN: A KILIKIAI UNIÓK

Az anyaországi területekről Kilikiába menekült örmény arisztokrácia és apostoli egyház – felismerve a latin és a görög egyház között szunnyadó konfliktusokat – kapcsolatokat kezdett keresni Rómával. A kísérletek a kapcsolatfelvételre a római és az örmény egyház között a kilikiai örmény állam megalapítása után azonnal megkezdődtek. VII. Gergely pápa (1073–1085) 1080-ban II. „Hitvalló" Szent Gergely (*Surb Grigor Vkayasēr*) (1065–1105) katholikoszhoz írott levelében már felvetette, hogy noha tisztában van a két egyház között fennálló teológiai, krisztológiai és liturgikus különbségekkel, mégis érdemes lenne ezeket az eltéréseket valamilyen módon áthidalni.[69] A következő évszázadban jelentős – mondhatni pozitív – változás állt be Róma és az örmény apostoli egyház közötti kapcsolatok fejlődésében, aminek elsősorban politikai okai voltak. A latin források tanúsága szerint Bizánc befolyása Kilikiára, valamint a Rubenida-házból származó I. Leó (1129–1141) fejedelem halála azt eredményezte, hogy az örmény egyház politikai megfontolásokból elismerte Róma elsőbbségét. Sőt hajlandónak mutatkozott arra, hogy alkalmazkodjon a latin liturgikus gyakorlathoz. A római és az örmény egyház vezetőinek érintkezéseit a 12. század végén mindenképp a kilikiai, keresztes, bizánci és mohamedán konfliktusok összefüggésében kell látni. III. Lucius (1181–1185) pápa például azért tett engedményeket az örmény apostoli egyháznak, mert a kilikiai örmény állam komoly katonai és anyagi segítséget nyújtott a keresztes államoknak. A szívélyes diplomáciai és egyházi kapcsolatok 1191-ben érték el a csúcspontjukat, amikor Wittelsbach Konrád mainzi érsek megkoronázta I. „Nagy" Leó (*Lewon Mec*) (1191–1219) örmény királyt. A koronázás alkalmával I. Leó király formálisan elismerte a római egyház elsőbbségét.[70] A kapcsolatok viszont I. Leó uralkodásának második felében egyre feszültebbé váltak, mivel az örmény király az Antiókhiai Hercegség kapcsán kirobbant örökösödési viszály miatt konfliktusba került a Szentszékkel. A vita végül I. Leó 1211-ben történt kiátkozásához vezetett. A két egyház közötti kapcsolatokat beárnyékolta az is, hogy Róma makacsul ragaszkodott az örmény rítus latin normák szerinti megreformálásához, amit az örmények saját „nemzeti" rítusuk megsértésének tekintettek.[71]

A Kilikiában székelő örmény egyházfők a királyság bukásáig igyekeztek kézben tartani a kapcsolatokat Rómával. Ez különösen igaz volt 1293 után, amikor az egyházfő székhelyét Hromklából az ország fővárosába, Sziszbe helyezte át, elsősorban azért, mert nagyobb biztonságban volt az esetleges mameluk betörésektől. Így viszont a királyi udvar könnyebben befolyásolta az örmény egyházat.[72] Gyakorta előfordult, hogy az egyházfők nem voltak képesek szembeszállni az uralkodó akaratával. A katholikoszok ugyanis majdnem mindig fenntartások-

69 Galanus, 1661. 438.; Atamian, 1983. 394.; Ananean, 1992. 7–30.
70 Ōrmanean, 1960. 1230–1258.
71 Tekeyan, 1939. 21–58.; Atamian, 1983. 394.
72 Č'amč'eanc', 1786. 353–354.

kal kezelték a király udvar „Róma-barát" politikáját, amely hajlandóságot mutatott az egyházi unióra. Viszonzásul az udvar katonai segítséget várt el a pápától a mohamedán terjeszkedéssel szembeni harcban.[73]

Ugyanakkor voltak kísérletek a két egyház kibékítésére. Ennek példája Nersēs Lambronac'inak, Tarszosz püspökének az esete, aki egységes (ökumenikus) hitben mélységesen hívő keresztényként megkísérelte (eredménytelenül) összebékíteni az örmény apostoli egyházat mind a khalkédónita görög, mind a khalkédónita latin egyházzal. Sőt a püspök kezdeményezésére 1198-ban, Tarszoszban az örmény egyház formálisan elfogadta az uniót Rómával.[74] A Rómával kötött unió nem örvendett nagy népszerűségnek, és az örmény egyház képviselői úgy tekintettek erre, mint amely magában foglalja a római pápának történő teljes szentségi közösséget és alávetettséget.

A királyi udvar által kezdeményezett, úgynevezett romanizációs vagy latinizációs reform, az örmény liturgikus gyakorlat megváltoztatása igen komoly viszályokat okozott a királyi udvar, a kilikiai és az anyaországi örmény klérus között. A klérus ellenállt mindenféle olyan újításnak, amely drasztikus változtatásokat idézett volna elő az örmény egyházban. Sőt az ilyen szándékokban a konzervatív, mindinkább a nemzeti érdekeket előtérbe helyező örmény klérus a nemzeti egyház érdekeinek megnyirbálását látta. Az udvarból jövő Róma-barát nyomás olyan erős volt, hogy hatékony ellenállást csakis az idegen uralom alatt álló anyaországi (örményországi) egyház tudott kifejteni. A szembehelyezkedés egyik kulcsfigurája a 13. század második felében élt történetíró és teológus, Step'anos Ōrbēlean (1255–1304), az anyaországi Siwnik' tartomány érseke volt.[75]

Ebben a korszakban a királyi udvaron keresztül egyértelműen Róma akarata nyilvánult meg. A római pápák követelték Róma elsőbbségének elismerését, az első négy egyetemes zsinat tanításainak feltételek nélküli, valamint a *Filioque procedit* imádság (*błxi ew yOrduoyn*) elfogadását. Ezen túlmenően feltétel volt még a nyugati naptár átvétele (például karácsonyt január 6-ról december 25-re tegyék át), az örmény liturgiákban a Triszagion ének monofiziták által betoldott „Aki megfeszíttettél érettünk" mondat eltörlése és az Eukharisztiában a megszentelt bor vízzel való keverése.[76]

A latinizáció csúcspontját a kilikiai Örményországban a 13. századtól a 14. század közepéig tartó periódusra tehetjük. Ez volt az az időszak, amikor az országban ferences és Domonkos-rendi missziók tevékenykedtek. 1289-ben érkezett II. Hethum (*Het'um*) (1289–1302) király udvarába Giovanni Montecorvino ferences szerzetes, akinek fő feladata az volt, hogy megindítsa a tárgyalásokat az unióról a két egyház között. A tárgyalások megkezdését VIII. Bonifác pápa (1294–1303) VII. Gergely (*Grigor Anawarjec'i*) (1290–1298) katholikosznak 1295-ben írt levelében támogatta, mely szerint az örmény egyházfőknek el kellene ismerni Róma elsőbbségét.

---

73 Arpee, 1946. 140–148.; Atamian,1983. 394.

74 Kogean, 1981. 26–31.; Papadakis-Meyendorff, 2002. 171–174.

75 Arpee, 1946. 149–164.

76 Görögül: *Sztaurótheisz di' hémasz*; latinul: *Qui crucifigeris pro nobis*; örményül: *Or xač'ec'ar vasn mer*. Atamian, 1983. 395.

A hosszan elnyúló tárgyalásokat követően 1308-ban Sziszben, illetve 1316-ban Adanában összehívott örmény nemzeti zsinatokon a jelen lévő kilikiai főpapság, illetve a nemesség formálisan elfogadta, hogy az örmény apostoli egyház aláveti magát a római egyház tanításainak és liturgiájának.[77] Így számos itáliai örmény közösség a kilikiai unióknak megfelelően elismerte Róma elsőbbségét, és ezáltal közvetlenül a pápa védelme alá került. Ugyanakkor az anyaországból érkező örmény főpapok és teológusok határozottan elutasították a Rómának tett engedményeket. Ezért Róma lépéseket tett, hogy tompítsa az erős anyaországi ellenzék unióellenes magatartását. Ezt tükrözi XXII. János pápa (1316–1334) levele az örményországi egyházmegyékhez, amelyben arra kérte az örmény főpapokat, hogy határozottan támogassák a két egyház közötti uniót. A Róma és az örmény egyház közötti tárgyalások folytatását elősegítette a Domonkos-rendi szerzetesek (*Fratres Uniatores*) széles körben folytatott örményországi missziós tevékenysége, valamint az örmény királyi udvar tagjainak adományozott engedmények és kiváltságok is (például hűbérbirtokok adományozása a pápai állam területén).

Az egyházi unió heves reakciókat váltott ki Kilikiában is. Még 1222-ben Fülöp, IV. Bohemund antiókhiai herceg fia feleségül vette Izabellát (*Zabēl*), I. Leó örmény király lányát, és nem sokkal később a hercegnővel kötött frigyével az örmény trónt is megszerezte, azaz társuralkodó lett. Részben az örmény apostoli egyház közbelépése miatt a következő évben Fülöpöt megfosztották királyi hatalmától, és bebörtönözték, mivel határozottan kiállt amellett, hogy a kilikiai Örményország feltétel nélkül fogadjon hűséget Rómának.[78] Még ugyanebben az évben Mamisztra és Tarszosz városok latinbarát püspökeit kiűzték a királyság területéről.[79] Később a naptárhasználattal kapcsolatban robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, konkrétan a körül, hogy húsvét (*Zatik, Yarut'iwn Surb*), illetve pünkösd (*Hambarjumn Surb*) ünnepét a „latin" naptár szerint kell-e megünnepelni vagy pedig a hagyományos örmény kalendárium szerint. Azokat az örmény papokat, akik nem fogadták el a latin szokást és ragaszkodtak az örmény tradíciókhoz, bebörtönözték, illetve száműzték.[80]

A 14. század elején is komoly feszültségek támadtak a két egyház között. A „latin párt" tevékenysége, valamint a Domonkos-rendi szerzetesek befolyása egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, és az egyházi ellenzék megerősödött. Az örmény apostoli egyház válasza Róma liturgikus és hitelvi igényeire ugyanakkor nem elégítette ki a pápai udvart.[81] A feszültségeket csak fokozta, hogy XI. Gergely pápa (1370–1378) egyik levelében úgy rendelkezett: azoknak az örményeknek, akik elfogadják az uniót, újra meg kell keresztelkedniük, és az unitus ör-

77 Van den Oudenrijn, 1956. 94–112.
78 Ōrmanean, 1960. 1816–1825.
79 Č'amč'eanc', 1786. 290–291.
80 Ōrmenean, 1960. 1784–1793.
81 Ṛošk'ay, 1964. 143–144.; Stefan (Stefano) Stefanowicz Roszka cimzetes hyméríai püspök, lengyelországi unitus örmény történetíró nevét a lengyel formában adtuk meg a monográfiában, viszont a hivatkozásokban nevének örmény változatát használjuk, mert művét örményül írta meg és örményül adták ki.

mény papokat a római egyház szokásai szerint újból fel kell szentelni. Emiatt számos örmény mondta vissza az egyházi egyesülést.[82] 1344-ben az unióellenes párt megölte a francia származású I. (*Lusignan, Lusinean*) Guy (1331–1344) királyt, és magához ragadta a hatalmat, gyakorlatilag majdnem a Kilikiai Királyság bukásáig (1375) irányította az államot. Az időszakra vonatkozó örmény források némi túlzással azt állították, hogy a kilikiai periódus utolsó hat örmény katholikosza „latinbarát" egyházpolitikát folytatott, és emiatt az ellenzék mindnyájukat megmérgezte. Ennek ellenére Róma továbbra is folytatta uniós politikáját Kilikiában, sőt az egyházi unió fejében katonai segítséget ajánlott fel a királyságnak a Mameluk Birodalom elleni, egyre inkább reménytelennek tűnő harcában. A vallási egyesülés kérdésében 1374-re átmenetileg az uniót támogató örmények kerekedtek felül, és a Lusignan-dinasztiából származó IV. Leót (*Lewon*) (1374–1393) tették meg királyuknak, aki egyúttal a kilikiai örmény állam utolsó uralkodója is lett. A következő évben ugyanis a mamelukok elfoglalták Kilikiát, IV. Leó király Ciprusra menekült, de az uniópárti örmények ennek ellenére meg tudták őrizni befolyásukat az egyházban.[83]

A FERRARA–FIRENZEI ZSINAT KÖVETKEZMÉNYEI AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZRA

A ferrara–firenzei zsinat kapcsolata az örmény apostoli egyházzal már hosszú ideje viták tárgyát képezi. Közismert, milyen eredményekkel végződtek a tárgyalások a keleti (bizánci rítusú) ortodox egyházzal. Az viszont kevésbé, hogy maga a zsinat milyen eredményeket hozott az örmény apostoli egyházra nézve.

A kilikiai uniók kudarca és a kilikiai örmény feudális állam bukása miatt a római egyház tovább próbálta erőltetni egyesülési politikáját. Az uniós törekvés azért tudott terítéken maradni, mert mindig akadt az örmény apostoli egyházon belül egy olyan elszánt, általában néhány főpapból álló kis csoport, amely hajlandóságot mutatott az unió elfogadására. Az örmény főpapok egy része az örmény nemzet megmaradását az unióban látta: ugyanis tisztában volt azzal, hogy népüket és egyházukat iszlám tenger fogta körül. A kilikiai örmény állam 1375-ben megszűnt létezni, hűbéruraik muszlim fejedelmek lettek. Ennnélfogva a főpapok az egyházi uniót bizonyos tekintetben mentsvárnak tartották. Naiv módon abban reménykedtek, hogy az unióval jelentős politikai és katonai segítséget kaphatnak a keresztény Nyugattól a muszlimok elleni felszabadító háborúban. Ez az álláspont azonban sok tekintetben is megosztotta az örmény apostoli egyházat.

A ferrara–firenzei zsinat idején VI. Konstantin (*Konstandin Vahkac'i*) (1429–1439) személyében egy latinbarát katholikosz irányította az örmény apostoli egyházat. Mihelyt az örmény egyházfő a zsinatról értesült, azonnal útnak indította két tudós papját (vardapetjét), Sargist és Markost, hogy kezdjék meg az uniós tárgyalásokat a latin egyházzal. A két pap útja Kilikiából Kaffán és Pérán keresz-

82 Zek'iyan, 2000. 106–127.

83 Sírja a párizsi Saint Denis-apátságban található. Tournbize, 1900. 320–337.; Atamian, 1983. 395

tül vezetett Firenzébe. Kaffában egy Basil nevű unitus (Domonkos-rendi) örmény szerzetes, majd Pérában a latinbarát Yiak'intos örmény püspök is csatlakozott hozzájuk.[84]

Ugyanakkor a latin egyház részéről is érkezett hivatalos megkeresés. IV. Jenő pápa (1431–1447) előbb 1433-ban, majd 1437-ben hívta meg a katholikoszt az uniós tárgyalásokra.[85] Az örmény delegáció végül 1439 augusztusában érkezett meg Firenzébe, ahol rögtön a pápa színe elé járult. Uniós szándékukat mi sem bizonyította jobban, hogy a római pápát az egyetemes keresztény egyház vezetőjeként üdvözölték.[86]

A delegáció rögtön hozzákezdett az uniós tárgyalásokhoz, és három hónapos megfeszített munka után az örmény egyház nevében kimondták az egyesülést. Az egyesülésről szóló, *Decretum pro Armenis* című dokumentumot eljuttatták a pápához. Az örmény delegáltak 1439. november 22-én mondták ki az ünnepélyes egyesülést a firenzei domonkosok Santa Maria Novella-templomában.[87] A templomban jelen lévő örmény papok pedig újból és ünnepélyesen megerősítették a dekrétumban foglaltakat.[88]

A dokumentum valójában a korábbi uniós tárgyalások végzéseit, valamint az 1307–1314 között szisz–adanai örmény nemzeti (uniós) zsinatok fő szempontjait vette alapul. Ennek fő alapelve az volt, hogy kimondta a római pápa primátu-

---

84 Yiak'intos püspök külön meghívót kapott a firenzei zsinatra a Szentszéktől, melyben arra kérték őt, hogy segítsen tető alá hozni az uniót az örményekkel. *„Deus concordet vos in pace, in amore, in unione, quicquid Spiritus Sanctus illustraverit sanctam synodum, prompti sumus ei obedire."* Balgy, 1883. 88.; Hofman, 1939. 151., 155.; Gill, 1959. 305.; Az unitus Stefan Stefanowicz Roszka szerint az örmény katholikosz a ferrara–firenzei zsinatra két püspököt és két vardapetet küldött tárgyalni. A szakirodalomtól eltérően itt az örmény történetíró Sargist mint kaffai örmény püspököt, Yovak'im püspököt, Martiros és T'omas nevű tudós örmény papokat említ meg. *„Kostandin kat'olikosn yasm ami anuamb bolor azgin Hayoc' aṙak'ē despans zYovakim episkoposn, zSargis episkoposn Kafayu, zMartiros ew zT'omas zvardapetsn, ork' č'orek'inn ēin ark' imastunk', aṙ S[urb] Žołovn Florenc'ioy, ur ēr Evkenios č'orrordn ew Yunac' Kaysrn Yohannēs Palēlokos ew Yovsēp' Patriargn Kostandinupolsi ew aylk' ew ēnkalan zamenayn sahmanadrut'iwns S[urb] Žołovoyn aynorik.* [Konstantin katholikosz abban az évben, az örmény nép nevében elküldte követeit – Yovakim püspököt, Sargis kaffai püspököt, Martiros és T'omas vardapeteket, kik mind a négyen tudós emberek voltak – a firenzei szent zsinatra, ahol jelen voltak még IV. Jenő pápa, VIII. Palaiologosz János, a görögök császára, József, Konstantinápoly pátriárkája, és sokan mások, ahol elfogadták annak a szent zsinatnak minden rendelkezését.]" Ṛošk'ay, 1964. 156.; Petrowicz, 1971. 52.; Gündisch, 1975. 25.

85 Č'amč'eanc', 1786. 474.

86 Hofman, 1935. 20.; Ṛošk'ay, 1964. 156.; Petrowicz, 1971. 52.

87 Hofman, 1939. 158. 161.

88 *„Minč' linēr [i žołovn Florēnc'iay miut'iwnn Yunac' ēnd ekełec'woyn Hṙomay] žamanec'in Hayoc' kat'olikosis patgamawork'n, ork' xndrec'in i surb žołovoyn usanil čšmarit hawatoy, oroc' Ewgenios p'ap'n zhawatoy dawanut'iwnn, aysink'n zHanganakn K[onstantinu] Polsi žołoyn ēnd baṙiwk'n Or i Hōrē ew yOrduoy blxi, tay, ew zeōt'n xorhurds ekełec'woy tay. Ew Hayk' patgamawork's zays ew zžołovn K'alkedoni ew zaylsn ēndunec'in.* [Miközben a firenzei zsinaton a görögöknek Róma egyházával történő uniója zajlott, megérkeztek az örményországi katholikosz küldöttei, akik azt kérték a szent zsinaton, hogy hadd tanulhassák meg az igazi hitnek dolgait, vagyis Jenő pápa hitvallását; azaz mutassa meg a konstantinápolyi zsinat hitvallását azzal a mondattal, hogy az 'Atyától és a Fiútól származik', és mutassa meg az egyház hét szentségét is. Az örményországi küldöttek mindezeket, valamint a khalkédóni és a többi egyetemes zsinatok tanítását is elfogadták.]" Ṛošk'ay,1964. 156.

sát. Az örmények továbbá proklamálták a *Filioque procedit* imádság elfogadását, a purgatórium (*K'awarann*) létezését, valamint a monofizitizmus tévtan voltát.[89] Olyan kérdésekre, mint például a leendő unitus örmény papok javadalmazása vagy házassága, az egyesüléskor nem tértek ki.

Ezután mind Yiak'intos püspök, Basil szerzetes, Sargis és Markos vardapetek elhagyták Firenzét, és visszatértek hazájukba. Az uniót ugyanakkor az örmény apostoli egyház nem erősítette meg, mert 1439 végén elhunyt a latinbarát VI. Konstantin katholikosz. Ezzel kétéves viszály vette kezdetét a főpapi csoportok körében az egyházfői szék elnyeréséért.

Kilikiában az egyesüléspártiak *ab ovo* kisebbséget alkottak, de az unióellenes kilikiai többség is konfliktusba került az anyaországi klérussal, mert egyre inkább előtérbe került ekkor az egyházfői szék Örményországba történő visszaköltöztetése.[90]

Külön kérdésként merült fel, hogy milyen szerepe volt a lembergi örmény érsekségnek a ferrara–firenzei zsinaton. IV. Jenő pápa nemcsak az örmény katholikosznak küldött hivatalos meghívót, hanem Lemberg örmény apostoli rítusú érsekének, II. Grigor Nasredineannak (1415–1440) is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin katholikosz bizalmasának számított, és a latinpárt egyik vezéregyéniségeként tartották számon.[91]

A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központja. Így a pápát a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy tekintélynek örvendő lembergi érseknek a zsinatra invitálásával esetleg komoly befolyást lehet gyakorolni az unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt megerősíti az a tény, hogy IV. Jenőnek jó értesülései voltak a lembergi örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról, hogy kitűnő kapcsolatokat ápolt mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.

Van olyan hipotézis is, miszerint II. Grigor Nasredinean érsek maga is jelen volt Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* című dokumentum megfogalmazásában.[92] Jelenlétét a zsinaton azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. Viszont 1781. évi datálással Lembergből előkerült egy olyan irat, amely a lembergi örmény küldöttek zsinati jelenlétét igazolja.[93]

---

89 Tournbize, 1900. 369.; De Guibert, 1919. 81–95., 150–162., 195–215.; Hofman, 1939. 165–169.; Petrowicz, 1971. 53.

90 Hofman, 1939. 173–176.

91 Olbertyński, 1934. 44.

92 Olbertyński, 1934. 12. Olbertyński igen töredékesen közölte ezt a dokumentumot, annak ellenére, hogy az érsek jelenléte mellett szállt síkra.; Nasredineán érseknek a zsinati részvételét ezenfelül Hofman is megerősítette. Lásd Hofman, 1935. 50.; Petrowicz, 1971. 54.

93 A dokumentum címe: *Iura armenicalia, privilegia et documenta, in archivio residentiae privilegitae nobilium ac honoratorum dominorum iudicum nationis Armenae Leopoliensis reperibilia, anno Domini 1781, die 29-va Mai revisa.* Lásd Olbertyński, 1934. 24.; Az iratot jelenleg a velencei mechitarista főapátság levéltárában őrzik.

Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni az örmény apostoli egyház egyesülését.[94] Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: 1439 helyett ugyanis 1429-et jelöltek meg, de ez nem változtat azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon – azaz a delegáltjai révén – szerepe volt az uniós tárgyalások alakulásában.

Az egyházi unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló (1434–1444) lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy örmény alattvalói immár a latin egyház hívei, és gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie a lengyelországi örményeket.[95] Az unió megkötése ráadásul – első pillantásra – kedvező eredményeket hozott az örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi és önkormányzati kiváltságait.[96]

IV. Jenő pápa az európai nagyhatalmak uralkodóit is értesítette az örmények firenzei uniójáról, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő keleti egyházak is elfogadták az egyesülést.[97] Ezenfelül ki kell emelni, hogy az örmény uniónak volt még egy komoly hozadéka: a kaffai örmény közösség hivatalosan szintén deklarálta az uniót. Ennek keresztülvitelében egyrészt a zsinaton részt vett kaffai örmény küldött szerzett nagy érdemeket, másrészt a 14. század közepe óta a Kaffában tevékenykedő unitus *Fratres Uniatores* kongregáció is komoly befolyással rendelkezett a krími örmény közösségen belül, mintegy előkészítve a vallási egyesülést. A pápa 1439. december 15-én dekrétumot adott ki a kaffai örmények számára *Decisiones pro Dioecesi Armena Caffensi* címmel. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy az ottani latin szertartású papok inzultálják az örményeket, valamint hogy újrakereszteljék az áttért és unitus örményeket.[98]

Végezetül fel kell tenni azt a kérdést: milyen eredményeket hozott a ferrara–firenzei unió az örmény apostoli egyházra nézve? A legegyszerűbb és talán a legfrappánsabb válasz az volna, hogy valójában semmilyet. De ez túl sarkított megfogalmazás lenne.

Örményországban a klérus nem fogadta kitörő lelkesedéssel az uniót. Az egyház képviselői nemzeti egyházuk különállásának feladását látták benne. Az unió kapcsán azzal korholták a Kilikiában székelő örmény katholikoszt, hogy nem tett mást, mint hogy szolgai módon behódolt a latinok és a görögök egyházának. Ezért nyomást akartak gyakorolni a kilikiaiakra, és hangot adtak annak a követelésüknek, hogy az örmény egyházfői széknek azonnal vissza kell költöznie Örményországba. Ha továbbra is Kilikiában marad, a mindenkori örmény egyházfő ki lesz téve mind a latin, mind a görög egyház kénye-kedvének.[99]

94 Olbertyński, 1934. 24.; Hofman, 1935. 52.; Petrowicz, 1971. 57.
95 Hofman, 1944. 143.; Petrowicz, 1971. 58.
96 Bischoff, 1864. 16–19.
97 Olbertyński, 1934. 45.; Gill, 1959. 308.
98 Olbertyński, 1934. 44.; Hofman, 1935. 47.
99 Mesrop Vardapet, 1957. 181–182.

Az unió elfogadását végül megakadályozta VI. Konstantin katholikosz váratlan halála. Utódja, IX. Gergely (*Grigor Musabēgean*) (1439–1441) teljes erővel támogatta az uniót, melyet a pápának 1440. szeptember 4-én Kairóból írt latin nyelvű levelében is igyekezett megerősíteni.[100] Az új katholikosznak viszont az unió kapcsán legitimációs problémákkal is meg kellett küzdenie. Az anyaországi klérus őt ugyanis uniópártisága miatt nem ismerte el katholikosznak. Sőt 1441-ben, Örményországban külön katholikoszválasztó szinódust hívtak össze, ahol I. Kirakoszt (*Kirakos Virapec'i*) (1441–1443) választották meg „Minden Örmények Katholikoszának" (*Amenayn Hayoc' Kat'ołikos*). Az újonnan megválasztott örmény egyházfő pedig nem ismerte el IX. Gergelyt, ráadásul az unió esküdt ellensége volt, és elutasította a ferrara–firenzei zsinat határozatait.[101]

I. Kirakosz ultimátumot intézett a kilikiai klérushoz. A kilikiai örmény egyházat kiátkozással fenyegette meg, amennyiben elfogadja a ferrara–firenzei uniót és nem tekinti semmisnek IX. Gergely katholikosz megválasztását. A kilikiai örmény papság kínos választás elé került: vagy leváltják IX. Gergelyt, és elismerik I. Kirakoszt, vagy továbbra is támogatják a latinbarát és uniópárti katholikoszt, amivel az egyházszakadást is megkockáztatják.[102]

Választásukat némileg megkönnyítette IX. Gergely 1444-ben váratlanul bekövetkezett halála. Ezután a kilikiai örmény klérus a „latin pártot" ugyan háttérbe szorította, de továbbra sem volt hajlandó elismerni az anyaországi I. Kirakosz katholikoszt. Az örmények Kilikiában az unióellenes I. Karapetet (*Karapet Sisc'i*) (1446–1478) választották meg egyházfővé. Ez persze nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a kilikiai katholikoszválasztás az egyházszakadás szélére sodorta az örményeket. A kritikus helyzetet még inkább súlyosbította, hogy az egymás megválasztását el nem fogadó két katholikosz kölcsönösen kiátkozta egymást. Ennek az volt az elsődleges oka, hogy a kilikiai örmény klérus nem akart Örményországba visszatérni, mert tisztában volt azzal, hogy nincs komoly támogatottsága az anyaországi örmények körében. Az örmény egyházszakadásról a latin egyháznak ekkor még semmilyen tudomása sem volt. Sőt Róma a Kilikiában maradt örmény katholikoszt továbbra is unitus egyházfőként tartotta számon.[103]

Más volt a helyzet a Krím félszigeten található Kaffában, ahol az egész örmény közösség elfogadta az uniót. Sőt a zsinaton részt vevő kaffai illetőségű Basil unitus szerzetes még térítésekbe is kezdett, amelyeknek egyik kézzelfogható eredménye volt, hogy Tigranakert (Diyarbekir) örmény érseke, Mkrtič' Nałaš áttért a katolikus hitre. A krími örmény unitus egyház 1475-ig virágzó közösség volt, amikor is az oszmánok elfoglalták Kaffát. A krími örmények többségét ekkor Konstantinápolyba telepítették át, ahol sokan közülük visszatértek az örmény apostoli hitre. A krími unitusok kisebbik része pedig Pérában telepedett le.[104]

A lembergi örménység helyzete az unió megkötése után érdekesen alakult. II. Grigor Nasredinean érsek, miután delegáltjaitól értesült az unió megkötéséről,

100 Hofman, 1939. 176–177.; Petrowicz, 1971. 59.
101 Maksoudian, 1982. 501.
102 Dawrižec'i, 1896. 418–419.
103 Hofman, 1939. 184.; Petrowicz, 1971. 59–60.
104 Č'amč'eanc', 1786. 483–484.; Hofman, 1939. 179–182.

azonnal hozzáfogott, hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.[105] Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.[106] Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az unió elfogadásáról. II. Grigor Nasredinean érsek erőfeszítései mindenesetre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszt zengett az érseknek az egyházi unió érdekében tett erőfeszítéseiről.[107]

Az egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott, ugyanis az érsek 1440-ben elhalálozott. Lemberg pedig nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő változások alól. II. Grigor Nasredinean érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc'i (Ilovec'i) (1440–1460) lett, aki viszont kérlelhetetlen és könyörtelen ellensége volt az uniónak. Ráadásul Awedik Ilovc'i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos katholikosztól kapta.[108] Így Lemberg szembekerült Kilikiával.

A ferrara–firenzei unió azért volt az örmények szemszögéből sikertelen, mert hivatalosan egyik örmény egyházfő sem hagyta jóvá vagy szentesítette az egyesülési dokumentumot. Még azok a katholikoszok sem írták alá, akik eredendően támogatásukról biztosították az uniót. Végezetül 1439-ben az örmény egyházfők mögött nem sorakozott fel egy olyan jelentős erő, amely hajlandónak mutatkozott volna a vallási egyesülés feltétel nélküli elfogadására.

Összefoglalva, a középkorban az örmény apostoli egyháznak a IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz fűződő ellentmondásos viszonyát általában a monofizitizmussal magyarázták. Az örmény apostoli egyház nemzeti zsinatain Jézus csak isteni, azaz egy természetét (*monē füszisz*) valló monofizitizmus tanát és annak követőit – mint például Euthükhész apátot és Szevérosz antiókhiai pátriárkát – igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és közülük jó néhányan részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták az egyetemes zsinat tanításait. A nagyobbik, a keleti rész – ahol az örmény egyházfő, a katholikosz székhelye volt és ahonnan időről időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a keleti tartományokból a Keletrómai, későbbi nevén Bizánci Birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharc-

105 Olbertyński, 1934. 44.; Petrowicz, 1971. 60.

106 Halecki, 1958. 55–59.

107 Olbertyński, 1934. 44–45.

108 Az egyházi unió kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy Nasredinean érsek Lembergben úgynevezett preuniós állapotot teremtett, és ezzel előkészítette a lengyelországi örmények unióját a 17. században. Ez a megállapítás erőltetettnek tűnik, és semmilyen valóságalapja nincs. Először is, a 17. század elejéig a lengyelországi örmény egyház az egyik leglojálisabb híve volt az örményországi katholikoszoknak. Másodszor, a 17. század elején meginduló uniós törekvéseket nem szabad összekapcsolni a ferrara–firenzei unióval, mert mindkettőt más és más meggondolások vezették, és jellegüket tekintve is nagy különbségek mutatkoztak. A két uniót ezenfelül más és más egyházi és politikai megfontolásokból kötötték. A 15. században Lemberg örmény érseksége tulajdonképpen az akkor hivatalban lévő katholikosz (VI. Konstantin) szándékának megfelelően járt el: azaz volt politikai felhatalmazása, szemben a 17. századival, amely bizonyos tekintetben egyfajta öncélú és konkrétan egy bizonyos személyhez köthető egyházi unió volt. Lásd Ališan, 1896b. 134.; Ṛošk'ay, 1964. 157.; Petrowicz, 1971. 61.; Puskás, 2006. 23.

ban történt aktív részvételük miatt nem jelenhettek meg a khalkédóni egyetemes zsinaton. Így az egyetemes egyház ügyeivel érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. A khalkédóni zsinatról torzkép jutott el Örményországba, melynek nyomán azt hitték, hogy a zsinaton rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált, Szűz Máriát Krisztusszülőnek, azaz görögül *Khrisztotokosz*nak valló nesztorianizmust. Ezt az irányzatot a Szászánida-politika támogatta, és igyekezett a nesztoriánusokat az örmény apostoli egyház ellen uszítani.

A korabeli örmény köztudatban a 7–12. század között markáns Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel álláspontjuk szerint Konstantinápoly mint keresztény szövetséges több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány perzsák, arabok és szeldzsukok elleni háborújában. Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. században kezd kikristályosodni ez a Bizánc- (vagy Róma-) ellenes magatartás, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény apostoli egyház a nemzeti zsinatain nyíltan nem fordult szembe a khalkédónizmussal, illetve elítélte a monofizita tanokat.[109] A 7. századtól kezdve a hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, a bizánciak és az örmények kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetlennek nevezték egymást. Ezeket a vádakat idővel Konstantinápolytól Róma is átvette.

Az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a liturgikus nyelv és irodalom megszületése, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez, valamint a túléléséhez.[110] A vélhetően örmény gyökerű Makedón-dinasztia (866–1056) idején a Bizánci Birodalom területére nagy számban vándoroltak örmények. Egyidejűleg a 11. század közepére a történeti Örményországot Konstantinápoly fokozatosan integrálta, és így gyakorlatilag az önálló örmény állam megszűnt létezni. Bizánc mindent megtett annak érdekében, hogy az örményeket mind politikailag, mind pedig konfesszionálisan beolvassza. Konstantinápoly azonban nem tudta megvédeni az újonnan annektált területeket a szeldzsukoktól. Az 1071. évi manazkerti (manzikerti) csata után a történeti Örményország a szeldzsukok fennhatósága alá került, ami újabb exodusszerű menekülthullámot idézett elő északi és déli irányba. Az ország megmaradt arisztokráciája és főpapsága, élén a katholikosszal, Kilikiába telepedett, és ott alapított államot 1085-ben.

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a 15. századra Örményország gyakorlatilag puszta földrajzi fogalommá vált. A középkori Örményország valójában már a 11. század első felében kezdett politikai értelemben szétesni. Az örmény elit hatalmi acsarkodásait követő bizánci hódítás (1045), melyet a szeldzsuk uralom, majd a georgiai (grúz) annexió (1204), valamint a mongolok, türkmének és oszmán-törökök inváziója követett, érzékeny hatást gyakorolt az örménység sorsára. A térség etnikai összetétele megváltozott, mivel más népek telepedtek meg. Az inváziók, a vallási üldöztetések, az ősi örmény területek folyamatos elnéptelenedése, illetve az örmények tömeges, exodusszerű kivándorlása a kelet-európai (krími, lengyelországi és moldvai), valamint kilikiai, kis-ázsiai

109 Girk' t'lt'oc', 1901. 177–183.; Arpee, 1946. 56–75.; Mesrop Vardapet, 1957. 96–121., 152–156.; Sarkissian, 1975. 7–42., 196–213.; Örmanean, 1993. 59–75.

110 Papadakis–Meyendorff, 2002. 166.

és a közel-keleti diaszpórákba radikálisan megváltoztatta az anyaországi területeken a keresztény örmény őslakosság és a muzulmánok egyensúlyát. A nomád szeldzsukok, türkmének, kurdok és oszmán-törökök beáramlása egy eredetileg hangsúlyosan keresztény térségbe végeredményben kevert népességet eredményezett. Ebben a kusza politikai helyzetben csupán az örmény apostoli egyház tudta az egység látszatát felmutatni.[111]

A középkorban Konstantinápoly, illetve Róma felől jövő egyházi uniós kudarcok indítékai véleményünk szerint abban keresendők, hogy az örmény apostoli egyház vezetői, a katholikoszok mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és tanbeli kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes uniós kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetettnek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény apostoli egyház 4–6. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz uniós kísérletet – mind Konstantinápoly, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás az örmény apostoli egyházban néhány kivételtől eltérően a kora újkor hajnalán teljesen megcsontosodott.

AZ ANYAORSZÁGI EGYHÁZ ÉS AZ UNIÓ KÉRDÉSE A KORA ÚJKORBAN

Az örmény egyház a kora újkorban történetének egyik legválságosabb korszakát élte át. A katholikoszok a helyi muszlim emírek politikai játékszereivé váltak.

A gondokat még tetézte, hogy a megosztottság tovább fokozódott 1461-ben. II. (Hódító) Mehmet (1451–1481) szultán a birodalomban élő örmény közösségek nyomásának engedve, a korábbi brusszai örmény püspökségből létrehozta a konstantinápolyi örmény patriarchátust, melynek a pátriárkája minden örmények egyházfőjének tekintette magát. Ráadásul az Anatóliában, a Van-tó szigetén Ałt'amar érseke 1459 óta szintén egyházfőnek, azaz katholikosznak neveztette magát, amely csak tovább rontott az örmény apostoli egyház helyzetén.[112]

A 16. század elején, az oszmán–perzsa háborúk idején Örményországot kettéosztották. 1519-ben I. (Vad) Szelim (1512–1520) szultán Csaldiránnál megverte a perzsa seregeket, és ezzel a Kaukázuson túli területek, és velük együtt Örményország jelentős része is oszmán befolyás alá került. Így az örmény térség nagyobb része az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, a kisebb, keleti része Karabagh (*Arcax*) tartománnyal együtt a Szafavida Perzsiához került.[113]

111 Uo.
112 Ṛošk'ay, 1964. 158., 161.
113 Kouyumjian, 1994. 9–18.

A 16–17. század folyamán az örmény egyházfők képviselték az örménység érdekeit mind az oszmán Porta, mind a Szafavida sah képviselőinél.[114] Egyik legfontosabb feladatuk volt az évenkénti fejadók begyűjtése és eljuttatása az oszmán, illetve perzsa udvarba. Nemzeti és kulturális szempontból az örmény apostoli egyház együtt tartotta az örmény népességet. A politikai széttagolódás miatt ismét előtérbe került a kapcsolatok felvétele a nyugati keresztény államokkal. Az örménység körében ugyanis még mindig elevenen élt a Kilikiai Királyság korából áthagyományozódott történeti legenda, miszerint a nyugati keresztény egyház, valamint a nyugati fejedelmek fogják Örményországot megszabadítani az iszlám uralomtól. A 16. század közepén pedig az örmény egyházon belül már komoly támogatottságot élvezett az egyesülés gondolata a nyugati katolikus egyházzal.[115]

A trienti zsinat (1545–1563) nemcsak a reformáció kihívásaira fogalmazta meg válaszait, hanem a zsinati atyák komoly figyelmet szenteltek az általuk schismatikusnak és eretneknek tartott keleti egyházaknak is. A római katolikus egyház a Szentszék fennhatósága alatt szerette volna egyesíteni a régi keleti egyházakat. Ráadásul Róma a „pogány" Oszmán Birodalomban élő keleti keresztények védnökeként is igyekezett önmagát feltüntetni. Az 1540-es évek vége felé jutott el Örményországba a trienti zsinat híre, és tulajdonképpen ez késztette V. István (*Step'anos Salmastec'i*) (1542–1552) katholikoszt arra, hogy székhelyéről, Ējmiacinból ellátogasson Rómába és Trientbe, segítséget kérve a keresztény Nyugattól.[116] Az örmény egyház az unió kérdésében inkább politikai, mint dogmatikai egyesülést értett. Tisztában volt azzal, hogy amennyiben csak dogmatikai és teológiai kérdésekre terelődik a szó, akkor az egész kísérlet zátonyra fut, ahogy ez a kilikiai uniók esetében is történt. V. István az unióban inkább politikai lehetőséget látott és keresett. Teológiai fejtegetésekbe tehát nem kívánt bocsátkozni, különös tekintettel a khalkédóni egyetemes zsinat megítélésére, valamint Jézus Krisztus emberi vagy isteni természetének kérdésére.

V. István 1548-ban, Lemberg érintésével érkezett Rómába, és III. Pál (1534–1549) pápával eszmecserét folytatott az unióról.[117] A tárgyalások – úgy tűnt – eredményesen végződtek. V. István hajlandóságot mutatott az unióra Rómával, de magának az uniónak a konkrét menetrendjét nem állapították meg. A római pápa ígéretet tett arra, hogy közbenjár az európai uralkodóknál az örményeknek nyújtandó katonai és anyagi segítség ügyében. Mint ismeretes, ezt az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé. Ugyanakkor III. Pál pápa felkérte a katholikoszt, hogy látogasson el Trientbe, és fejtse ki a zsinaton az unióval kapcsolatos nézeteit.[118] Közben azonban meghalt III. Pál pápa, így az örmény egyházfő Rómában maradt. Az új pápa, III. Gyula (1550–1555), elődjéhez hasonlóan, szívélyesen tárgyalt V. Istvánnal, és megújította a meghívást a trienti zsinatra. Az örmény egyházfő 1551 áprilisában érkezett meg oda, ahol beszédének igen nagy

114 Ōrmanean, 1960. 2287–2290.
115 Akinean, 1954. 141–154.; Zulalyan, 1980. 135–175.
116 Petrowicz, 1971. 87–88.
117 Bžškeanc', 1830. 110.; Ališan, 1901. 593.
118 Ališan, 1896a. 324–326.

sikere volt, főleg mivel V. István kifogástalan latinsággal adta elő az örmény egyház uniós törekvéseit és az örmény nép helyzetét.[119]

V. István katholikosz látogatása és felszólalása igen komoly rokonszenvet keltett a zsinaton részt vevő püspökök és teológusok körében, ám eredmény nem született: csupán felvetették az örmény apostoli egyház uniójának kérdését, de konkrétumok nélkül.[120] Anélkül hogy V. István bármilyen támogatásra ígéretet kapott volna, 1552-ben visszautazott Örményországba. A katholikosz ismét Lemberg érintésével kívánt visszatérni örményországi székhelyére, de a városban megbetegedett, és nem sokkal később elhunyt.[121]

V. István római látogatása során ígéretet tett arra, hogy római katolikus misszionárius szerzetesek telepedhetnek le és tevékenykedhetnek a történeti Örményország területén. A 16. század végén és a 17. század elején a katholikosz szentszéki látogatásának eredményeként Örményországban a római katolikus egyház missziója ténnyé vált: ferences, theatinus, Ágoston-rendi, karmelita, Domonkos-rendi és jezsuita szerzetesek végeztek térítőmunkát az örménység körében. A missziók fogadásának nemcsak teológiai és dogmatikai, hanem politikai okai is voltak. A két iszlám birodalom ütközőzónájában fekvő örmény tartományok a keresztény Nyugattól várták a segítséget, hogy megszabaduljanak az idegen uralomtól, így az egyház egyes, felsőbb körei is hajlandók voltak az egyesülésre Rómával.[122] Ezt mutatja, hogy a korabeli örmény egyházi körökben elterjedt az a kétes értékű örmény apokrif forrásból származó prófécia, amely szerint az örmény egyházat a nyugati „frank" egyházak fogják megszabadítani az iszlám öleléséből.[123] Az apostoli egyház a római misszióknak belső meghasonlottsága miatt nem tudott komolyan ellenállni.

Az örmények áttérítésére erőfeszítéseket tett a konstantinápolyi patriarchátus is, amely az oszmán hódítás után a birodalomban élő összes keresztény fejeként lépett fel. A görögök térítő tevékenysége általában eredménytelenül végződött, amelynek nyilvánvaló oka a két egyház közötti, több évszázadra kiterjedő teológiai viszályban kereshető. A konstantinápolyi patriarchátus többször konfrontálódott az általa eretneknek tartott örmény apostoli egyházzal.[124]

A 17. század elején az örmény apostoli egyházat egyidejűleg két egyházfő is irányította: V. Dávid (*Dawit' Vałaršapatec'i*) (1587–1629) és Melkiszedek (*Melk'isēt'*

119 Č'amč'eanc', 1786. 517.; Petrowicz, 1971. 90–91.

120 Sarpi, 1699. 653–654.

121 Roszka szerint V. István katholikosz 1551-ben (valójában 1552-ben) halt meg Lembergben. Sírja az érseki székesegyházban található. *„Step'annos Kat'ołikos Ējmiacni kam ēnkac'eal yat'oroyn kam iwrovi t'oteal, ert'ay i Hṙom ew katareal zhnazandut'iwn ew zuxtn iwr gay i Lēopolis ew merani yasm ami, orpēs c'uc'anē gerezmak'arin nora girn.* [István ējmiacini katholikosz, miután elfoglalta székét és elhagyta híveit, Rómába távozott, ott engedelmességet és esküt téve Lembergbe érkezik, és ugyanabban az évben (sic! 1551) meghal, mint ahogyan azt a sírfelirata is mutatja]; *Hoc sepulchrum est Reverendissimi Patris Stephani Patriarchae maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopolim adveniens animam suam Deo tradidit, 1551."* Ṛošk'ay, 1964. 164.; Lásd Petrowicz, 1971. 95.

122 Akinean, 1936. 37–39., 322.

123 Galanus, 1661. 329.

124 Ōrmanean, 1993. 108.

Gaṛnec'i) (1593–1626). Közülük a vallási unió szempontjából kiemelkedő fontosságú az ellentmondásos személyiségű Melkiszedek.[125]

Eredetileg V. Dávid volt az örmény egyház legitim vezetője, ám az adók begyűjtése kapcsán több ízben is korrupció vádjával illették az oszmán és a perzsa hatóságok. Ugyanakkor az örmény krónikák felhívják a figyelmet arra, hogy a katholikosz hatalmának megingatásában komoly szerepet játszott Melkiszedek, Gaṛni püspöke, aki főpappá történt kinevezése előtt a szultáni udvarban V. Dávid katholikosz legátusa (*nuirak*) volt.[126] Természetesen az egyházfőség nem pusztán spirituális, hanem komoly gazdasági hatalmat is jelentett, mivel az évenkénti fejadók beszedése során jelentős összegek folytak be az örmény egyházfő kincstárába, aki gyakorta kísértést érzett a fejadók bizonyos hányadának egyéni célokra történő felhasználására.[127]

A főpapok vitáját rövid időre megzavarta az 1603–1604. évi oszmán–perzsa háború, amikor is a perzsa I. (Nagy) Abbász (1589–1629) sah jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomtól: többek között az akkori Örményország központi területeit, Naxijewant és az Ararát-medencét.[128] I. Abbász sah, egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva, az újonnan elfoglalt területek lakosságát, mintegy 350 000 örményt, Perzsiába telepítette át.[129] Az örmény apostoli egyház bizonyos körei felszabadítóként üdvözölték a perzsa csapatokat, és hűségesküt tettek a perzsa uralkodónak. Közöttük volt Melkiszedek, akit a perzsa sah örmény katholikosznak nevezett ki.[130] V. Dávid ezt a döntést nem fogadta el; arra hivatkozott, hogy Melkiszedek a begyűjtött adókat visszatartotta. Továbbá azzal a váddal illette őt, hogy az örmény mártírok és szentek ereklyéit jó pénzért eladta az „eretnek" latin papoknak.[131] I. Abbász sah V. Dávidot élete végéig házi őrizetben tartotta, és továbbra is Melkiszedeket tekintette az örmény egyház vezetőjének. V. Dávidot, erős ellenőrzés mellett, a sah a Perzsiába áttelepített örmények spirituális vezetésével bízta meg.[132]

Melkiszedek még kinevezése előtt, 1602-ben felvette a kapcsolatokat Rómával. VIII. Orbán pápához intézett levelében felvetette, ha elismerik őt az örmény egyház vezetőjének, akkor egyházával és gyülekezetével csatlakozik

125 Ṛošk'ay, 1964. 168.
126 Dawrižec'i, 1896. 54–55.; Schütz, 1987. 268.
127 Ōrmanean, 1993. 95–101.
128 Pat'mut'yun, 1972. 116.
129 Pat'mut'yun, 1972. 99.; Abrahamyan, 1964. 253.; Ṛošk'ay, 1964. 168–169.; Schütz, 1987. 260–262.; Schütz, 1988. 50–66.
130 Dawrižec'i, 1896. 206.; Ṛošk'ay, 1964. 168–169.
131 Dawrižec'i , 1896. 202. 205–206.
132 Érdekesség, hogy maga Melkiszedek nem települt át Perzsiába, hanem az örmény területeken maradt, és jó két évtizedig vezette az egyházat. Az örmény egyháztörténeti munkák elég megvetően nyilatkoznak a főpap cselekedeteiről, azt hangoztatva, hogy Melkiszedek nem törvényes úton lett az örmény egyház vezetője. Ugyanakkor százötven korabeli kézirat és szertartáskönyv kolofónjából (*yišatakaran*) az derül ki, hogy százharmincban kimondottan Melkiszedeket említik, és csak tizenhatban V. Dávidot. Tíz dokumentumban fordul elő mindkettő az örmények egyházfőjeként. Lásd Dawrižec'i, 1896. 218–219.; Carmelites, 1939. 101., 160–161.; Ṛošk'ay, szerint maga V. Dávid a karmelita missziók eredményeképpen is áttért a katolikus hitre, de értesüléseit más források egyértelműen megcáfolták. Lásd Ṛošk'ay, 1964. 170.; Hakobyan–Hovhannisyan, 1974. VII–VIII., XIII–XIV.; Schütz, 1987. 269–270.

Rómához.[133] Nyolc évvel később, 1610-ben bizalmasával, Zakariás (*Zak'ariay Ałameanc', Zaccaria Agam*) vardapettel egy levelet küldött Rómába, amelyben Melkiszedek hűségnyilatkozatot és hitvallást tett az örmény apostoli egyház nevében a Szentszéknek.[134] 1613 tavaszán az örmény pap újból megjelent a Szentszéknél, és Melkiszedek megbízásából folytatta az uniós tárgyalásokat.[135] Ugyanennek az esztendőnek a végén Melkiszedek a főpásztori központban ünnepélyesen fogadta a pápa küldöttségét, elfogadta a római katolikus egyház tanításait, és hivatalosan is hűségesküt tett Rómának.[136] Melkiszedek a lépéseiről csak szűkebb, bizalmas körét értesítette, és az unióval kapcsolatban figyelmen kívül hagyta a két egyház tanításából fakadó különbségeket, úgymint: a khalkédóni zsinat értelmezését, a nikaia–konstantinápolyi hitvallást, valamint az Eukharisztiát.[137]

Róma nem nagyon bízott az örmény főpapban, mivel a Szentszék jelentéseiből kitűnik, hogy Melkiszedeknek nem volt nagy tábora az örmény egyházon belül, és karrierje elsősorban I. Abbász kegyétől függött.[138] Ezért Róma újabb hűségnyilatkozatot várt el Melkiszedektől, aminek a főpap 1623-ban eleget is tett.[139] Ráadásul a korábbi uniós nyilatkozatok miatt a főpap összeütközésbe került az örmény klérussal, melynek tagjai teljes mértékben ellenezték az uniót. Személyével kapcsolatban ismét felmerült a csalás vádja, mivel az örmények fejadóját évek óta nem szolgáltatta be a perzsa udvarnak, ezért I. Abbász Iszfahánba, a Szafavida fővárosba idézte.[140] Ráadásul Melkiszedek az örmény egyház legszentebb ereklyéjét, Világosító Szent Gergely „szent jobbját" kicsempésztette, és hűsége zálogaként eljuttatta Rómába. Ez a cselekedete azonban az örmény apostoli egyház, és azon belül az alsóbb klérus óriási felzúdulását okozta.[141] Melkiszedek ellenkatholikosz, miután kézhez kapta a sah törvény elé idéző levelét, tartván az esetleges felelősségre vonástól, 1624-ben összes vagyonával és néhány hívével a lengyelországi Lembergbe menekült.[142]

A Melkiszedek által folytatott felelőtlen és „csapodár" egyházpolitika az ellenkatholikosz megfutamodásával gyakorlatilag megbukott Örményországban.

---

133 Ališan, 1896b. 205.; Az üzenet hírvivője Yovhannēs Terzinc'i szerzetes volt. Lásd Akinean, 1936. 295–298.

134 Dawrižec'i, 1896. 217.; Ōrmanean, 1960. 2316–2317.; Ṛošk'ay,1964. 171.; Schütz, 1987. 277.

135 Akinean, 1936. 176.; Ōrmanean 1960. 2316.; *„Melk'iset' kat'ołikos Ēǰmiacni greac' zhmazandut'iwn ew zdawanut'iwn aṛ Grigor ŽE* [Melkiszedek (ellen)katholikosz Ēǰmiacinból katolikus hitvallást és engedelmességet tanúsító levelet írt XV. Gergely pápának]." Ṛošk'ay, 1964. 171.; Roszka szerint Melkiszedek 1623-ban VIII. Orbán pápának is írásban letette a katolikus hitvallást. *„Noyn Me[l]k'iset' kat'ołikosn orpēs i veroy, 1622, greac' ew aṛ Urbanos Ē.* [Ugyanaz a Melkiszedek (ellen)katholikosz, mint az előbb 1622-ben, írásban (hitvallást) tett VIII. Orbán pápának is]." Ṛošk'ay, 1964. 172.

136 Carmelites, 1939. 210.; Ōrmanean, 1960. 2322–2323.

137 Sarkissian, 1975. 112–115.

138 Akinean, 1936. 300–304.; Carmelites, 1939. 319.

139 Carmelites, 1939. 99., 191., 210., 244.

140 Petrowicz, 1950. 11.; Ṛošk'ay, 1964. 164.; Schütz, 1987. 272–275.

141 Világosító Szent Gergely ereklyéje a pápai kincstárba került, és azt csak 2001-ben szolgáltatta vissza a római katolikus egyház az örmény apostoli egyháznak. Az ereklyéről lásd bővebben Dawrižec'i, 1896. 9–13., 27–29., 222–228.; Carmelites, 1939. 321., 344.; Schütz, 1987. 269., 276.

142 Dawrižec'i, 1896. 364.; Akinean, 1936. 339–359.

Az új örmény egyházfő, III. Mózes (*Movsēs Tat'ewac'i*) (1629–1632) katholikosz annak ellenére, hogy szívélyes viszonyban állt a római katolikus egyház örményországi és perzsiai misszióival, helytelenítette Melkiszedek politikáját, és a vallási egyesülést semmisnek tekintette.[143] Róma, minden Melkiszedek személyével kapcsolatban felmerült kételyei ellenére, az 1602-ben, 1610-ben, 1613-ban és 1623-ban Melkiszedek által megkötött örmény uniókat (főleg a legutolsót) úgy fogadta el, mint az egész örménység egyesülését Rómával.

NIKOL TOROSOWICZ ÉRSEK LEMBERGI UNIÓJA (1627–1681)

Oscar Halecki szerint Lengyelország a kora újkorban a viszonylagos vallásszabadság földje volt: miközben Nyugat-Európában vallási háborúk és üldöztetések dúltak, a nemesi köztársaság területén a felekezetek között békét hirdettek. A vallási viták békés megoldását, valamint a vallásszabadságot a lengyel fő- és köznemesség, mint a reformáció elkötelezett híve, elsősorban azért követelte, mert ezt is szabadságjogai szerves és elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a litván–lengyel unióból adódó sajátos vallási helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az Erdélyi Fejedelemség mellett, mely a szabad vallásgyakorlás szigetének számított, a lengyel–litván unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békében éltek egymás mellett. Zsidókon, muszlimokon, latin szertartású katolikusokon, ortodoxokon kívül örmény apostoli hitűek is nagy csoportban, szép számban képviseltették magukat az ország területén.[144]

Lengyelországban az örménység jelentős közösséggel rendelkezett, amely a legtehetősebb volt a diaszpórán belül. A mai Podólia és Galícia területén a 13. századtól kezdve nagy számban jelentek meg örmény menekültek, akik az úgynevezett észak-levantei kereskedelmi útvonal mentén hoztak létre közösségeket. Szabad vallásgyakorlatukat, illetve kereskedelmi kiváltságaikat mind a halicsi fejedelem, mind az Arany Horda elismerte.

---

143 A későbbi lembergi – és egyben első – örmény unitus érsek, Vardan Hunanean beszámolója szerint maga III. Mózes katholikosz tizenkét örmény püspökkel együtt is uniált Rómával. Ezt az anyaországi örmény források nem erősítik meg, sőt a szentszéki követjelentések sem tesznek róla említést III. Mózes uniójáról. Vö. Č'am.č'eanc', 1786. 610–612.; Akinean, 1936. 350. Lásd „*Movsēs kat'olikos ibrew nstaw yat'orn Ējmiacni, aysm ami greac' zdawanut'iwn ułłap'ar hawatoy handerj erkotasan episkoposōk' storagrealn ew knk'ealn ar Urbanos Ē. Sa ebarj i šarakananēn, zor Vardapet Nikołayos Ark'episkoposn mer i dawanut'ean iwrum yišē.* [Amikor Mózes katholikosz elfoglalta egyházfői székét Ējmiacinban, ugyabban az évben (sic! 1629) egy pecsétjével és kézjegyével ellátott levelet írt VIII. Orbán pápának, melyben 12 püspökkel együtt letette a katolikus hitvallást. Erről maga a mi Nikol (sic! Torosowicz) vardapetünk és (sic! lembergi) érsekünk is megemlékezik a katolikus hitvalláskor elénekelt šarakanban.]" Ṛošk'ay, 1964. 173.

144 Halecki, 1993. 186.

A galíciai örménység történetében döntő momentumnak bizonyult a Halicsi Fejedelemség lengyel meghódítása 1346-ban. III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) az újonnan meghódított területet igyekezett minél gyorsabban a lengyel államba integrálni. A király az ott megtelepedett, illetve folyamatosan megtelepedő örményekben partnerre talált: erős kereskedő-kézműves, városlakó társadalmi csoportot látott bennük, amely képes volt a korabeli Lengyelország gazdasági fejlődésének katalizálására.

Az uralkodó 1356-ban kiadott dekrétumaiban a királyság egész területén szabad kereskedelmi jogot biztosított az örményeknek, és számukra szabad vallásgyakorlást engedélyezett.[145] 1365-ben a lembergi örmény érsekség felállítását is támogatta. Lemberg nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos mentsvára lett, és az ottani örmény érsek mindvégig (az 1441. évi örmény schisma után) a hivatalos ējmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katholikosznak, de gyakorlatilag a saját maga ura volt. A vallásgyakorlás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az örmény közösségnek főpapválasztó joga (*ius eligendi*) volt, melyet 1365-ben a lengyel királyi udvarnál, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőnél eszközöltek ki maguknak.[146] Ennek értelmében maga a közösség választja meg főpapjait, akinek megválasztását azonban a lengyel király és az örmény katholikosz jóváhagyja.[147]

A város örmény közössége a 15. századra felértékelődött, mivel az anyaországban zajló egyházjogi viták miatt Lemberg örmény érseke is meghívót kapott a ferrara–firenzei uniós zsinatra, és az ott jelen lévő örmény klerikusokkal egyetemben az érsek is támogatta az örmény egyház egyesülését. II. Grigor Nasredinean érsek azonban nem sokkal a zsinat után elhunyt. Helyére Awedik Ilovc'i került, aki hevesen ellenzett mindenféle vallási uniót, így egyházmegyéjét továbbra is a keleti, örmény egyházi hagyományok szerint kormányozta.[148]

A lengyelországi örménység a 17. század első feléig viszonylagos vallási toleranciát élvezett. Az anyaországi történelmi tragédiák miatt ráadásul sokan menekültek ide. A korabeli források tanúsága szerint mintegy hetvenezer örménnyel számolhatunk ekkor Lengyelországban. Ahogy azt korábban már említettük, az unitus Melkiszedek ellenkatholikosz a felelősségre vonás elől Lembergbe menekült, ahol egykori tanítványa, Nikol Torosowicz (1603–1681) fogadta. Ezenfelül nemcsak egykori diákja, hanem a lengyelországi jezsuiták is szívesen látták, akikkel hamarosan szívélyes kapcsolatot épített ki.[149]

A lengyelországi örmény közösség, ezen belül pedig elsősorban a klérus nem rokonszenvezett a városban váratlanul felbukkant ellenkatholikosszal. Attól tartottak – joggal –, hogy Melkiszedek részt kíván venni a helyi közösség vallási vezetésében. Az ellenkatholikosz partnerre is lelt volt tanítványában az egyházi irányítás átvételében. Ezért 1627. január 3-án Melkiszedek Torosowiczot titokban pappá szentelte, majd érsekké nevezte ki a lembergi Szent Kereszt monostor-

145 Zacharyasiewicz, 1842. 78.; Legújabban a galíciai örményekről lásd Kovács, 2008. 53–66.

146 Tulajdonképpen ekkor alakult meg maga a lembergi örmény érsekség is. Ekkor I. Meszrop (*Mesrop Artazec'i*) (1359–1372) volt az örmény egyházfő. Lásd Ōrmanean, 1993. 255.

147 Vö. erről részletesen: Petrowicz, 1971. 22., 37–43., 45–46., 61., 91., 238., 248., 261., 296., 300.

148 Petrowicz, 1950. 51.

149 Dawrižec'i, 1896. 364.

ban.[150] A kinevezést az örmény közösség vezetői, főleg a lembergi örmény bíró, Zacharia Bernatowicz ellenezte, hangsúlyozva, hogy Torosowicz fiatal kora és teológiai képzettségének hiányosságai miatt nem alkalmas az érseki feladatok ellátására. Azzal is megvádolták, hogy magát a felszentelést is megvásárolta.[151]

Torosowicz felszentelése előtti életéről keveset tudunk. Lemberg egyik legtehetősebb örmény kereskedőfamíliájából, a Torosowicz klánból származott. Konstantinápolyban és Örményországban megkezdett teológiai tanulmányait ugyanakkor a források tanúsága szerint sohasem fejezte be.[152] A közösséggel kialakult feszült viszonya miatt 1630-ban a lembergi jezsuitákhoz menekült, és a rendház vezetőjének kezébe letette a katolikus hitvallást.[153]

A rendház hamarosan értesítette a Szentszéket hitvallásáról, így ettől kezdve őt a város unitus örmény érsekének tekintették. Ezt követően a római katolikus egyház támogatásával együtt nekilátott a lengyelországi örménység katolizálásának.[154] Az örmény klérus nem fogadta őt kitörő lelkesedéssel, és heves ellenállást fejtett ki Torosowicz uniója ellen. Sokukat az érsek bebörtönöztetett és megveretett. Hasonlóan járt el a közösség ellene szegülő világi vezetőivel is. Ráadásul az érsek elsősorban a gyülekezetek áttérítésére törekedett, ezáltal igyekezett kikerülni az örmény apostoli vallású papokat.[155] Amikor a közösség tudós papokat hívott az anyaországból, hogy vizsgálják ki az ügyet Lembergben, Torosowicz a delegátusok előtt ünnepélyes esküt tett arra, hogy már megbánta korábbi tettét, és hogy őmaga, illetve egyházmegyéje hű marad az örmény apostoli egyházhoz és a katholikoszhoz. Az eskü azonban kérészéletűnek bizonyult, mivel az érsek csak időt akart nyerni, hogy kijátssza az ügyében nyomozó örmény főpapokat.[156]

---

150 Dawrižec'i, 1896. 365–366.; Abrahamyan, 1964. 222–223.; Pingirian, 1982. 451–452.; Roszka szerint Torosowicz Melkiszedek ellenkatholikosz kezébe tette le a katolikus hitvallást. Az ellenkatholikosz tulajdonképpen azért is szentelte fel Torosowiczot, mert Meszrop (*Mesrop Kaffayec'i*) (1621–1624) érsek 1624-ben bekövetkezett halála óta az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. *„Melki'set' kat'olikos žamaneal i Lehs, i Lēopolis, ew gleal [ēr] zat'oṛn parap, jeṛnadrē zabełay tēr Nikołayos T'orosovič' [Ark']episkopos Hayoc' Lehac'woc' ew tay nma aṛnel dawanut'iwn ułłap'aṛ hawatoy ēnddēm kamac' žołovrdeann, or deṛ ews herjwacoł ēr.* [Melkiszedek (ellen)katholikosz a lengyelországi Lembergbe érkezve az örmény érseki széket üresen találta, majd a lengyelországi örmények érsekévé szentelte fel Nikol Torosowicz szerzetest, aki az akkor még eretnek közösség akarata ellenére letette (Melkiszedek) kezébe a katolikus hitvallást.]" Ṛošk'ay, 1964. 172. Lásd Bžškeanc', 1830. 107.; Dašean, 1895. 441.; Ališan, 1896a. 110., 172–176., 185.; Lásd Petrowicz, 1971. 131–160.

151 Akinean, 1936. 249–250.; Petrowicz, 1950. 16., 52.; Schütz, 1987. 285.

152 *„Ex magna familia et nobilissimi viri filius."* APF SOCG, Vol. 291. Fol. 167.; Lásd Zacharyasiewicz, 1842. 78.; *„Nicolaus natus quondam Baronis Iacob Torozovitii nationis Armenorum."* HC, 1935. 220.; Bischoff, 1865. 106–111.; Akinean, 1936. 250.; Petrowicz, 1950. 14., 22.; Schütz, 1987. 285.

153 *„Es Nikolayos [Ark']episkopos Hayoc' (i Lehastan), imovs kamaw miabanec'ay ēnd ekełec'woyn Hṛomay, ew mti i hnazandut'iwn p'ap'in amenayn hetewelovk' imovk' katarel zamenayn hramans, or aṛ i nmanē* [Én, Nikolayos, a lengyelországi örmények érseke, saját akaratomból egyesülök Róma egyházával, és a továbbiakban minden tekintetben engedelmességet fogadok a pápának, és teljesíteni fogom az összes tőle jövő parancsát.]" Dawrižec'i, 1896. 289.; Ṛošk'ay, 1964. 174.; Lásd Xač'ikean, 1999. 252.

154 APMV, Ms. No. 1707., No. 1773.; MA, Ms. No. 5350.

155 Zacharyasiewicz, 1842. 77.; Ališan, 1896a. 204.; Petrowicz, 1950. 9–12., 23.

156 Ališan, 1896a. 204.; Akinean, 1936. 251–255.

Torosowicz a lengyel klérus, valamint a Szentszék hathatós támogatásával tovább folytatta uniós egyházpolitikáját. Ezért az örmény apostoli egyház a kérlelhetetlen szigoráról ismert Grigor Kesarac'i érseket, volt konstantinápolyi örmény pátriárkát küldte Lengyelországba, akit azonban, amikor Kameniec-Podolski városába érkezett, a lengyel hatóságok Torosowicz háttérmunkájának köszönhetően mint állítólagos oszmán-török kémet kiutasították az országból. Válaszul Kesarac'i érsek anatémát (*nzovum*) mondott Torosowicz érsekre, és mindazokra, akik őt követni szándékoztak. A lengyelországi örmény közösség más kiutat nem látva, a katholikoszhoz fordult jogorvoslatért és segítségért. III. Mózes örmény egyházfőnek 1631. július 25-én kelt levelükben felhívták a katholikosz figyelmét, hogy Torosowicz érsek fiatal kora és tapasztalatlansága folytán nem képes ellátni az érsekséget, továbbá el kívánja szakítani a főegyházmegyét az örmény apostoli egyháztól.[157]

A katholikosz választás elé állította az érseket, tudniillik vagy aláveti magát a vizsgálatoknak, vagy hivatalától megfosztva örökre száműzik az örmény apostoli egyházból. Az érsek tisztában volt azzal, amennyiben a vizsgálatokat lefolytatják ügyében, akkor biztos, hogy elveszti a hivatalát.[158] Ezért más kiutat nem látva, a város Domonkos-rendi kolostorába menekült, amelynek templomában újból kimondta és megerősítette a katolikus hitvallást.[159]

Két esztendővel később Torosowicz érsek visszatért néhány hívével az örmény negyedbe, és a hatóságok segítségével lefoglalta a katolikus egyház számára a Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) érseki székesegyházat. Körlevelet (*kondak*) bocsátott ki, amelyben minden olyan örmény egyházi és világi személyt egyházi átok alá helyezett, aki nem ismerte el az uniót. Sőt eretneknek nyilvánított minden olyan örmény papot, aki nem mutatott hajlandóságot a vallási egyesülésre, valamint érseki hatalmának elismerésére. A körlevél nem érte el a célját. Így az érsek a világi hatóságok támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett, ahol kemény és embertelen kínzások közepette bírták rá az örmény híveket a katolikus hit elfogadására.[160] Ezeknek az akcióknak a következtében az örmény közösség jelentős része az ország elhagyása mellett döntött.[161]

A lengyel királyi udvar sokáig a háttérből támogatta az uniót, azonban a kierőszakolt térítések, a számos örmény pap és világi tisztviselő kínhalála minden-

157 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 70–71.; MA, Ms. No. 1104.; Lásd Dawrižec'i, 1896. 366–369.; Ališan, 1896a. 25., 206., 211.; Akinean, 1936. 255.; Simēon dpir Lehac'i, 1936. 399–405.; Pingirian, 1982. 451.; Schütz, 1987. 290–291.; Xač'ikean, 1999. 251.; Kesarac'i érsekről lásd Alpōyačean, 1936. 136–144.

158 Petrowicz, 1950. 25–26.

159 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 102., Fol. 103–104.; ASV, ANV. Vol. 47. Fol. 58.; MA, Ms. No. 1000., 1003., 1004.; Lásd Dawrižec'i, 1896. 375–376.; Ališan, 1896a. 209.; A Hierarchia Catholica szerint Torosowicz 1630-ban tért át a római katolikus vallásra és csak 1635. május 22-től lesz lembergi örmény unitus érsek. A palliumot a Szentszéktől 1639. július 9-én kapja meg. „*Undecimo Kalendas Iunii anno 1635 Nicolaus (...) promovetur ad Ecclesiam Archiepiscopalem Leopoliensis.*" HC, 1935. 220.; Simēon dpir Lehac'i, 1936. 413–416.; Xač'ikean, 1999. 254–255.

160 „*Cum clericis meis intercipi, incarceravi et poenis arbitriis punivi.*" APF SOCG, Vol. 64. Fol. 148.; APF SOCG, Vol. 65. Fol. 164.; APMV, Ms. No. 1788.; MA, Ms. No. 2644.; Lásd Petrowicz, 1950. 123.; Schütz, 1987. 295.; Xač'ikean, 1999. 258–259., 265.

161 APF SOCG, Vol. 59. Fol. 178.; Lásd Simēon Dpir Lehac'i, 1936. 417.; Petrowicz, 1950. 79.; Schütz, 1987. 301.

képp beavatkozást igényelt tőle. IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király az ügy kivizsgálására bizottságot állított fel, amely erőszakos módszerei miatt megrótta az érseket, de lényegében nem marasztalta el Torosowiczot. A bizottság érdemben ezzel az üggyel többet nem is foglalkozott. IV. Ulászló utódja, II. János Kázmér (1648–1668) király az uniót kész tényként kezelte, továbbá szükségtelennek és hasztalannak látta, hogy bármilyen bizottság is vizsgálatokat folytasson le az örmény egyházi unió ügyében.[162]

Az örményországi zavaros helyzetben az örmény apostoli egyház nem tudott kellőképp koncentrálni a lengyelországi történésekre. Jelentős szerepet játszott egyrészt ebben a nagy földrajzi távolság és az információáramlás lassúsága, másrészt a megbízható hívek hiánya. Ráadásul az örmény apostoli egyház az oszmán és a perzsa fennhatóság alatt a puszta létéért volt kénytelen küzdeni, így az örmény egyházfők nem tudtak érdemben befolyást gyakorolni Torosowicz uniójára. Kezdtek beletörődni abba, hogy Lemberg örmény érseksége, és így a lengyelországi közösség is, elvész az örmény apostoli egyház számára.

Torosowicz érsek és híveinek kegyetlensége ugyanakkor a Szentszék nemtetszését is kiváltotta. A Propaganda Fide 1639-ben Paolo Piromalli (megh. 1668) – aki korábban Örményországban teljesített missziós szolgálatot – Domonkos-rendi szerzetest küldte Lembergbe az ügy kivizsgálására. Maga Piromalli kitűnően beszélt örményül, és tárgyalásba bocsátkozott az unióellenes örmények képviselőivel és magával Torosowiczcsal. A szerzetes 1640. április 20-án készült jelentésében nem keresztényi magatartása miatt elmarasztalta az érseket, és teológiai felkészületlensége miatt a leváltását sürgette.[163] Az érsek sejtette, hogy Piromalli terhelő jelentéseket készített róla, így 1642-ben a Szentszékhez fordult, amelyben kérte, hogy Piromallit helyezzék át Lembergből, mert vizsgálódásaival állandóan zaklatta őt.[164] Röviddel ezután Piromallit visszaküldték Örményországba, ahol nem sokkal később Naxijewan címzetes latin püspökeként, majd 1664-től címzetes érsekeként, a domonkosok örményországi missziófőnöke lett.[165]

A vizsgálódások ellenére Torosowicz több mint fél évszázadig állt az érsekség élén. Az 1640-es évek vége felé annyira tarthatatlannak vélte a helyzetét, hogy az érsek újabb gesztust tett az örmény apostoli egyház irányába. Torosowicz megbánást tanúsított, és 1652-ben hűségnyilatkozatot tett I. Fülöp (*P'ilippos*

162 APF SOCG, Vol. 293. Fol. 151.; Lásd Bischoff, 1864. 105–111.; Petrowicz, 1950. 79–80., 101–102.; Schütz, 1987. 296.

163 APF SOCG, Vol. 293. Fol. 247., Fol. 249., Fol. 256.; APF CP, Vol. 3. Fol. 235.; APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 107–108., Fol. 109., Fol. 110.; Lásd Ališan 1896a. 139–140.; Dawrižec'i, 1896. 383.; Petrowicz, 1950. 104. 109–111.; Ṛošk'ay, 1964. 176.; Schütz, 1987. 298.

164 Torosowicz érsek Andrea Scalimoli da Castellana konventuális ferences szerzetes, misszióprefektus levelén keresztül kérte az ifjabb Antonio Barberini (1607–1671) bíborost, a Propaganda Fide prefektusát és a Domonkos-rend kardinális protektorát, hogy hívja vissza Lembergből Piromallit, aki őt állítólag rendszeresen zaklatta. Lásd Tóth, 2002. 1284.; Az irat megtalálható: APF SOCG, Vol. 87. Fol. 193–194.; Andrea Scalimoli da Castellanáról lásd még: Molnár, 1992. 44–77.; Tóth, 2001. 424–425.; Tóth, 2002. 1092–1093., 1161–1163.; Galla, 2005. 91–102.; Piromalli és Torosowicz konfliktusáról lásd még: Ṛošk'ay, 1964. 176.

165 Lásd HC, 1935. 115., 253.; Petrowicz, 1950. 113–115.; Van Den Oudenrijn, 1960. 50.; Ṛošk'ay, 1964. 177–178.; Schütz, 1987. 297–299.

Ałbakec'i) (1633–1655) örmény egyházfőnek.[166] A katholikosz látszólag örömmel vette tudomásul az érsek lépését, de nem bízott meg benne, és puszta hitegetésnek tartotta az érsek gesztusát.

Az örmény egyházfő azért sem hitt az érsek őszinteségében, mert Örményországba eljutottak az érsek erkölcstelen életviteléről szóló jelentések. Az egyházi kincsek és a régi illuminált kódexek elkótyavetyélése, az öncélból beszedett adók, a nagy összegű szentszéki segélyek hanyag kezelése, valamint élettársi kapcsolata egy nővel – melyből három gyermek is született –, mind az örmény apostoli egyház, mind a Szentszék szemében elítélendő cselekménynek tűntek.[167]

Eközben a Szentszék tudomására jutott, hogy Torosowicz érsek visszamondta az egyházi uniót. Mai napig is rejtély, miért nem tett ekkor határozottabb lépéseket a Propaganda Fide és a pápai kúria az érsek elmozdítására. Talán az unióban játszott szerepe miatt, vagy mert a lengyel katolikus egyház mindvégig kitartott mellette. A botrányos életvitel ugyanakkor továbbra is konfliktusokat okozott a Szentszékhez fűződő kapcsolatokban.[168]

A Szentszék 1664-ben Örményországból Lembergbe küldte az itáliai theatinus szerzetest, Clemente Galanót (1610–1666), hogy bocsátkozzon tárgyalásokba a renitens érsekkel. A tudós szerzetes ideális partnernek bizonyult: jól ismerte az örmény egyház korabeli viszonyait, sőt kiválóan beszélte az örmény nyelvet is, mert évekig tanította az örmény papnövendékeknek a latin nyelvet és a latin egyház dogmatikáját az ēǰmiacini szemináriumban.[169]

Galano felismerte, hogy a Torosowicz-féle egyházi unió számos problémát vetett fel. A Torosowicz által letett katolikus hitvallás csak a római pápa főségének elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti rutén uniótól eltérően nem terjedt ki olyan fontos kérdésekre, mint az unitus örmény papok és világiak javadalmazása és társadalmi helyzetének javítása. Ez utóbbi ugyanakkor feleslegesnek is bizonyult, hiszen az örmény egyház és a világiak a 14. század közepe óta széles körű gazdasági, kereskedelmi és önkormányzati privilégiumokkal rendelkeztek. Ha a római katolikus egyház a lengyelországi örményeket gazdasági kiváltságok fejében szerette volna uniáltatni, akkor ez a törekvés – pontosan a széles körű örmény kiváltságok tükrében – biztosan kudarcba fulladt volna.

---

166 Dawrižec'i, 1896. 387.; Petrowicz, 1950. 266.; Ṛošk'ay, 1964. 176–177.

167 „*Vivet cum meretrice vitam agit sordissimam, cum mulier manet et eam tenet publice et fovet, cum qua prolem suscepit trinam.*" APF SOCG, Vol. 65. Fol. 165.; APF SOCG, Vol. 224. Fol. 101.; APF SOCG, Vol. 225. Fol. 100.; APF CP, Vol. 22. Fol. 5., Fol. 144.; Lásd Bischoff, 1864. 142.; Petrowicz, 1950. 124., 195–196., 266.

168 A Propaganda Fidéhez beérkezett panaszok ellenére azonban akadt olyan misszionáriusi jelentés is, amely Torosowiczot igen pozitív színben tüntette fel. Például a Moldvában térítő Angelo Tassi d'Assisi konventuális ferences szerzetes 1658. évi lembergi látogatása alkalmával megjegyezte, hogy az érsek milyen nagy szeretettel fogadta őt, illetve mennyire példamutatóan látja el főpapi hivatalát, ezenkívül milyen sokat foglalkozik a helyi örmény ifjak vallásos neveltetésével. APF SOCG, Vol. 309. Fol. 168.; Lásd Benda, 2003. 515.

169 APF SOCG, Vol. 121. Fol. 322.; APF SOCG, Vol. 228. Fol. 37., Fol. 122.; APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 118., Fol. 394.; Lásd Petrowicz, 1950. 165., 172.; Ṛošk'ay, 1964. 180–181., 195.; Schütz, 1987. 303–305.

Az unió ugyanakkor nem terjedt ki olyan lényegbevágó teológiai és dogmatikai kérdésekre, mint a khalkédóni egyetemes zsinat és a Filioque imádság elfogadása, a Triszagion-himnusz helytelen éneklésének elvetése, továbbá a naptárhasználatra, az Eukharisztiára, valamint a liturgikus nyelvhasználatra. Torosowicz érsek uniói ellenére mindvégig a régi örmény szokások mellett tört lándzsát, és többek között ezért is küldte a Propaganda Fide Galanót, hogy úgymond javítsa ki az örmény unitusok körében dívó eretnek és schismatikus szokásokat és hibákat. A Szentszék továbbá azzal a problémával volt kénytelen szembesülni, hogy az egyházi unió csak akkor lehet Lengyelországban sikeres, ha a Torosowicz vezette unitus örmény egyháznak intézményes keretet adnak, és biztosítják az érsekség számára az unitus örmény paputánpótlást.

A Szentszék szándéka Galano küldetésével kettős célt szolgált: először, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását (a szerzetest potenciális jelöltként számba lehet majd venni az érsek esetleges leváltása után); másodszor pedig, hogy theatinus rendtársaival együtt papneveldét szervezzen az unitus örmények számára. Ez utóbbit pedig sikerrel végre is hajtották az úgynevezett Örmény Kollégium (*Pontificium Collegium Armenum, Pontifico Collegio Armeno, Dpratun Hayoc'*) megalapításával, amelynek Galano 1666-ban bekövetkezett haláláig első prefektusa is volt.[170] Helyét halála után a francia Louis (Aloisius) Marie Pidoux (1637–1717) – későbbi bagdadi címzetes püspök – vette át, akinek hivatalviselése ideje alatt (1666–1678) mindvégig feszült maradt a viszonya Torosowicz érsekkel.[171]

Galano halála után Torosowicz rövid időre fellélegezhetett, de a Szentszék még inkább ellenőrzése alá akarta őt vonni. A pénzügyi visszaélések gyanúja miatt az 1660-as évek végén az érseket a Szent Hivatal Rómába kihallgatásra rendelte. Az érsek csak harmadik figyelmeztetésre volt hajlandó eleget tenni a felszólításnak. 1668-ban Rómába indult, ahol mintegy nyolc évet töltött. Rómában a Szent Hivatal nem marasztalta el az örmény főpapot, mert nem tudták rábizonyítani az ellene felhozott vádakat. Mivel azonban sem a Szentszék, sem a Szent Hivatal nem bízott meg benne, 1675-ben Vardan Hunaneant (1644–1715) és egy másik fiatal örmény unitus papot, az Örmény Kollégium volt növendékét, Theodor (Thoros) Wartanowiczot (1652–1700) kísérőül rendelték az érsek mellé.[172] Sőt

170 APF SOCG, Vol. 225. Fol. 132.; Lásd Petrowicz, 1950. 165.; Rošk'ay, 1964. 181.; A lembergi Örmény Kollégium regulájáról és tanrendjéről lásd APF CP, Vol. 64. Fol. 41–47.; APF CP, Vol. 133. Fol. 270–310.

171 A francia theatinus szerzetes és misszionárius Torosowicz ügyéről egy könyvet is írt latin nyelven, és 1676-ban látott napvilágot a Propaganda Fide nyomdájában. Ebben igen kritikus hangnemben számolt be az érsek túlkapásairól és korrupciós ügyeiről. Pidoux egyébiránt 1687-től birtokolta Babilon címzetes püspöki címét. Helyét az Örmény Kollégium vezetésében majd az olasz Francesco Bonesana vette át 1678-ban. Lásd APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 13., Fol. 39., Fol. 50., Fol. 51., Fol. 65., Fol. 75., Fol. 310.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 132.; Pidoux, 1676. 87–109.; Pidoux-ról lásd HC, 1952. 110.

172 „*Propositionem alicuius Ecclesiae titularis pro sacerdote Vartano Unaniano coadiutore suo ab Archiepiscopo praefato deputato et successione fiat illius consecratio secreto iuxta ritum Armenum sui Graecum Unitum.*" APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 199.; „*Ut ad minus coadiutore cum futura successiore ecclesiae Archiepiscopalis Leopolis in Regno Poloniae eundem Vartanum Unanianum promovere et aliquo titulo Archiepiscopali decorare dignetur et iuxta mentem praefatae [Sacrae] Congregationis munia Archepiscopalia in eadem dioecesi exercere et neccessitationibus spiritualibus illorum catholicorum ritus armeni succurre possit.*" APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 200.; Továbbá erről lásd APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 209–211., Fol. 226., Fol.

Vardan Hunaneant – akit Epiphania címzetes püspökévé szenteltek fel – érseki koadjutornak szánták Torosowicz mellé.[173] A Szentszék azzal a nem titkolt szándékkal küldte a két papot Lembergbe, hogy ellenőrizzék, illetve sakkban tartsák Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban elsősorban Torosowicz potenciális utódját látták. Ez nem kerülte el Torosowicz figyelmét sem.[174]

Az érsek egyiküket, Wartanowiczot, csakhamar hívévé tette.[175] A rendíthetetlen hitű fiatal örmény unitus főpapban, Hunaneanban viszont egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett, hogy Lembergben ellehetetlenítse őt.[176] Ezt Torosowicz érsek könnyen megtehette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. Emiatt 1678-ban Hunanean püspök a Szentszékhez fordult az áthelyezését kérve, és nem sokkal később Havasalföld érintésével Örményországba távozott.[177] A Szentszéknél felháborodást keltett Hunanean püspök elüldözése.[178]

1681 januárjában a Propaganda Fide javaslatára XI. Ince pápa (1676–1689) azonnal az érsek eltávolítása mellett döntött. Torosowicz viszont már nem érte meg felmentését, mert 1681. március 21-én Lembergben elhalálozott.[179] Híve, Wartanowicz pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.[180]

Torosowicz érsek vallási uniója egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes katolizációjához vezetett. Az egyházi unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét verte szét, hogy utat engedjen az új unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz konfrontatív és ambi-

---

227–228., Fol. 231., Fol. 238., Fol. 332–337., Fol. 493., Fol. 517.; Roszka szerint Hunaneant – a Collegio Urbano egykori növendékét – maga Torosowicz szentelte püspökké örmény rítus szerint Rómában. Sőt az unitus történetíró Wartanowiczról munkájában egy szót sem ír. *„Nikołayos Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb S[rboyn] Žołovoyn, ěntrē ew jęṛnadrē yaĵord iwr zTēr Vardann Yunanean, anwamb Episkopos Epifanioy* [Nikol érsek a Szent Zsinat (sic! a Szentszék) jóváhagyásával Epiphania címzetes püspökének választja meg, és szenteli fel helyetteséül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat]." Ṛošk'ay, 1964. 183.

173 APF Acta SC, Vol. 39. Fol. 207.; APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 209–221., Fol. 226., Fol. 227., Fol. 231., Fol. 238., Fol. 300., Fol. 335–337.; APF SC, FM. Vol. 1. Fol. 287.; Lásd Ṛošk'ay, 1964. 182–183.

174 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 442.

175 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 448., Fol. 450., Fol. 470., Fol. 487., Fol. 493., Fol. 542., Fol. 548., Fol. 556., Fol. 596.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 100., Fol. 132., Fol. 133., Fol. 144.; APF SC, FMPR. Vol. 1. Fol. 660.; Wartanowiczról lásd Welikyj, 1974. 165–167.

176 APF SOCG, Vol. 471. Fol. 314.; APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 381–382., Fol. 413–417., Fol. 420., Fol. 427.; Lásd Petrowicz, 1950. 225–229., 235., 246–251., 266–270., 297., 306.

177 APF SOCG, Vol. 225. Fol. 270.; Lásd Petrowicz, 1950. 295.

178 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 574., Fol. 650.

179 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 287., Fol. 353., Fol. 361–362.; Roszka az érsek korát illetően téved, hiszen Torosowicz 1603-ban született, és a 78. évében volt halálakor. *„Nikołayos T'orosovič'n Ark'episkoposn Lēopolsi golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangeaw i K'ristos, i Lēopolis* [Nikol Torosowicz lembergi érsek annak az évnek (1681.) március 21-én, 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergben megbékélt Krisztusban.]" Ṛošk'ay, 1964. 184.

180 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 282., Fol. 310.; Lásd Bṛni Miut'iwn, 1884. 26., 31., 38., 164.; Dawrižec'i, 1896. 384.; Petrowicz, 1950. 307.; Schütz, 1987. 305., 309.

ciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék valójában nemtetszése ellenére sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké egy olyan örmény főpap (Melkiszedek ellenkatholikosz) szentelte fel, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái voltak.

Az érsek valójában egy, a szerkezetében teljesen szétesett egyházat hagyott maga után, és annak az újjáépítése, az új egyházszervezet kialakítása utódjaira várt. Sarkított az a vélekedés is, hogy Torosowicz valójában az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le. Ez nem felel meg a valóságnak, az érsekben nem volt meg az igazi katolikus szellem. A vallási unió megkötésében nem vezették nagy és nemes célok, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, öncélúan, az örmény közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz voltaképpen nem is volt tudatában annak, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Az öncélúsága pedig, mint említettük, kapóra jött a római katolikus egyháznak.

A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Lengyelországból és Moldvából 1668–1672 között Erdélybe menekült örménységre is.[181]

181 Roszka művében megemlékezik arról, hogy Nikol Torosowicz érsek uniós tevékenysége más országokra, így Erdélyre is kiterjedt. „*zAzgn mer Hayoc' i Lehastann, i hnazandut'iwn Surb Mōr Ekełec'woyn Hṛomay darjoyc', yormē ew i Mačaṛs ew ayl tełis ułłap'aṛut'iwnn sp'rec'aw, zsēr ew zpatiw azgis meroy, aṛ amenayn azins bargrawačeac', zanun anmah yišataki ink'ean t'oleal.* [Torosowicz érsek (sic!) a lengyelországi örmény népünket a római anyaszentegyház engedelmességére térítette, és általa terjedt el a katolicizmus Magyarországon (Erdélyben) és más országokban. Népünk körében nagyon nagy szeretetet és tiszteletet vívott ki magának, és neve halhatatlan emlékezetűvé vált.]" Ṛošk'ay, 1964. 184.; Igen érdekes meglátást képvisel Gazdovits Miklós monográfiája a Nikol Toroszowicz-féle egyházi unióról. Az erdélyi örményekről írott munkájában arról tesz említést, hogy az 1640-es években a lengyelországi örmények fellázadtak a vallási unió ellen. A lázadást leverték és az örmények tömegesen menekültek Moldvába. A szerző adatai szerint ekkor mintegy 45 ezer örmény hagyta el Lengyelországot. Ezt a véleményt ugyanakkor egyetlen szentszéki vagy örmény forrás sem igazolta vissza egyértelműen. Lásd Gazdovits, 2006. 130.

A HABSBURG-UDVAR UNIÓS POLITIKÁJA

TELEPÍTÉSPOLITIKA AZ EGYHÁZI UNIÓK JEGYÉBEN

A bécsi udvarban még a török elleni felszabadító háborúk idején merült fel az a kérdés, miképp változzon és alakuljon át a Habsburg Monarchián belül Magyarország és Erdély státusa. 1687 őszén Kollonich Lipót (1631–1707) gróf emlékiratot nyújtott be az udvarnak Magyarország berendezkedésének alapelveiről. Kollonich külön kiemelte a berendezkedésre vonatkozó főbb támpontokat, amelyek kiterjedtek a politikai viszonyokra, a jogrendszerre, a konfesszionális kérdésekre, a hadügyi, valamint a gazdasági szisztéma korszerűsítésére.

Az emlékirat előkészítésében a magyarok nem vettek részt, de Kollonich az 1687. évi országgyűlés után kikérte a magyar politikai elit véleményét. Köztük kiemelkedő szerepet játszott Esterházy Pál (1635–1713) nádor és Széchényi György esztergomi érsek (1605–1695).[1] A nádor a tervezettel kapcsolatban 1688. április 3-án küldte el saját kézzel írt javaslatát az udvarnak. A nádorféle tisztázat szintén öt fő kérdés köré csoportosította az ország berendezkedési tervezetét. Ez pedig a jogi rendszerre, az egyházügyekre, a közigazgatásra, a hadügyre és végül a gazdasági kérdésekre koncentrált.[2]

A Kollonich által vezetett udvari bizottság 1689 őszén nyújtotta be a dokumentumot a bécsi udvarnak a Magyar Királyság majdani politikai berendezkedéséről *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* címmel. A tervezetben egy dolog nyilvánvaló volt: a dokumentum készítői és megfogalmazói Magyarországot a Habsburg Monarchia szerves és elválaszthatatlan részének tekintették. A másik legfőbb vezérelv az volt, hogy az elmaradott és visszahódított magyar területeket mind gazdaságilag, mind berendezkedésében a Habsburg Monarchia örökös tartományainak szintjére kell emelni.[3] Az *Einrichtungswerk* öt fejezetre

1 A munkálatokban részt vett még Orbán István személynök, Szenthe Bálint alnádor, valamint Antonio Caraffa magyarországi főhadbiztos. Iványi, 1971. 137–160.; Varga J., 1991. 455.; Kalmár, 1991. 489–499.

2 A tervezet latin nyelvű címe *Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria cameralia et spiritualia Viennae 3 Aprilis 1688 palatini suae sacratissimae maiestati porrecta* volt.

3 Érdekes színfoltnak számított a berendezkedési tervekkel kapcsolatban Johann Flämitzer hadbíró röpirata is. Meglátása szerint az 1671-ben hangoztatott jogeljátszási elmélet alapján kell eljárni. A Magyarországon pártütésre és felségárulásra hajlamos lázadókat ki kell telepíteni az országból. Igen radikális hangnemet ütött meg az olasz, Tüzes Gábornak nevezett szerzetes 1701-ben írott tervezete. Tüzes Gábor (olasz nevén: *Angelo Gabrielle da Nizza*) a magyarországi berendezkedés kul-

tagolódott: a politikai rendszerre (*politicum*), a jogrendszerre (*iustitiarum*), az egyházügyre (*ecclesiasticum*), a hadügyre (*militare*), valamint a gazdasági rendszerre (*camerale*).[4]

Öt hónappal Esterházy saját kezű tisztázatának elkészülte után az uralkodó utasítására összeült Pozsonyban a rendi bizottság Széchényi György esztergomi érsek és Esterházy Pál vezetésével. Fő feladatuk az volt, hogy az országgyűlés befejezése után folytassák a Magyarország berendezkedésével kapcsolatos munkát. A nádor az egyes kérdéskörök megtárgyalására albizottságokat hozott létre, amelyek egymástól függetlenül dolgoztak. A vallásüggyel Széchényi György és más főpapok foglalkoztak.[5] A tervezet 1688. szeptember 22-ére készült el, és ezután nyújtották be az udvarnak.[6]

Az udvar érdeke elsősorban az volt, hogy a tartományok mindegyike el tudja magát tartani. Ez érvényes volt a berendezkedési tervezet készítésekor a Magyar Királyságra is. Ehhez pedig elengedhetetlen feltétel volt a helyes népesedési politika, azaz a tervezet készítői Magyarország gazdasági felzárkóztatásában a megoldást részint az elnéptelenedett területek újratelepítésében látták.

Kollonich tervezete szerint a betelepülőket szabadon és önkéntes alapon kell behívni az országba. Fontosnak tartotta, hogy a betelepülők ne röghöz kötött jobbágyok, földművesek legyenek, hanem elsősorban szabad állapotú lakosok, olyan szabad költözési joggal, melyet a magyarországi törvények is engedélyeznek. A püspök fontosnak érezte, hogy a majdani betelepülők meghatározott időre (3–5 év időtartamra) adó- és robotmentességet élvezzenek.[7]

A felszabadított területek lakossága a Habsburg Monarchia örökös tartományainak népességéhez képest radikálisan csökkent.[8] Ezért a betelepülés gyakorlatilag a felszabadító seregek nyomában már megkezdődött. A volt végvidéki vonalon túlra szorult magyar telepeseket vonzották az Alföld és a Dél-Dunántúl lakatlan földjei. Helyükre pedig a Kárpát-medence peremvidékén élő más etnikumok költöztek. Az osztrák tartományokkal szomszédos vármegyék német lakossága keleti irányban terjeszkedett. Délnyugat felől pedig a szlovénok (vendek) és a horvátok érkeztek.[9]

---

csának a vármegyerendszer átalakítását javasolta. Munkájának címe: *Il Governo dell'Ongaria l'anno 1701*. A művet lásd: Tüzes, 1900. 219–263.; Varga J., 1991. 477.; Tüzes Gábor tervezetéről lásd bővebben: Szántay, 2005. 202–206., 208–210., 213–214.

4 Iványi, 1971. 137.; Varga J., 1991. 452.

5 Az egyházügyek kidolgozásában (Esterházy Pál nádor ajánlására) részt vett még Széchényi Pál kalocsai érsek, Balogh Miklós (1630–1689) váci és Jáklin Balázs (1664–1695) nyitrai püspökök, valamint Haskó Jakab, később a király által kinevezett, de a Szentszék által meg nem erősített nyitrai püspök is. Iványi, 1971. 153.

6 A dokumentum címe: *Opinio dominorum consiliarorum ad Posoniensem Commissionem pro die 13 septembris anni 1688 per Suam Maiestatem Sacratissimam convocatorum eidem Suae Maiestati Sacratissimae transmissa*. Voltaképpen ez a tervezet szoros összefüggésben állt a nádor korábbi felterjesztésével, annak alapelveit vette alapul és fejlesztette tovább. Iványi, 1971. 137., 155.; Iványi, 1987. 159–180.; Varga J., 1991. 457.

7 Varga, J. 1991. 466–468.

8 Varga, J. 1999. 42.

9 Uo. 43.

A 17–18. század fordulóján a Felvidék szlovák lakossága terjeszkedett déli irányban. A szlovák etnikai és nyelvi határ délebbre, a korábbi magyarlakta területekre tolódott ki. Sőt ez a folyamat a 18. század során felerősödött. Ugyanakkor jelentős volt e korszakban a transzhumáló pásztor életmódot folytató ruténeknek a Kárpátok túlsó oldaláról, északkeleti felől való bevándorlása is, akiknek a nevezett területen jelentős utánpótlásuk is volt.[10] Hasonló jelenség figyelhető meg a románok (oláhok, vlachok) esetében, akik már a késő középkor óta fokozatosan települtek Erdélybe. A románok – a ruténekhez hasonlóan – jelentős tartalékokkal rendelkeztek Havasalföldön és Moldvában.[11]

Még a 15–16. század fordulóján az ország déli határvidékén jelentek meg az oszmán-törökök előrenyomulása elől menekülő szerbek, akiknek migrációja a felszabadító háborúk következtében mindinkább felerősödött. A császári csapatok 1690-es szerbiai hadjáratának megtorpanása után a szerbek egyházfőjük vezetésével, több ezer családdal menekültek Magyarországra. Az udvar letelepítésükkel és kiváltságlevelek adományozásával ugyanakkor lehetővé tette számukra, hogy a Magyar Királyság területén maradjanak. Egy évtizeddel később pedig (1702) megszervezték a Szerb Határőrvidéket, a Krajinát.[12]

A spontán betelepülés Kollonich tervezete szerint nem volt elégséges. Az udvar úgy látta, hogy a puszta belső magyar migráció, illetve a Kárpát-medence peremvidékén élő nem magyar etnikumok terjeszkedése nem tudja megoldani az égető demográfiai problémákat. Az udvar álláspontja szerint tudatosan kell németeket a Német-római Birodalomból a Magyar Királyságba telepíteni. Ennek tükrében bocsátották ki 1689-ben az úgynevezett betelepülési pátenst. Az udvar elsősorban a déli és nyugati német területek lakosságából tudott telepeseket Magyarország területére csalogatni. Az 1680-as évek második felében és a következő évtizedben németek (svábok) érkeztek Buda és Pest környékére, valamint a közép- és dél-dunántúli területekre.

A tervezet a vallási kérdésekben a német természetjog által megfogalmazott alapelveket követte, azaz a betelepülők iránt viszonylagos toleranciát hirdetett. Mint közismert, Kollonich Lipót a katolicizmus rendíthetetlen híve volt, de ő is felismerte, hogy a korábbi évtizedekben tapasztalt keményvonalas ultrakatolikus valláspolitikát a betelepítések miatt enyhíteni kell. A tervezet ezért lehetővé tette a nem katolikus etnikumok betelepülését is. Kollonich szerint az eltérő felekezeteket is el kell ismerni, enélkül ugyanis a betelepítések könnyen megakadhatnak és nem érhetik el a kívánt célt. Kollonich azonban a nem katolikus felekezetű telepesek nyilvános vallásgyakorlatát szűk korlátok közé kívánta szorítani. Sőt lakhelyüket katolikus lakosok között szerette volna kijelölni, nehogy a nem katolikusok többségbe kerüljenek egy adott településen. Kollonich úgy vélte továbbá, hogy a viszonylagos vallási türelmet csak a falvak népességére kellene kiterjeszteni. A szabad királyi városokba mint regionális gazdasági és politikai központokba viszont a katolikus németek betelepítését tartotta indokoltnak.[13]

10 Uo.
11 Uo.
12 Uo.
13 Uo. 45.

Kollonich jól ismerte a római katolikus egyház helyzetét. Tisztában volt azzal, hogy annak tekintélye csökkent. Ezért mielőbb rendezni kellett a plébánosok ügyét, melyet leghatékonyabban jövedelmeik kibővítésével lehetett elérni. Úgyszintén meg kellett oldani az iskolamesterek jövedelmének kérdését, amire féltelkes házhelyek, bérmentes szántók adományozását tartották megoldásnak.[14]

A katolicizmus megerősítésének legfőbb alapfeltétele volt, hogy az oszmánoktól visszafoglalt katolikus megyés püspökségeket visszaállítsák, vagyoni helyzetüket mielőbb rendezzék. Hasonlóan fontosnak tűnt, hogy az egyházmegyék élére pápai kinevezéssel és felszenteléssel a legalkalmasabb és legrátermettebb személyek kerüljenek.[15] Egy másik fontos kérdés a protestánsok áttérítése, valamint az úgynevezett keleti schismában élő ortodox keresztény lakosságnak Rómával történő egyesítése volt.

Kollonich megkülönböztette az elismert és megtűrt felekezeteket: az előbbihez a reformátusokat és az evangélikusokat, míg az utóbbihoz az ortodoxokat, a zwingliánusokat, az unitáriusokat, az anabaptistákat, valamint a zsidókat sorolta. A református és az evangélikus felekezetek számára, erdélyi mintát követve, elismerte ugyan a vallásgyakorlatot, de hozzátette, hogy ehhez az állapothoz nem legitim módon jutottak hozzá.[16] Rájuk nézve a továbbiakban az 1681. és az 1687. évi vallási törvényeket tartotta mérvadónak, de sürgette egyszersmind az áttérésüket.[17] Kollonich úgy ítélte meg, hogy az áttérésekkel, valamint egyházi uniók kieszközlésével elő lehet segíteni az állam számára az eredendően nem katolikus lakosok integrációját. A megtűrt felekezet esetében egyedül a zsidóság iránt tanúsított heves ellenérzést.[18]

Mint említettük, Kollonich kiemelt fontosságú kérdésként kezelte, hogy a Magyar Királyság területén élő „bizánci" rítusú ortodox ruténeket, szerbeket és románokat unióra kötelezzék a római katolikus egyházzal. Emögött az az elképzelés állt, hogy az esetleges uniókkal, vagyis felülről, a katolikusok javára meg lehet változtatni a konfesszionális viszonyokat az országban. A többségében Rómához és az udvarhoz hű katolikus hitű lakosság ugyanis könnyebben kormányozható. Kollonich azonban kikötötte, hogy az unióra lépő volt ortodox papok ne kapjanak meg olyan szintű kiváltságokat, mint a római katolikus papok. A főpap az uniók esetében is a római katolikus egyház elsőbbségét kívánta védeni. Kollonich sikeresnek bizonyult a szakadárokkal az uniók megkötésében. Ebben elévülhetetlen

14 Varga J., 1991. 463.

15 Uo. 464.

16 A pozsonyi rendi albizottság tervezetének első pontja a vallás kérdésével foglalkozott. Az 1687. évi vallásügyi törvényt nem tartották kielégítőnek. További eszközök foganatosítását vélték volna helyesnek a szerintük erős hazai protestáns befolyás ellen. Esterházy az udvar, így Kollonich álláspontját hirdette. Annak ellenére, hogy az ellenreformáció hívének számított, átmenetileg, azaz államérdekből türelmet kellett tanúsítani a protestánsok irányába. A bizottság a Mohács előtti egyházmegyék újrafelállítását sürgette, és azt kérte, hogy az udvari adminisztráció ne gördítsen ezek elé nagy akadályokat. Inkább nyújtson segítséget a katolikus egyház számára. Lásd Iványi, 1971. 156.; Varga J., 1991. 464–465.; Soós, 1991. 501.; Varga J., 1999. 45–47.

17 Kollonich Lipót türelmet hirdetett a Morva menti anabaptisták, valamint a pécsi unitáriusok iránt. Ezt azzal támasztotta alá, hogy véleménye szerint az említettek már ekkor kezdtek áttérni a katolikus vallásra. Varga J., 1991. 464.

18 Sőt Kollonich a zsidóságot ki akarta tiltani az országból. Varga J., 480.

érdemeket szereztek a jezsuita páterek. Az egyesülés kezdetben valóban sikeresnek tűnt, de valójában rengeteg kérdést nyitva hagyott. Többek között az unitus klérus dotációját és privilégiumrendszerét, valamint az unitus püspökségekkel kapcsolatban (a kanonizációk miatt) fellépő szentszéki aggályokat, amelyek az elkövetkezendő évtizedekben beárnyékolták az uniókat.[19]

Mit mondhatunk e kérdéssel kapcsolatban az erdélyi örményekről? A Kollonich-féle berendezkedési tervezetben az örményeket nem említik meg. Ennek több oka volt. A tervezet elsősorban a Királyi Magyarországgal és az oszmán hódoltság alól felszabadított területekkel foglalkozott. Erdély például említésre sem került benne. Az örmények a tervezet elkészültekor már közel két évtizede Erdélyben éltek. Így nem képezték szerves részét a tudatos telepítési politikának. Ráadásul senki nem hívta be őket a fejedelemség területére: az örmény lakosság a hadjáratok, a pogromok, illetve a pestisjárványok elől menekült el Moldvából és Podóliából. Lélekszámuk néhány ezer főt (legfeljebb tíz-, tizenötezer) tett ki, csak töredéke volt annak a nagy létszámú kelet-európai örmény diaszpórának, amely immár a 11. század vége óta ebben a régióban élt. A moldvai és podóliai örmények többsége az 1668–1672 közötti megpróbáltatások ellenére nem távozott más területekre, ezért az erdélyi örményeknek nem volt olyan nagy utánpótlásuk, mint a Kárpátok túlsó oldaláról fokozatosan betelepülő románoknak vagy ruténeknek. Az örmények, viszonylagosan alacsony lélekszámuk ellenére, többnyelvűségük, kézműves és kereskedő mivoltuk miatt komoly gazdasági erőt jelentettek. Igaz, gazdasági jelentőségük a 17–18. század fordulójáig többnyire elkerülte az udvar figyelmét. Erre csak jóval a Rákóczi-szabadságharc és Oxendio Virziresco halála után figyeltek fel igazán.

Az örmények 1668–1672 közötti menekülése Erdélybe kapóra jött I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelemnek. Ő szorgalmazta Székelyföldön a letelepülésüket, illetve szabad kereskedelmi tevékenységüket, továbbá megengedte nekik, hogy szabadon gyakorolják keleti apostoli vallásukat. Az erdélyi görögökhöz és zsidókhoz hasonlatosan, különleges jogállású kereskedő elemnek tekintették őket, azaz az erdélyi országgyűlések által meghatározott évenkénti adóikat egységesen és egy összegben fizették be.

Az erdélyi örmények a rekatolizáció szempontjából is egyedi esetnek bizonyultak. Egyrészt a katolikus missziók nem a magyar klérus vagy királyi udvar kezdeményezésére, hanem külső impulzusra indultak meg. Másrészt pedig más volt az örmények korabeli megítélése, mint az ortodoxoké vagy a protestánsoké. Nem protestánsok, de nem is bizánci rítusú ortodoxok, hanem régi apostoli hagyományokon alapuló keleti keresztények voltak. Az ortodoxoktól eltérően az örmények „schismáját" más természetűnek tartották, mert az egyetemes egyháztól történt leválásuk ekkor már egy évezrede fennállt. Szakadásukat a khalkédóni egyetemes zsinatot követő és legalább két évszázadot felölelő politikai, illetve rosszul értelmezett dogmatikai viták tették végérvényessé.

19 Varga J., 481.

UNIÓS KÍSÉRLETEK AZ ORTODOX SZERBEK KÖRÉBEN

Az értekezés ugyan az erdélyi örmények uniójára és közvetlen következményeire koncentrál, azonban nem hagyható figyelmen kívül, milyen módon zajlott a többi egyesülési kísérlet. Természetesen nem az a cél, hogy a legapróbb részletekig tárgyaljuk a többi hazai keleti rítusú keresztény egyház unióját, viszont összehasonlításuk támpontként szolgálhat az örmény unió természetének megértéséhez.

Magyarország és Erdély területén az egyesülési folyamatok egymástól teljesen függetlenül és más politikai szándékok alapján indultak meg. Az uniók megkötésekor az ortodox keresztények esetében az 1439. évi ferrara–firenzei zsinatokon elfogadott irányelveket vették alapul. Ennek értelmében elismerték a római pápa primátusát, a Filioque imádságot, vagyis azt, hogy a Szentlélek a Fiútól is származik, a purgatórium létét, valamint hogy az ostya és a kovászos kenyér egyaránt érvényes az Oltáriszentségnél. Az egyesült keletiek megtarthatták szertartásaikat, és papjaik ugyanazon előjogokat és adómentességet élvezték, amelyek a római katolikus papokat megillették.[20]

A szerbek esetében – az örményekhez hasonlóan – az egyház és a haza fogalma teljesen egybeforrt. Ez a kulturális és hitbeli összecementálódás azzal volt magyarázható, hogy a szerbek gyakorlatilag a 14. század végén elvesztették nemzeti önállóságukat. Így a szerb ortodox egyház lett az összetartó erő és egyúttal a nemzeti egység jelképe.

A délvidéki szerbek között az uniós kísérletek már a 17. század elején megindultak Szlavóniában. Simeon Vrtanja szerb püspök, a horvát Dubrović plébános hittérítő tevékenységének köszönhetően Rómában 1611. november 9-én letette a katolikus hitvallást V. Pál (1605–1621) pápa előtt. Sőt a szerb főpapot a szlavóniai és magyarországi egyesült szerbek egyesült püspökének nevezték ki. Az unió ekkor ugyan sikeresnek bizonyult, azonban a püspök híveinek száma csak lassan gyarapodott.[21]

A szlavónai unitus szerbeknek azonban idővel komoly kanonizációs problémával kellett megküzdeniük. A Szentszék ugyanis nem ismerte el a márcsai püspökség létét, így nem erősítette meg az udvar által kinevezett unitus püspököket.

---

20 Pirigyi, 1990. 74.; Pirigyi, 1991. 27.

21 A hitvallás letétele után két héttel V. Pál pápa 1611. november 21-én kiadta a *Divinae Maiestatis arbitrio* kezdetű bullát, amelyben engedélyezte Simeon Vrtanja számára, hogy Márcsán szerb unitus monostort és templomot alapítsanak és építsenek. Ezenfelül a pápa a monostort apátság rangjára emelte, és a püspököt apáti címmel ruházta fel. Vrtanja püspök utódai viszont 1639-től kezdve a Habsburg uralkodóktól kapták püspöki kinevezésüket. Ez utóbbit 1644-ben az uralkodó azzal a kikötéssel hagyta jóvá, hogy a püspök azon nyomban a Szentszékhez fordul megerősítésért. Sőt az uralkodó ezenfelül kikötötte, hogy az unitus püspököknek szigorúan tilos megerősítést vagy felszentelést kérniük az oszmán hódoltság területén lévő szerb ortodox püspököktől vagy metropolitáktól. A Szentszék viszont nem hagyta jóvá a kinevezéseket. Az unió megtorpanásához jelentősen hozzájárult maga a Szentszék is, mivel a márcsai püspökséget nem volt hajlandó kanonizálni. Fraknói, 1895. 392.; Pirigyi, 1990. 89.

A bécsi udvar 1667-ben Gabriel Mihalićot nevezte ki püspöknek, aki személyesen ment el Rómába püspöki kinevezésének jóváhagyásáért. A Szentszék ezt nem erősítette meg, arra hivatkozva, hogy a szlavóniai Márcsa püspöksége eredetileg a kalocsai érsekség egyházi joghatósága alá tartozott. Sőt a múltban ezt a püspökséget már rég nem töltötték be, így az elvesztette a jelentőségét.[22] A Szentszék megállapította továbbá: nem lát arra bizonyítékot, ki vagy kik birtokolták utoljára a püspökség területét. Mihalić püspök utóda Pavel Zorčić lett, akinek püspöksége alatt lényeges változás történt. Azonban az új püspököt sem erősítették meg Rómában. Az udvar a végtelen egyházjogi vitákba belefáradva 1671-ben azt a döntést hozta, hogy a márcsai püspök, mint unitus vikárius, a zágrábi püspök egyházi joghatósága alá tartozzék. Ugyanakkor a márcsai püspökök címzetes püspöki címet kaptak a Szentszéktől. Zorčić püspök szerencsésnek mondhatta magát, mert 1682-ben a Szentszék a görögországi Plataia címzetes püspökének nevezte ki.[23] Utódai viszont reménytelen harcot folytattak, főleg a hamarosan beözönlő újabb nagyszámú szerb menekülthullám miatt, amely gyakorlatilag a püspökség önállóságának megszüntetéséhez vezetett. Az 1690-es években Arsenije Černojević pátriárka vezetésével unióellenes mozgalom indult, ami az unitus püspökség megszűnéséhez vezetett.[24]

A fentiekkel szinte egy időben került sor a szerémségi, valamint a baranyai szerbek körében az uniós kísérletre. Még a márcsai unió után a szerémségi Fruška Gora (régi nevén: Tarcal- vagy Olasz-) hegységben lévő hopovói bazilita monostor szerzetesei unióra léptek Rómával, és a márcsai püspök egyházi joghatósága alá kerültek. Az oszmánok alóli felszabadulás után a szerémi római katolikus püspökség vezetője, Jány Ferenc (1641–1702) folytatta az uniós politikát az egyházmegyéjében élő ortodox szerbek között.[25] 1688-ban már jelentős szerb unitus közösségekről van tudomásunk. Kollonich Lipót ösztönzésére I. Lipót (1657–1705) önálló püspökséget állított fel a szerémségi unitus szerbek számára. Az uralkodó 1688-ban nevezte ki Longin Raićot, aki korábban maga is szerb ortodox püspök volt, de Jány Ferenc missziójának eredményeképp csatlakozott az unióhoz. Az új székhely a hopovói bazilita monostor lett.[26]

---

22 Fraknói, 1895. 393.

23 ELTE EKK, CH. Vol. 21. 341–348.; Nilles, 1885. 710.; Fraknói, 1895. 393.; HC, 1935. 317.

24 1628-ban a Propaganda Fide a žumberaki uszkok között kezdeményezte a térítéseket. A szentszéki missziós intézmény kérésére Veljamin Rutskij kijevi unitus érsek az ottani uszkok közé missziós munkára küldte Metod Terlickij szerzetest. 1628-ban jelentős eredményeket ért el, majd munkáját a márcsai unitus szerb püspökök folytatták sikeresen. Terlickijt időközben VIII. Orbán (1623–1648) pápa chelmi unitus püspökké nevezte ki. A 17. század második felében jött létre az úgynevezett komáromi szerbek uniója. A térítéseket Szelepcsényi György (1595–1685) esztergomi érsek kezdeményezte. A Propaganda Fidéhez küldött leveleiben délszláv származású misszionáriusokat kért. Kérését a márcsai szerb püspökségnek utalták át. Ekkor a már említett Pavel Zorčić volt a püspök, aki személyesen ment el Komáromba. Az unitus főpap azonban 1673-ban az egész komáromi szerb közösséget meg tudta nyerni az uniónak. Zorčić püspök élete végéig szoros kapcsolatban állt a komáromi szerbekkel, akik viszont idővel elmagyarosodtak, és áttértek a latin szertartásra. A 18. század elején újabb jelentős számú szerb letelepedés történt Komáromban. Az újonnan jöttek viszont nem kívántak unióra lépni a római katolikus egyházzal, és megmaradtak mind a mai napig ortodox hitükön. Lásd Pirigyi, 1990. 89–90.

25 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 293–295.

26 Karácsonyi, 1985. 210–213.; Pirigyi, 1990. 90–91.

1690-ben a pécsi jezsuita templomban a Baranya, a Tolna és a Fejér vármegyei szerbek pópái és szerzetesei tették le hivatalosan a katolikus hitvallást Jány Ferenc kezébe.[27] Ezek az unitusok is a hopovói püspök egyházi joghatósága alá kerültek. A telepítési politika miatt azonban sokan a Tisza és a Maros vidékére települtek át. Az új környezetben az unitus püspök hiánya miatt idővel sokan eltávolodtak az uniótól. Ráadásul, mint látni fogjuk, ott már nagy számban voltak jelen Černojević pátriárka ortodox hívei is.

A szerb unitusok történetében radikális fordulatot hoztak a felszabadító háborúk. A hadjáratok idején 1688-ban I. Lipót császár és király felszólította a szerbeket, hogy fogjanak fegyvert, és lázadjanak fel a több évszázados oszmán uralom ellen. A császári csapatok számára ugyanis kulcsfontosságú volt a balkáni keresztények támogatásának megszerzése. Az uralkodó két diplomában fordult az anyaországi szerbekhez. Ezekben kikötötte, amennyiben katonai segítséget nyújtanak a császári hadseregnek a balkáni offenzívában, a bécsi udvar biztosítja számukra a korábbi jogaikat: azaz az ortodox hit szabad gyakorlását, valamint a szabad vajda- és kenézválasztást. Ezenfelül az udvar ígéretet tett a szerbeknek arra, hogy az egyházfőjüket maguk választhassák, és mentesülni fognak a hadiadó, a tized, valamint a katonai beszállásolás terhei alól. A szerbség ezen ígéretek hatására fellázadt, és a császári hadsereg mellé állt.[28]

1690-ben a császári csapatok balkáni előrenyomulása Skopjénél elakadt. A törökök ellencsapásától, valamint bosszújától tartva mintegy kétszázezer szerb menekült a Magyar Királyság területére Arsenije Černojević vezetésével. A szerb egyházfő ugyanakkor az új hazában is meg akarta szilárdítani népe jogait és kiváltságait. Céljai elérésére felvetette a Rómával való unió lehetőségét is. Az udvar teljesítette kéréseit. I. Lipót 1691. augusztus 20-án a magyar kancellárián adta ki a szerbek kiváltságait tartalmazó diplomát. Sőt az oklevelet az uralkodó azzal is megtoldotta, hogy a szerb pátriárka szabadon, az udvar jóváhagyása nélkül nevezhet ki és szentelhet fel ortodox püspököket. A biztosított kiváltságok hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi szerbek *de jure* politikai és konfesszionális közösséget alkossanak.[29]

Maga a pátriárka a délvidéki Karlócán (*Sremski Karlovci, Karlowitz*) telepedett le, és ott hozta létre rezidenciáját. Kezdetben csak azoknak a szerbeknek a pátriárkája volt, akik 1690-ben vele együtt menekültek Szerbiából Magyarországra.[30] Az 1690-es évek közepétől kezdve azonban Černojević azokra a szerbekre is kiterjesztette az egyházi joghatóságát, akik korábban menekültek Magyarországra vagy Szlavóniába. Ez alól az unitus szerbek sem képeztek kivételt. 1696-ban a szerb pátriárka tizenegy szerb ortodox püspökséget szervezett meg az országban. Ugyanakkor az unitus szerbeknek csak egy püspökségük volt. Ezzel kapcsolatban Róma szemszögéből egyházjogi problémák merültek fel. Minden-

27 Hermann, 1973. 351–352.; Pirigyi, 1990. 91.

28 Hodinka, 1943. 4.

29 ELTE EKK, CK. A. Vol. 38. 219–220.; Hodinka, 1943. 6–7.; Pirigyi, 1990. 92.

30 Arsenije pátriárka pontosabban a dályai uradalomban telepedett le. Menekülését az Oszmán Birodalom úgy értelmezte, hogy az ipeki patriarchátus széke megüresedett. Helyére a Porta a görög Kallinikoszt nevezte ki a szerbek pátriárkájának. Hodinka, 1943. 11.

esetre a fent említett körülmények inkább ártottak a szerb unitus egyháznak, és nem sokkal később jelentős szerepet játszottak abban, hogy az uniók zátonyra futottak.

A pátriárka unióellenes politikája miatt ellentétbe került a magyar katolikus egyházzal is. Maga Kollonich Lipót figyelmeztette a szerb egyházfőt, hogy unióellenességével és püspökkinevezéseivel nem egyházi joghatóságának megfelelően járt el. Ez utóbbi ugyanis kizárólag az uralkodó joga Magyarországon. Kollonich azt is leszögezte, hogy a pátriárkának csak a vele érkezett szerbek felett van egyházi joghatósága, és azt nem terjesztheti ki azokra a szerbekre, akik korábban telepedtek meg az országban.[31] Kollonich kritikái hiábavalónak bizonyultak, mert a szerb pátriárka a bécsi udvar védelmét élvezte, és az udvarral szemben maga a nagy befolyással rendelkező érsek is tehetetlennek bizonyult.[32]

Černojević – miután a bécsi udvarnál elérte a hőn áhított kiváltságok megszerzését és kiszélesítését – elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon az unitus szerbekkel. A pátriárka kezére játszott az is, hogy az unitus püspökség körül a főkegyúri jog kapcsán problémák merültek fel, továbbá a gyakori halálozások miatt többször volt interregnum az unitus püspökségekben.

Černojević pópáit püspöklátogatások címén a Szerémségbe és Szlavóniába küldte, akik az unitus híveket az egyesülés felmondására, valamint papjaik és püspökük elűzésére uszították.[33] A pátriárkának ez az akciója eredményesnek bizonyult, mert a hívek megtagadták a korábbi uniót és az engedelmességet unitus püspököknek, és többségük visszatért az ortodoxiára. Az elűzött márcsai Petar Ljubibratić unitus püspök helyére pedig a pátriárka ortodox püspököt nevezett ki.[34]

Černojević pátriárka 1706-ban elhunyt. Utódai könyörtelenül folytatták az unióellenes küzdelmet, ami idővel az unitus szerb egyház főközpontjának számító márcsai püspökség pusztulásához vezetett. A bécsi udvar idővel belátta, hogy a magyarországi szerbek az unió nélkül is oly sok kiváltságban részesültek, hogy egy esetleges egyházi unióval már nem tudott volna újabb privilégiumokat ígérni. Az udvar azt is felismerte, illetve tudomásul vette, hogy képtelenség a szerbeket az unióra kényszeríteni.[35]

A magyarországi szerbek uniója gyakorlatilag kudarcot vallott. Ennek okait abban kell keresnünk, hogy a szerbek Magyarországon masszív és egységes egyházszervezetet alkottak. Ráadásul más, az egyházi uniót elfogadó népekhez képest szélesebb körű privilégiumokkal és adományokkal rendelkeztek. Az uniós kísérlet azért volt halálra ítélve, mert nem tudta befolyásolni az udvar az unió fejében meglebegtetett kiváltságígéretekkel, hiszen ezeket a szerbek az uniók megkötése nélkül is ki tudták harcolni pátriárkájuk vezetésével. Az unió kudarcában további fontos tényező volt, hogy a szerbek többsége Magyarországon az Oszmán

31 APF SC, FUT. Vol. 3. Fol. 186.; Nilles, 1885. 754.; Fraknói, 1895. 409.; Pirigyi, 1990. 92.

32 Kollonich érsek 1703-ban már maga is belátta, hogy a szerbek között az egyházi unió csak kudarccal végződhet. Lásd ELTE EKK, CH. Vol. 24. 274.

33 Uo. 57–61.

34 Pirigyi, 1990. 92.

35 Karácsonyi, 1929. 350–351.; Hodinka, 1943. 9–11.; Pirigyi, 1990. 93.

Birodalom határsávjában mint katonáskodó elem telepedett meg. A bécsi udvar kénytelen volt belátni, hogy egy esetleges vallási unió kicsikarásával komoly feszültségeket szíthat a többségében határőrszolgálatot teljesítő ortodox szerbek körében.[36]

A KÁRPÁTALJAI RUTÉNEK EGYHÁZI UNIÓJA

A szerb unió kudarcával szemben Kollonich Lipót sikerként könyvelhette el a kárpátaljai rutének (vagy más néven a rusznyákok), illetve az erdélyi románok unióját. Időtálló megállapítás, hogy Kollonich egyik legnagyobb fegyverténye volt a nevezett uniók tető alá hozása, de ezt nem tudta volna a jezsuita páterek szívós munkája nélkül „kikényszeríteni".[37]

Ha megvizsgáljuk, mi volt az oka a rutén unió megkötésének, akkor legalább három, egymástól jól elkülöníthető indítékot tudunk megkülönböztetni. Az első az 1054-ben kettészakadt keresztény egyház egységének visszaállítása volt. A második: a klérus nem érezte magát teljes biztonságban a földesurak önkénye miatt, akik ez idő tájt erőltették az áttéréseket. Az erőszakos konvertálásoknak az unió esetleges megkötésével lehetett elejét venni. A harmadik (és egyben legfontosabb ok): a klérus gazdasági és társadalmi felemelkedésének hőn áhított vágya volt.[38]

Hangsúlyozni kell, hogy az unió megkötése a ruténekkel több évtizedes folyamat eredménye volt. Kollonich tevékenysége az unióban a Rómával történt egyesülés utolsó fontos fázisát jelentette. A római katolikus egyházat az unióban nem pusztán a hitbéli egység helyreállításának vágya vezérelte. Emögött politikai és gazdasági szándékok húzódtak meg. Sőt az unióra lépő egyházi vezetők – általában ortodox főpapok, archimandriták és apátok – a vallási egyesülésben legtöbbször politikai és gazdasági hasznot láttak. A római katolikus egyház továbbá az egyesülés megvalósítását nem a nagy tömbökben élő, homogén keleti keresztények körében, hanem az idegen országokban élő, „szakadár", kisebbségeket alkotó közösségekben kísérelte meg. Ilyen volt például többek között az 1596. évi breszti unió.[39]

A bécsi udvarnál is felismerték, hogy az esetleges uniónak nem konfesszionális, hanem politikai és gazdasági megfontolásokra kell épülnie. Következésképp több politikai, mint egyházi (spirituális) hasznot hozott. Az unió levezénylésére eszközként felhasznált célszemélyeket anyagi és politikai ígéretek tömegével hitegették. A rutének esetében jelentős szerepet játszott a lélekszám és az adott társadalom műveltségi foka is. Mint említettük, a breszti unió megkötése bizonyos mértékben támpontul szolgálhatott az ottani rutén papságnak. Az egyesülés előtt a pópák (vagy ahogy nevezték saját nyelvükön őket: a batykók) a

36 Hodinka, 1909. 23–24.
37 Varga J., 1991. 481.
38 Hodinka, 1909. 254.; Pirigyi, 1990. 81–82., 95.; Pirigyi, 1991. 25.; Botlik, 1997. 17.
39 APF CP, Vol. 100. Fol. 112–116.; Pirigyi, 1990. 96.

kárpátaljai ruténekhez hasonlóan jobbágysorban éltek. Az unió létrejöttével az unitus klérus felszabadult a jobbágyi státus alól, püspökeiket, érsekeiket pedig a lengyel uralkodók meghívták az országgyűlésbe. Az unitus papnövendékek pedig más külföldi, például római szemináriumokban folytathatták ösztöndíjasként teológiai tanulmányaikat. Ugyanakkor egyházi hagyományaik az unióval nem sérültek: azaz a ferrara–firenzei zsinat téziseinek megfelelően megtarthatták liturgiájukat.[40]

A munkácsi ortodox püspökök tudomást szereztek a breszti unióról, hiszen szoros kapcsolatot tartottak fenn Lengyelországban élő hittestvéreikkel.[41] Kárpátalján a társadalmi felemelkedés lehetősége egyfajta motivációs rugóként hatott az egyházi unió megkötésére. A rutén klérus az unión keresztül szeretett volna megszabadulni a várurak, a földbirokosok uralma alól, és így akart privilégiumok birtokába jutni.[42]

A rutének körében az unió gondolata az 1630-as évek elején merült fel.[43] Az ekkor már Rákóczi-birtokokon élt rutének körében eredményesnek bizonyult Taraszovics Vazul (1633–1651) kísérlete. Őt 1633-ban nevezte ki munkácsi ortodox püspöknek I. Rákóczi György (1630–1648) erdélyi fejedelem.[44] Hivatalviselésének első éveiben felmérte egyházát, tudniillik milyen lenne egy esetleges unió megkötése a római katolikus egyházzal. Ezért állandóan püspöki vizitációkat folytatott, és egyházmegyei zsinatokat tartott. Taraszovics időközben kapcsolatba került Lippay György (1600–1666) egri püspökkel (későbbi esztergomi érsekkel), és sikeresen egyeztetett vele az unió ügyében. Miután befejeződtek a tárgyalások – visszatérve Munkácsra – a híveivel megegyezett az unióban.[45] Taraszovics püspök 1640-ben épp Jászóra készült visszatérni, hogy Lippay György egri püspök kezébe letegye a katolikus hitvallást, amikor akciójának híre Ballingh János munkácsi várkapitány fülébe jutott, aki a püspököt – az unió megkötésének előestéjén – fogságba vetette.[46]

---

40 Hodinka, 1909. 253.

41 Hodinka, 1909. 259–260.; Kosáry, 1996. 90–91.

42 Zsatkovics, 1884. 683.; Hodinka, 1909. 86., 140., 262–264., 267.; Pirigyi, 1990. 96.

43 A rutének egyházi egyesülése, mint arra már utaltunk, valójában egy hosszú folyamat eredménye volt. Ez a folyamat a 17. század elején indult meg, amikor 1605-ben Ung és Zemplén vármegyék birtokosa, Homonnai Drugeth György áttért a protestáns hitről a katolikus vallásra. Jobbágyai viszont ortodox rutének voltak. Homonnai tudott a lengyelországi rutének uniójáról, mivel jelentős birtokokkal rendelkezett Lengyelországban is. 1613-ban birtokaira hívta Athanasius Krupeczky przemyśli unitus püspököt, hogy az ott élő ruténeket áttérítse Róma hűségére. A püspökkel tartott hét jezsuita szerzetes is. A missziós stratégiájuk célja elsősorban a helyi pópák megnyerésén alapult. A püspök 1614 pünkösdjén kívánta kihirdetni az uniót a krasznobrodi monostorban. Az unió ellenzői viszont az odasereglett népet a püspök ellen tüzelték, és csak Homonnai poroszlói tudták őt kimenteni. Ez a kísérlet tehát elbukott, Athanasius püspök pedig visszatért Lengyelországba. Lásd Zsatkovics, 1883. 683.; Hodinka, 1909. 262–264., 267.; Pirigyi, 1990. 96.; Újabban: Baán, 2003. 515–526.

44 Hodinka, 1909. 126., 541.; Lacko, 1955. 13–14., 176–177.; Tusor, 2002. 204–205., 213., 220., 226–227.

45 Hodinka, 1909. 119., 267., 288–294.; Lacko, 1955. 78–79., 205., 246–252.; Welykyj, 1972. 6–7., 16.; Tusor, 2002. 220.

46 Kiszabadulásáért gyakorlatilag az udvar, valamint a Szentszék is közbenjárt. Taraszovics püspök ügye hamarosan nemzetközi botránnyá terebélyesedett. Az uralkodó, a pápa, valamint az esztergomi érsek levelet váltott egymással az ügy megoldása végett. Sőt a Propaganda Fide is ülésezett

Taraszovics, miután kiszabadult, Bécsbe ment, ahol 1642. július 12-én letette a katolikus hitvallást: az uralkodó évi járandóságot és rezidenciát biztosított számára Nagykállóban. 1648-ban a püspök abból a célból, hogy Parthenus Péter személyében kijelölhesse utódját, inkognitóban visszatért Munkácsra. Taraszovics a Csernek-hegyi templomban összesereglett híveit meg is eskette, hogy halála után Parthenust fogják támogatni a püspöki cím elnyerésében.

Még Taraszovics életében, Homonnai Drugeth János országbíró özvegye, Jakusity Anna Ungvárra hívta tárgyalni Parthenus Pétert és papjait. A találkozó az unió megkötéséről szólt, ahol szóbeli megegyezés történt az özveggyel.[47] Ennek eredményeként Jakusity Anna fivére, Jakusity György (1609–1647) egri püspök Ungvárra érkezett, és folytatta a tárgyalásokat az unió feltételeiről. Végül a felek abban egyeztek meg, hogy az egyesülés esetén a keleti liturgia teljes egészében sértetlen marad. Megállapodtak abban is, hogy az unitusok püspökeit az egyházmegyei zsinatokon választják meg, és megerősítéséért a Szentszékhez fordulnak. Sőt abban is megegyeztek, hogy a Rómával egyesült rutén papság ugyanazon egyházi és szekuláris kiváltságokat fogja élvezni, amelyeket a katolikus klérus. A tárgyalások és viták eredményes lezárulását követően 1646. április 24-én Parthenus Péter és hatvanhárom pópa az ungvári vártemplomban letette Jakusity püspök kezébe a katolikus hitvallást.[48] Ez utóbbit Jakusity püspök utóda, Kisdy Benedek (1589–1660) is jóváhagyta.

Az ungvári uniót követően mintegy huszonöt esztendeig elhúzódó viszályok jellemezték a munkácsi unitus püspökség betöltését. Ez idő alatt kilenc kinevezett, de a Szentszék által meg nem erősített püspök állt a munkácsi egyházmegye élén. Ez az áldatlan állapot az ungvári uniónak egyáltalán nem tett jót, de mivel a Szentszék nem ismerte el a munkácsi püspökség létjogosultságát, így az unitus rutének püspökei *ex lex* állapotban találták magukat.[49] A problémát tetéz-

---

Taraszovics bebörtönzése miatt, s határozatokat hozott a püspök azonnali kiszabadításáért. Emiatt igen feszültté vált a viszony Erdély és a királyi Magyarország között. Maga a varsói apostoli nuncius és Szalinai János, az erdélyi katolikusok vikáriusa is közbenjárt Taraszovics kiszabadításáért. I. Rákóczi György fejedelem engedett a nyomásnak, de kikötötte, hogy a püspök nem térhet vissza székhelyére, a Munkács melletti Csernek-hegyi bazilita monostorba. A fejedelem arra hivatkozott, hogy a munkácsi püspököket a mindenkori várurak nevezték ki vagy fosztották meg hivataluktól, és így a fejedelem meglátása szerint az uralkodó kegyúri jogai nem szenvedtek csorbát. Lásd APF LDSC, Vol. 9. Fol. 139.; Zsatkovics. 1884. 684–685.; Hodinka, 1909. 272–287.; Pirigyi, 1990. 97–98.; Botlik, 1997. 19–20.

47 Zsatkovics, 1884. 684., 687.; Hodinka, 1909. 44., 304., 331., 665.

48 APF SOCG, Vol. 600. Fol. 230.; Hodinka, 1909. 42., 297–301., 305–306., 308., 311–312., 321., 340.; Karácsonyi, 1985. 213–215.; Lacko, 1955. 114–150.; Welikyj, 1972. 95–96., 101–102.; Hermann, 1973. 272.; Sugár, 1984. 323.; Pirigyi, 1990. 98.; Tusor, 2002. 226–227.; Miron, 2004. 34.; Baán, 2007. 118–129.; Parthenus kinevezéséről lásd még: Baán, 2008. 113–132.; Galla, 2010. 103.

49 Zsatkovics, 1884. 695.; Hodinka, 1909. 42., 795., 797.; Vanoviczi János pálos misszionárius a püspökkérdés mellett az unió fontos problémájának tartotta az égető könyvhiányt. Ennek hangot is adott a Propaganda Fidéhez 1669. február 14-én elküldött levelében is. *„Schismatici in lingua Ruthena debent habere libros catholicos, maxime catechismum, rituale, evangelium, Biblia, et directorium sacerdotum, aliosque libellos spirituales, et aliquam postillam bonam."* Tóth, 1994. 147., 153.; Az irat: APF SC, FUT. Vol. 1. Fol. 260–266.

ték még a püspökkinevezések körül kialakult viszályok, a schismák, valamint az egyházi fegyelem be nem tartása is.[50]

1688-ban Benkovich Ágoston (1632–1702) nagyváradi püspök felhívta Kollonich Lipót figyelmét a munkácsi egyházmegyében lévő áldatlan és kaotikus állapotokra.[51] Kollonich Rómából elhozatta a görög nemzetiségű és nagy műveltségű De Camelis Józsefet (1641–1706), aki korábban a szentszéki könyvtár munkatársaként, illetve az orosz baziliták római prokurátoraként tevékenykedett. Kollonich Lipót előterjesztésére VIII. Sándor (1689–1691) pápa De Camelist 1689. november 5-én a munkácsi rutének apostoli vikáriusává nevezte ki, majd a történeti Örményországban található Sebasteia címzetes püspökévé szentelték fel.[52] I. Lipót pedig munkácsi püspöknek nevezte ki, de kikötötte az új püspöknek, hogy ő és az utódai kötelesek az egri püspököknek engedelmeskedni. Ebből később majd sok bonyodalom is származott, tudniillik Eger és Esztergom között az egyházi joghatóság címén viszály alakult ki, amely egészen az unitus megyés püspökség megalapításáig, illetve felállításáig elhúzódott.[53]

A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* ekkor még az egri püspökség egyházi joghatósága alá vonta a munkácsiakat. A dokumentum *Ecclesiasticum* című fejezetének negyedik pontjában Kollonich azt javasolta I. Lipótnak, hogy a munkácsi unitus püspököt helyezze suffraganeusként az egri püspök ellenőrzése alá. Kollonich azzal indokolta, hogy a munkácsi püspökök hosszú idő óta teljesen elhanyagolták a metropolitáknak tartozó fegyelmet, amelyben a politikai zűrzavarok szerepet játszottak. Ennek következtében a metropoliták nem gyakorolhattak felettük felügyeletet, amiért is az unitus püspökök egyre inkább eltávolodtak a ró-

50 A pálos rendi Benkovich Ágostonnak, az unitusok vikáriusának 1673-ban a Propaganda Fidéhez eljuttatott jelentése. A szerzetes az unitusok között burjánzó bigámiára hívta fel a figyelmet. A vikárius ennek az okát főleg a püspöki szék betöltése körül kialakult viszályokban látta. APF SOCG, Vol. 445. Fol. 142–145.; Tóth, 1994. 185.

51 Benkovich 1653–1658 között a római Collegium Germanicum-Hungaricum növendéke volt. Magyarországon a Felvidéken fejtett ki missziós tevékenységet. Később a magyarországi pálos missziók helyettes főnöke, majd az unitus rutének általános helynöke volt. 1675–1681 között a pálos rend generálisának tisztét töltötte be. 1681-tól haláláig nagyváradi római katolikus püspök, 1691-tól pedig ténylegesen székvárosában látta el a püspöki hivatalát. Mindig is szívügyének tartotta a rutén püspök kinevezésének problémáját. Lásd Hodinka, 1909. 398–399.; Pirigyi, 1990. 141.; Tóth, 1994. 9., 16., 18., 29., 141., 143., 156., 170., 171., 183–201., 205.; Miron, 2004. 34.; A pálos szerzeteseknek, valamint Benkovich Ágostonnak a rutének körében végzett missziós tevékenységéről lásd Végsheő, 2000. 65–81.; Véghseő, 2003. 99–122.; Véghseő, 2007. 227–244., 291–294.

52 De Camelis kinevezésénél a Szentszék határozottan kikötötte, hogy őt nem megyés püspöknek, hanem címzetes püspöki minőségben nevezték ki apostoli vikáriusnak. Sőt a püspököt közvetlenül a Szentszék alá rendelték. Kinevezésekor azonban nincs megemlítve, hogy az egri püspök egyházi joghatósága alá tartozott volna. De Camelis kinevezésekor figyelembe kellett venni a korábbi gyakorlatot is, miszerint a kinevezett munkácsi püspökök az ottani latin rítusú megyés püspöknek, tehát az egrinek mindenben engedelmeskedni kötelesek. A Kollonich-féle Einrichtungswerk Ecclesiasticum fejezetében erről külön függési záradékot fogalmaztak meg. Lásd APF CP, Vol. 29. Fol. 602–604., Fol. 606–607., Fol. 608.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 227–238.; Hodinka, 1909. 569.; HC, 1952. 347.; Pirigyi, 1990. 142.; Baán, 2005. 97–107.

53 Kaminszky Petronius püspök a viszály közepette arról akarta meggyőzni Fenessy György (1629–1702) egri püspököt, hogy a rutének uniója csak akkor teljesedik ki, ha a munkácsi unitus püspök az egri püspök rítusvikáriusa lesz. Az egri püspök a munkácsi unitusok ügyében az 1215. évi IV. lateráni zsinat 9. fejezetére hivatkozva kifejtette, hogy a munkácsi unitus püspökök vikáriusi

mai katolikus egyház hitigazságaitól. A Kollonich által megfogalmaztatott, úgynevezett függési záradék ellenére már újból jelentkezett az a határozott igény, hogy a püspökség megyés püspökséggé alakuljon át, továbbá az, hogy a metropolitájuk közvetlenül az esztergomi érsek legyen.[54]

De Camelis püspöki tevékenységét mindezek ellenére komoly szervezői munka jellemezte. Három év alatt tizenkét zsinatot tartott, végigvizitálta a parókiákat, és egyházlátogatásairól részletes beszámolókat küldött a Szentszék missziós hatóságának. Komolyan ügyelt az egyházfegyelem betartására.[55] De Camelis szívén viselte a püspökség javadalmainak rendezését és a papnevelést is. A javadalmazás ügye nehezebben megoldható kérdésnek bizonyult, és csak 1751-ben, Mária Terézia uralkodása idején rendezték véglegesen. Mindenesetre a püspök a Csernek-hegyi bazilita monostor részére ezerforintos alaptőkével alapítványt létesített, amelyben kikötötte, hogy az összeget olyan tanító alkalmazására fordítsák, aki a fiatalokat az egyházi szertartásra, a latin, valamint a magyar nyelvre tanítja.[56]

De Camelis mindamellett fontosnak tartotta a klérus társadalmi státusának rendezését. Ezért az udvarhoz fordult. I. Lipót 1692. augusztus 23-án kiváltságlevelet adott ki az unitus papság számára, amelyben a papokat és családjaikat felszabadította a jobbágyterhek alól. Kimondta továbbá, hogy az unitus papok olyan mentességet élvezzenek, mint a római katolikusok. Elrendelte továbbá, hogy a földesurak a parókiák, az iskolák, valamint a temetők részére külön földterületet biztosítsanak.[57] Ez utóbbi ugyanakkor komoly ellenállásba ütközött. Ugyanis a földbirtokosok kifogásolták, hogy a király az országgyűlés megkerülésével döntött a rutének ügyében. Fenessy György püspök és Kollonich az unitusok mellé álltak, de pátens végrehajtására a vármegyék tiltakozása miatt nem került sor.[58] Így a gyakorlati megvalósítás hosszú évtizedeket vett igénybe.[59]

Az unió és a püspökség történetében sok kárt okozott a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711). De Camelis nem maradhatott Munkácson, mert őt Rákóczi híve, az unitus Kaminszky Petronius elűzte.[60] A püspöknek Eperjesre kellett menekülnie, és mivel nem tette le a hűségesküt a fejedelemnek, kiutasították az or-

---

rangra lefokozva az ő egyházi joghatóságuk alá tartoztak. Zsatkovics, 1884. 767–768., 770–772.; Nilles, 1885. 855.; Hodinka, 1909. 325–326., 400., 405–406., 408.; Sugár, 1984. 368–369.

54 Hodinka, 1909. 93. 255., 570–571.

55 Gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár is megemlékezett De Camelisről. A kancellár szerint a püspök a máramarosi és a Bányakővár vidéki románokra is ki akarta terjeszteni egyházi joghatóságát. *„Ekkor jött vala bé a gyűlésre a munkácsi, hogy már görög unitus, de valósággal pápista s orosz püspök is, hogy ő máramarosi és bánya-kővár-vidéki oláh püspök legyen."* Bethlen, 1860. 135–136.; Lásd APF SOCG, Vol. 509. Fol. 320.; Galla, 2010. 150.

56 APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 196–197.; Nilles, 1885. 860–865.; Pirigyi, 1990. 143.

57 Zsatkovics, 1884. 773.; Hodinka, 1909. 413.; Karácsonyi, 1929. 352–353., 357.; Hermann, 1973. 350–351.; Pirigyi, 1990. 144.; Miron, 2004. 34.; Galla, 2010. 150.

58 Hodinka, 1909. 572., 574., 581–583.

59 I. Lipót kiváltságlevelét fia, III. Károly 1712-ben, majd Mária Terézia 1741-ben újból megerősítette, mert a vármegyék és a rendek továbbra is érdekeik és kiváltságaik megcsorbítását látták benne. Az unitus papok jogi helyzetét csak az 1721–1722. évi országgyűlésen szabályozták. A parochiális telkek kihasítása pedig csak a 18. század végén, Bacsinszky András püspöksége alatt valósult meg. Lásd Hodinka, 1909. 626–662.; Botlik, 1997. 26–27.

60 APF LDSC, Vol. 95. Fol. 81–84.

ságból. 1706-ban bekövetkezett halála miatt nem tudta kiteljesíteni missziós munkáját, de ténykedései útmutató jellegűnek bizonyultak utódai számára. Az előjelek pedig ekkor még nem voltak kedvezőek.[61]

De Camelis halála után valóságos káosz alakult ki a püspökség betöltését illetően. II. Rákóczi Ferenc kegyúri előjogaira hivatkozva hívét, Kaminszkyt nevezte ki munkácsi püspöknek, a kijevi unitus metropolita pedig egyházi joghatósága alá kívánta vonni a munkácsi püspökséget. Kaminszky felszentelése ügyében Rákóczi a kijevi unitus metropolitához fordult, továbbá kérte a főpapot, hogy segítsen kieszközölni Kaminszky megerősítését a Szentszéken.[62] A Szentszék más véleményen volt. XI. Kelemen (1700–1721) pápa Kaminszkyval szemben Vinniczky György przemyśli unitus püspököt kérte fel a munkácsi püspökség kormányzására.[63] I. József (1705–1711) császár és király viszont De Camelis korábbi helyettesét, az unitus papság által is széles körben támogatott Hodermárszky Jánost nevezte ki püspöknek.[64] Tehát ekkor egyidejűleg három munkácsi unitus püspök működött, és mindhármuk makacsul ragaszkodott kinevezésének jogosságához. Némi változást hozott, hogy Vinniczkyt időközben a Szentszék kijevi unitus érsekké nevezte ki. Helyére a Szentszék Fillipovics Polikárpot nevezte ki vikáriusnak 1709-ben.[65] II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) Kaminszky halála után utódjául, 1710-ben Bizánczy Györgyöt, korábbi nagykállói esperest kívánta kinevezni.[66] Az udvar viszont Hodermárszky kinevezése mellett tört lándzsát, akit viszont a Szentszék nem volt hajlandó megerősíteni egyházi tisztségében.[67]

A püspökkérdésből adódó káosz és viszály ártott az uniónak, és kártékonyan hatott az egyházi fegyelemre. Gyakorlatilag senki nem foglalkozott a papok felszentelésével, a bérmaolaj beszerzésével.[68] Sok volt az újranősült pap, és gyakran előfordult, hogy már korábban elvált híveket adtak össze. A helyzet tarthatatlanságára Telekessy István (1633–1715) egri püspök hívta fel a figyelmet.[69]

---

61 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 199–202.; Hodinka, 1909. 432–433.; Pirigyi, 1990. 145–146.; Botlik, 1997. 27.

62 Nilles, 1885. 866.; Fraknói, 1895. 420–421.; Hodinka, 1909. 432–438., 445–446., 454–458., 665–669.; Botlik, 1997. 28.

63 Vinniczkyiről lásd: APF Acta SC, Vol. 78. Fol. 157–163.; APF SOCG, Vol. 570. Fol. 65–67., Fol. 72–73.; APF LDSC, Vol. 96. Fol. 21.; APF LDSC, Vol. 98. Fol. 62.; APF LDSC, Vol. 99. Fol. 87., Fol. 90.; ELTE EKK, CH. Vol. 59. 299–300.; Hodinka, 1909. 429., 433.; Welikyj, 1954. 247–248.; Petrowicz, 1988. 76–77.

64 APF SOCG, Vol. 570. Fol. 59–62., Fol. 63., Fol. 64., Fol. 75., Fol. 76.; Fraknói, 1895. 421.; Hodinka, 1909. 119. 431–434., 451–452., 461–514.

65 Fillipovicsról lásd APF Acta SC, Vol. 71. Fol. 82–83.; APF Acta SC, Vol. 81. Fol. 680–685.; APF SOCG, Vol. 570. Fol. 71.; APF SOCG, Vol. 577. Fol. 37–38.; APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 104–108.; Fraknói, 1895. 422–423.; Hodinka, 1909. 86., 453–456., 461–494., 521–522.; Welikyj, 1954. 171., 281–282.; Sugár, 1984. 379–380.; Pirigyi, 1990. 147.

66 APF Acta SC, Vol. 80. Fol. 12–14.; APF SOCG, Vol. 571. Fol. 50.; APF SOCG, Vol. 572. Fol. 234., Fol. 235.; APF LDSC, Vol. 99. Fol. 1., Fol. 115., Fol. 123., Fol. 206.

67 APF Acta SC, Vol. 81. Fol. 412–413., Fol. 492–495.; APF SOCG, Vol. 570. Fol. 75., Fol. 76–77.; APF SOCG, Vol. 577. Fol. 38., Fol. 460–463., Fol. 464., Fol. 465., Fol. 466., Fol. 470–471., Fol. 472–473., Fol. 474–475., Fol. 476.; APF LDSC, Vol. 100. Fol. 70–71., Fol. 142., Fol. 157., Fol. 240–241., Fol. 339.; APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 23., Fol. 78–79.; Lásd Zsatkovics, 1884. 773–775., 777.; Hodinka, 1909. 478., 521–522.

68 APF Acta SC, Vol. 81. Fol. 585–586., Fol. 623–624.; APF SOCG, Vol. 577. Fol. 644., Fol. 648., Fol. 649., Fol. 650., Fol. 654.; APF LDSC, Vol. 100. Fol. 322–323., Fol. 348., Fol. 350–351., Fol. 352–353.

69 APF LDSC, Vol. 101. Fol. 1.; Lásd Hodinka, 1909. 497–499., 583–584.

Ő II. Rákóczi Ferenc korábbi hívét, Bizánczyt nevezte ki vikáriusnak 1713-ban.[70] Telekessy munkája végül meghozta a gyümölcsét: sikerült elérni, hogy Fillipovics és Hodermárszky lemondjanak a munkácsi püspökségről.[71] III. Károly (1711–1740) 1715-ben Bizánczyt nevezte ki munkácsi püspöknek.[72] Róma ugyanakkor fenntartotta a korábban már többször hangoztatott álláspontját a munkácsi püspökség létjogosultságával kapcsolatban. Ezért még ugyanebben az évben Hodermárszkyt De Camelishez hasonlóan apostoli vikáriussá és az örményországi Sebasteia címzetes püspökévé emelte.[73] Ez az állapot viszont nem volt fenntartható. Így Bizánczyt a kegyúri jog alapján félreállították. Ugyanakkor Hodermárszkynak is távoznia kellett, mert neki sem volt pápai megerősítése. Így végül kompromisszum jött létre, nevezetesen: a pápa 1716. február 5-én Bizánczyt nevezte ki apostoli helynökké és a nyugat-örményországi Sebastopolis címzetes püspökévé, a rutének főpásztorává.[74]

Mindezek ellenére számos probléma megoldatlan maradt. Nem tudtak például dűlőre jutni az egyházi joghatóság kérdésében. Esztergom és Eger között emiatt valóságos viszály dúlt. 1715-ben a Munkácson megtartott egyházmegyei zsinaton a jelen lévő papság kijelentette, hogy az unió megkötésével kapcsolatban továbbra is a megállapított feltételekhez ragaszkodik,[75] azaz az esztergomi érseken kívül más főpapot nem ismernek el főpásztoruknak. De a legfőbb óhaj, az önálló megyés püspökség felállítása továbbra is csak dédelgetett álom maradt.[76]

---

70 APF Acta SC, Vol. 82. Fol. 51–52., Fol. 173., Fol. 175.; APF Acta SC, Vol. 83. Fol. 20–22., Fol. 192–193., Fol. 545–546.; APF Acta SC, Vol. 84. Fol. 229–231., Fol. 425–427., Fol. 667–669.; APF SOCG, Vol. 579. Fol. 534–535., Fol. 539., Fol. 540., Fol. 541., Fol. 542–543.; APF LDSC, Vol. 101. Fol. 7–8., Fol. 60–63., Fol. 238., Fol. 193–197., Fol. 198., Fol. 234., Fol. 274–275., Fol. 290–294., Fol. 395–396.; APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 105., Fol. 104., 106., Fol. 107–108., Fol. 120., Fol. 129–130., Fol. 137., Fol. 138.; Lásd Hodinka, 1909. 462–463., 497.; Pirigyi, 1990. 147.

71 Fillipovics a görögországi Dodona címzetes püspöke volt 1710–1711 között. Viszálya Hodermárszkyval megtalálható: APF Acta SC, Vol. 80. Fol. 345.; APF Acta SC, Vol. 81. Fol. 376–382.; APF Acta SC, Vol. 84. Fol. 722.; APF SOCG, Vol. 579. Fol. 473–479., 480., 481., Fol. 529.; APF SOCG, Vol. 580. Fol. 166–167., Fol. 168.; APF SOCG, Vol. 581. Fol. 102–103., Fol. 108.; APF SOCG, Vol. 585. Fol. 96–97., Fol. 98.; APF SOCG, Vol. 589. Fol. 271–272.; APF SOCG, Vol. 591. Fol. 154., Fol. 155.; APF SOCG, Vol. 592. Fol. 674–675.; APF SOCG, Vol. 593. Fol. 423–429., Fol. 431–432., Fol. 433–437., Fol. 469., Fol. 470.; APF SOCG, Vol. 599. Fol. 48., Fol. 49., Fol. 160–165., Fol. 168–171.; APF LDSC, Vol. 101. Fol. 9., Fol. 12., Fol. 18., Fol. 243., Fol. 270.; APF LDSC, Vol. 103. Fol. 4–5., Fol. 10–12., Fol. 99–100., Fol. 256–258., Fol. 274–276., Fol. 309–310., Fol. 327–328.; APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 163., Fol. 165., Fol. 433., Fol. 435.; Lásd HC, 1952. 123.; A két püspök még a viszály lezárulta után is valóságos levélözönökkel „bombázta" a Propaganda Fidét, melyekben fenntartották az igényüket a munkácsi püspökség betöltésére.

72 Fraknói, 1895. 422.; Hodinka, 1909. 529–542.

73 APF SOCG, Vol. 592. Fol. 375–376., Fol. 380.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 115–116.; APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 136., Fol. 137.

74 APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 244–251., Fol. 360–367., Fol. 495–497.; APF SOCG, Vol. 603. Fol. 137–143., Fol. 144., Fol. 145., Fol. 146–148., Fol. 153., 156., Fol. 154–155., Fol. 157–158.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 315., Fol. 317., Fol. 327., Fol. 336.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 42., Fol. 157–159.; Lásd Zsatkovics, 1884. 778.; Fraknói, 1895. 424.; Hodinka, 1909. 221., 514.; HC, 1952. 348.; Sugár 1984. 397.; Pirigyi, 1990. 148.; Botlik, 1997. 30.

75 APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 292–293.

76 A kárpátaljai rutének eme problémája csupán 1771-ben oldódott meg, amikor XIV. Kelemen (1769–1774) pápa kiadta az *Eximia regalium* kezdetű bullát, mellyel felállította a munkácsi unitus

A rutén egyesülés tehát ekkor még fél siker volt, és nem érte el a célját. Az unió megkötése után a ruténeknek továbbra is küzdeniük kellett a munkácsi várurakkal, a vármegyékkel, az egri püspökökkel, valamint a Szentszékkel. Ez utóbbi kimondva-kimondatlanul 1771-ig megkérdőjelezte a püspökség létjogosultságát. Sőt a Szentszék azon a véleményen volt, hogy maga a püspökség léte nem megalapozott. Feszült volt a helyzet az unitus románokkal is, akik náluknál kedvezőbb helyzetben voltak: 1721-ben megyés püspökséget kaptak Fogaras székhellyel a Szentszéktől, és egyházi joghatóság szempontjából püspökeik igényt tartottak a bihari és a máramarosi unitusok feletti ellenőrzésre.[77]

AZ ERDÉLYI ROMÁNOK EGYHÁZI UNIÓJA

Az erdélyi ortodox román egyház helyzete igen sajátos volt az unió előestéjén. Püspökét a konstantinápolyi ortodox pátriárka jóváhagyásával a havasalföldi metropolita szentelte fel, aki azonban a gyulafehérvári református püspök ellenőrzése alatt állt.[78] Az erdélyi fejedelmek és fejedelemasszonyok pártfogásának köszönhetően román iskolák, templomok, nyomdák létesültek, melyek nagyban hozzájárultak az erdélyi román ortodox egyház megerősödéséhez. Egyébiránt I. Apafi Mihály is felismerte az ortodox klérusban ezt az erőt, és elődjeihez hasonlóan igyekezett jogaikat kiszélesíteni, valamint a papság anyagi és társadalmi helyzetét megerősíteni. Sőt állami védelmet igyekezett biztosítani a magyar földesurak túlkapásai ellenében is. A románok helyzetét azonban nem rendezték átfogóan és körültekintően.[79]

Az erdélyi román egyház ügyében a katolikusok eszméltek gyorsabban. Baranyi Pál László (1657–1719) jezsuita szerzetes, Gyulafehérvár római katolikus plébánosa az 1690-es évek elején megkezdte az uniós tárgyalásokat Szerémi Teofil püspökkel.[80] A misszió ügyét megkönnyítette I. Lipót 1692. augusztus 23-án

---

megyés püspökséget. Az újonnan létesített egyházmegye élére Bradács Jánost (1732–1772), korábban Rhosus címzetes püspökét nevezte ki. Ezzel akkor több mint egy évszázados vita zárult le. Az egyházmegye teljes megszervezése Bradács püspök 1772-ben bekövetkezett halála miatt utódjára, Bacsinszky Andrásra (1732–1809) hárult. Az ő püspöksége idején tette át székhelyét a püspökség Munkácsról Ungvárra. Lásd Zsatkovics, 1884. 875–877.; Hodinka, 1909. 597–607., 622–625.; HC, 1958. 217.; Pirigyi, 1990. 165.; Pirigyi, 1991. 29.; Botlik, 1997. 39.

77 Hodinka, 1909. 255.

78 Pirigyi, 1991, 30.

79 APF CP, Vol. 100. Fol. 68–77., Fol. 80–85.; Lásd R. Várkonyi, 1986. 887.; Az Erdélyi Fejedelemségben élő románokról szolgált némi információval Giulio Spinola (1612–1691) bécsi apostoli nuncius 1665-re datált jelentése a Propaganda Fidének. A nuncius szokványos klisékkel élt: a románok szakadárok, és a többségük földműveléssel foglalkozott, kivéve nemeseiket, akik a fogarasi vár mellett, valamint Hátszegen és Kőváron laknak. Egy szakadár püspökük van, aki Gyulafehérvárt a város falain kívül székelt. „*Valachi in Transilvania sunt omnes schismatici, Graeco ritu utentes habent episcopum, qui Alba Iuliae extra muros civitatis residet, hi Valachi potiori ex parte sunt rustici, exceptis quibusdam Valachis circa Fogaras arcem et districtum Hatszeg et Kővar commorantes.*" Tóth, 1994. 358–368.; Az irat: APF FV, Vol. 6. Fol. 250–256.

80 ARSI FA, Hist. Vol. 149. Fol. 20–30., Fol. 72.; ARSI FA, Hist. Vol. 150. Fol. 21–26., Fol. 67.; ARSI FA, Hist. Vol. 155. Fol. 74., Fol. 78.

kiadott pátense, amelyben az uniót elfogadó román klérusnak ugyanolyan kiváltságokat ígért, mint a római katolikus papoknak.[81] Sőt a bécsi udvar arra is felhatalmazta a románok között térítő jezsuitákat, hogy terjesszék: unió esetén politikai előjogokat hajlandó adományozni nemcsak a román papságnak, hanem a világiaknak is. Ez az ígéret hatékonynak bizonyult. Az 1697. március 21-én Gyulafehérvárt megtartott, úgynevezett kis zsinaton Szerémi Teofil püspök tizenkét esperessel kimondta az egyesülést.[82]

A jelen lévő papok viszont kikötötték, hogy az unitus román papok ne csak a római katolikus papokat, hanem a többi erdélyi protestáns vallás lelkipásztorait megillető kiváltságokat is kapják meg. Ezenfelül megfogalmazták azt az igényüket is, hogy minden olyan faluban, ahol unitus pap szolgálja az Urat és a közösséget, annak paplakot építsenek. Fontos feltétel volt továbbá, hogy a klérus kizárólag a saját püspökétől függjön, és hogy világiak ne rendelkezhessenek fölötte. Külön rendelkeztek a naptárkérdésben. Kérték a katolikusoktól, hogy amíg az ortodoxok Erdélyben is a Julianus-naptárt használják, addig ők se vezessék be a „modern" Gergely-naptárt. Szerémi és hívei végül követelték, hogy az unitus egyház ne Erdély megtűrt, hanem bevett felekezete legyen.[83] Teofil püspök az 1697. június 10-én megtartott újabb gyulafehérvári zsinaton megismételte az uniót, illetve az unió feltételeit. Az unió katolikus „főtárgyalója", Baranyi Pál páter és két munkatársa: Hevenesi Gábor és Szentiványi Márton a nyilatkozatot latinra fordították és felterjesztették a bécsi udvarba.[84]

A folyamat ekkor mégis megrekedni látszott, mivel a nyilatkozat felterjesztése után néhány héttel váratlanul elhunyt Szerémi Teofil püspök. Az ügyet tovább bonyolította, hogy az unióról tudomást szereztek az erdélyi reformátusok, valamint az uniót ellenző román ortodox papok, a bukaresti (havasalföldi) metropolita, végül a konstantinápolyi pátriárka is. Ők mindent elkövettek, hogy „visszacsinálják" az egyesülést. Az unió megosztotta a románokat: egy részük az unió mellett állt, míg másik részük az unió ellen tevékenykedett.[85]

Időközben Teofil püspök utóda Anghel Atanáz püspök lett. Az új főpap nemesi származású volt. Teológiai tanulmányait a gyulafehérvári református kollégiumban végezte. Atanázt a reformátusok hathatós támogatásával 1698. január 22-én nevezték ki püspöknek, és a görög születésű Theodósziosz bukaresti metropolita szentelte fel őt.[86] A felszentelése idején Bukarestben tartózkodott Doszitheósz, Jeruzsálem ortodox pátriárkája, aki huszonkét pontból álló ultimátu-

81 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 43–48.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 152–161.; Gyárfás, 1925. 131.; Miron, 2004. 35.

82 APF SOCG, Vol. 533. Fol. 401., Fol. 483.; APF SC, FUT. Vol. 3. Fol. 39., Fol. 40, Fol. 41.; ELTE EKK, CH. Vol. 24. 53–56., 71.; PL AEV, SPK. No 338/1–10.; Lásd Nilles, 1885. 165–169. 171–174.; Gyárfás, 1925. 131.; Karácsonyi, 1985. 215–218.; Trócsányi, 1988. 281–285.; Pirigyi, 1990. 101.; Miron, 2004. 37., 39–40.

83 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 72–75.

84 R. Várkonyi, 1986. 887.; Pirigyi, 1990. 101–102.; Pirigyi, 1991. 30.

85 ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 274–275.

86 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 321., 345.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 333–337., 338.–339., 342–343., 344–345.; Lásd Gyárfás, 1925. 132.; Miron, 2004. 41.; Benkovich Ágoston az erdélyi román unió előkészítésében, illetve tető alá hozásában nem vett részt, ám támogatása fontosnak bizonyult. Lásd Végsheő, 2007. 301–302., 422.

mot nyújtott át az új püspöknek. Ily módon tulajdonképpen azt szerette volna megtudni: vajon Atanáz püspök továbbra is az ortodox egyház híve marad-e. A püspök a pátriárkának kitérő választ adott. Nem akart azonnal nyíltan állást foglalni, hiszen ekkor még tárgyalt mind az ortodoxokkal, mind a protestánsokkal, mind pedig a katolikusokkal.[87]

Végül újfent a katolikusok bizonyultak hatékonyabbnak. Baranyi páter vezetésével a jezsuita atyák meggyőzték Atanáz püspököt az unióról. Atanáz belátta, hogy az erdélyi románok érdekeit jobban tudja szolgálni az egyházi egyesülés a katolikusokkal. Fontosnak tűnt számára, hogy az unió esetén maga mögött tudhatja az udvar támogatását. Ennek megfelelően I. Lipót április 14-én leiratot intézett az erdélyi Guberniumhoz. Az uralkodó kijelentette, hogy azok a román papok, akik elfogadják az uniót, megkapják a római katolikus papokat megillető kiváltságokat. Ehhez a király hozzáfűzte, ha valamelyik protestáns felekezettel lépnének unióra, akkor papjaik mindazon jogokban fognak részesülni, mint a protestáns lelkipásztorok.[88]

Néhány hónappal később, az 1698. június 2-án kiadott körlevélben Kollonich megerősítette: azok a román egyházi személyek, akik elfogadják a keleti szertartás megtartása mellett az egyesülést, ugyanazon kiváltságokban részesülnek, mint a katolikus papok.[89] Az uniót viszont az erdélyi román ortodox egyháznak is meg kellett erősítenie. Néhány hónapos előkészítő munkálatok után 1698. október 4–24. között ült össze Gyulafehérváron a zsinat. Atanáz püspök harmincnyolc esperessel együtt újból kimondta az egyesülést, ugyanazokkal a feltételekkel, mint Szerémi Teofil püspök és hívei az úgynevezett 1697. évi kis zsinaton.[90] Az uniós nyilatkozatot Bécsbe terjesztették fel.[91]

I. Lipót csak néhány hónappal később, 1699. február 16-án kiadott diplomájában hagyta jóvá az egyesülést. A rendelet szerint az uralkodó megismételte, hogy mindazok a román pópák, akik csatlakoztak az unióhoz, megkapják a római katolikus klérust megillető jogokat és privilégiumokat. Az unitus papok megszabadultak a jobbágysortól, és felmentést kaptak a robot, valamint a közmunkák végzése alól. Az uralkodó végül a diplomában felszólította a világi hatóságokat, hogy nyújtsanak védelmet az unitus klérusnak a különböző jogi visszaélésekkel szemben.[92]

A király által adományozott diplomát 1699. szeptember 19-én hirdették ki az erdélyi országgyűlésen. Mindeközben folytatódtak az áttérések, és Atanáz püspök egy újabb zsinaton püspökségének papjai számára 1699. október 30-án meg-

87 ELTE EKK, CK. A. Vol. 8. 326–327.; ELTE EKK, CK. B. Vol. 59. 38–42.; Gyárfás, 1925. 132.; Pirigyi, 1990. 102.

88 ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 362–365.; Pirigyi, 1990. 103.

89 Ezt Kollonich érsek 1701-ben is megismételte: ELTE EKK, CH. Vol. 24. 255–257., 355–366., 393–396.; Lásd Pirigyi, 1990. 103.; Miron, 2004. 45.

90 ARSI FA, Hist. Vol. 157. Fol. 27.; ELTE EKK, CH. Vol. 24. 71–75., 79–80., 81–82.; Lásd Nilles, 1885. 196–198., 200–201., 205–211., 213.; Miron, 2004. 41–43.

91 ARSI FA, Hist. Vol. 157. Fol. 22.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 11. 112–113.; Pirigyi, 1990. 103.

92 APF CP, Vol. 100. Fol. 86–88.; ELTE EKK, CH. Vol. 24. 111–113., 123–124.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 8. 373.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 40. 372–375., 394–399.; Lásd Gyárfás, 1925. 134.; R. Várkonyi, 1986. 888.; Pirigyi, 1990. 104.

fogalmazta, hogy a román egyház unióját csakis a római katolikus egyházzal tudja elképzelni.[93] Mivel a kedvező kiváltságok miatt igen sok pap csatlakozott az unióhoz, a püspök úgy ítélte meg, hogy egy nagy zsinatot lenne célszerű összehívni, ahol ismét megerősítenék a már megkötött uniókat. Atanáz püspök újból Gyulafehérvárra hívta a híveket, és az 1700. szeptember 4–15. között megtartott, úgynevezett nagy román zsinaton mintegy ötvennégy esperes és 1563 pap írta alá újból az uniós nyilatkozatot.[94] Az udvar méltányolta Atanáz fáradozásait, és 1701-ben I. Lipót erdélyi román unitus püspökké nevezte ki, és a király nevében Altorjai Apor István (1638–1704) erdélyi kincstartó iktatta be hivatalába 1701. június 25-én.[95]

Az unitus román klérus ugyanakkor nem volt könnyű helyzetben, mert szerb, görög és román ortodox szerzetesek özönlötték el Erdélyt, és a köznépet az unió, valamint az unitus papság ellen igyekeztek lázítani. Különösen a barcasági románoknál volt sikeres ez az aknamunka. A volt jezsuita, Nagyszeghi Gábor tiltakozó feliratot küldött az uralkodónak a megkötött uniók ellen, mondván, azok csak békétlenséget okoznak a románok körében.[96] Nagyszeghi „lázítását" az uralkodó börtönnel „jutalmazta". Külön problémát jelentett az is, hogy a kiváltságok elsősorban csak az unitus klérusra terjedtek ki, a világiakra nem.[97] Ráadásul Doszitheósz jeruzsálemi pátriárka is Erdélybe érkezett, és eredményesen prédikált a román lakosság körében az unió elfogadása ellen. Munkája „meghozta gyümölcsét": az unió megítélésében megmaradt az erdélyi románság megosztottsága.[98]

Az erdélyi protestánsok is tartottak az uniótól, és nem ok nélkül. Hiszen már a Diploma Leopoldinum kiadásakor féltek attól, hogy ha a katolikusok megnyerik maguknak a románokat, akkor az csakis az ő károkra történhet meg. Esetleges uniójuk megbonthatja a már kialakult konfesszionális egyensúlyt, azaz a katolikusok megerősödhetnek Erdélyben. Így a protestánsok szintén igyekeztek a románokat megosztani, és az unió elfogadása ellen, illetve annak elutasításáért léptek fel. Ion Tisca személyében, aki egyértelműen az ortodoxia hívének számított, ellenpüspököt állítottak Atanázzal szemben.[99]

---

93 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 91–96.

94 APF Acta SC, Vol. 71. Fol. 153., Fol. 254.; APF SOCG, Vol. 538. Fol. 324–325.; APF SOCG, Vol. 539. Fol. 79–87.; APF SOCG, Vol. 540. Fol. 44–49.; APF LDSC, Vol. 90. Fol. 39., Fol. 51., Fol. 168–169.; ELTE EKK, CH. Vol. 24. 170–176., 233–241., 247–253., 337.; Lásd Nilles, 1885. 207.; Pirigyi 1990. 105.; Miron, 2004. 51., 55–56.; Galla, 2010. 158.

95 APF SOCG, Vol. 600. Fol. 225–229.; APF CP, Vol. 100. Fol. 88–94.; APF SC, FUT. Vol. 3. Fol. 98.; ELTE EKK, CH. Vol. 24. 28–33., 34–35., 36–37., 179–181., 183–186., 233–241., 247–253.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 42. 21–22., 55–56.; Lásd Nilles, 1885. 227–229., 230–232., 281–286.; Hodinka, 1909. 254.; Gyárfás, 1925. 137.; Pirigyi, 1990. 106.; De Vries, 1998. 3–26.; Miron, 2004. 46.; Shore, 2007. 27–57.

96 Nagyszeghi Gábor tiltakozó emlékiratában kifejtette: a román pópák Erdélyben csak azért fogadták el az egyesülést, mert abban reménykedtek, hogy mindannyian nemességet kapnak, mint a többi felekezet papjai vagy lelkészei. ELTE EKK, CH. Vol. 24. 83–86.; Lásd Hodinka, 1909. 253.; R. Várkonyi, 1986. 889.

97 Nilles, 1885. 221.

98 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 259–260., 267–272.; Lásd R. Várkonyi, 1986. 888.

99 Nilles, 1885. 263–269.

A románoknak adott diploma végrehajtása akadozott. Ebben komoly szerepet játszott, hogy a többségében protestáns hivatalnokok késleltették a románoknak beígért kiváltságok végrehajtását. Ráadásul a beígért engedmények az erdélyi földesurak érdekeit is sértették. I. Lipót 1701. április 21-én kiadott rendeletében határozottan utasította a Guberniumot, hogy az unió érdekében hajtsa végre az általa kihirdetett diplomát.[100] Ebben a király tizenöt pontban szabályozta az unitusok jogállását. Megismételte, hogy ugyanazon jogok illetik meg az unitus klérust, mint a katolikusokat, szorgalmazta továbbá új katekizmusok kiadását. Előírta továbbá, hogy az unitus püspök a fejedelmekkel és a felekezeti vezetőkkel csak magánlevelezést folytathat. Szabályozta a stólákat és az unitus egyház vagyonának kezelését, az egyházi iskolák felállításának menetét. Az unitus püspök kinevezését pedig az uralkodó jogkörébe utalta.[101]

A diploma ennek ellenére sem érte el a kívánt célt, és nem tudott már újabb híveket megnyerni az uniónak. A Rákóczi-szabadságharc pedig keresztülhúzta az egyesülést; gyakorlatilag sok pap visszatért az ortodoxiára, Atanáz püspök helyzete tarthatatlanná vált, tekintélye megtépázódott.[102]

Atanáz 1713-ban elhagyatva hunyt el.[103] Helyére korábbi vikáriusa, Pataki Nemes János (1680–1727) – a Collegio Urbano egykori növendéke – lépett, akit az 1715-ben megtartott nagyszebeni zsinaton választottak püspökké, melyet a bécsi udvar is jóváhagyott.[104] Az új püspöknek szembe kellett néznie az új erőre kapó ortodoxokkal.[105] Helyzetét még kétségbeejtőbbé tette Mártonffy György erdélyi püspök fellépése. Mártonffy az 1215. évi IV. lateráni zsinat kilencedik kánonjára hivatkozva Patakit nem ismerte el püspöknek, hanem csak saját rítusvikáriusának.[106] Felmerült az önálló unitus püspökség felállításának a kérdése is. A Szentszék meglepő módon gyorsan döntött: Mártonffy püspök heves tiltakozása ellenére XIII. Ince (1721–1724) pápa a *Ratione congruit* kezdetű bulla kiadásával az

100 ELTE EKK, CH. Vol. 24. 38–39.

101 Pirigyi, 1990. 107.

102 Sok korábbi unitus visszatért az ortodoxiára, a katolikusok szerint többen közülük az unió tökéletlensége miatt éltek tévelygésben. Nilles, 1885. 309–313.; Hermann, 1973. 353–354.; Miron, 2004. 57.; Patakiról lásd még: Galla, 2005. 142., 144., 274., 342.

103 Atanáz püspök halála valójában megdöbbentette a Propaganda Fide bíborosait is. Halálakor – közvetlenül a Rákóczi-szabadságharcot követően – az erdélyi unitus román egyház nagyon közel állt a teljes megsemmisülés állapotához. Sok pap visszamondta az uniót. Az erdélyi román unitusok ügyét a Propaganda Fide 1713. december 3-án lezajlott ülésén tárgyalta, jóllehet az ügyről furcsamód érdemi döntést nem hoztak. Lásd APF Acta SC, Vol. 83. Fol. 679–680.

104 APF Acta SC, Vol. 86. Fol. 231–234., APF Acta SC, Vol. 87. Fol. 141–143., Fol. 201.; APF SOCG, 569. Fol. 582., Fol. 606.; APF SOCG, Vol. 572. Fol. 446–447.; APF SOCG, Vol. 577. Fol. 303–304.; APF SOCG, Vol. 605. Fol. 317–334.; APF SOCG, Vol. 609. Fol. 68.; APF LDSC, Vol. 99. Fol. 107.; ELTE EKK, CK. B. Vol. 20. 201–202., 203–205.

105 APF SC, FUT. Vol. 4. Fol. 86., Fol. 94., Fol. 95.

106 APF Acta SC, Vol. 89/I. Fol. 4., Fol. 179.; APF Acta SC, Vol. 90. Fol. 677–679.; APF SOCG, Vol. 618. Fol. 300., Fol. 396., Fol. 398–399.; APF SOCG, Vol. 627. Fol. 288., Fol. 289., Fol. 290.; APF LDSC, Vol. 108. Fol. 353.; A megkötött unióban ugyanakkor a felek tisztázták, hogy az unitus románokat püspökükkel együtt közvetlenül az esztergomi érsekségnek (és nem az erdélyi katolikus püspökségnek) rendelik alá. *„Ab antelato Archiepiscopo Strigoniensi tamquam singulari patrono eorundem cum toto clero principalem habebit dependentiam."* Gyárfás, 1925. 138.; Lásd Nilles, 1885. 411–413., 416–417.; Miron, 2004. 65–72.; Galla, 2005. 274.

erdélyi egyesült románok, görögök, rutének és szerbek számára Fogaras székhellyel új egyházmegyét alapított 1721. február 3-án. Az első megyés püspök a már említett Pataki Nemes János lett.[107] III. Károly (1711–1740) király az új egyházmegyének az évi háromezer forint jövedelmet hozó szamosújvári és alsószombatfalvi kincstári uradalmakat adományozta.[108]

Az egyházi unió nem érte el a célját, valójában egy felülről levezényelt politikai reformtörekvésnek bizonyult. Ahelyett hogy rendezte volna a vallási ügyeket, az elkövetkezendő évtizedekben inkább csak káoszt, illetve vég nélküli vitákat és viszályokat okozott az erdélyi román unitusok körében.

107 APF CP, Vol. 100. Fol. 94–98.; ELTE EKK, CK. B. Vol. 20. 206–212.; Gyárfás, 1925. 140.; Pataki püspökről lásd még: HC, 1952. 203.

108 Mindezt tetézte, hogy a Bánátból és Havasalföldről érkező szerb, görög és román ortodox szerzetesek sikerrel térítették vissza a híveket az ortodoxiára. Az unitusok problémáját a püspökség felállítása nem oldotta meg, mert nem tudtak megbirkózni a 18. század elején az úgynevezett schismamozgalmakkal, melyeket elsősorban a krajinai ortodox szerb egyház támogatott. Lásd Karácsonyi, 1985. 354–355.; Pirigyi, 1990. 120–121.; Pirigyi, 1991. 31.; Miron, 2004. 74.

OXENDIO VIRZIRESCO ÉS AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK UNIÓJA

AZ ÖRMÉNYEK MEGJELENÉSE ERDÉLYBEN

Az erdélyi örmények eredete a lengyelországi, a krími és a moldvai közösségekhez hasonlóan egészen a 11. századig nyúlik vissza, amikor is az anyaországi királyságaik elvesztették politikai önállóságukat. A következő évszázadok szeldzsuk-török és mongol inváziói meggyorsították az örmény őslakosság tömeges elvándorlását. A menekültek jelentős része a Krím félszigeten, illetve az orosz fejedelemségekben lelt új otthonra. Az elvándorlási hullámot továbbá erősítette, hogy a kilikiai örmény királyság 1375-ben a Mameluk Birodalom szerves része lett. Az itteni lakosság tekintélyes hányada Lengyelországba, illetve Moldvába menekült, ezzel is növelve a már ott élő örmény közösséget. Ez a folyamat az anyaországban sem állt meg, mivel a 14. század végén Tímurlenk (1380–1405) seregei pusztították az örménységet. A krími örmény közösség életében döntő változást hozott, hogy 1475-ben az oszmán-törökök elfoglalták Kaffa városát, és ezzel a Krími Kánság az Oszmán Birodalom csatlós állama lett. Az ottani örmények részint Lengyelországba, részint Moldvába menekültek. Moldvában az örmények elsősorban Iaşi, Suçeava, Focşani és Botoşani városokban telepedtek meg.[1]

A 14. század folyamán Erdélyben is éltek már örmények. Tömeges jelenlétükről ugyan nincs információnk, de ismert, hogy elsősorban a szászok lakta városokban, különösen Brassóban és Nagyszebenben szép számban fordultak meg. Többségük ekkor a Balkán-félszigetről érkezett kereskedő volt. Egyházukról vagy egy kisebb egyházi közösségről is van tudomásunk. 1355-ből a Nagyszeben melletti Tolmács községben került elő egy pecsétfelirat, amelyen egy bizonyos Márton nevű örmény püspök és egy helybéli örmény parókia neve olvasható.[2] Nagyszebenben a Krím és a Balkán-félsziget felől (pontosabban a Vöröstorony-szoroson át) jöttek örmény kereskedők, akik keleti fűszerekkel kereskedtek. A város fűszer-kereskedelmében olyan erős monopóliumot szereztek, hogy a szász kereskedők a magyar királyi udvarhoz fordultak. Arra panaszkodtak, hogy az örmények nem elégedtek meg azzal a haszonnal, mely portékájuk nagybani eladásából folyt be, hanem kiskereskedéseket nyitottak a

1 Lukácsy, 1859. 12., 63-65.; Nistor, 1912. 55–57.

2 *„Martini Episcopi Armenorum de Tolmachy, sigillum parochiae Armenorum."* Zimmermann–Werner–Müller, 1897. 106–107.; Vö. K'olanjian, 1967. 358.

városban a helyi szász kereskedők hátrányára. I. (Nagy) Lajos (1342–1382) király eltiltotta az örményeket és más jövevény kereskedőket (*mercatores advenae:* a görögöket, a románokat, a bolgárokat és a zsidókat) Nagyszebenben a kiskereskedéstől.[3] Brassóban, 1399-ben az örmények a helyi görög közösséggel közös templomot használtak.[4]

Az Erdélyi Fejedelemség korában az örményekről többször szólnak a források. Báthori István (1571–1586) fejedelemsége alatt a levantei kereskedelem erdélyi útjának újjáéledése folytán tekintélyes számban bukkantak fel örmény kalmárok Erdélyben. Ennek egyik kézzelfogható példája, hogy 1581-ben a kedvező kereskedői pozícióik felett féltékenyen őrködő szászok átmenetileg kieszközölték a fejedelmi udvarnál, hogy függesszék fel Erdélyben az örmény kereskedők tevékenységét. Az erdélyi országgyűlés 1600. november 4-én elfogadta azt a törvényt, amely a levantei kereskedőelemeknek (görögök, örmények, dalmátok és románok) retorziókat helyezett kilátásba, amennyiben portékáikkal nem a kijelölt helyeken üzletelnek.

Az erdélyi törvénykönyvben, az *Approbatae Constitutiones*ban szabályozták szintén a levantei kereskedőelemek részvételét Erdély kereskedelmében. Székelyföld, pontosabban Csík-, Gyergyó- és Kászonszék gyűlése is elrendelte, hogy a levanteiek, így többek között az örmények a mise ideje alatt ne kereskedjenek portékáikkal.[5]

A 16–17. század folyamán már Moldvából is érkeztek örmény kereskedők Erdélybe. A jereváni Matenadaranban talált örmény nyelvű kézirat említ egy bizonyos Xač'ik Kaffayec'i örmény kereskedőt, akinek Marosvásárhelyen volt üzlete. Ő egy bizonyos Ōhannēs Jułayec'i nevű örmény kereskedő házában kapott mindig szállást.[6] 1654-től kezdve már nagyobb számú moldvai örmény kereskedőről van értesülésünk, akik a gyergyói vásárokra jártak eladni portékájukat.[7] Sőt egy Simēon T'orossean nevű örmény kereskedő 1658-ban megemlíti, hogy jelentős örmény közösségek voltak Ebesfalván és Csíksomlyón is. Ugyanakkor ezeket az információkat más dokumentumok nem erősítik meg.[8]

---

3 Katona, 1790. 713–714.; Pach, 1975. 4. 25.

4 *„Cum itaque sicut accepimus in oppido de Corona seu vulgaliter Brascho nuncupato Strigoniensis diocesis in confinibus Christianitis situato, in quo tam Graecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum, quam aliorum infidelium multitudo quandam ecclesiam in oppido praedicto pro eorum usu et cultu deorum habentium una cum Christi fidelibus habitat et moritur."* Zimmermann–Werner–Müller, 1902. 246–247.; K'olanjian, 1967. 358.; Pach, 1975. 7.; Hasonló problémáról, tudniillik az örmények, a bolgárok, a románok és a görögök vallásgyakorlásáról ír V. Márton pápa (1417–1431) levelében Péter János brassói plébánosnak 1422. december 14-én. *„Dictum oppidum ditioni temporali Sigismundi etc. regis subditum est et a partibus infidelium per unam vix dictam distat et nuper omnibus tam ecclesiis quam etiam habitationibus ipsius oppidi per infideles desolatum fuit, in quo quidem oppido tam Wallachorum, Armenorum, Bulgarorum et Graecorum quam aliarum infidelium copia una cum Christianis in eo degentibus morari solebat."* Zimmermann–Werner–Müller, 1937. 174.

5 Pontosabban Csík–Gyergyó–Kászonszék Generális Congregatiójának 1643. évi végzése. *„Az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piaczra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni."* Veszely, 1860. 22.; Lásd Tarisznyás, 1982. 215.; Pál, 2006. 29.; Garda, 2007. 227.

6 MA, Ms. No. 3519.

7 Abrahamyan, 1964. 352.

8 K'olanjian, 1967. 359.

Az Erdélybe betelepült örménység két részre osztható: az első nagyobb csoport Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspökkel 1668-ban érkezett Moldvából a sorozatos pogromok elől.[9] A pogromokat az örményekkel szemben a moldvai fejedelem elleni zendülésben történt részvételük miatt követték el. A másik nagyobb csoport az 1672. évi oszmán-török hadjárat miatt Podóliából és Kameniec-Podolski városából vándorolt be.[10]

A menekülés célpontjául azért választották Erdélyt, mert sok örmény már korábban is jól ismerte az erdélyi viszonyokat. Menekülésüknek azonban megvolt a maga konfesszionális oka is. Ismerték Erdély toleráns felekezeti viszonyait, a viszonylagos vallási türelmet. Ennek döntő jelentősége volt, mivel az örmények Lengyelországba is emigrálhattak volna. Azért sem kívántak Lengyelországba menni, mert jól ismerték a Nikol Torosowicz által megkötött uniót és az azzal együtt járó erőszakos térítéseket.

Az erdélyi örmények többsége városlakó volt. Ezt jól mutatják a beköltözött örmény családok nevei is, mint például: Asc'i (iaşi-i), Urmanc'i (románvásárhelyi), Pojanc'i (botoşani-i), Fokšanc'i (focşani), Suč'ovc'i vagy Seč'ovc'i (suceavai) vagy Hutinc'i (hotini).[11]

Az erdélyi örmények eredetéről az örmény történészek pontos képet adnak. Kutatásaik szerint az örmények nagy része Moldvából került Erdélybe. 1330 körül nagy számban érkeztek Botoşani és Iaşi városokba a Krím félsziget felől. Mindezt tanúsítja, hogy Botoşani-ban 1350-ben, míg Iaşi-ban 1395-ben szentelték fel az első örmény kőtemplomokat.[12] 1408-ban I. (Jó) Sándor (1400–1432) moldvai fejedelem Lengyelországból hívott örményeket, akiknek szabad kereskedelmi privilégiumokat, valamint szabad vallásgyakorlatot biztosított. Ezek az örmény csoportok Çernoviţa (Czernowitz), Seret, Suceava városokban telepedtek meg.[13] A moldvai fejedelem egy évtizeddel később újabb örmény csoportokat telepített le Cetatea Alba, Hotin és Galaţi városokban. A lengyelországi örmény egyházi évkönyvek igazolják, hogy a 14. század vége óta Moldvában jelentős örmény közösség élt. A moldvai örménység körébe kiküldött örmény egyházi személyek Lengyelországból érkeztek. Az örmény közösségek felett – mint a későbbi alfejezetekben is látni fogjuk – az egyházi joghatóságot Lemberg apostoli érseke gyakorolta. Hatásköre nemcsak Moldvára, hanem Havasalföldre, Bulgáriára, Krímre

9 A *Fidelis relatio* című dokumentum szerint Minas püspök a nagyszámú örmény betelepülést követő években hagyta el Moldvát, mert a kozákok kirabolták a püspöki rezidenciát Suceavában, és megmaradt híveivel együtt Gyergyóban telepedett le. *„Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona epsicopalia conservanda non deferens, manebat in residentia sua penes Sociaivam (...) inde tamen a Kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio."* ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.

10 APF SOCG, Vol. 572. Fol. 278–279.; Lukácsy, 1859. 14–15.; K'olanjian, 1967. 360.; Nem kizárt, hogy az 1672-ben kitört lengyel–oszmán háború miatt Moldva felvonulási területté vált. Az örmények a csatározásokkal együtt járó fosztogatások és járványok miatt hagyták el Moldvát és Podóliát. A gazdasági ok a betelepülésükben pedig az lehetett, hogy a háború miatt a levantei kereskedelmi út meghatározott időre Erdélyre tevődött át. Lásd Tarisznyás, 1982. 215.; Pál, 2006. 28.

11 K'olanjian,1967. 360.

12 Dan, 1891. 10–14.

13 Schünemann, 1933. 214–217.; K'olanjian, 1967. 360–361.

és Trákiára is kiterjedt.[14] A 17. században főleg a ferences szerzetesek vizitálták a moldvai katolikusokat. A Propaganda Fidének küldött jelentéseikben röviden beszámoltak az örmények egyházi helyzetéről. Ezekben leírták, hogy a Suçeava városán kívül található Szent Oxan-monostorban székelt a helyi örmények püspöke.[15] Marco Bandininek (megh. 1650), Marcianopolis címzetes érsekének 1648. március 2-án Bákóból (*Bacău*) kelt beszámolója szerint az apostoli szertartású örmények püspöke viszont a Galaţi mellett található örmény monostorban székel. Ugyanakkor megemlíti azt is, hogy Suçeavában is van örmény püspökség, ahol az örmény főpap szintén a városon kívüli kolostorban rezideál. Utal arra továbbá, hogy a városban az örményeknek négy kőtemplomuk van.[16]

A betelepülést némileg pontosítanunk kell. Ugyanis vannak korábbi adataink arról, hogy a moldvai örmények Erdélyben megjelentek. Ezt különösen elősegítette, hogy 1607-ben Gyergyószentmiklós országos vásárjogot kapott a fejedelemtől. Az évi három országos vásár és a hetivásárok szinte mágnesként vonzották a szomszédos államokban (Lengyelország, Moldva) élő örményeket. Először kalmárként jelentek meg, majd később kisebb csoportonként telepedtek le Gyergyószentmiklóson. Az örmény családok első ilyen csoportja 1637-ben lelt otthonra a városban.[17] 1654-ben Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson két örmény testvér, Vardik Martiros és Azbēy Hērj Gandran vezetésével néhány örmény kereskedőcsalád telepedett le.[18]

---

14 K'olanjian, 1967. 363.; Petrowicz, 1971. 30.

15 Benda, 2003. 343., 357., 401., 409., 534., 573., 613., 615–616., 679., 685., 716., 717.; Lásd Ferro, 2005. 30–31., 125–150.

16 APF SOCG, Vol. 427. Fol. 436.; APF FVC, Vol. 21. Fol. 3–32.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. 248.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 32.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); Lásd Ferro, 2005. 87.; Gyakorlatilag ugyanezt írja le a suçeavai örményekről 1661-ben Vitó Paluzzi, Erdélyben és Moldvában tevékenykedő olasz konventuális ferences misszionárius is. *„Hic (sic! Suçeava) residet metropolita schsimaticum et alter Armenum multa etiam monasteria calugerorum schismaticorum in vicinis montibus conscipiuntur."* APF FV, Vol. 8. Fol. 74–77.

17 Garda, 2007. 227.; Garda, 2010. 8.

18 Az 1780 körül született, és Csíki Marcell erzsébetvárosi örmény unitus plébánosnak tulajdonított *Brevis descriptio status Armenorum in Transilvania degentium* (röviden: *Status Armenorum*) című irat megjegyzi, hogy az 1668–1672 közötti bemenekülés előtt már voltak a fejedelemség területén ideiglenesen tartózkodó örmény közösségek. Többségük havasalföldi, konstantinápolyi vagy anatóliai örmény kereskedő volt, akik a hatóságok engedélyével telepeket alapítottak, például Nagyszebenben, Gyergyószentmiklóson vagy Brassóban. A *Status Armenorum* című dokumentum határozottan az 1650. évet adja meg, amikor az első örmény kereskedőtelepek feltűntek Erdélyben. Ávedik az első erdélyi örmény családok megtelepedésének időpontját 1637-re teszi. Nem kizárható, hogy ekkor létesült Gyergyószentmiklóson az úgynevezett idegenek temetője. Egy 1735-ből származó dokumentum szerint egy örmény testvérpár, Azbēy és Vardik 1654-ben telepedett le Gyergyószentmiklóson. 1658-ban egy bizonyos ebesfalvi Nikolös lánya frigyre lépett a gyergyószentmiklósi Ēranos örmény kereskedő öccsével. ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 147.; Lásd Dumitriu-Snagov, 1973. 302–307., 325–326.; Lásd Ávedik, 1896. 68., 86., 125.; Kölönte, 1910. 127.; Abrahamyan, 1964. 352.; Tarisznyás, 1982. 215.; Garda, 1992. 18.; Pál, 2006. 28–29.; Garda, 2007. 227.; Shore, 2007. 4–5.; Az örmények ebben a korszakban a királyi Magyarország északi részén is megjelentek. 1667-ben I. Lipót kiváltságlevelet adott ki a görög, szerb (rác) és örmény borkereskedőknek, amelyben megengedte, hogy a szabad királyi városok kivételével az ottani kincstári birtokokon letelepedhessenek. Sőt a nevezett kereskedő elemeket egy bíró alatt egyesítette. Azaz megengedte nekik, hogy a felvidéki szabad királyi városok kivételével az ottani kincstári

Lukácsy Kristóf kutatásai szerint 1668–1672 között az egész moldvai örmény közösség elmenekült az őket sújtó vallási üldöztetések elől.[19] Ez túlzás és minden valóságalapot nélkülöz, mert az üldöztetések ellenére a moldvai örmények többsége a fejedelemség területén maradt. Az viszont igaz, hogy közülük sokan Erdélybe menekültek, és I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelemnek köszönhetően Székelyföldön találtak új hazára. A fejedelem úgy vélte: a kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örménység elősegítheti az akkor már szűk mozgástérrel rendelkező fejedelemség gazdasági életének fellendítését. Ezen túlmenően nem hagyható figyelmen kívül, hogy a fejedelem az örményeket igyekezett kihasználni az erdélyi szászokkal és görögökkel szemben.[20] A bemenekülő örmények főleg Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, és Besztercén telepedtek meg.[21]

I. Apafi Mihály 1661 óta meglehetősen korlátozott politikai lehetőségekkel rendelkezett, és a gyengülő oszmán befolyás alatt lévő Erdély sorsa immár a nagyhatalmak kezében volt. Köztudott, hogy Erdélyt nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is nagyon megviselték a 1660-as évek katonai hadjáratai. A fejedelem szerette volna elejét venni az örmények 1670-es évek végén történő kitelepülésének, mivel a pogromok elültével vissza kívántak térni Moldvában. A fejedelem 1680. október 25-én az erdélyi örményeknek szabad kereskedési és

---

birtokokon megtelepedő görög és örmény kereskedők saját bírájuk alatt kereskedelmi társaságot szervezzenek a Szepesi Kamara oltalma alatt. Ezt a kiváltságot I. Lipót 1690-ben megerősítette. Bár az is igaz, hogy kereskedői mivoltuk miatt többször konfrontálódtak a magyar kalmárokkal. Például Horvát Márton debreceni bíró 1688. november 29-én keltezett levelében, a hegyaljai borkereskedők nevében védelmet kért a Szepesi Kamarától az Erdélyből és Moldvából bejövő örmények és görögök ellenében. Lásd Hodinka, 1912. 12., 19–20., 25.

19 Rudolf Bzensky szerint az örmények Moldvából 1669-ben menekültek Erdélybe. Mellesleg megjegyezte, hogy Moldvába az örmények ősei a középkori örmény fővárosból, Aniból a tatár seregek pusztításai miatt származtak el. Lásd ELTE EKK, CH. Vol. 16. 32.; *„Corrigendus igitur est hic error illorum qui Armenos Transilvanos in Moldaviam et Valachiam immediate ex Armenia venisse contendunt, et qui adventum Armenorum in has oras cum eversione urbis Ani et regni Armeniae contendunt."* Lukácsy, 1859. 15. Lukácsyra hivatkozik: Petrowicz, 1988. 80.; A Fidelis relatio című dokumentum az 1668. esztendőt jelölte meg az örmények betelepülésével kapcsolatban. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; Lukácsy Kristóf úgy vélte, hogy az örmények 1672-ben menekültek Erdélybe, és nem néhány évvel korábban. Lásd Lukácsy, 1859. 16.

20 Pray, 1775. 170–171.

21 ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137., Fol. 173.; Lásd Bžškeanc', 1830. 193–209.; Lukácsy, 1859. 17–18.; Alt'unean, 1877. 65–103.; Gopcsa, 1895. 376.; Szeghalmy, 1942. 372.; Roszko, 1964. 147–149.; Abrahamyan, 1964. 142–145.; Molnár, 2007. 27.; A mechitarista történész, Grigor Govrikean (Kovrig Gergely) ehhez még hozzáteszi, hogy a betelepült örmények nagyobb része Gyergyószentmiklósra és Csíkszépvízre települt, míg a kisebbik rész, a papsággal – így vezetőjükkel, Minas Alēk'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i püspökkel –, valamint a módosabb kereskedőkkel egyetemben Besztercén, a város északi részén lelt új otthonra. Menekülésükről lásd még: NSA, ANP. Sygn. 7. Fol. 57–58. E forrásra Katkó Gáspár hívta fel figyelmünket, melyet ezúton is hálásan köszönünk. *„Pars maxima in sede Gyergyo, pago Szepviz dicto constitit, pars nobilitatis, praerogativa praecellens non ab Episcopo seiuncta cum clero, officialibus et laicis, Bistricii gratiosa in Transilvaniae finibus ad septemorientem sita urbicula consederunt."* Govrikean, 1896. 8., 10–12.; Lásd Petrowicz, 1988. 81.

szabad letelepedési jogot biztosított, abbéli reményében, hogy az örmények szorgalmukkal és rátermettségükkel képesek fellendíteni az erdélyi gazdaságot.[22] Az oszmán-törökök 1683. évi bécsi fiaskóját követően Erdély államjogi helyzete kezdett végérvényesen megváltozni: a politikai kezdeményezés fokozatosan a Habsburgok kezébe tevődött át.

1690 után II. Apafi Mihály (1690–1713) választott fejedelem ugyan névlegesen fejedelme volt Erdélynek, ám a valós politikai hatalmat a Habsburg-befolyás alatt álló Gubernium gyakorolta. Ő is adott az örményeknek privilégiumokat: 1696-ban, a négy évvel korábban Ebesfalván letelepített ötven-hatvan örmény család számára biztosította a szabad kereskedelmi, konfesszionális és jogi kiváltságokat.[23]

I. Lipót az 1690. évi Diploma Leopoldinumban meghagyta Erdély különálló státusát Magyarországtól, és biztosította a három nemzet és a négy bevett vallás szabad gyakorlatát. Ugyanakkor Bécs erőteljesen támogatta a katolizációt. Ezzel összefüggésben az örmény közösségről azonban még nem tesznek említést.[24] Gyanítható, hogy 1689–1690 fordulóján Bécsben nem foglalkoztak komolyan az örmények katolizálásával. Sőt II. Apafi Mihály fejedelem nevében olyan privilégiumot adományoztak, amelyben maguk az örmény közösségek választhatták meg bíráikat, akiknek joghatósága minden örményre kiterjedt. Ezek a bírák jogi ügyekben a Guberniumnál képviselték az örmény közösséget. A különböző településeken megtelepedett örmények jogi érdekeinek képviseletére a Gubernium örmény főbírót (*Iudex Supremus Armenorum in Transilvania*) nevezett ki 1696-ban az ebesfalvi Dániel Tódor (*T'ēodoros Daniēłean*) személyében.[25]

Az Erdélybe betelepült örmények számáról pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Fluktuációjuk jelentős volt. A moldvai vészterhes politikai helyzet rendeződése után az 1670-es évek végétől kezdve sok örmény család úgymond hazatelepült Moldvába. Ráadásul az örmény apostoli egyház az elmenekült Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök helyére Anat'olios Ruusotot nevezte ki a moldvai örmények élére, akinek hívására szépszámú örmény telepedett vissza Erdélyből. Sőt az új moldvai fejedelem, Anton Ruset kiszélesítette a moldvai örmények kereskedelmi előjogait, ami megkönnyíthette a visszatelepedésüket. A jereváni Matenadaranban található néhány olyan kézirat, amely azt igazolta, hogy a 17. század végén és a 18. század elején jelentős volt az örmé-

22 Govrikean, 1896. 14–15.; Szongott, 1901. 28–31., 97–100.; Abrahamyan, 1964. 353.; K'olanjian, 1967. 361.

23 K'olanjian, 1967. 361. 363.

24 Szongott, 1901. 19–28.; Trócsányi, 1983. 168–172

25 Valójában Dániel Tódor főbíró és utódai mindig ebesfalván laktak, illetve az ottani örmény közösségből kerültek ki, akik egyben Ebesfalva örmény bírái is voltak. Mindazonáltal az erdélyi örmények hosszú ideig az ebesfalvi (erzsébetvárosi) örmény bírónak voltak alávetve, de az 1715. évi összeírás idején külön gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi örmény bíróról is esik említés. Jogi ügyekben azonban a 18. század végéig az erzsébetvárosi bíró fennhatósága alá tartoztak. A kiváltságról lásd MOL, F 234. I. 13. d.; Az örmény bírókról lásd MOL, F 43. 4. 1702. No. 789.; „*Armeni quamvis in diversis locis et civitatibus habitabant, tamen inter se arcte uniti, quasi unam societatem constituebant cui praeerat supremus Armenorum in Transilvania iudex et civilis unitatis centrum Theodorus consiliarius regius.*" Lukácsy, 1859. 16–17.; Govrikean, 1896. 17–18.; Trócsányi, 1983. 171–172.; Petrowicz, 1988. 82.; Lásd Pál, 2006. 30.

nyek visszavándorlása. A dokumentumok megemlítik, hogy Iaşi, Suçeava és Botoşani örmény közösségének létszáma megnövekedett. Az „újonnan" letelepült örmények Erdélyből jöttek, mind katolikusok, azaz unitusok voltak, de visszatelepedésük után nem sokkal Anat'olios püspök visszatérítette őket az örmény apostoli hitre.[26]

Az erdélyi örmények lélekszámának pontos meghatározását tovább bonyolítja, hogy az örmények nem egy hullámban és nem egy területről települtek Erdélybe. 1707-ben, a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt maga Oxendio Virziresco immár unitus püspökként arról panaszkodott a Szentszéknek, hogy sok örmény települt vissza Moldvába.[27]

A történelmi hagyomány szerint az erdélyi örmények becsült lélekszáma mintegy háromezer családot tett ki, ami körülbelül tizenöt-húszezer lelket jelenthetett. Ez az adat Rudolf Bzensky jezsuita páter leírásából származik. De ő arról tesz említést, hogy háromezer örmény család vándorolt vagy menekült Moldvába, és nem pedig Erdélybe.[28] Ennek ellenére ez utóbbi adatot rengeteg szerző tévesen használta: tudniillik háromezer örmény család települt le Moldvából Erdélybe. Mindenesetre a háromezer örmény család, illetve a tizenöt-húszezer örmény első pillantásra kicsit túlzásnak tűnhet. Kételyünket alátámasztja ugyanis Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói nuncius Edoardo Cybónak (1619–1705), a Propaganda Fide titkárának 1689. április 6-án írott levele, amelyben az erdélyi örmény közösségek számát mintegy kétezer főre becsülte.[29]

---

26 *„Maximis incommodis patientissime, hac tamen spe, hinc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat."* Éble, 1915. 13.; Anat'olios Ruşot püspök (aki nem azonos a Gheorghe Ducát váltó Anton Ruset moldvai fejedelemmel) akkori székhelyét nem Suçeavába, hanem Galaţi-ba helyezte át, mert ekkor a suçeavai püspöki székhelynek otthont adó Szent Oxan-monostort a lengyel katonai egységek tartották megszállás alatt. *„In Socziava parimente, le chiese sono tutte abrugiate dai Tartari; questa città [è] parimente presidiata dai Polacchi, ma il [loro] presidio è nel vescovado degli Armeni fuori della città."* Benda, 2003. 717.; MA, Ms. No. 5817., No. 6582., No. 9800.; ELTE EKK, CH. 21. 81.; A korosodó Minas Zilifdarean püspöktől is fennmaradt egy levéltöredék 1678-ból, amelyben azt írta, hogy mielőbb szeretne Erdélyből Moldvába hazatelepülni és ott meghalni. *„Mit'ē Astuac olormi erkrin Poltanay, or xałałut'iwn tay t'agaworac', zi mi ōtarut'eamb mepanimk'.* [Meglehet, hogy Isten kegyelme Moldva földjére vetül, mely békességet ad a fejedelmeinek, hogy mégse idegen földön haljunk meg.]" Ališan, 1896a. 127., 197.

27 APF SOCG, Vol. 558. Fol. 20; Lásd Lukácsy, 1859. 18–19.

28 *„Armenorum ter mille familiae migrant e sua Metropoli Ani in Moldaviam* (...) *Armeni ac primaria urbem Ani dictam, emigraverant schismatico-haereticae ter mille familiae Armenae in Moldaviam."* ELTE EKK, CH. Vol. 16. 21.

29 Az első ilyen, az örmények létszámára vonatkozó konkrét utalás Ilia András jezsuita 1730-ban megjelentetett munkájában található, melyet hibásan vett át Bzenskytől. Itt ő Moldva helyett Erdélyről szól. Az örmények lélekszámáról szóló adatot Benkő József az 1778-ban Erdély történetéről szóló könyvében egyszerűen átvette. Lukácsy Kristóf és Szongott Kristóf is az előbb említett számadatot adta meg az 1668–1672 között betelepülő örménységről. Így a háromezer örmény család bevett, megcsontosodott tradícióvá vált. Ilia, 1730. 74.; Benkő, 1778. 121.; Az Ilia András által becsült számot az örmény Suren K'olanjian is fenntartások nélkül elfogadja. K'olanjian, 1967. 361.; *„Gli Armeni che in numero [sono] circa [in] 2 mila, si trovano presentemente [per il momento] nella Siculia membro della Transilvania."* APF SOCG, Vol 504. Fol. 103.; Az örmények lélekszámáról tudósított továbbá Giacomo Cantelmi varsói nuncius a Propaganda Fide különbizottságának (*Congregazione Particolare*) 1690. május 20-án elküldött leveleiben is. APF Acta SC, Vol. 59. Fol. 165.; APF CP, Vol.

A betelepülő örmények lélekszámával kapcsolatban figyelemre méltó eredményt közölt Pál Judit. Kétségbe vonta, hogy az erdélyi örménység tizenöt-húszezer főt tett ki. Az örményekkel kapcsolatos első összeírás 1698-ból, Ebesfalváról, az Elia Mendrul-ügy idejéből maradt fenn. Ekkor a településen mintegy harminchét örmény családfőt és ötvenhárom felnőtt férfit írtak össze.[30]

1715-ben, Oxendio Virziresco püspök halála után a teljes erdélyi örmény közösséget összeírták. Ekkor Ebesfalván hatvankilenc családfő, hat özvegyasszony és tíz koldus élt. Gyergyószentmiklóson a családfőn kívül négy-öt özvegyasszonyt és két-három koldust írtak össze.[31] Görgényszentimrén harminckét családfő, két özvegy és négy koldus volt. Csíkszépvízen tizenöt, Marosfelfalun tizenhét, Petelén hét, Bonyhán három, Csíksomlyón négy, Brassón két, Kézdivásárhelyen egy örmény családfőt jegyeztek fel.[32] 1716-ból maradt fenn az első szamosújvári összeírás is: itt száztizenegy örmény telket és százharminc családfőt említenek.[33] Besztercén azonban, ahol az örmények vezető, módosabb rétege telepedett le, 1712-ben csak huszonkét örmény családot írtak össze.[34] A szászok 1712-ben pestisjárvány ürügyén kiűzték az örményeket. Az itteni örmények a kiűzésüket követően költöztek át az 1700-ban a bécsi udvartól megszerzett szamosújvári (gerlai) uradalomba.[35] Néhány örmény azonban mégis maradt a városban. A brassói görög kereskedőtársaság (*Compania Graeca*) 1733. évi összeírásában szerepelt egy Kozák Jakab nevű besztercei örmény kereskedő, akinek szülei Moldvából költöztek Erdélybe. Elmondása szerint születése óta (több mint harminc évvel ezelőtt született Besztercén) a városi bíró joghatósága alatt állt.[36]

A 18. század elején (pontosabban 1716-ban) Erdélyben mintegy 323 örmény családfőt tartottak nyilván. Elfogadva az ötös szorzót úgy véljük: az erdélyi örmények lélekszáma nem érte el a kétezer főt.[37] Egyébiránt az erdélyi örmények fluktuációja nagyon magas volt. Az 1690-es évek tatár betörései, az 1692. évi besztercei hittagadások, az 1697. évi Elia Mendrul-ügy, a Rákóczi-szabadságharc,

---

29. Fol. 610., Fol. 612.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 5. 32.; A kétezres lélekszámot megismétli a jezsuita Vizkeleti Zsigmondnak Sereno Ferenchez 1692. augusztus 22-én írott levele is. *„Numerus illorum Armenorum minimus extensie ad 2000 animarum dispersatam in Siculia."* ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137.; MOL, B 2. 1713. No. 45., No. 75.; A Jezsuita Rend Római Levéltárában található dokumentum is valamivel több mint kétezer örményről ad értesülést 1697-ből: ARSI FA, Hist. Vol. 155. Fol. 81.; Trócsányi Zsolt körülbelül kétezer főben határozta meg az Erdélybe betelepülő örménység lélekszámát. Trócsányi, 1986. 1000–1001.; Lásd Petrowicz, 1988. 87.

30 MOL, F 46. Ügyiratok. 1698. No. 50.; Lásd Pál, 2006. 31.

31 Gyergyószentmiklóson az örmények első összeírása 1713-ban történt, ekkor 26 családot írtak össze, Csíkszépvízen pedig tizet. A teljes összeírásuk azonban 1722-ben következett be. Ekkor Gyergyószentmiklóson 66, míg Csíkszépvízen 24 családot írtak össze. Ez utóbbi összeírás alkalmával pedig külön lajstromba vették vagyoni helyzetüket is. Lásd Pál-Antal, 2009. 9.

32 MOL, F 49. Vegyes conscriptiók. 5 cs. 13. Fasc.; Lásd Kovács, 2006. 52.; Pál, 2006. 31.

33 Szongott, 1901. 117.

34 Suren K'olanjian számításai szerint Besztercén közvetlenül a Szamosújvárra való átköltözés előtt (1712-ben) 72 örmény család élt. Lásd K'olanjian, 1967. 367.

35 Szongott, 1901. 110–116.; Pál, 2006. 30.

36 MOL, F 234. VI/d. 4. Fasc.; Lásd Pál, 2006. 30.; Hasonló számarányok figyelhetők meg az örmények esetében is, amikor a Gubernium 1701-ben az örmény és a görög főbírókat a közösségeik összeírására utasította. Lásd MOL, F 43. 2. 1701. No. 466–467.

37 Pál, 2006. 31.

valamint a moldvai fejedelmek visszatelepítő politikája (1683 után) igencsak rányomta a bélyegét az erdélyi örmények lélekszámának alakulására. Ebesfalva leégett a Rákóczi-szabadságharc alatt. Az ottani lakosság egy része Moldvába települt vissza. Csíkszépvizet[38] pedig 1694-ben a tatárok dúlták fel: az örmény közösséget rabszíjra vetették. A túlélők a többi örmény kolóniába menekültek, és csak néhány család települt vissza oda a szabadságharcot követően. Így az örmények népességmozgása meglehetősen intenzív volt Erdélyben. Pál Judit kutatásaiban még felhívja a figyelmet az örményeknek a 18. század közepéig tartó folyamatos megjelenésére. Ő nem tartotta elképzelhetőnek, hogy Erdélybe 1668–1672 között tömeges, „özönvízszerű" beáramlás jellemezte volna az örménységet.[39]

Ennek némiképp ellentmondhat, hogy a 19. század elején a kelet-középeurópai örmény unitus plébániákat vizitáló velencei mechitarista szerzetes Minas Bžškeanc' jelentésében csak Szamosújváron hatezer örmény lélekről tett említést.[40] Suren K'olanjian viszont a 18. században az örmények lélekszámát 10–15 ezerre, míg a 19. században 20 ezerre becsülte.[41]

A LEMBERGI UNITUS ÉRSEKSÉG ÉS AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK (1681–1685)

A lembergi örmény unitus érsek tituláriájában önmagát nemcsak Lemberg érsekének, hanem moldvai és havasalföldi örmény unitus püspöknek is nevezte. Felvetődik az a jogos kérdés, vajon milyen egyházjogi megfontolások alapján hivatkozhatott erre az unitus érsek, amikor a 16. század eleje óta a moldvai és havasalföldi örmény apostoli püspökség gyakorlatilag önálló egyházmegyeként működött.

A kérdés megválaszolása nem egyszerű, de a félreértések elkerülése végett mindenképp fontos tisztázni, miért ragaszkodott egyházi joghatóság szempontjából Lemberg ennyire erősen Moldvához és Erdélyhez. Mindenesetre az örmény érsek és munkatársai arra hivatkoztak, hogy olyan dokumentumok állnak a rendelkezésükre, amelyekkel igazolni tudják: az egyházi joghatóságot mindig is Lemberg érseke gyakorolta Moldva és Havasalföld örményei felett. Következés-

38 Csíkszépvízre 1710–1715 között 25 család érkezett Moldvából, bár ennek ellentmond, hogy a 18. század közepéig a település romos és lakatlan állapotban volt. ASV, ANVIENNA. Vol. 196. Fol. 147–148.; MOL, F 49. 5 cs. 13. Fasc.; Lásd Kovács, 2006. 54.; Pál, 2006. 32.

39 Pál, 1997. 104–120.; Pál, 1999. 64–73.; Újabban lásd Pál Juditnak az erdélyi örmények társadalom- és gazdaságtörténetéről írott monográfiáját: Pál, 2005.; Kovács, 2006. 53.; A Propaganda Fide történeti levéltárának kongresszusi anyagából került elő egy 1735. december 21-én keltezett dokumentum, amely megemlíti, hogy akkor Erdélyben körülbelül hatezer örmény élhetett. *„Questa natione, che in numero [è di] circa 6000 anime, è va ogni girono nesundo, si trova ora stabilità in una signoria asseguitali dali imperatore in quel principato."* APF SC, FA. Vol. 10. Fol. 29.

40 Bžškeanc', 1830. 193–196., 209.; Abrahamyan, 1964. 143.; Vörös Antal az 1720-as években az erdélyi örmények lélekszámát hat- és nyolcezer közzé tette. Lásd Vörös, 1983. 131.

41 K'olanjian, 1967. 365–366.

képpen a lembergi érsek a Moldvából menekült erdélyi örményeket egyházi joghatóság szempontjából szintén saját híveinek tekintette.[42]

A késő középkori kelet-közép-európai örmény egyház történetéből ismert, hogy már 1380-ban I. Tódor (*T'ēodoros Kilikec'i*) (1377–1392) örmény katholikosz Lemberg székhellyel Lengyelország, Oroszország és Oláhország (*Valachia*) érsekévé szentelte fel az anyaországi születésű I. Yovhannēs Nasredineant (1380–1415).[43] Az említett örmény főpapot hivatalában a katholikosz egy újabb bullájában (*kondak*) a lembergi örmény apostoli érsek egyházi joghatóságát püspöki rangban Moldvára is kiterjesztette. Emellett I. Tódor katholikosz konkrétan megszabta a lembergi örmény érsek egyházi joghatóságát, amely kiterjedt Suçeava, Iaşi, Seret, Kijev, Volodimir, Łuck, Kameniec-Podolski és Lemberg városokra.[44] III. Jakab (*Yakob Ssec'i*) (1408–1411) katholikosz 1407-ben engedélyezte a lembergi érseknek, hogy a mindenkori katholikoszok jóváhagyása nélkül saját bizalmasait nevezheti ki Lemberg négy temploma, illetve Seret, Kameniec-Podolski, Suçeava és Kijev örmény egyházi gyülekezeteinek vezetésére.[45] Mintegy negyven évvel később, 1445. augusztus 17-én X. Gergely (*Grigor Makuec'i Ĵalalbēkean*) (1443–1466) katholikosz közölte a lengyelországi örményekkel, hogy elfogadta Awedik Ilovc'i (1441–1460) érsekké választását. Ugyanakkor őt ideiglenesen a moldvai Suçeava püspökévé is kinevezte, így a moldvai örménység felett az egyházi joghatóságot a lembergi érsekség gyakorolta.[46]

Hasonlóképp járt el X. Gergely katholikosz Awedik Ilovc'i érsek utódjával, Xač'atur Ilovec'ivel (1461–1481). A közösség a *ius eligendi* alapján, 1461-ben érsekké választotta, és ezzel kinevezte a moldvai örmények püspökének. X. Gergely katholikosz utóda, II. Aristakēs (*Aristakēs At'oṛakal*) (1466–1469) 1466-ban megerősítette Xač'atur Ilovec'it a lembergi érsekségben, illetve a moldvai püspökségben. Ezenfelül a neki küldött pásztorlevelében újfent megemlítette, hogy mely városokra, illetve területekre terjed ki az érsek hatásköre.[47] Az érsekeknek mindazonáltal nagy munkát jelenthetett a Moldva feletti egyházi ellenőrzés. 1508–1509-ben III. Szergiosz (*Sargis Miwsayl*) (1484–1515) katholikosz egy bizonyos Simon nevű szerzetest (*Simēon vardapet*) nevezett ki Moldva örmény püspökének. Lemberg érsekének egyházi joghatósága azonban továbbra is megmaradt.[48]

A lembergi érsek tehát mindig igyekezett befolyását kiterjeszteni a moldvai örmény közösségekre. Ez Hunanean érsek korában egyértelműen élő hagyomány volt. Amíg nem jött létre Rómával az egyesülés, addig a mindenkori örmény egyházfők – akár Kilikiából, akár az anyaországi örmény területekről – úgy szerkesztették meg a kinevezési és felszentelési bulláikat, hogy tiszteletben tartották a helyi közösség érsekválasztó jogát. Az iratokban azonban meghatá-

42 Lukácsy, 1859. 65. 68.; Petrowicz, 1988. 82.
43 Petrowicz, 1971. 26.; Petrowicz, 1988. 83.
44 ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; Lásd Petrowicz, 1971. 29–30.; Petrowicz, 1988. 83.
45 Petrowicz, 1971. 34–36.; Petrowicz, 1988. 83.
46 Bžškeanc', 1830. 110.; Ališan, 1896a. 225–226.; Petrowicz, 1971. 65.
47 Ezek pedig ismételten Lemberg, Kameniec-Podolski, Seret, Botoşani, Bielz, Stanislawów és Kijev városok örmény egyházai voltak. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; Lásd Petrowicz, 1971. 71–72.
48 Nistor, 1912. 109.; Petrowicz, 1971. 75.; Petrowicz, 1988. 84.

rozták a majdani és mindenkori örmény érsek egyházi joghatóságát, amely Moldva örmény püspökségre is kiterjedt.[49]

Melkiszedek ellenkatholikosz, amikor 1626 áprilisában Lembergbe érkezett (vagy menekült), érsekké nevezte ki Nikol Torosowiczot.[50] 1627. január 8-án keltezett bullája szerint Torosowiczot nemcsak Lengyelország örmény érsekévé, hanem Moldva püspökévé is felszentelte.[51]

1686-ban Hunanean – annak ellenére, hogy Torosowicz érsekkel nem volt éppen felhőtlen a kapcsolata – a Propaganda Fidének írt levelében erre a joghatóságra hivatkozott: azaz a mindenkori lembergi örmény érsek egyházi joghatóságot gyakorol a lengyelországi örmény közösségeken kívül a moldvai és a havasalföldi örmény közösségek felett. Mivel Minas Zilifdarean moldvai püspök vezetésével az örmények egy nagyobb csoportja Erdélybe menekült, ezeket az örményeket szintén Lemberg fennhatósága alá tartozónak vélte.[52]

Az egyházi joghatóság kérdésének ügyében fontos kútfőként szolgál egy 1700 augusztusában készült töredékes dokumentum. Ebben körvonalazták a lembergi érsek feladatkörét, illetve hangsúlyozták, hogy az örmény főpap nemcsak spirituálisan, hanem ténylegesen is a gyakorolja az egyházi joghatóságot az örmények felett. Kiemelték továbbá, hogy a moldvai örmények felett egyházi kérdésekben Lemberg örmény érseke rendelkezik. Az érsek tulajdonképpen vikáriusként igazgatta a főegyházmegyét, joga volt papokat szentelni, parókiákat (plébániákat) létesíteni. Vardan Hunanean a dokumentum szerint már elődjétől, Nikol Torosowicztól is unitus érsekséget örökölt, jóllehet elődje, Moldva miatt, vitába keveredett az örmény apostoli egyház vezetőivel.[53]

Erre válaszul az örmény apostoli egyház, pontosabban I. Fülöp katholikosz egy bizonyos Izsák szerzetest (*Sahak vardapet*)[54] nevezett ki Moldva örmény püspökének, amelyre viszont Torosowicz nem tudta egyházi joghatóságát kiterjeszteni. Amikor pedig Izsák püspök 1649-ben meghalt, az örmény apostoli egyház Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i vardapetet nevezték meg Moldva örmény püspökének, aki 1668-ban híveivel Erdélybe menekült. 1686 végén Erdélyből, valószínűleg Hunanean érsek meghívására, Lembergbe ment, hogy tárgyaljon a moldvai (az erdélyi) örmények uniójáról. Ezért Hunanean a Minasszal történt találkozásakor szinte nyomban az uniót javasolhatta. Így valószínűsíthető, hogy egy esetleges unió megkötése esetén Minas a későbbiekben Erdély és Moldva unitus örmény püspökeként tevékenykedhetett volna. Ekképpen a hagyományokat foly-

49 Šahaziz, 1947. 26–28.

50 Petrowicz, 1950. 18.; Petrowicz, 1988. 84.; Lásd korábban a Nikol Torosowicz-féle unióról írott alfejezetet.

51 Petrowicz, 1950. 25.

52 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 100.; Lásd Petrowicz, 1988. 85.

53 A levelet Oxendio Virziresco információi alapján Sebastiano Maria Accorsi (1691–1704) prefektus írta a Propaganda Fide bíborosainak. APF SOCG, Vol. 535. Fol. 148.

54 Az Accorsi levelében szereplő Izsák püspök neve nem fordul elő moldvai örmény apostoli püspökként Łewond Ališan által 1896-ban Velencében kiadott és szerkesztett örmény kamenieci krónikában. A kötetben Minas Zilifdarean püspök elődje egy bizonyos Anatolios püspök volt. A mechitarista tudóspap a 16. század elejétől kezdve felsorolta az összes moldvai örmény püspök nevét és pontifikátusát egészen Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i koráig. Ezek a következők: Simēon Suč'ovc'i (1507/9–1551), Yovhannēs Suč'ovc'i (1551–1607), Yovhannēs Bołdanec'i (1607–1628),

tatva a majdani örmény unitus püspökség felett az egyházi joghatóságot a Szentszék jóváhagyásával Lemberg gyakorolta.

Ahogy már az előző fejezetben említettük, Nikol Torosowicz érseksége nem volt eredményes az unióra nézve. A Szentszék türelme 1681 elején fogyott el. Ekkor határoztak az érsek leváltásáról. Helyére a már korábban potenciális jelöltként is számításba vett Vardan Hunanean epiphaniai címzetes püspököt nevezték ki, aki ekkor Örményországban fejtett ki missziós tevékenységet.[55] Időközben 1681. március 21-én Lembergben elhunyt Torosowicz, így leváltását már nem érte meg. Az érsek valójában egy szervezetében szétesett, tekintélyében megtépázott érsekséget hagyott maga után.

A Propaganda Fide ugyanakkor teljesen tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Lembergbe, aki lehetőleg élvezi az ottani közösség bizalmát, de jártas mind az örmény, mind a latin egyházi hagyományokban. Ráadásul ismert volt, hogy Torosowicz botrányoktól sem mentes uniója nem terjedt ki az egész lengyelországi örménységre. Végül is a Szentszék Vardan Hunaneanban találta meg azt az alkalmas személyt, aki minden potenciális elvárásnak meg tudott felelni, és az uniót keresztülvinni, illetve kiteljesíteni. Továbbá azt is el tudja érni, hogy az unitus örmény egyházat a latin szokásoknak megfelelően átalakítsa. A Szentszék egyúttal unitus örmény hídfőállást szeretett volna kiépíteni, mind a kelet-európai örmény szórványok, mind az anyaországi területek irányába.

Hunanean 1644. február 14-én született egy anatóliai Caesarea melletti kis faluban (*Łrzu*), a helyi örmény pap egyik fiúgyermekeként.[56] A kiváló szellemi képességekkel megáldott fiút szülei az ēǰmiacini papneveldébe küldték tanulni, ahol 1664-ben diakónussá szentelték. Még ugyanebben az évben megismerkedett Clemente Galanóval, az ekkor Örményországban térítő theatinus szerzetessel. Galano az ēǰmiacini papneveldében tanította a latin nyelvet és a római egyház dogmatikáját.[57] Feljebbvalói utasítására Hunaneant hamarosan Galano mellé rendelték, hogy kísérje el az olasz szerzetest Lembergbe, és segédkezzen neki a tárgyalásokban Torosowicz érsekkel.[58]

Galano kulcsszerepet játszott a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és mentalitást kiválóan ismerő theatinus szerzetest ugyanis a Szentszék azért küldte a városba, hogy ellensúlyozza Torosowicz erőteljes befolyását, illetve a helyi uniált örmények számára papneveldét szervezzen, amit Örmény Kollégium (*Pontificum Collegium Armenum, Dpratun Hayoc'*) néven sikerrel meg is alapított, és 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első prefektusa volt.[59] 1665-ben Hunanean Galano ajánlásának köszönhetően stúdiumainak folytatása

---

Łazar Baberdac'i (1628–1640), Andreas Suč'ovc'i (1640–1646), Anatolios Suč'ovc'i (1646–1649), Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i (1649–1686), T'ēodoros (T'oros) Vardanean vagy más néven Theodor (Thoros) Wartanowicz. A törvényesen kinevezett és felszentelt Anatolios Ṛusot moldvai püspököt viszont meg sem említették. Ališan, 1896a. 8.; Lukácsy, 1859. 66.; Petrowicz, 1988. 85.

55 APF Acta SC, Vol. 47. Fol. 225.; Lásd Petrowicz, 1950. 307.

56 Petrowicz, 1950. 295.; Ṛošk'ay, 1964. 182.; Petrowicz, 1988. 1.

57 APF SOCG, Vol. 225. Fol. 122; Lásd Ṛošk'ay, 1964. 183.; Petrowicz, 1950. 165.

58 APF SOCG, Vol. 225. Fol. 166–167.; Lásd Petrowicz, 1950. 172–173.

59 APF SOCG, Vol. 225. Fol. 132.

végett a római Pontificio Collegio Urbanóba (*Pontificium Collegium Urbanum, Dpratun Urbanean*) utazott, ahol 1670-ben áttért a római katolikus hitre.[60]

Hunanean életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1668-ban a Szentszék Torosowiczot botrányai, valamint korrupciós ügyletei miatt kivizsgálásra Rómába rendelte. A Propaganda Fide ugyan nem marasztalta el az érseket, de már nem bízott benne. 1675-ben Hunaneant érseki koadjutorként és immár Epiphania címzetes püspökévé felszentelve kísérőül az *enfant terrible* érsek mellé rendelték. A Szentszék nyilvánvalóan azzal a nem titkolt szándékkal küldte Hunaneant Lembergbe, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban már akkor az ingatag érsek potenciális utódját látták. Ezzel Torosowicz is csakhamar szembesülni kényszerült. A fiatal főpapban egyértelműen konkurenciát látott, és mindent elkövetett azért, hogy Hunaneant Lembergben ellehetetlenítse. Ezt ráadásul könnyen meg is tehette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. A konfliktus miatt Hunanean missziós munkára Örményországba távozott.[61] A későbbi érseki koadjutor és címzetes hymeriai püspök – és egyben Oxendio Virziresco felfedezettje – Stefan Stefanowicz Roszka is beszámolt krónikájában arról, hogy Hunanean sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában. Nem kis túlzással azt is megemlítette, hogy számos örmény főpapot sikerült megnyernie a római katolikus hitnek.[62]

1679-ben Hunaneant a katholikoszi udvarban találjuk. Itt IV. Jakab (*Yakob Ĵułayec'i*) (1655–1680) örmény katholikosztól menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedhessen. Mindez az örmény egyházfő részéről kissé furcsának, sőt abszurdnak tűnhetett, mivel az örmény katholikoszok joghatóságuk és fennhatóságuk területén általában véve is rosszallással tekintettek a Szentszék „frank" misszionáriusaira. Az örmény alsóklérusban bizonyos mértékben a katholikoszok gyengeségének tartották, hogy az „alávaló és istentelen" latin eretnekek missziós munkát végezhettek. Azonfelül az örmény apostoli egyház számára önmagában véve is nagy csapás volt, hogy Naxijewan tartományban missziós érsekség működött.[63]

1680-ban elhalálozott IV. Jakab katholikosz, és utóda I. Eliazár (*Ełiazar Ayntapc'i*) (1682–1691) keményebb eszközöket foganatosított a misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönöztetett, megkínoztatott. Az áttért örményeket karóba húzással fenyegette meg.[64] A tömlöcbe vetett

60 Ṛošk'ay, 1964. 183–184.; Petrowicz, 1988. 2.

61 APF SOCG,Vol. 225. Fol. 270.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 19–23.; Petrowicz, 1950. 295.

62 APF SOCG, Vol. 493. Fol. 370., Fol. 371., Fol. 373.; APF LDSC, Vol. 71. Fol. 6–7., Fol. 47–48., Fol. 101.: *„Vardan Yunanean episkoposn šrĵelov k'arozut'eamb yArewels gay i T'oxat' erkir iwr, anti i Hays, i Virs, i Parskastan, i Mijaget ew i Kilikiay, yors zbałums yułłap'aṛut'iwn acē. Aṛaji nora aṛnēr zdawanut'iwn ew Isahak ark'episkoposn, Ardarn koč'ec'eal 1682.* [Vardan Hunanean püspök prédikálással körbeutazva a Keletet, szülőföldjére T'oxat'ba érkezik, onnan pedig Nagy-Örményországban, Grúziában, Perzsiában, Kilikiában és Mezopotámiában terjeszti a katolikus hitet. 1682-ben az Erényesnek is nevezett Izsák érsek letette az ő kezébe a katolikus hitvallást.]": Ṛošk'ay, 1964. 185.

63 Ṛošk'ay, 1964. 171.

64 I. Eliazár katholikosz 1680–1682 között megválasztásáig ügyvivőként (örményül: *tełapah, at'oṛakal*) vezette az örmény apostoli egyházat. Lásd Ōrmanean, 1993. 257.

misszionáriusok között volt maga Hunanean is, aki 1686-ban, majd ötévnyi raboskodás után csak III. Sobieski János (1674–1696) lengyel király és II. Szafi (1667–1694) perzsa sah közbenjárására szabadult ki a fogságából. Már kiszabadulása után, de még Örményországban kapta kézhez a Szentszéknek azt az utasítását, hogy immár kinevezett érsekként vegye át az időközben megüresedett lembergi örmény unitus érsekség irányítását.[65] Hunanean 1686. október 1-jén érkezett meg Lembergbe, ahonnan azonnal jelentést küldött a Szentszékhez.[66]

A Propaganda Fide mindvégig kitartott Hunanean jelöltsége mellett, viszont kezdetben nem tudták őt elérni. Így köztes megoldásként egy, az érseki hivatalt ellátó ügyvezető püspök, azaz érseki koadjutor kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Lembergben ugyanakkor az örmény közösség is cselekvésre szánta el magát: Torosowicz helyére – a lengyel királyok által adományozott *ius eligendi* alapján – saját jelöltet szeretett volna az érsekség élén látni.[67]

Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk emberét szerették volna egyházi vezetőnek megválasztatni. Ebből a küzdelemből Johannes Bernatowicz, Torosowicz korábbi híve került ki győztesen. Ő azonban meglepő módon kinevezéséért unitus papként nem a Szentszékhez folyamodott, hanem a kilikiai örmény katholikoszhoz, I. Izsákhoz (*Sahak K'ilisc'i*) (1674–1686), aki őt Kameniec-Podolski örmény apostoli rítusú püspökévé szentelte föl.[68] A helyzet tehát meglehetősen kusza volt, mivel egy önmagát katolikusnak valló örmény pap az örmény apostoli egyház egyik vezetőjétől kapta meg a kinevezését. Ez gyanút keltett a varsói nunciatúrán. Ott ugyanis joggal úgy vélték, Bernatowicz nemcsak hogy a Szentszék embere, hanem egy az örmény „eretnekségre" visszatért főpap is. Azaz veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is törékeny unióját. Bernatowicz püspök ezen túlmenően az összes lengyelországi örmény főpásztorának tekintette magát, és minden olyan örményt kiátkozással fenyegetett meg, aki nem ismerte el az ő „törvényes és istenadta" főpapi hivatalát.[69]

Emiatt Opizio Pallavicini (1632–1700) varsói nuncius és Francesco Bonesana (1654–1709), a Clemente Galano által alapított Örmény Kollégium akkori prefektusa, cselekvésre szánták el magukat, mivel tartottak attól, hogy Lembergben a történelem megismétli önmagát, azaz egy, a Torosowiczhoz hasonló habitusú főpap kezdi meg majd tevékenységét.[70] Bernatowicz ugyanis magát olykor unitusnak, olykor örmény apostoli felekezetűnek vallotta. Ez utóbbi magatartása és viselkedése az eretnekség gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini és Bonesana értesítették a Szentszéket Bernatowicz kétes főpapi hivataláról, akit

65 APF LDSC, Vol. 72. Fol. 123–124., Fol. 177–179., Fol. 217–218.; APF LDSC, Vol. 74. Fol. 75., Fol. 174–175.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 378., Fol. 434.; Vardan Hunanean érsek fogságáról 1686. október 3-án és 12-én kelt leveleiben tett részletes jelentést a Propaganda Fidének. APF SC, Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 464., Fol. 465.; Ṛošk'ay, 1964. 185.

66 APF, LDSC, Vol. 75. Fol. 54–55., Fol. 129.; APF SC FA, Vol. 3. Fol. 462.

67 Ališan, 1896a. 11.; Petrowicz, 1971. 11–26.

68 APF SOCG, Vol. 483. Fol. 363.; APF LDSC, Vol. 72. Fol. 221–222., Fol. 223.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 223–224., Fol. 375.: Lásd Petrowicz, 1988. 3–4.

69 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 363., Fol. 365., Fol. 374.; Lásd Petrowicz, 1988. 5.

70 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 375., Fol. 376., Fol. 378–379.

azonnal megfosztottak attól. Sőt a nuncius Bernatowiczot ki is átkozta, és megtiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztorának ismerje el.[71]

A nuncius és a prefektus a Szentszékkel tanácskozva új jelölt után nézett, miközben fenntartották Hunaneannak az érseki méltóságot, vele viszont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni a kapcsolatot, így ideiglenesen érseki hivatalt vezető püspök mellett döntöttek. A választás csakhamar Deodatus Nersesowiczra (1647–1709), a Collegio Urbano korábbi növendékére esett, akit a Szentszék 1683. november 29-én a Rodope hegységben található Traianopolis címzetes püspökévé nevezett ki. A római katolikus egyház szempontjából Nersesowicz kiválasztása ideálisnak tűnt, hiszen ő rendíthetetlen híve volt a katolicizmusnak, és hitt abban, hogy az örmény egyházat egyesíteni lehet Rómával.[72]

Nersesowiczot 1684. január 18-án szentelte fel Opizio Pallavicini a lembergi örmény érseki székesegyházban. Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokásoknak a megszüntetése volt. A Torosowicz által megkötött uniók ugyanis konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és a teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul tovább élt. Sok unitus örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi rítusok szerint tartotta a liturgiát.

Nersesowicz viszont maradéktalanul a latinizáció híve volt: megkövetelte, hogy a liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani. Ezen túlmenően az újdonsült főpap erőteljesen törekedett arra is, hogy háttérbe szorítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását. A varsói apostoli nuncius és a világi hatóságok segítségével eltöröltette a világi közösség jogait, amely ugyanis komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására. Emellett mindent elkövetett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyház a Gergely-naptárt használja, ne pedig a régi örmény időszámítást. Ezt ugyanis a római katolikus egyház eretnekségnek tartotta.[73]

Ezeknek a lépéseknek a foganatosításában az új püspök mindig a Szentszékkel és a varsói nunciatúrával egyetértésben cselekedett. Nem akarta ugyanis, hogy úgy tűnjék, mintha saját szakállára tevékenykedne. A gyors és radikális lépések azonban konfliktusok egész sorát váltották ki az örmény közösség körében, mivel unitus hitük ellenére – már csak megszokásból is – sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatokhoz és a régi naptárhoz.

1685 folyamán Nersesowicznak ráadásul komoly bírálója támadt Bonesana személyében. A prefektus, aki misszionáriusként hosszú éveket töltött Örményországban, túlságosan elhamarkodottnak és radikálisnak tartotta az új püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait kitűnően ismerő szerzetes inkább a lassú és fokozatos változtatások mellett tört lándzsát, ennek a

71 APF SOCG, Vol. 488. Fol. 274.; Lásd Petrowicz, 1988. 6.

72 Nersesowicz kinevezéséről lásd APF Acta SC, Vol. 53. Fol. 248.; APF Acta SC, Vol. 54. Fol. 17., Fol. 98.; APF LDSC, Vol. 71. Fol. 69.; APF LDSC, Vol. 72. Fol. 199–200., Fol. 259., Fol. 261.; APF LDSC, Vol. 73. Fol. 69., 98–99.; APF LDSC, Vol. 75. Fol. 54–55., Fol. 129.; APF FV, Vol. 42. Fol. 49.; Lásd HC, 1952. 243., 384.; Petrowicz, 1988. 7.

73 Petrowicz, 1988. 8–11.

véleményének a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében is hangot adott. Örményországi tapasztalataira támaszkodva indokoltnak tartotta, hogy tegyenek engedményeket a már unitus lengyelországi örményeknek, azaz csak lassanként térjenek át a latin szokásokra. A naptár és az Eukharisztia kérdésében azonban egyértelműen a hivatalos római álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak vélte, hogy az unitus örmények liturgiájukat örmény nyelven tartsák. Nersesowicz viszont makacsul a latint erőltette. A Szentszék végül elfogadta Bonesana „racionális" érveit. Ebben szerepet játszott az is, hogy a prefektus óva intett az elhamarkodott reformoktól. A reformok erőltetése ugyanis csak ellenállást válthat ki, és akár meg is gátolhatja az unió kiteljesítését.[74]

Amikor Hunanean Lembergbe érkezett, Nersesowicz neheztelésének és nemtetszésének adott hangot. Korábban titkon azt a hiú reményt dédelgette, hogy nem találják meg Hunaneant Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a lembergi örmény unitus érseki címet.[75] Ezt a vágyálmát azonban Hunanean szertefoszlatta. A hiúságában sértett Nersesowiczot végül hamarosan Rómába rendelték, ahol az örmény ügyek referenseként, 1699-ig közvetlenül a Propaganda Fide alkalmazásában állt. Ekkor rendelték vissza Lembergbe az érsek mellé. Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig szolgálta az örmény uniált főegyházmegyét.[76]

Hunanean 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget. Külön kitért a liturgiával és a naptárral kapcsolatos problémákra.[77] A levél utolsó bekezdésében említést tett egy Oxendio Virziresco nevű örmény unitus papról, a Collegio Urbano egykori növendékéről, aki az erdélyi Székelyföldön végzett missziós munkát „eretnek" nemzettársai között.[78] Az érsek ezt az értesülését valószínűleg közvetlenül a kényszerűen leköszönt Nersesowicztól szerezhette, aki 1683. szeptember 8-án Krakkóból részletes olasz nyelvű jelentést írt a Propaganda Fide titkárának, Edoardo Cybónak. Ebben tájékoztatta őt arról, hogy a moldvai és a lengyelországi örmények nem követik a Gergely-naptárt. Beszámolójában egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy a Kárpátok túloldalán, a Székelyföldön jelentős apostoli vallású örmény közösség telepedett meg. Egyúttal kiemelte a körükben végzendő missziós tevékenység szükségességét.[79] Így kerültek Lemberg és Róma látókörébe az erdélyi örmények.

---

74 APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 139.; Lásd Petrowicz, 1988. 9.

75 APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 138–140.; APF SOCG, Vol. 495B. Fol. 232–234.; APF SOCG, Vol. 496. Fol 503., Fol. 505.

76 Halálával és tevékenységével külön is foglalkozott a Propaganda Fide állandó ülése. APF Acta SC, Vol. 68. Fol. 287–291.; Lásd Ṛošk'ay, 1964. 194–195.; Ališan, 1896a. 130.; Petrowicz, 1988. 50–58.

77 APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 254–257.; APF LDSC, Vol. 76. Fol. 40., Fol. 135–136.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 462.; Lásd HC, 1952. 243.; Lásd erről Hunanean levelének kiadását: Nagy 2006b, 1007–1019.

78 APF Acta SC, Vol. 54. Fol. 117–119.; APF Acta SC, Vol. 55. Fol. 234–235.; APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 207.; APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 114., Fol. 118–120., Fol. 125–127.; APF SOCG, Vol. 495B. Fol. 231r., Fol. 236.; APF SOCG, Vol. 496. Fol. 92., Fol. 193., Fol. 502.; APF SOCG, Vol. 497. Fol. 278., fol. 279., Fol. 280., Fol. 281.; APF LDSC, Vol. 76. Fol. 33–34.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 462., Fol. 464., Fol. 465.; APF SC, FMPR. Vol. 2. Fol. 244., Fol. 260–261., Fol. 264–267., Fol. 315., Fol. 335.

79 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 380–381.

VARDAN HUNANEAN ÉRSEK ÉS AZ 1689. ÉVI LEMBERGI ÖRMÉNY ZSINAT

Hunanean érsek már 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget. Külön kitért a liturgiával és a naptárral kapcsolatos problémákra, illetve a szükséges latinista reformok bevezetésére.[80] Az érsek 1686 októberében mindenesetre nem volt irigylésre méltó helyzetben, és a lengyelországi örmény közösség iránta érzett bizalmatlanságát nagyban meghatározta az is, hogy Nersesowicz püspökkel szemben nem lengyelországi, hanem anyaországi születésű örmény volt.

Az érsek, miután megköszönte levelében a Propaganda Fidének, hogy közbenjárt örményországi fogságából történő kiszabadulása érdekében, arra kérte a bíborosi testületet, hogy adják meg neki az érseki palliumot.[81] Levelében arra is hivatkozott, hogy a városba jövetelekor az örmény egyházat sokkal jobb helyzetben találta, mint Torosowicz érsek idején, de a körülmények nem voltak minden esetben kielégítők. Hunanean a problémák okát Nersesowiczhoz hasonlóan az örmény kalendáriumban és a régi keleti örmény egyházi szokások fennmaradásában látta, és egyöntetűen újításokat javasolt. Az érsek szintén a latin szokásokat kívánta előtérbe helyezni. Hunanean voltaképp azt kívánta elérni, hogy az egyházi ünnepeket a lengyelországi örmények már a Gergely-naptár, és ne az ősi örmény kalendárium szerint tartsák meg.[82]

A Propaganda Fide 1686. november 29-én tartott ülésén jóváhagyták Hunanean azon kérését, hogy megadják neki az érseki palliumot, amelyet majdnem egy év késéssel, 1687. november 10-én kapott meg. A kalendáriummal kapcsolatban azonban nem hoztak döntést, sőt további vizsgálatokra tettek javaslatot.[83] Mivel a bíborosi testület lassan döntött, így az érsek önhatalmú lépésre szánta el magát. Segítőivel együtt azon munkálkodott, hogy Lembergben folytassa, illetve kiteljesítse a Nersesowicz püspök által már megkezdett latinizációt. Ez irányú tevékenységét ugyanakkor nem a finomság jellemezte: durva, erőszakos kezdeményezései az örmény egyház liturgikus gyakorlatának átalakítására az örmény közösségek haragját vonták maguk után.[84]

---

80 APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 254–257.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 462.; Lásd HC, 1952. 243.; *„Vardan Yunanean lweal zmeŗanelin Nikołayosi ark'cpiskoposin Lēopolsi, hnariwk' eleal i Hayastaneayc' gay i Lēopolis, ew tirē at'oŗoyn, zor ēnd ams 29 kaŗawarē bari varuk'.* [Vardan Hunanean, mihelyt hírét vette Nikol lembergi érsek halálának, tüstént felkerekedett Örményországból és Lembergbe érkezett, ahol elfoglalta az érseki széket, melyet 29 éven át példamutatóan irányított.]" Ŗošk'ay, 1964. 186.

81 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434., Fol. 462., Fol. 498.

82 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462.; Lásd Petrowicz, 1988. 12–13.; A dokumentum teljes kiadását lásd Nagy, 2006b. 1007–1019.

83 Hunaneant hivatalosan 1687. november 10-én iktatták be ténylegesen. A szertartást az időközben (1686. szeptember 30.) bíborossá kreált Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius vezette latin rítus szerint a lembergi Szent Istenszülő örmény érseki székesegyházban. APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 207.

84 Eközben az ekkor már Rómában tartózkodó Nersesowicz püspök némi rosszindulattól vezérelve arról panaszkodott 1687. január 15-én kelt levelében a Propaganda Fidének, hogy Hunanean ártalmasan igyekszik keresztülvinni a reformjait. Nersesowicz példaként a stanislawówi esetet hozta fel, ahol az ottani örmény unitus papokat erőszakkal próbálták rávenni a latin hagyományok átvé-

Ez ügyben Angelo Paluzzo degli Albertoni Altieri[85] (1623–1698) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa levelet kapott a theatinus Bonesanától is. Ebben az Örmény Kollégium prefektusa részletesen leírta, hogy Hunanean helytelenül, szó szerint kívánja a latin teológiai fogalmakat átültetni az örményre. Sőt ezt az érseki Szent Istenszülő katedrálisban a liturgiák alkalmával többször ki is hirdettette.[86] A lembergi Örmény Kollégiumban oktató theatinusok határozott szembenállása is érthető volt, hiszen ők jobban tartottak attól, hogy az erőszakos latinizáció az örmények körében sorozatos hittagadásokhoz vezethet. Bonesana a Propaganda Fidének eljuttatott jelentésében azt is megjegyezte, hogy Hunanean érsek maga kezdte lefordítani latinról örményre a római katolikus misekönyvet, és ezt igyekezett a liturgiákon bevezetni, amely a közösségen belül igen nagy felzúdulást okozott. Olyannyira kaotikus és „tudathasadásos" helyzet alakult ki az örmények körében, hogy amíg Hunanean érsek és szűkebb környezete a latin hagyományok, addig az egyszerű örmény papok az eredeti örmény hagyományok szerint miséztek.[87] Ennek okán Altieri prefektus utasította Pallavicini nunciust, hogy gyorsan cselekedjen, és akadályozza meg, hogy a Szentszék és a Propaganda Fide áldása nélkül az öntörvényű érsek újabb újításokat kezdeményezzen a lengyelországi örmény unitus egyházban. A Propaganda Fide prefektusa azt is kiemelte, hogy valóban szükségesek és elkerülhetetlenek a reformok, de ebben az ügyben az 1666-ban elhunyt Clemente Galano, a lembergi Örmény Kollégium alapító prefektusa rendelkezései szerint körültekintően, az örmény hagyományok figyelembevételével szükséges eljárni.[88]

Ennek következtében Pallavicini nuncius tolmácsolta Hunanean érseknek a Propaganda Fide határozott kérését, hogy hagyjon fel az általa elkezdett és a Szentszék által nem helyeselt és nem jóváhagyott gyakorlattal. Ezután a nuncius belső vizsgálat lefolytatására Lembergbe érkezett. A theatinusok tanácsára a Galano-féle reformelképzeléseket igyekezett az örmény egyházon belül meghonosítani. Galano 1664-ben ugyanis hosszú örményországi missziós tapasztalataira támaszkodva kidolgozott egy olyan tervezetet, amelyben az örmény szokásokat hozzáidomítanák a latinhoz. Pallavicini a vizsgálat során elismerte, hogy kétségtelenül sok liturgikus változtatás szükséges, mert igen komoly zavarok voltak az egyházi gyakorlatban, ami kaotikus állapotokat eredményezett az utóbbi évtizedekben. Továbbá a nuncius a vizsgálat során nyomatékosította, hogy a Propa-

telére. Nyilvánvalóan e levél hangneméhez hozzátartozott az is, hogy Nersesowicz némi rosszindulattal viseltetett Hunanean hivatalviselése iránt. Nersesowicz az erőltetett latinizációs törekvései miatt is rengeteg konfliktusba keveredett az örmény unitus klérussal és a theatinusokkal. APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 491.

85 A bíboros-prefektus nevére a továbbiakban a közérthetőség kedvéért az Altieri megnevezést használjuk.

86 APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 125.

87 APF SOCG, Vol. 499. Fol. 74.

88 A Propaganda Fide bíborosai 1687. augusztus 4-én ülésezték, ahol kifogásolták Hunanean érsek túlzó módszereit, és ezért Pallavicini nuncius tanácsa nyomán kitartottak amellett, hogy a theatinusok javaslatai alapján a liturgiát valóban alakítsák át. Lásd APF SOCG, Vol. 499. Fol. 76.; APF LDSC, Vol. 76. Fol. 40., Fol. 136., Fol. 155.

ganda Fidének mielőbb gondoskodnia kell egy egységes és a kornak megfelelő unitus örmény misekönyv megjelentetéséről.[89]

Közben Bonesana prefektus az uniformizálással kapcsolatban további kétségeit és fenntartásait hangoztatta. Úgy gondolta, hogy ebben az ügyben nagyobb beleszólást kellene engedni a lengyelországi örmény klérusnak is, mert ebben látta a lengyelországi örmények uniójának sikerét. Ezért először Hunanean érseknek, majd azt követően Pallavicini nunciusnak tett javaslatot egy főegyházmegyei zsinat összehívására, amelynek célja a liturgikus „reformok" mellett a főegyházmegye szerkezeti átalakítása lenne, amelybe feltétlenül be kell vonni az egész lengyelországi örmény klérust is. Ezt az ötletet, némi hezitálás után maga Pallavicini nuncius is a magáévá tette, és az egyeztetések lezárulását követően jelentést küldött a Szentszéknek, melyet szinte azon nyomban jóváhagytak.[90]

Hunanean érsek mindenesetre vegyes érzésekkel fogadta a Szentszék döntését. Az érsek inkább némiképp hiúságában volt sértett, hiszen ezzel a végzéssel úgy érezhette magát, hogy egy egyszerű theatinus misszionárius, nevezetesen Bonesana prefektus magát az érseki tekintélyét tépázta volna meg. Ennek ellenére Hunanean érsek 1688. július 16-án levelet intézett a Propaganda Fide bíborosaihoz, amelyben informálta őket, hogy saját egyházmegyéjét végigjárva, illetve tárgyalva a helyi örmény klérussal, azzal a javaslattal élne, hogy a zsinatot a következő év elején hívják össze Lemberg városában.[91]

A varsói apostoli nunciatúra élén mindeközben változások történtek. Opizio Pallavicinit a varsói nunciatúra élén Giacomo Cantelmi (1645–1702), címzetes caesareai érsek váltotta. Az újdonsült nunciusnak rögtön komoly nehézségekkel kellett szembenéznie. Az unitus örmény klérus és a theatinusok Hunanean túlzott latinista elképzelései miatt emeltek rögtön panaszt nála. Az érsek ugyanis egyházlátogatásai alkalmával az örmény unitus parókiákon megkezdte önkényes reformjainak foganatosítását, melyeket egyszer a Propaganda Fide már igen nyomatékosan leállíttatott. 1689. április 6-án Cantelmi nuncius összefoglalta Edoardo Cybo titkárnak Hunanean érsek túlkapásait. A nuncius legfőképpen azt kifogásolta, hogy az érsek a Propaganda Fide, valamint elődje, Pallavicini nuncius figyelmeztetése ellenére továbbra is saját szakállára igyekszik úgynevezett latinizációs reformokat bevezetni az örmény liturgikus gyakorlatban, különösen a nyelvhasználat, a nagyböjt, valamint a nagyobb egyházi ünnepnapok kapcsán.

Cantelmit közvetlenül Varsóba történt megérkezése után Bonesana prefektus és a theatinusok csakhamar megnyerték álláspontjuk támogatójának. Ezt tükrözi a nuncius jelentése is, melyben kiemelte, hogy Hunanean érsek nem vette figyelembe a klérus ellenkezését, és önfejűségével kiváltotta a közösség elégedet-

89 APF Acta SC, Vol. 58. Fol. 95.; Lásd erről még: Petrowicz: 1988. 15.

90 A Propaganda Fide palotájában összeülő bíborosok 1688. május 4-én jóváhagyták Pallavicini nuncius kérését. Ugyanezen a napon Cybo titkár az ülésről levélben értesítette Pallavicini nunciust, amelyben leírta, hogy nagy örömmel és megkönnyebbüléssel döntöttek a bíborosok a zsinat összehívása mellett. Ezen a zsinaton meglátása szerint nagy lehetőség adódik az összes problémás kérdés részletes megvitatására, és abbéli reményét is kifejezte, hogy a zsinat határozatait megelégedéssel fogja fogadni majd mind az örmény klérus, mind a világ elöljárók. Lásd APF Acta SC, Vol. 58. Fol. 95.; APF LDSC, Vol. 77. Fol. 27.

91 APF SOCG, Vol. 503. Fol. 15.

lenségét.[92] Ennek fényében Cantelmi annak a lehetőségét is felvetette, hogy esetleg mégsem Hunanean érsek a legmegfelelőbb és legalkalmasabb személy a lembergi unitus érsekség irányítására, mivel többször is visszaélt érseki hatáskörével, és a Szentszék jóindulatát megelőlegező bizalmával.[93]

Lejáratásában nagy szerepet játszottak az örmény közösség világi vezetői is, akik soha nem nézték jó szemmel az érsek tevékenységét, és nehezen tolerálták, hogy Nersesowicz püspök egyházpolitikáját követve igyekszik a több évszázados hagyományaikat és kiváltságaikat megnyirbálni. Hunanean érsek ugyanis egyáltalán nem fogadta el azt a bevett örmény hagyományt, hogy a közösség világi képviselőinek joguk van egyházi ügyekben megnyilatkozni.

Ezt később alátámasztotta Bonesana prefektus is, aki Nersesowicz püspök után Hunanean érseket sem szívlelte nagyon. A Propaganda Fidéhez küldött levelében leírta, hogy bár Hunanean sajátos tevékenysége hasznára válhatna a római katolikusoknak, őmaga sem igazán helyesli az érsek egyedi módszereit.

Hunanean 1689. február 25-én Altieri prefektusnak írt levelében már arról panaszkodott, hogy amióta átvette az érsekséget, napról napra nőtt iránta a rosszindulat. Az örmény közösség világi vezetői minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy érseki tekintélyét aláássák. Gyakorta hangolták személye ellen a helyi örménységet. Sőt attól tartott, hogy idővel nem fogják őt érsekként ténylegesen elismerni a közösségen belül.[94] Mindenesetre ezek a körülmények egyre jobban sürgették az unitus örmény egyházi zsinat összehívását Lembergben.[95]

A Szentszék ösztönzésére, hosszas egyeztetések után Hunanean érsek 1689. október 20-án Lembergben összehívta a lengyelországi örmény unitus egyház zsinatát (*Synodus provincialis Archiodioecesis Armenae*).[96] A zsinatot, meglepő módon, nem a Szent Istenszülő érseki székesegyházban, hanem a Szent Kereszt templomban tartották meg. A zsinaton Giacomo Cantelmi varsói nuncius elnökölt, ezzel is jelezve, hogy a Szentszék a zsinatot komolyan vette. Jelen voltak még az unitus örmény papok, a theatinusok, köztük Bonesana és helyettese, Sebastiano Maria Accorsi. Rajtuk kívül részt vettek a krími és moldvai örmény unitus csoportok képviselői is. Ugyanakkor mind a mai napig nem tisztázott, vajon miért nem jelentek meg Nersesowicz, valamint az erdélyi örmények képviselői a zsinaton. Különösen érthetetlen Nersesowicz püspök távolmaradása. Az erdélyi

92 APF Acta SC, Vol. 59. Fol. 167.

93 APF SOCG, Vol. 504. Fol. 104.

94 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 5.

95 A Szentszék eredendően Hunaneanban és Nersesowiczban látta a lehetőségeket, amelyekkel végül teljessé tehető a lengyelországi örménység uniója. A korábbi egyesülés hiányos volt, mert Torosowicz nem a lengyelországi örmény egyház strukturális átalakítását tűzte ki céljául. A Szentszék már csak azért is valós lehetőséget látott ezúttal az unió véghezvitelére, mivel mind a két unitus főpap Rómában, a Collegio Urbanóban szerezte meg a kellő katolikus teológiai képzést. Lásd APF LDSC, Vol. 77. Fol. 10., Fol. 27., Fol. 43., Fol. 82., Fol. 122–123.; APF LDSC, Vol. 78. Fol. 18–19., Fol. 27., Fol. 30–31., Fol. 59–60.; ASV, ANV. Vol. 107. Fol. 151–152., Fol. 154–155.

96 *„Siwnodos ararin merayink's i Lēopolis yoktemberi 20, verakac'u golog. Gerazanc'ut'iwn Tēr nunciosn Kandelmi ew Vardan ark'episkoposn, vasn sērbagreloy zPataragatetrn, ew ayln, oroy tłagaw arak'ec'aw i Hrom Astuacatur episkoposn Nersēsean.* [Az október 20-án a mi Lemberg városunkban zsinatot hívtak össze. Őexcelllenciája Cantelmi nuncius úr és Vardan érsek a szertartásrend és más szabályozások végett Rómába küldték Astuacatur Nersēsean püspököt]." Ṛošk'ay, 1964. 186.

örmények távolmaradása bizonyos tekintetben érthető, hiszen, mint majd látni fogjuk, az uniálásukkal megbízott Oxendio Virziresco ekkor már saját missziós tevékenységével volt elfoglalva.[97]

A zsinatról viszonylag keveset tudunk. Ennek egyik oka az, hogy az eddig feltárt források igen szűkszavúan számoltak be a szinódusról. A zsinaton elhangzott felszólalásokból, vitákból szintén kevés kézzelfogható eredményre lehet jutni. A kutatások elsősorban Cantelmi nunciusnak a Szentszékkel folytatott levelezésére támaszkodtak. Ő 1689. november 18-án arról számolt be Altieri bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának írott levelében, hogy Bonesana a zsinaton igen komoly vitákat gerjesztett, és vele többször konfrontálódott. Cantelmi arról is panaszkodott, hogy Bonesana minden tervezet és határozat ellen kifogásokat emelt.[98]

Ez a kijelentés kissé túlzónak tűnhet, de Bonesanának és általában véve a theatinus misszionáriusoknak valóban volt rálátásuk az örmény egyházi hagyományokra. Ahogy arra már fentebb utaltunk: Bonesana a kevésbé radikális változtatásoknak volt a híve, és nem helyeselte a Rómából erőltetett latinizációt. Bonesana a vitával kapcsolatban 1690. február 8-i keltezésű levelében azt írta Edoardo Cybónak, hogy mindazon tisztelet ellenére, amelyet Cantelmi nuncius iránt érez, nehezen tudja elfogadni a nuncius által kezdeményezett határozati pontokat. Azok ugyanis radikálisan a nyugati szokásokat kívánják ráerőltetni az örményekre. Ez viszont okot adhat nekik arra, hogy esetleg visszatérnek az „eretnek" hagyományokhoz.

Felhívta a figyelmet továbbá arra, hogy az általa a változtatásokat célzó és végül elfogadott zsinati határozatokat az unitus örmény egyház képviselői is jóvá fogják hagyni.[99] Arról, hogy valójában miképpen folyt le a zsinat, keveset tudtunk, mindaddig, amíg a 20. század végén, a Propaganda Fide történeti levéltárából elő nem került kéziratos formában a zsinat véglegesített dokumentuma.[100] Sokáig azt hitték, hogy ez a kútfő nem létezett, vagy ha igen, akkor talán megsemmisült.

A forrás négy, egymástól jól elkülöníthető részre osztható: az első a hitbéli kérdésekkel, a második szentségekkel, a harmadik a liturgiával, a negyedik pedig a főegyházmegye újjászervezésével foglalkozik.

A dokumentum első része szerint a jelen lévő örmény egyházi személyek hitvallást tettek, amelyben kinyilvánították: a lengyelországi örmény egyház unióra lép a római katolikus egyházzal. Első látásra ez amolyan egyszerű formulának tűnik, de jelen esetben nem szabad megfeledkezni arról, hogy Torosowicz érseksége alatt már legalább háromszor tettek hitet a katolikus vallás mellett. Ezeknek ellenére az unió mégis komoly konfliktushelyzetet teremtett az örménység körében.

Hunanean és köre azonban most egyértelműen kijelentette, hogy az elfogadott unió után többé már nem ismerik el az ējmiacini örmény katholikosz egy-

97 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 1.

98 APF CP, Vol. 29. Fol. 629.; Lásd Petrowicz, 1988. 18.

99 APF CP, Vol. 29. Fol. 638.

100 A zsinatról szóló dokumentumot Gregorio Petrowicz találta meg a Propaganda Fide történeti levéltárában az 1980-as évek közepén. Az általa fellelt anyag ugyanakkor teljes terjedelmében publikálatlan.

Tört. Történettud. Intézet könyvtára BUDAPEST

házi joghatóságát. Továbbá törvénytelennek tekintik a lengyelországi örmények egyházi ügyeibe a beavatkozást, és nem engedelmeskednek az ējmiacini katholikosz akaratának, akinek mint „eretnek és schismatikus" főpapnak nincs joga az unitus örmény egyház belső ügyeibe beleszólni. A liturgián, az örmény keleti szokásokkal ellentétben, nem emlékeznek meg többé az örmény katholikoszról.[101] A jelenlévők deklarálták továbbá, hogy semmilyen szinten nem érintkeznek a keleti schismatikus egyházakkal (burkolt célzás az apostoli örmény egyházra), és velük semmilyen hitbéli közösséget nem vállalnak fel. Kivéve az olyan eseteket, amikor a schismatikus keresztényeket (örményeket) vissza próbálják téríteni az igazi római katolikus hitre.[102] Ez a kitétel azért fontos, mert Hunanean, valamint a jelen lévő örmény papok most mondták ki első ízben, hogy a lengyelországi örmények által a római katolikus egyházzal kimondott unió egyszer s mindenkorra visszafordíthatatlan. A korábban Torosowicz által kimondott uniók nem tettek konkrét célzást arra, hogy az örmény katholikosz egyházi joghatóságát önmagukra nézve nem tekintik kötelező érvényűnek, azaz elsiklottak az örmény katholikosz egyházi joghatóságának kérdése felett. A lengyelországi örmény egyház hivatalosan ezen a zsinaton mondta ki véglegesen az uniót.

A zsinati dokumentum második része a keresztelés szentségével foglalkozik. Úgy határoztak, hogy az örmény keresztelési rítust hozzáigazítják a latin szokásokhoz, nevezetesen a keresztelési szertartás örmény nyelven is folyhat. A döntés nagy valószínűséggel Bonesana hatását tükrözi.[103] Kimondták, hogy az áttérő felnőtt örményeknek másodszorra nem kell megkeresztelkedniük. Az áttért örmény papokra is ez vonatkozott. Az újszülöttek esetében a latin hagyományokat jelölték meg mérvadónak. Sőt elvetették, hogy az újszülött homlokát közvetlenül a keresztelés után krizmával kenjék be (*drošm*), amely az örmény keleti egyházban ma is élő, eleven hagyomány.[104]

A zsinaton külön foglalkoztak az Eukharisztia kiszolgáltatásával. Ismeretes, hogy mind Bizánc, mind Róma a középkor folyamán többször is bírálta az örmény egyháznak a szentáldozással kapcsolatos teológiáját, illetve gyakorlatát. A zsinaton nem esett szó az Eukharisztia gyakorlatának teológiai hátteréről. A jelenlévők abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény egyháznak mindenképpen a latin hagyományokat kell átvennie, mert szerintük az örmény apostoli egyház a két szín alatti áldozás szentségét fogadja el. A Jézus Krisztus vérét jelképező borba nem kevertek vizet, és a kovászos kenyér gyakorlatát vallották. A theatinus misszionáriusok viszont felvetették, hogy átmenetileg engedményeket kellene tenni az unitus örményeknek. Ezt különösen azért is hangsúlyozták, mert az unitus örmény papok közül sokan továbbra sem a katolikus, hanem az ősi örmény

101 *„Et quemadmodum nunc ratione schismatis abstinemus in missae sacrificio aliisque divinis officiis ab eiusdem Patriarchae commemoratione, ita ex integro reassumendam declaramus quotiescumque (...), detestatis erroribus contra Catholicam Fidem, Sanctae Romanae Ecclesiae in charitate sese submiserit, debitam reverentiam et obedientiam a nobis exhibendam esse tamquam Patriarchali sedi, iuxta consuetudinem antiquam."* Petrowicz, 1988. 18–19.

102 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 4.; Petrowicz, 1988. 19.

103 Petrowicz, 1950. 189. 212.; Petrowicz, 1988. 19.

104 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 5., Fol. 7.

tradíciókat akarták követni.[105] A theatinusok attól is tartottak, amennyiben az ostyával történő szentáldozást hirtelen ráerőltetik az örményekre, az gyakorlatilag az unió megtagadásához vezethet. Cantelmit és Hunaneant hosszas és heves viták után sikerült meggyőzniük: átmeneti megoldásként engedélyezzék az örményeknek, hogy a nagyobb egyházi ünnepeken a régi örmény hagyományok szerint szolgáltassák ki az Eukharisztiát. Ugyanakkor kikötötték, hogy ezt az unitus örmények csakis örmény unitus templomokban tehetik meg. Ehhez pedig a jövőben mindig szükséges lesz a Szentszék különleges, jelen esetben a Szentszéket képviselő varsói nuncius hozzájárulása is.[106]

A bűnbánati fegyelemmel, illetve egyéb fegyelmi kérdésekkel kapcsolatban a zsinat úgy döntött, hogy ezekben az unitus örmény érsek és érseki koadjutor püspökei kötelesek eljárni. A theatinusok viszont azt állították, hogy az örmények nincsenek tisztában a római katolikus hagyományokkal, illetve nem ismerik a trienti zsinat ezzel kapcsolatos végzéseit. Ezért azt javasolták: az Örmény Kollégium prefektusának hadd legyen ezekbe beleszólása. Cantelmi azonban elvetette a theatinusoknak ezt a javaslatát, és az ügyeket az unitus érsek hatáskörébe utalta. A szentségekhez köthető a házasság kérdése is. Ebben szintén Bonesana hatása jutott érvényre. Hunanean eleinte a teljes cölibátust szerette volna elérni, végül abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény világi papok a felszentelés előtt megházasodhatnak. Egyúttal kimondták, hogy azokat az örmény papokat, akik az egyesülés előtt már házas emberek voltak, már nem kötelezhetik cölibátusra.[107]

A zsinaton határoztak az utolsó kenet szentségéről is. Úgy ítélték meg, hogy az örmények tévesen nem ismerik az utolsó kenet fogalmát, ami miatt a római katolikus egyház mindig is hevesen kritizálta az örmény egyházat. Most kimondták, hogy az utolsó kenetet minden áttért örménynek fel kell adni.[108]

Kiemelt helyet foglalt el a naptári és böjti hagyományok átvételének kérdése. A zsinat kötelezte az unitus örményeket arra, hogy a liturgikus évet igazítsák a Gergely-naptárhoz. Ezenfelül az örményeknek mindenképpen fel kell hagyniuk a saját időszámításukkal és kalendáriumukkal, mert az ütközik a római katolikus egyházéval.

A szentmisével kapcsolatban a zsinat egyértelműen a trienti hagyományokat tartotta mérvadónak. Úgy határozott továbbá, hogy a miséket latin nyelven kell lefolytatni. Az unitus örmény papok azonban elérték Cantelminél, hogy a misét a latinon kívül óörmény nyelven (*grabar*) is megtarthassák, mert az unitus papok túlnyomó többsége újonnan áttért volt, és nem rendelkezett megfelelő a latintudással. Lényeges momentum, hogy az Örmény Kollégiumban tanult örmény növendékeknek engedélyezték a latin és az örmény nyelv egyidejű használatát.[109]

105 Galanus, 1690. 219.

106 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 10–15.; Petrowicz, 1988. 20.

107 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 15–18.; Petrowicz, 1988. 20.

108 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 19.; Petrowicz, 1950. 200., 220.

109 Ez a gyakorlat többé-kevésbé működött, idővel azonban az unitus örmény egyház a Gergely-naptár átvétele mellett párhuzamosan, az örmény hagyományok tiszteletben tartása miatt használta az örmény naptárat. A dolog pikantériája, hogy a 18. század elején megalakult unitus

A zsinati dokumentum negyedik része teljes mértékben az érsekség, pontosabban fogalmazva a lengyelországi örmény főegyházmegye gyakorlati kérdéseivel foglalkozott. Rendelkezett az örmény plébániák működéséről, fenntartási költségeiről, az unitus örmény papok kötelességeiről, az örmény papok lelkigyakorlatáról,[110] a temetési szertartásról,[111] a papok végrendelkezéséről,[112] az érseknek az örmény papok peres ügyei feletti bíráskodási jogáról,[113] az unitus örmény szerzetesi és apácaközösségek bencés regula szerinti alapításáról és jogállásáról.[114] Ezen túlmenően határozatot hoztak az örmény templomok állagának megőrzéséről, fenntartási költségeiről,[115] illetve arról, hogy az érsek kétévente köteles vizitációt tartani a főegyházmegyéjében, valamint kétévente főegyházmegyei zsinatot kell összehívni.[116]

A zsinat döntött a négy koadjutor püspök hivataláról és hatásköréről is. A koadjutor püspöki hivatalt még az 1670-es évek közepén állították fel a Propaganda Fide ösztönzésére, hogy sakkban tartsák Torosowiczot. Hunanean előterjesztésére a négy püspöki hivatal székhelyét az addigi városokból (Kameniec-Podolski, Bielz, Jazlówiec és Stanislawów) Lembergbe helyezték át. Ez megkönnyítette a missziós munka melletti adminisztratív feladatok ellátását, valamint az érsek távollétében az érseki hivatali teendők végzését.[117]

A zsinati határozatokat tartalmazó okiratot eljuttatták a Szentszékhez, amely 1690. január 23-án érkezett meg Rómába. Edoardo Cybo titkár az okmány felülvizsgálata és jóváhagyása végett 1690. március 25-én, illetve ugyanazon év április 11-én kelt leveleiben előterjesztette a zsinati határozatokat a Propaganda Fide különbizottságának.[118] Az ülés három pontban foglalta össze a zsinattal kapcsolatos döntéseit. Először is megvizsgálta a zsinatnak a liturgiával kapcsolatban tett változtatásait, továbbá kiemelte a varsói nunciatúra által kifogásolt szerkezeti problémákat. Így például azt, hogy a világi hatóságok ne avatkozzanak bele a főegyházmegye ügyeibe. Végül határozatban mondták ki, hogy a latin rítusú

---

mechitarista kongregáció egészen a század végéig vonakodott átvenni a Gergely-naptárt. Sőt a mechitaristák azokon a területeken, ahol missziós tevékenységet folytattak, így Erdélyben is, inkább a Julianus-naptár átvételét szorgalmazták. Ugyanakkor ők is ragaszkodtak a régi örmény naptári hagyományok megtartásához, amiben azonban nem az eretnek vagy schismatikus hagyományokhoz, hanem az örmény nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodást kell látnunk. Lásd APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 27–30.; Petrowicz, 1988. 22.

110 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 32–36.; Petrowicz, 1988. 23.

111 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 36–37.

112 Uo. Fol. 36.

113 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 40.; Petrowicz, 1988. 24.

114 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 41–43.

115 Uo. Fol. 38–39.

116 APF SC, FA. Misc. Fol. 43–45., Fol. 46–47.; Lásd Petrowicz, 1988. 24.

117 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 48–49.

118 A Propaganda Fide ülésén megjelent Michál Radziejowski (1643–1705) gnieznói érsek bíboros, Lengyelország akkori prímása és Cantelmi nuncius. Az 1690. május 29-én, a lengyelországi örmény ügyekben (*Super causa armenorum in Polonia*) összeülő különbizottsági ülésen (*congregazione particolare*) az előbb említett kardinálisok mellett részt vett Angelo Altieri prefektus, valamint Carlo Barberini, Flavio Chigi (1631–1693), Federico Ubaldi-Baldeschi Colonna (1626–1691), Girolamo Cassanate (1620–1700) bíborosok. APF LDSC, Vol. 79. Fol. 2–3., Fol. 94., Fol. 110.; Lásd Petrowicz, 1988. 27.

püspökök nem akadályozhatják meg az örmény érseket főegyházmegyéjében egyházi joghatóságának gyakorlásában.[119]

A különbizottság ülésén részt vett bíborosok a Bonesana prefektus által javasolt liturgikus változtatások ürügyén Rómába rendelték az épp akkor Moldvában misszionáriusi feladatokat ellátó Nersesowiczot, hogy ellenőrizze, illetve véleményezze a zsinati végzéseket.[120] 1690. május vége felé Nersesowicz Rómába érkezett. 1690. június 3-án írt levelében kérte a bíborosi testületet a zsinati határozatok elfogadására. Külön hangsúlyozta: a Szentszék semmilyen körülmények között se engedje meg a római katolikus érsekeknek és püspököknek, hogy beleavatkozhassanak az unitus örmény egyház ügyeibe. Végül arra kérte a Szentszéket, hogy az unitus örmény egyház felett a mindenkori varsói nuncius őrködjön. Így az ülés végül jóváhagyta a lembergi örmény zsinat határozatait.[121]

OXENDIO VIRZIRESCO KORAI HITTÉRÍTŐ MUNKÁJA ERDÉLYBEN (1685–1686)

Az 1668–1672 közötti sorozatos vallási atrocitások és az oszmán hódítás miatt Moldvából és Podóliából két nagy hullámban Székelyföldre menekült örmények lényegében Nersesowicz fent említett, 1683. évi jelentése nyomán kerültek a Propaganda Fide látókörébe.[122] Ebben nagy szerepet játszott az, hogy a multikonfesszionális Erdélybe letelepült örmények vezetője az őket ethnarkhoszként irányító Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i moldvai örmény apostoli püspök volt.[123] A lembergi örmény unitus érsekségnek egyik régi, fontos célkitűzése volt a moldvai örmények Rómával történő egyesítése. E törekvés megvalósításához komoly segítséget kaptak a Szentszéktől, valamint a lengyel római katolikus egyháztól. A missziós kezdeményezést támogatta a lembergi Örmény Kollégium is.

Már ezt megelőzően is voltak olyan jelek, amelyek arra utaltak, hogy az erdélyi örmények unióját tető alá lehet hozni. Petar Parčević (olaszosan: Pietro Parchevich) (1612–1674) moldvai apostoli vikárius 1670. július 12-én a Propaganda Fidének írott levelében megjegyezte, hogy a csíki konventben vannak olyan áttért örmény és román szerzetesek, akiknek a segítségével a Moldvából bemenekült

119 APF CP, Vol. 29. Fol. 361–367., Fol. 613–616.

120 Uo. Fol. 615.

121 1690. június 3-án Cybo levélben köszönte meg Bonesanának, hogy a zsinaton határozott fellépésével segített konszolidálni a lengyelországi örmények unióját. Az üléssel lezárult az a konfliktusokkal terhelt korszak, amely az örmény érsekséget hosszú évtizedeken keresztül jellemezte. Így Lengyelországban véglegessé vált az örmény egyház uniója. A zsinat mindenképpen mintául szolgált a majdani örmény közösségek uniójához, különösen akkor, amikor 1743-ban a kilikiai ellenkatholikosz hivatalosan is kimondta az egyházi uniót Rómával. Ugyanakkor, mint majd látni fogjuk, a lembergi zsinat végzéseit az erdélyi unitus közösséggel kapcsolatban nem alkalmazták, jóllehet megvolt rá a fogadókészség. Lásd APF CP, Vol. 29. Fol. 617–618., Fol. 634–635., Fol. 636., Fol. 638–640.; Farrugia, 2000. 70.

122 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 378–381.; Lásd Lukácsy, 1859. 16.

123 Lásd Ališan, 1896a. 125–126.

örmények áttéríthetők a római katolikus vallásra.[124] Akadtak olyan örmények, akik korábban, azaz nem a konkrét üldöztetések miatt telepedtek le Erdélyben. Ezt támaszthatja alá 1678-ban Giovanni Battista Berkucének (1635–1697) a Propaganda Fide titkárához, Urbano Cerrihez (1675–1679) küldött levele, amelyben beszámol a római katolikus hitre áttért Medvés Merig János (örményül: *Yovhannēs Merikean*) csíksomlyói konventuális ferences szerzetesről. Az utóbbi Moldvából jött, és noha magyarnak vallotta magát, szülei még apostoli szertartású örmények voltak. Korábban több botrányt okozott Moldvában, mivel még apostoli örmény papként ellopta és eladta a románvásári örmény templom kincseit. Sőt megölte az ügyében nyomozó moldvai fejedelem adószedőjét, és ezért kellett Erdélybe szöknie.[125] 1682-ben Francesco Martelli (1633–1708) varsói apostoli nuncius, Corinthus címzetes érseke, illetve 1683-ban Francesco Bonesana, az Örmény Kollégium prefektusa jelentéseikben is felhívták a Szentszék figyelmét az Erdélyben élő örmények katolizálásának fontosságára. Azonban a Szentszék Nersesowicz püspök fent említett, részletes jelentéséig érdemben döntést nem hozott.[126]

---

124 *„Quia in dicto conventu Czikiensi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione Armeni et Wallachi, qua occasione possemus Armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem attrahere."* Benda, 2003. 614.; Parčević moldvai misszióról lásd: APF SC, FM. Vol. 1. Fol. 265–267.; Ferro, 2005. 97–98.; Parčević itt minden bizonnyal az örmény származású Taplóczai (Templokai) Görög István (megh. 1678) csíksomlyói obszerváns ferences atyára gondolhatott. Taplóczairól lásd APF Acta SC, Vol. 46. Fol. 166–168.; APF SOCG, Vol. 435. Fol. 310., Fol. 314., Fol. 333.; APF SOCG, Vol. 436. Fol. 405.; APF SOCG, Vol. 449. Fol. 1.; APF SOCG, Vol. 461. Fol. 37.; APF SOCG, Vol. 475. Fol. 359., Fol. 370.; APF LDSC, Vol. 66. Fol. 1., Fol. 3., Fol. 41.; APF SC, FM. Vol. 1. Fol. 152., Fol. 155–156., Fol. 168–169., Fol. 221–223., Fol. 225., Fol. 265–267.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 11–12., Fol. 29–30., Fol. 116–119.; Benda, 2003. 605–607., 609–612., 616., 621–623., 633., 638., 654., 659., 661–663., 671–673., 675–680., 696. 699., 797.; Galla, 2005. 168., 176., 208., 246–251., 256., 276.

125 *„Non già Ungaro, come si risponde, benchè religioso e Cattolico, [ma] bensi figliolo di padre e madre Armeni sismatici in Moldavia nato, il suo padre hogi giorni vive per nome Merig, il quale ha rubato [che] la chiesa delli Armeni in Roman, et anco amazato uno, che era constituto dal prencipe di racogliere gli tributi in quel distrito di Roman, fu preso, ma poi corrotti alcuni ministri, se ne scampo nella Transilvania, cioè nella contea di Czik."* APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 41–46.; Lásd Benda, 2003. 683–684.; Lukácsy Kristóf az erdélyi örmények történetéről írott könyvében megemlíti Szebelébi Bertalan kézdiszentléleki római katolikus plébánost, és egyben 1678–1707 között Erdély püspöki vikáriusát, aki 1680 körül az örmények körében eredménytelenül próbálkozott a térítéssel. Maga Lukácsy nem tett arról említést, hogy fenti értesüléseit honnan és melyik forrásból vette. Lukácsy hibásan adja meg a vikárius keresztnevét is (Szebelébi István). Lukácsy megemlíti továbbá, hogy Szebelébi sikeres térítéseket végzett Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson. A szentszéki források azonban ezeket nem erősítik meg. Lukácsy, 1859. 67., 133.; Vanyó Tihamér szerint Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i örmény apostoli püspök Szebelébi missziója kapcsán tért át a római katolikus hitre. Szerinte Oxendio Virziresco is csak 1690-ben érkezett meg Erdélybe. Lásd Vanyó, 1933. 113.; Szebelébiről információkat közöl még: Veszely, 1860. 48–49., 54–55., 279–280., 355., 356–365.; Jakab, 1944. 17.; Sávai, 1993. 106–113.; Fazekas, 2002. 93–94.; Tóth, 2005. 2781., 2786., 2792., 2800., 2895.; Galla, 2005. 216., 260., 262–264., 269., 272., 279., 287., 308., 309., 310., 315., 325., 329.; Bzensky leírásából viszont kiderül, hogy Szebelébi – vélhetően a fejedelem utasítására – 1680 körül istentisztelet tartására az apostoli vallású örményeknek két kis kápolnát engedett át Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen. ELTE EKK, CH. Vol. 15. 249.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); Ezt megerősíti az 1693-ban írott *Fidelis relatio* című kútfő is: ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137., Fol. 173.; Lásd Gopcsa, 1895. 378.; Molnár, 2007. 26.; Molnár, 2009. 227.

126 APF SC FM. Vol. 2. Fol. 126–127., Fol. 134r.–135/v.

Erdélyben az örményeket az egyházi unió lehetősége lényegében Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.[127] Ugyan a csíksomlyói ferencesek, illetve Szebelébi Bertalan (1631–1707), Erdély római katolikus püspöki helynöke, 1670–1680 között tettek néhány erőtlen kísérletet az örmények áttérítésére, de próbálkozásaik Minas püspök és az örmény klérus heves ellenállása miatt rendszerint meghiúsultak.[128]

A Szentszék az erdélyi örményekkel az 1668–1672. évi betelepülésüket követően közel két évtizedig nem foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valójában Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte 1683-ban. Kérésüket azzal támasztották alá, hogy az Erdélybe menekült örmények eredetileg a lembergi örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot az unió megkötése után is fenn kívánták tartani.[129]

A Szentszék az erdélyi missziós munkára csakhamar megtalálta az alkalmasnak vélt embert a moldvai születésű Oxendio Virziresco személyében. Az unitus örmény pap moldvai születésű örmény volt. Családja több generációra visszamenőleg adott papokat az örmény apostoli egyháznak. Rokonsága még 1668-ban menekült Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i vezetésével Erdélybe.[130] A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények vallási egyesülését.[131]

Oxendio Virziresco 1654. július 30-án született a moldvai Botoşani városában. 1676-ban, a Moldvában működő hittérítők hatására tért át a katolikus hitre, majd azt követően a lembergi Örmény Kollégiumban kezdte meg teológiai tanulmányait.[132] Francesco Martelli varsói apostoli nuncius ajánlására 1678-ban került Rómába, ahol teológiai tanulmányokat folytatott a Collegio Urbanóban (*Pontificium Collegium Urbanum, Dpratun Urbanean*).[133]

Oxendio tanulmányai kapcsán fontos tényezőnek bizonyult a latin rítus, valamint a latinizáció kérdése is. Az örmény unitus pap a Propaganda Fide papne-

---

127 APF SC, FM. Vol. 1. Fol. 155–156., Fol. 265–267.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 41–46.; APF FVC, Vol. 21. Fol. 3–22.; Lásd Benda, 2003. 615., 685–686.; Ferro, 2005. 87–88., 97–98.

128 Szebelébi Bertalan püspöki vikárius az örmények számára két kisebb templomot (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor (három pontba foglalva) feltételül akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. 248.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81–82.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); Szebelébi térítési kísérletéről lásd Vanyó, 1933. 113.

129 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 380–381; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 126–127., Fol. 134–135.

130 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.

131 APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 114.; APF SOCG, Vol. 493. Fol. 30–31., Fol. 376., Fol. 377., Fol. 378.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. Pag. 249.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK, CH. Vol. 21. 83.

132 Vörös, 1983. 136.

133 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. 250.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); *„Entrò nel Collegio [Pontificio Urbano] ai 19 dicembre 1678 (...) ha studiato precedentemente nel Collegio [Pontificio Armeno] di Leopoli un anno la grammatica Armena, la logica, ecc. Sa la lingua Armena volgare e litterale, Polacca, Rutena, Moldava, Turchesca, un po' l'Ungherese, un po' la [lingua] Latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di Vartabiet (...). È partito nel 1685 [per la Transilvania]. È buono, sa volere bene il fatto quelli. Mostra zelo della Religione Cattolica; ma è ostinato nelle cose sue, come sono quelli della sua natione."* Petrowicz, 1988. 86.; Lásd Galla, 2005. 142.

veldéjében, a római Collegio Urbanóban szerzett ismeretei alapján, valamint az unió miatt az erdélyi örmények teljes latinizációját tartotta céljának.[134] Meglátása szerint csak az az igazi örmény keresztény, aki megtartja a római katolikus egyház szokásait és ünnepeit. Ellenkező esetben azt a világi vagy egyházi örményt, aki az egyesülés ellenére megtartja a régi örmény szokásokat, azt eretnekség vagy szakadárság vádjával illethették. Oxendio ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy népének milyen sanyarú, szenvedésekkel teli történelem jutott osztályrészül az elmúlt évszázadokban. Ő az örmény nép szenvedésének egyedüli okát abban látta, hogy az örmények a 6. században letértek az egyetemes orthodox és katolikus hitről, valamint hamis és eretnek tanításoknak hódoltak. Az Isten pedig ezért büntette az örménységet szüntelenül. Az örmény nép további szenvedéseinek megszűntét szerinte csakis a római katolikus egyházzal történő unióval lehet biztosítani.[135]

Oxendio latinizálódása nyomán meghatározónak bizonyult, hogy ki volt a felszentelő püspök vagy érsek, és a pappá szentelés milyen rítusban történt a Collegio Urbanóban.

Oxendio pappá szentelésével kapcsolatban a közelmúltban került elő az a két irat, amelyben végzős papnövendékként 1681. június 16-án azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fidéhez, hogy őt örmény rítus szerint szentelje fel a Rómában tar-

134 Oxendio esetében a latinizáció erőltetése nem volt egyedi eset. Vardan Hunanean lembergi örmény unitus érsek és Deodatus Nersesowicz címzetes traianopolisi püspök szintén a Collegio Urbanóban tanultak és a latinizáció híveivé váltak. Sőt eleinte a lengyelországi örmény unitus egyházon belül a latinizációt preferálták. Az erdélyi örmény unitus egyházzal szemben a lengyelországiban komoly különbség mutatkozott meg. Nevezetesen az, hogy a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Hunanean érsek, mind Nersesowicz püspök szélsőséges latinista elképzeléseivel. Ráadásul a lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt a lembergi Örmény Kollégiumban oktatató theatinus szerzetesekben, akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. Ők tudniillik felismerték azt, hogy az eltúlzott latinizáció az egyházi unió tönkretételéhez vezet. Ebből a folyamatból ugyanakkor Oxendio és az erdélyi örmények kimaradtak. APF SOCG, Vol. 495B. Fol. 232–234.; APF SOCG, Vol. 504. Fol. 104.; APF CP, Vol. 29. Fol. 364., Fol. 613–618., Fol. 629., Fol. 638.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 94., Fol. 110.; APF SC, FMPR. Vol. 2. Fol. 315.; Lásd Nagy, 2009. 118–119.

135 A Collegio Urbanóban szerzett tanulmányairól tanárai Oxendio igen kiemelkedő tehetségét emelték ki. Nagyfokú érdeklődést és szorgalmat mutatott a nyelvek és a latin dogmatika elsajátítása terén. Jellemének hibájául fanatizmusát, makacsságát és túlzott türelmetlenségét rótták fel, ami végeredményben később megmutatkozott az 1697. évi Elia Mendrul-ügy idején is. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.; Lásd Petrowicz 1988. 86.; Nagy, 2008. 270–277.; Nagy, 2009. 116.; A Collegio Urbanóban tanult örmény papok nevelése és felszentelése a téma kutatása szempontjából is valóban problémás terület: különösen vonatkozik ez a 17. század elejére és a 17–18. század fordulójára. Az ott tanuló örmény növendékekről elsősorban az az információ állt rendelkezésre, hogy a dokumentumokban csupán a hallgatók örmény származását tüntették fel, illetve azt, hogy latin rítusban nevelkedtek. A Collegio Urbanóban az első kimondottan örmény rítusú növendék az anyaországi születésű és az 1720-as években Szamosújváron tevékenykedő Minas Paronean, míg a második az erdélyi illetőségű Luca Virziresco (Oxendio püspök unokaöccse), a harmadik, negyedik és az ötödik pedig a szintén erdélyi örmény K'ristop'or Dragoman, Minas Daniełean és Czuros József volt. Lásd APF CU, Vol. 4. Fol. 345., Fol. 371., Fol. 487., Fol. 512., Fol. 514., Fol. 557., Fol. 559., Fol. 625., Fol. 627., Fol. 688., Fol. 873–875., Fol. 928., Fol. 1049.; APF CU, Vol. 5. Fol. 51–52., Fol. 137–138., Fol. 161–162., Fol. 202–204., Fol. 244–246.; Fol. 354., Fol. 361., Fol. 477., Fol. 479., 480., Fol. 493., Fol. 495., 496.

tózkodó és frissen katolizált Yovhannēs Semiramkertac'i érsek, Konstantinápoly örmény pátriárkája.[136] Ugyanis tulajdonképpeni felettese, Moldva (akkor Erdélyben tartózkodó) püspöke, Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök eretnek hitű. A Szentszék ezt a kérést azonban nem hagyta jóvá, mégpedig azzal az indoklással, hogy Yovhannēs Semiramkertac'i nem volt őszintén unitus katolikus, hitvallása ellenére továbbra is eretnek és schismatikus szokásoknak hódolt.[137] Így a Szentszéken nem nézték volna jó szemmel, hogy egy unitus növendéket egy ilyen „bizonytalan, ingadozó hitű" örmény főpap szenteljen fel. A Propaganda Fide gyanakvása nem volt alaptalan, mert Yovhannēs érsek visszavonta a hitvallását, majd azt követően Anatóliába távozott, ahol elfoglalta Ałt'amar érsekségét, és önkényesen minden örmény katholikoszának neveztette magát. Ezzel komoly összetűzésbe került a legális, Ējmiacinban székelő örmény egyházfővel.[138]

Oxendiót végül egy Johannes Bogdanski nevű lengyelországi, illetve egy Stefano Mardiros nevű, anyaországi születésű örmény növendékkel együtt latin rítus szerint szentelték pappá. A szertartást pedig maga az akkor címzetes seleuciai érseki titulust viselő Edoardo (Odoardo) Cybo, a Propaganda Fide titkára vezette 1681. augusztus 9-én.[139]

Oxendiót tehát 1681-ben pappá szentelték, és még ugyanebben az évben Rómából Lembergbe ment, ahol folytatta tanulmányait, majd itt megszerezte a teológiai doktorátust (*vardapetut'iwn*).[140] Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda Fide alkalmazásában állt.[141] Nersesowicz többször is említett, 1683 szeptemberében írott levele már az Örök Városban találta, ahonnan a következő évben a püspök kérésére a Szentszék az ottani örmények körében végzendő hittérítői munkára Erdélybe rendelte.[142]

A székelyföldi küldetést megelőzően azonban Oxendiónak előbb Varsóba, majd Lembergbe kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Pallavicini varsói nunciussal és Nersesowicz püspökkel. Oxendio 1685. augusz-

136 Oxendio továbbá végzős növendékként 1681-ben arra kért engedélyt és felhatalmazást a Szentszéktől, hogy latin, ne pedig örmény szertartás szerint misézhessen. APF SOCG, Vol. 490. Fol. 110.; APF LDSC, Vol. 70. Fol. 54.; Ezt a kérést immár felszentelt papként Oxendio Virziresco 1685. május 7-én újfent megismételte. APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 81.; APF SOCG, Vol. 492. Fol. 313.; APF SOCG, Vol. 497. Fol. 335.; Lásd Galla, 2010. 139. 141

137 APF Acta SC, Vol. 51. Fol. 3–4., Fol. 154., Fol. 232., Fol. 255.; APF SOCG, Vol. 493. Fol. 30–31.; APF LDSC, Vol. 70. Fol. 2., Fol. 42., Fol. 44., Fol. 54.

138 Lásd APF LDSC, Vol. 70. Fol. 66–67., Fol. 70., Fol. 71.

139 APF Acta SC, Vol. 51. Fol. 232., Fol. 255.; APF SOCG, Vol. 493. Fol. 376–378.; Homályosak az ismereteink arról is, vajon a Collegio Urbanóban a görögön kívül létezett-e az örmény kispapok mellett működő, úgynevezett felszentelési püspök (*vescovo ordinante armeno*). A szentszéki dokumentumok ennek létezését 1687-tel bezárólag nem erősítik meg. A Collegio Urbano iratainak tüzetes átvizsgálása során kiderült, hogy a 17. század végéig az ott tanuló örmény növendékeket latin rítus szerint szentelték pappá. Az viszont ismert, hogy Deodatus Nersesowicz, korábbi lembergi érseki koadjutor, a felszentelési feladatokat a Collegio Urbanóban címzetes traianopolisi püspökként ellátta. Tevékenységéről lásd APF Acta SC, Vol. 90. Fol. 54.; APF SOCG, Vol. 531. Fol. 298., Fol. 305., Fol. 308.; APF LDSC, Vol. 76 Fol. 90.; APF LDSC, Vol. 82. Fol. 5.; APF LDSC, Vol. 85. Fol. 61.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 680., Fol. 685.; Lásd Ališan, 1896a. 129–130.; Petrowicz, 1988. 44. 49–51.

140 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 457.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.

141 Petrowicz, 1988. 86.

142 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 419.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.

tus 9-én érkezett meg, ahol maga Pallavicini nuncius hallgatta ki.[143] A vele történt „stratégiai" egyeztetést követően Oxendio szeptember végén indult el Erdélybe, ahol október végén megkezdte misszióját a Gyergyói-medencében.[144] Hunanean érsek 1686. október 1-jén kelt levele nem részletezi Oxendio tevékenységét.[145] Ám erről mégis pontos információkkal rendelkezünk. Oxendio 1686. októberi keltezésű (pontos nap és hely megnevezése nélküli), a Propaganda Fidéhez eljuttatott hosszas jelentésében ugyanis beszámolt 1685 októbere és 1686 októbere között végzett misszionáriusi munkájáról.[146]

Oxendio a jelentésben felvázolta az Erdélyi Fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Őmaga az 1672. esztendőt adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem behívta az örményeket Moldvából. Ismert azonban, hogy a menekültek egy jelentős csoportja abban az évben nem Moldvából, hanem Podóliából érkezett Erdélybe. Oxendio a Propaganda Fidének előadta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet volt az uralkodó. Ugyanakkor utalt arra, hogy bár maga a fejedelem is gyakorló református, a fejedelemség területén viszonylagosan békés a különböző felekezetek együttélése. Így szép számban találhatók a fejedelemségben lutheránus (evangélikus) szászok és ortodox románok is. Szerinte a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Háromszéken, Csíkban és Gyergyóban telepedtek le.[147] Ezzel kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll, akiknek mintegy negyven plébániájuk volt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikusoknak kevés papjuk van és nincs főpásztoruk. S ha van is, annak a székhelye nem Erdélyben, hanem messze a Magyar Királyság területén, Esztergomban van.[148]

---

143 Erről Oxendio számolt be külön levélben a Propaganda Fidének. Érdekesség, hogy ez az első olyan Propaganda Fide-dokumentum, melyet maga az unitus örmény pap saját kézírásával jegyzett. *„Sono arrivato con la gratia di Dio sano e salvo a Varsavia all' 4 d'agosto 1685."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 417.

144 ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.; *„Ōgsēntios Vrcrēsgul vardapetn i Hṛomay, ur usaw zgitut'iwn, gay i Čurčov Mačaṛac' ew sksani zułłap'arut'iwn i mēǰ azgin iwroy yaṛaǰ arkanel.* [Oxendio Virziresco vardapet Rómából – ahol teológiai tanulmányait végezte – a magyarországi (azaz az erdélyi) Gyergyószentmiklósra érkezik, és elkezdi népét a katolikus hitre áttériteni.]" Ṛošk'ay, 1964. 185.; *„Ōgsēnt vardapetn mer i Hṛomay ekn i čōrčōv.* [Oxendio vardapetünk Rómából Gyergyószentmiklósra érkezett.]" Ṛošk'ay, 1964. 186.

145 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 462.; Lásd Nagy, 2006b. 1019.

146 Az olasz nyelven írt jelentés, melynek Oxendio Virziresco a *Relatione della missione, degl'Armeni, che trovano in Siculia fatta per mezzo chi me sottoscritto* címet adta, teljes terjedelmében mind a mai napig kiadatlan, és sajnos nagyon rossz állapotban maradt fenn. Lásd APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468–469.; Hunanean 1686. október 1-jén írt levelében Oxendio egy rövid beszámolójára is hivatkozik, de ennek nyomaira a Propaganda Fide történeti levéltárában nem bukkantunk. APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 462.

147 *„Hor' quel tal ramo della Nostra Natione [Armena] dal 1672, sradicò totalmente da quel luogo, e si transferì con i suoi sacerdoti e [il] Vescovo, detto Minas Vartabied, in una provincia [della] Transilvania, nominata Siculia, la quale si divide in tre sue parti, Haromseg, Cyk e Giurgovia, o Giurgio."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

148 Oxendio itt az esztergomi érsekre, Széchényi Györgyre gondolt. 1685-ben egyébiránt változás történt az érseki szék betöltésében, mivel a jelzett év január 14-én meghalt Szelepcsényi György (1595–1685) bíboros, esztergomi érsek, Széchényit pedig 1685. március 21-én nevezték ki. Lásd APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.; HC, 1952. 164. 364.

Oxendio azt is jelezte, hogy az erdélyi katolikusoknak igen hátrányos a helyzetük. De azonnal hozzáfűzte, hogy Máramarosban állomásozik Federico Veterani (1650–1695) gróf császári generális, aki a római katolikusok védnöke. Őt titkon fel is kereste, hogy tárgyalásokat folytasson le vele missziójáról. Oxendio szerint a mélyen hívő katolikus Veterani akkor csak erkölcsileg tudta támogatni tevékenységét.[149] Ennek folytán a székelyföldi örmények áttérítése mellett a katolikus magyarok (székelyek) lelki gondozásával is foglalkoznia kellett.[150]

Oxendio külön kitért arra is, hogy örmény „fivérei és nővérei" eretnekek, és nagyon ellenségesen viszonyultak személyéhez.[151]

Oxendio tehát missziós tevékenységével kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Sőt állítása szerint őt az erdélyi örmények részéről gyalázkodás, utálat és makacs ellenállás fogadta, és igehirdetését a helyi örmények botrányos viselkedésükkel rendszeresen megzavarták.[152]

Az örmények Oxendio iránt érzett ellenszenvében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a helyi örmény apostoli klérusnak eleven emléke volt a Nikol Torosowicz-féle botrányos unióról, ami miatt az ottani örmény lakosságot tudatosan a Rómával való egyesülés lehetősége ellen hangolta.

Jelentésében Oxendio kitért arra is, hogy misszióját viszont a helyi magyar katolikus klérus és lakosság támogatta.[153] Oxendio a székely-magyar papok segítségével, Gyergyószentmiklóson engedélyt kapott arra, hogy az ottani római katolikus plébániatemplomban misézhessen. Tudomást szerzett arról, hogy az örményeknek két fatemplomuk és egy kápolnájuk volt Székelyföldön: az egyik fatemplom és a kápolna Gyergyószentmiklóson, míg a másik fatemplom Csíkszépvízen, ahol az örmények eretnek módon végezték liturgiájukat.[154]

Oxendio a konfliktust az örményekkel ráadásul azzal is elmélyítette, hogy le akarta foglaltatni a helyi örmény fatemplomokat. Továbbá meg akarta tiltani, hogy az örmény apostoli szertartású papok liturgiákat (*surb patarag*) tartsanak, temessenek, eskessenek, illetve kereszteljenek.[155]

Ezért az örmények – Oxendio szerint – az erdélyi fejedelemhez fordultak jogorvoslatért. Veterani generálishoz fűződő kapcsolata pedig majdnem a vesztét okozta. Elfogták ugyanis a tábornok, valamint Nersesowicz hozzá írott leveleit. Veterani generális azt kérte, hogy a misszionárius informálja Erdély politikai viszonyairól, valamint a törökök erdélyi hadmozdulatairól. Nersesowicz pedig arról szeretett volna információkat kapni, hogyan áll az eretnekek között végzett hittérítői tevékenysége. Emiatt az örmények, főleg azok, akik nem helyeselték Oxendio missziós munkáját és térítéseit, bevádolták a fejedelemnél kémkedéssel.[156] Hogy mi lett a feljelentés következménye, arról Oxendio hallgat.

---

149 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137.; Bethlen, 1860. 17.
150 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.
151 Uo.
152 Uo. Fol. 465., Fol. 468.
153 Uo. Fol. 469.
154 Uo. Fol. 468.
155 Uo.
156 *„Signore Conte Veterani, che siamo in Marmarussio con un gran numero dell'essercito imperiale, del quale io venivo sollecito a'darle parte secretamente del tutto che io vedersi, sentirsi o farsi in Transilvania, o in*

Megemlítette viszont azokat az örményeket, akiket nem lehetett szabályosan, az ő értelmezésében katolikus szertartás szerint eltemetni. Ugyanis őseik „eretnek" hite szerint élték le földi életüket, és Oxendio nem engedélyezte az eltemetésüket.[157] Emiatt az örmény klérus gyűlölte az unitus Oxendiót, és elmondása szerint őt két ízben tettleg is bántalmazták, sőt meg akarták ölni.[158] Oxendiónak mint neofita papnak a maga szemszögéből igaza lehetett, ugyanis véleménye szerint csak az ő katolikus hitével lehetett kihozni örmény testvéreit az „eretnekség" sötétségéből.

Mindenesetre Oxendio igen feszült légkörben volt kénytelen folytatni „apostoli" küldetését az erdélyi örmények katolizálásában. A misszionárius a Propaganda Fidének küldött jelentésében kis túlzással beszámolt arról, hogy római katolikus meggyőződésének megfelelően igyekezett „eretnek" nemzettársait jó útra téríteni.[159] Elmondta továbbá, hogy mindennap, vesperás után imádkozott a Szűzanyához az örmények megtérése végett, és hetente egyszer elmondta a rózsafüzérimát. Hetente két-három alkalommal magyarázta az örményeknek a római katekizmust, és minden vasárnap prédikált. Gyergyószentmiklóson az általa alapított, úgynevezett vasárnapi iskolában tanította az ottani örmények gyermekeit a katolikus hitre és életre.[160]

Mint említettük, Oxendio hitbuzgósága kezdetben nem hatotta meg az örményeket. Ráadásul Minas püspök és hívei nem szívesen fogadták el személyét, mivel úgy ítélték meg, hogy egy „latin" eretnek pap a püspök helyét akarja bitorolni. Azzal is megvádolták, hogy katolicizmusával Oxendio viszályt kelt, és nem egységet teremt az erdélyi örmények körében. Az ellene irányuló kezdeti gyűlölet dacára 1686 nyarán Oxendio helyzete kezdett megváltozni. Ebben komoly fordulatot jelentett, hogy Besztercén élő családja és rokonsága áttért a római katolikus hitre.[161] Ez azért volt fontos mozzanat, mert Oxendio fivérei: Step'anos (István) és Łukas (Lukács) katolizálásuk előtt már befolyásos kereskedők voltak. Ez komoly segítséget jelentett az egyedül térítő unitus papnak.[162] Oxendio szólt ar-

---

Turchia intorno al quale, et altre inviatemi dal Monsignore Deodato Vescovo di Traianopoli et Amministratore dell'Arcievescovado [Armeno] di Leopoli, il quale m'animava a voler fortemente supportare tutti gli incontri aversi in questa missione. Hor quini mi trovai troppo imbrogliato, percio dovetti un pocco remissio agere cum illis per qualche tempo, sino a tanto che rihebbi le lettere dalle loro mani, le quali rihavuto di nuovo mi affaticai di restituire qualche chiche nel stabo, che defecivo quisvi, e facendo le reconciliarsi." APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

157 Uo. Fol. 469.

158 Oxendio jelentésében kitért arra is, hogy maga Minas püspök is hevesen ellenállt missziójának, és meg akarta követeztni őt. APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.; Bárány, 1888a. 67–68.

159 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

160 Az iskola saját gyergyószentmiklósi házában működött. APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

161 Uo.

162 A budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi Gyűjteményében található, az erdélyi örményekről szóló és 1693-ból származó *Fidelis relatio* című kútfő megemlíti, hogy Oxendio apja, Luca Virziresco (1614–1661) nem pusztán kereskedő, hanem Botoşani város örmény bírája is volt. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.; Száva Tibor szerint Oxendio családja nem a Virziresco (*Vrzarean, Varzarean*), hanem a Step'anean nevet viselte. Szerinte a Virziresco (*Verzirescul*) csak egy román ragadványnév volt. Tőlük származott később a csíkszépvízi István–Stechnó család is. Ez véleményünk szerint kétséges, hiszen a Virzirescók (később magyarosított nevükön a Verzárok) Besztercén, Görgényszentimrén, majd 1712 után Szamosújváron éltek. Száva, 2003. 130.

ról is, hogy fivérein kívül megtérítette édesanyját, továbbá családjaikkal együtt másik két húgát és két kisebbik fivérét. Ezenkívül még huszonhét haldokló erdélyi örményt térített át a római katolikus hitre. Az általa létrehozott vasárnapi iskola eredményeként még további huszonöt gyermek lett római katolikus.[163] Ez jelentős mértékben megkönnyítette a többi örmény család katolikus hitre térését, Besztercén és a környező falvakban Oxendio mellett ők szintén a katolikus vallásra való áttérésért kezdtek „kampányolni".[164]

Oxendio családja segítségével tárgyalt Minas püspökkel, és meggyőzte őt, hogy jöjjön el vele Lembergbe, ahol az esetleges unióról tárgyalásokat folytathat Hunanean érsekkel és Pallavicini varsói apostoli nunciussal.[165] Minasnak határozott álláspontja volt ugyan a katolicizmusról, de nem zárkózott el a tárgyalásoktól. Oxendio viszont rendkívül kitartóan igyekezett megkörnyékezni Minast az unió ügyében.[166] Oxendio felismerte, hogy Minast valóban meg lehet téríteni, mert a püspöknek – legalábbis Oxendio feltételezései szerint – a saját erdélyi örmény papságával is feszült volt a viszonya.[167] Oxendio azért is akarta Minast Lembergbe vinni, nehogy háta mögötti ellenakciókkal a püspök tönkretegye az „Úr szőlőskertjében" megkezdett munkáját. Nagyon bízott abban, hogy képes lesz áttériteni a püspököt. Ebben látta a missziók fő sikerét.[168] Az erdélyi örmények többsége, különösen a helyi örmény klérus – pontosabban Minas püspök közvetlen hívei – azonban továbbra is keményen szembehelyezkedett vele, sőt kifejezetten tiltakozott az unió gondolata ellen.

A jelentés végén Oxendio sürgette a Propaganda Fidét, hogy nyújtson számára segítséget. Egyrészt anyagi támogatást, mert nem tudta fedezni megélhetési költségeit, másrészt misekönyveket.

Fontos információt jelent, hogy Oxendio milyen misekönyvet használhatott. Azaz latin nyelvűt, vagy esetleg a latinból fordított örményt?

Az unitus örmény papról azt derítette ki a kutatás, hogy a latin nyelvű misekönyvet használta és a szentségeket a *Sacramentarium Romanum* szerint szolgáltatta ki. Sőt Opizio Pallavicini varsói nunciustól és Cybo titkártól fennmaradt egy-egy levél 1687-ből, amelyekben azt kérik a Szentszéktől, hogy a pénzbeli segélyen kívül mielőbb juttassanak el Erdélybe Oxendióhoz latin nyelvű misekönyveket, mert ezekben az akkor még egyszerű misszionárius-pap Oxendio nagyon nagy hiányt szenved.[169]

A latin nyelvű misekönyvet lefordították örmény nyelvre, melynek első kiadása ismereteink szerint 1632-ben látott napvilágot a Propaganda Fide Polyglotta nyomdájában. Ennek a misekönyvnek a lefordításában a 17. század elején át-

163 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.
164 Uo.
165 Uo.
166 Uo.
167 Uo. Fol. 468.
168 Uo.
169 APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 81., Fol. 114.; APF SOCG, Vol. 497. Fol. 335., Fol. 338.; Lásd Galla, 2010. 142.; Oxendio 1686. évi hosszas jelentésének végén már kiemelte, hogy missziója sikeres teljesítéséhez a pénzsegélyen kívül égetően szüksége van latin nyelvű misekönyvekre is. Lásd APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.

tért örmény szerzetes, Zaccaria Agam (*Zak'ariay Ałameanc'*) szerzett érdemeket. Az Agam-féle fordításnak a 17. században több kiadása is megjelent. 1688-ban jelent meg az Agam-féle fordítás azon kiadása a velencei Giacomo Moretti nyomdájában, amelyre 1690-ben a theatinus Francesco Bonesana (prefektus 1678–1691), a lembergi Örmény Kollégium prefektusa is felhívta Oxendio figyelmét. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ez a kötet Oxendio tevékenysége idején eljutott volna Erdélybe.[170]

Oxendio kérte továbbá olyan misszionáriusok küldését, akik ki tudnák venni részüket az örmények körében végzendő térítésekből. Ezenfelül Oxendio felhatalmazásért folyamodott arra, hogy „eretnek" örmény könyveket olvashasson. Ezt, állítása szerint azért tenné, hogy minél felkészültebb legyen az örmény papokkal folytatandó hitvitákra. A misszionárius úgy vélte: a jövőbeni unió sikerének záloga, hogy a Szentszék nevezzen ki unitus püspököt az erdélyi örmények élére.[171] Ezzel kapcsolatban nem zárható ki, hogy Oxendio magára gondolt, és be akarta biztosítani magát, ha Minas nem lenne hajlandó elfogadni az uniót.

Oxendio 1686–1687-ben, a Minasszal folytatott lembergi tárgyalások között jelentést küldött Hunaneannak addig elvégzett missziós tevékenységéről. Hunanean érsek valószínűleg ekkor olvasta el Oxendio részletes beszámolóját 1685–1686 közötti küldetéséről. Oxendio jelezte, hogy folytatni kívánja a térítéseket, de ehhez konkrét segítséget kért: nevezetesen pénzt, misszionáriusokat, valamint latin misekönyveket, mert úgy látta, hogy Székelyföldön az örmények az eretnek örmény nyelvű, nem katolikus misekönyveket használják.[172] Jelentése végén pedig annak a félelmének adott hangot, hogy értesülései szerint az ējmiacini katholikosz külön „eretnek" püspököt szentelt fel, és az erdélyi örmények közé kívánta küldeni a lengyelországi születésű Theodor Wartanowiczot.[173]

---

170 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 70., Fol. 82–83., Fol. 219., Fol. 221.; Stefano Stefanowicz Roszka hymeriai címzetes püspököt, érseki koadjutort 1729–1733 között apostoli vizitátorként Johannes (Yovhannēs) Tobias Augusztinowicz (1664–1751) lembergi unitus örmény érsek a Szentszék áldásával Erdélybe küldte, és ekkor hozta magával az általa latinból fordított örmény nyelvű kéziratos misekönyvet. Roszka ezt kimondottan az erdélyi örmények számára állította össze. A Roszka-féle fordítás vélhetően alapul vette az Ałameanc'-féle fordítást is. A vizitátor tulajdonképpen azt szerette volna elérni, hogy az erdélyi örmények ezt a misekönyvet használhassák a latin nyelvű helyett, azonban emiatt konfliktusba került Sorger György (1688–1741) erdélyi római katolikus megyés püspökkel, aki egyenesen megtiltotta e misekönyv használatát. Ezt a kéziratot végül Roszka itáliai kapcsolatain keresztül eljuttatta Velencébe. Fordítását 1732-ben a mechitaristák adták ki, és néhány évvel később ez a könyv a mechitaristák erzsébetvárosi (ebesfalvi) és péterváradi tevékenységével került Erdélybe. APF SC, FA. Vol. 9. Fol. 250–252., Fol. 474–475., Fol. 595–598., Fol. 601., Fol. 604.; Lásd Kovács, 2007. 40–41.

171 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.

172 Oxendio missziója ügyében Cybo titkár is infomációkat kért Pallavicini nunciustól is: APF LDSC, Vol. 76. Fol. 33–34.

173 *„Che questo Vescovo Minas, vedendosi cosi mei mal trattato da una parte, e dall'altra essendo vecchio, mandò nel mese di giugno un sacerdote per chiamar da Ezmiazin un altro Vescovo Polacco Armeno Th[eod]oros Vartanovicz. Onde sarebbe meglio, che un Vescovo Cattolico [sil] preoccupasse di quella diocesi che adesso [ha] il tempo; io resistero a quel Vartanowicz heretichissimo, in sino a tanto che havero la rispossa dalla Sacra Congregazione."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.; Az örményeknek a katolikus hitre történő áttérésével bővebben foglalkozik egy örmény nyelvű forrás, amely tizenhét pontban

Hunanean viszont felhívta a figyelmet arra, hogy Wartanowicznak mint püspöknek az örmény katholikosz által Moldvába, illetve Erdélybe küldése komoly veszélyt rejt magában, mivel az Oxendio által megkezdett misszió, valamint az áttérések megrekedhetnek.[174] Az érsek Oxendiót tartotta egyes-egyedül alkalmas személynek, hogy keresztülvigye az Erdélyben megtelepedett örmények unióját. Ezért azt a kívánságát fogalmazta meg a Propaganda Fidének, hogy a lehető leggyorsabban nevezzék ki Oxendiót az erdélyi örmények közé küldendő apostoli adminisztrátornak vagy vikáriusnak. Tegyék ezt annak érdekében, hogy hatékonyabban és nagyobb hatáskörrel folytathassa tevékenységét a fejedelemség területén.[175] Hunanean említést tett a Lembergben már megbuktatott Johannes Bernatowicz püspökről is, aki értesülései szerint az erdélyi örmények püspöke kívánt lenni. Az érsek továbbá azokról a híresztelésekről is szólt, melyek szerint Erdélyben egyszerű papok eretnek szertartásokat folytatnak, ráadásul egyes liturgiákat az jellemez, hogy csak püspökök koncelebrálhatják.[176] Hunanean levele végén ismételten kiemelte: szerfelett fontos, hogy minél gyorsabban létrejöjjön az erdélyi örmények uniója, mert a már áttért örmények meginoghatnak katolikus hitükben. Ezért minél előbb küldjenek közéjük unitus főpapot.[177]

---

foglalta össze, hogy hogyan és milyen szempontok szerint kezdtek áttérni az apostoli hitvallásról az örmények Erdélyben. A kézirat egyértelműen Oxendiónak volt tulajdonítható. A dokumentum főbb tárgyai az alábbiak: az áttérés, a római katolikus hagyományok szerint szertartások, a római pápa primátusának elfogadása, valamint az ünnepnapok, a kalendárium és a böjti szokások latin rítusú megtartása. Lásd APF SC, Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 488.; Latin fordításáról lásd APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 490.

174 *„Et populus inter se de successore altercatur, unde Illustrissima Vestra id quoque proponat ut quam primum successorem illius Episcopati provideant (quia uti auditur ille Theodorus Vartanowicz Episcopus, qui Roma fugerat, venturis est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici fieret causa) praeoccupando locum opportune."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; Lásd Petrowicz, 1988. 79.; Minas rezidens püspök volt (örményül: *dran episkopos*), akinek semmilyen körülmények között nem volt szabad hosszú időre elhagynia a székhelyét. Mivel a hadjáratok, a pogromok, illetve a járványok miatt menekülni kényszerült Moldvából, és nem tett erről jelentést az egyházfőnek, Minast megfosztották moldvai püspöki hivatalától (de nem a püspöki címtől), mert az örmény kánonjog szerint több mint egy éven túl távol tartózkodott székhelyétől. Helyére a katholikosz Anat'olios Ṛusot' püspököt nevezte ki, aki viszont a háborús helyzet miatt csak jóval később tudott Suçeavában megtelepedni. MA, Ms. No. 9800.

175 *„Quoad meam opinionem aptiorem Domino Auxentio [Virziresco] non video, qui fuit Alumnus Collegii de Propaganda Fide cuius zelum Catholicae Fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes licet sint et in gremio Nostrae Ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem, Vicarium aut Administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; Továbbá lásd: APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469., Fol. 498.; Lásd Petrowicz, 1988. 79., 86.

176 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.

177 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; Egy másik levelében Hunanean dicsérte Oxendiót az elmúlt két esztendőben végzett áldozatos munkájáért és a római katolikus hit terjesztéséért. De mivel nincs semmilyen titulusa, kérte a Propaganda Fidét, újból hagyják jóvá Oxendio kinevezését az erdélyi örmények adminisztrátorává. Jelen helyzetben ugyanis nála alkalmasabb, a helyi viszonyokat jól ismerő személy nincs. A kinevezést néhány napon belül jóvá is hagyták. *„Dominus Auxentius [Virzirescus] Alumnus Collegii Propaganda Fide etiam Moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro Ecclesia. Dei sufferens egregie et laudabiliter se gerit. Sed quia nullum habet ibi titulum ideo magnas persecutiones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbatur Eminentissimis Vestris (uti video illum officio dignum). Ut saltem habeat pro nunc Vicariatum aut*

MINAS PÜSPÖK ÁLLÍTÓLAGOS KATOLIKUS HITVALLÁSA

Az erdélyi örménység katolizációjának egyik legvitatottabb és egyben legmisztikusabb kérdése Minas püspök 1686. évi katolikus hitvallása, melyet az eleddig rendelkezésre álló információk elégtelensége miatt határozottan a vallási egyesüléssel azonosítottak. Minas püspök életéről jelen pillanatban igen csekély forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére. Csak arról van információnk, hogy a püspök 1610 körül született a mai Törökország területén található Tokat (*T'oxat'*) tartományban. Teológiai tanulmányait az 1630-as évek elején fejezhette be az ējmiacini papneveldében. Nem sokkal később elnyerte a doktorátusi címet is. Felszentelése után az örmény katholikoszi udvarban szolgált, és 1649-ben nevezte ki őt I. Fülöp (*P'ilipos Ałbakec'i*) örmény katholikosz Moldva püspökének. A nevezett püspökség egyházi joghatóság szempontjából Lemberg örmény apostoli érseksége alá tartozott.[178]

Minas püspök kinevezése, felszentelése, illetve pontifikátusa szinte egybeesett Torosowicz érsek máig is vitatott uniójával. A moldvai örmény apostoli püspökség ekkor ugyanis Torosowicz unióellenes politikájának volt az egyik fellegvára, és maga Minas püspök is heves ellenzője volt a Rómával történő egyesülésnek.[179]

A püspök 1668-ban hagyta el székhelyét számos követőjével, mert részt vett Moldvában a Gheorghe Duca (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) fejedelem ellen irányuló sikertelen lázadásban. Így híveivel Erdélyben volt kénytelen meghúzni magát. Nincs ugyanakkor pontos információnk arról, hogy ekkor konkrétan hány örmény család hagyhatta el a moldvai fejedelemséget. Csak azt feltételezhetjük, hogy Erdélyben az örmények átmenetileg szándékoztak tartózkodni: pontosabban csak addig, amíg a Moldvai Fejedelemség területén a politikai helyzet konszolidálódik.[180]

Tudomásunk van arról, hogy Gheorghe Duca fejedelem végleges bukása után számos örmény család települt vissza az 1680-as évek elején Moldvába.[181] Sőt az akkor már idős Minastól fennmaradt egy levéltöredék, amelyben leírta,

---

Administrationem illius Episcopati, antequem Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsemet Dominum Auxentium [Virzirescum] vel aliquem e gremio Nostrae Ecclesiae." APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 498.; Oxendio 1688-ban írt jelentésében Minast mint eretnek püspököt emliti meg. Ez egyértelműen ellentmond azoknak a dokumentumoknak, amelyek a püspök hitvallásáról informálnak. Lásd APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 13.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.

178 Ališan, 1896a. 125–126.; Nistor, 1912. 55–57., 109.

179 APF SC, FA. Vol. 1. Fol. 525–526., Fol. 602–610.; MA, Ms. No. 5350.

180 A *Fidelis relatio* című dokumentum szerint Minas püspök betelepülését követően hagyta el Moldvát, amikor is a kozákok kirabolták a püspöki rezidenciát, és Gyergyóban telepedett le. *„Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona episcopalia conservanda non deferens, manebat in residentia sua pens sociaviam (quae residentia nuncii nunc ad modum fortaliiti munita, Poloni militive actu receptaculum est) inde tamen a Kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio."* ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; Lásd Bžškeanc', 1830. 338.; Abrahamyan, 1964. 352.; K'olanjian, 359–361.; Vörös, 1983. 130.

181 MA, Ms. No. 9800.; Dašean, 1895. 116.; Éble, 1915. 13.

hogy mielőbb szeretne visszatérni a korábbi székhelyére.[182] Az örmény püspök kívánságának volt valós alapja. Hiszen az akkori örmény egyházfő, IV. Jakab (*Yakob Ĵułayec'i*) katholikosz (1655–1680) és helyettese (*at'oṛakal, tełapah*), Eliazar Ayntapc'i érsek[183] úgy értelmezték, hogy Minas menekülésével Moldvában megüresedve hagyta az örmény püspöki széket. Ezért helyére Anat'olios Ṛusot' szerzetest nevezték ki moldvai örmény püspöknek, akinek ekkor kényszerűségből Galaţi-ban kellett tartózkodnia, mert a 16. század eleje óta az örmény püspöki székhelynek helyt adó suçeavai Szent Oxan (*Vank' Oxani Srboyn*)-monostort – erősség gyanánt – a lengyel csapatok megszállás alatt tartották.[184] Ráadásul Minas püspök menekülése a Moldvai Fejedelemségben maradt örmény közösségeken belül is további feszültségeket hordozott magában. Ugyanis a Moldvában maradt örmények a katholikosz tiltakozása ellenére egy bizonyos Sahak nevű szerzetest (*abełay*) és vardapetet választottak meg püspöküknek az elmenekült Minas helyére.

A püspök Erdélybe történt menekülése ugyanakkor a Szentszék figyelmét is felkeltette: 1669-ben a lembergi örmény unitus Johannes Kieremowiczot (1631–1677) nevezték ki címzetes püspöknek a moldvai örmények élére. Kieremowicz püspök viszont mégsem jutott el Moldvába, mert nem kapta meg a Szentszéktől a szükséges felhatalmazásokat. Így Lembergben maradt, ahol élete végéig Nikol Torosowicz érsekkel perlekedett. 1677-ben bekövetkezett halála után posztját azonban nem töltötték be.[185]

Az eddig általunk is jól ismert történeti hagyomány szerint Minas püspök az 1686. év végén – Oxendio missziós háttérmunkájának köszönhetően – Lembergbe távozott, majd tárgyalásokat folytatott az unióról.[186] A püspök 1686-ban, az egész erdélyi örmény közösség nevében letette a római katolikus hitvallást Opizio Pallavicini bíboros, akkori varsói apostoli nuncius, valamint Vardan Hunanean örmény unitus érsek kezébe, és ezzel mintegy létrehozta az erdélyi örmények unióját. A katolikus hitvallás letételét követően Erdélybe készült visszatérni híveihez, de a hazafelé vezető úton – az 1686. év legvégén – az idős örmény püspök megbetegedett és elhunyt.[187]

---

182 *„Mit'ē Astuac ołormi erkri Poltanay, u xałałut'iwn tay t'agaworac', zi mi ōtarut'eamb meṛaniwk'* [Meglehet Isten kegyelme végül Bogdán (Moldva) földjére vetül, és így békesség köszön a fejedelemségre, és ezért talán nem idegenben halunk majd meg]." Ališan, 1896a. 127.

183 Később l. Eliazár néven örmény egyházfő (katholikosz) (1682–1691) lett, aki esküdt ellensége volt a katolicizmusnak, és nem tűrte az örmény területeken tevékenykedő római katolikus misszionáriusokat. Lásd Ōrmanean, 1993. 257.

184 ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; *„In Socziava parimente sono le chiese tutte abrugiate dai Tartari; questa città è parimente presidiata dai Polacchi, ma il presidio e nel Vescovado degli Armeni fuori della città."* APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 345–346.; Lásd Benda, 2003. 717.

185 Kieremowiczról lásd még: APF SOCG, Vol. 120. Fol. 322.; APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 394., Fol. 630., Fol. 631.; APF SC, FM. Vol. 1. Fol. 168–169., Fol. 233–236., Fol. 257–259., Fol. 358.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 126–127., Fol. 134–135.; APF SC, FM. Vol. 3. Fol. 3., Fol. 7.; MA, Ms. No. 5817., No. 6582.; Erről lásd: Petrowicz, 1950. 248.; Schütz, 1987. 304.; Selian, 1999. 24–31.

186 Suren K'olanjian kutatásai szerint Minas püspököt erőszakkal vitték el Erdélyből Lembergbe, és kényszerítették a katolikus hitvallás letételére. A neves kutató Minas püspökkel kapcsolatos állítását azonban egyetlen forrással sem támasztotta alá. *„Minas, chef spirituel des Arméniens (en Transylvanie), fut déporté à L'vov et forcé d'embrasser la foi catholique."* K'olanjian, 1967. 362.

187 Vörös, 1983. 136–137.; Gregorio Petrowicz szerint Minas 1687 januárjában hunyt el, de ezt a megállapítását egy dokumentummal sem igazolta. Lásd Petrowicz, 1988. 78.

A katolikus hitvallással és az unióval kapcsolatban felmerült az a kérdés, honnan és kitől származik valójában ez a mind a mai napig élő történeti hagyomány.

Minas katolikus hitvallásának letételéről először Rudolf Bzensky morva jezsuita páter leírásából értesülünk. Nagy becsben tartott munkája mai napig az ELTE Egyetemi Könyvtárának Hevenesi Gyűjteményében lelhető fel. Bzensky az 1690-es évek eleje óta tartózkodott Erdélyben, és jó viszonyt ápolt az ottani katolikus papságon kívül jezsuita rendtársaival – többek között a történetíró Hevenesi Gáborral –, valamint az akkor már püspökké kinevezett Oxendio Virzirescóval.

A morva jezsuita páter Hevenesi Gábor számára 1694-ben állította össze a korabeli Erdély felekezeti viszonyait bemutató *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című írását. Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.[188] A dokumentumban meglehetősen pontos és az örmény egyháztörténetre hitelt érdemlő információkat közölt. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy Bzensky az örmények ügyében is jól tájékozott volt, és a róluk szóló értesüléseit csakis egy unitus örmény egyházi embertől szerezhette. Nem fér kétség hozzá – ahogy azt Molnár Antal legutóbbi kutatásai is egyértelműen tisztázták –, hogy a kapott információk kizárólag Oxendiótól származhattak.[189]

Bzensky leírása szerint Minas Oxendio hatására megtagadta örmény keleti hitét, és vele Lembergbe távozott, hogy Pallavicini nuncius kezébe letegye a katolikus hitvallást. A ceremónián részt vett Hunanean unitus érsek is. Ezt követően Minas Oxendióval együtt visszatért Erdélybe, ám útközben az idős püspök elhunyt.[190]

A morva jezsuita páter Minas katolikus hitvallásáról szóló leírását első pillantásra megerősíti a közelmúltban feltárt, egy ismeretlen szerző tollából 1693-ban készült *Fidelis relatio* című jelentés is.[191] A forrásban az erdélyi örmé-

188 Bzensky az örményekről szóló alfejezetnek latinul a *De adventu Armenorum et conversione ad fidem Catholicam* címet adta.

189 Bzensky történetírói munkásságáról lásd: Molnár, 2001. 67–78.; Molnár, 2007. 26.; Molnár, 2009. 227.

190 ELTE EKK, CH. Vol. 16. 32.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); Rudolf Bzensky 1701-ben írott *Relatio de Ecclesia Transylvania* című munkájában is beszámolt Minas püspök hitvallásáról. *„Ab praesentia Oxendii Virziresky Aladiensis Armenorum Episcopi cuius dioecesani e Moldavia transierant in Transylvaniam, et cum antecessore Episcopo Minas, eiuratis haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae suscepti, stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt."* ELTE EKK, CH. Vol. 29. 346.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 11. 112.; Minas állitólagos katolikus hitvallásán feltételezhetően jelen voltak a lembergi Örmény Kollégium akkori vezetői is: nevezetesen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi theatinus szerzetesek. Jelenlétüket azonban a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Minas katolikus hitvallásán történt részvételükről csupán Lukácsy Kristóf számolt be. Lásd Lukácsy, 1859. 68.

191 A *Fidelis relatio* című dokumentumot pontosan 1693. november 10-én, Kolozsváron állították össze vagy írták meg (nagy valószinűséggel a Gubernium kérésére). Ugyan nem nyert bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy Bzensky páter a *Fidelis relatio* című dokumentum egyes részeit is beépithette saját művébe. Ezen túlmenően feltételezhető, hogy maga Oxendio mondta tollba egy ismeretlen kolozsvári jezsuita atyának az erdélyi örmények egyházi viszonyait 1693 őszén. Nem zárható ki ugyanakkor annak a lehetősége sem, hogy maga Vizkeleti Zsigmond jezsuita, kolozsvári plébános jegyzi a *Fidelis relatio* című dokumentumot, mivel ekkor ő jezsuita superiorként tevékenykedett a városban. ARSI FA, CB. Vol. 126/III. Fol. 455.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81–84.; A *Fidelis relatio* című dokumentum kiadását lásd Nagy, 2008. 251–285.

nyek betelepüléséről, valamint felekezeti viszonyairól esik szó. Ez az irat struktúráját tekintve nagyon sok hasonlóságot mutat Bzensky munkájával, de egy lényeges különbség mégis mutatkozik. Mondanivalóját az ebesfalvi (későbbi nevén: erzsébetvárosi) örmény közösség 1692. évi alapításának körülményeire hegyezi ki. A dokumentum röviden megemlékezik Minasról is, miszerint ő Lembergben ünnepélyesen megtagadta eretnek hitét, és letette a római katolikus hitvallást Pallavicini varsói apostoli nuncius kezébe.[192] A *Fidelis relatio* anonim szerzője – Bzensky leírásához hasonlóan – az örmény egyházi ügyekben nagy tájékozottságot mutat. Egyértelműnek tűnik, hogy e dokumentum szerzője adatait szintén Oxendio püspöktől szerezhette be.

Ezeket a megállapításokat látszólag alátámaszthatja a Jezsuita Rend Római Levéltárában őrzött rövid bejegyzés is. Az Osztrák Rendtartománynak (*Provincia Austriaca*) az 1697. évre vonatkozó évkönyvében egy kisebb terjedelmű latin nyelvű összefoglalás található az erdélyi örmények egyházi helyzetéről. A dokumentumban a katolikus hitvallással kapcsolatban az áll, hogy az erdélyi örmények egyházi uniójában két püspök vállalt szerepet. Ugyan a kútfő nem nevesít, de egyértelműen kiolvasható, hogy a két püspök közül az egyik személy maga Minas, míg a másik Oxendio Virziresco volt. Ez a bejegyzés is azt sugalmazza, hogy Minas püspök tevékeny szerepet játszhatott az erdélyi örmények vallási egyesülésében. Az irat ugyanakkor Minas halála után tizenegy évvel, 1697-ben született. A forráskritikai vizsgálatok – összevetve a *Fidelis relatio* című dokumentummal és Bzensky jezsuita páter leírásaival – viszont egyértelműsítik, hogy a leírt és megadott információk között nagyon sok hasonlóság mutatkozik a már említett dokumentumokkal. Az adatközlő személyében pedig nyilvánvalóan az akkor már püspökké kinevezett Oxendiót kell keresnünk.[193]

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba is. Ennek elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy Bzensky értesüléseit szinte szó szerint átvette Ilia András jezsuita páter is az 1730-ban kiadott Erdély népeit és felekezeteit taglaló kötetében.[194] Iliától Minas püspök hitvallását adoptálta Lukácsy Kristóf szamosújvári örmény unitus plébános is, akinek 1859-ben megjelent latin nyelvű monográfiája hosszú ideig alapműnek számított az erdélyi örmény egyháztörténet kutatásában.[195] Lukácsy-

192 A *Fidelis relatio* című dokumentum Minas katolikus hitvallásáról pontosabban csak egy rövid beszúrást tett. *„Minas, (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale Pallavicinio haeresim abiurans), mortus est."* ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.

193 *„Interea viri opera e schismate Armenorum ad Unionem Ecclesiae, reducti fuere bis mille sex centi auxere numerum, bini episcopi."*: ARSI, FA. Hist. Vol. 155. Fol. 81.; Bzensky 1697-ben már három éve a brassói jezsuita missziót vezette, és szoros kapcsolatban állt Oxendio Virzirescóval. Bzensky erdélyi tartózkodásáról lásd ARSI, FA. CB. Vol. 126/II. Fol. 536., Fol. 602.

194 Ilia, 1730. 64. 72.

195 Ilia páter munkájában Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio egy bizonytalan eredetű és keletkezésű levelére hivatkozott. *„Doctor Minas Eudoxiensis (sic! T'oxat'ęc'i) Csillfidar-Oghlu (sic! Zilifdarean) cognominatus Episcopus Moldaviensis, venit mecum Leopolim et coram Cardinale Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est fidem Catholicam anno domini 1686. Aerea Armenorum 1135."* Ilia, 1730. 67.; Átveszi ezt még: Lukácsy, 1859. 68.; Idézi még továbbá: Ališan, 1896a. 127.

tól vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történelmével foglalkozott.[196] Minas katolikus hitvallásának történetét ezen túlmenően a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákba is fenntartás nélkül átvették.[197] Sőt Lukácsy Kristóftól szó szerint idézte Minas katolikus hitvallását a közelmúltban elhunyt armenista-egyháztörténész, Gregorio Petrowicz is, a lengyelországi örmény egyházról írt művében, amelyben néhány rövid és vázlatos fejezetet szentelt az erdélyi örmények egyháztörténetének.[198]

Ezek az értesülések szinte egyértelművé tették, hogy Minas püspök élete végén a római katolikus vallás híve lett, és ezt mindenki kész tényként kezelte. Ennek kapcsán mégis felvetődik az a kérdés: miért kell mégis Minas katolikus hitvallásában kétkedni?

Róma szempontjából a sokvallású Erdély a 17. században missziós célterületként volt számon tartva. A Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Propaganda Fide a 17. században komoly figyelmet szentelt az erdélyi katolikus misszióknak.

A Szentszék az erdélyi örményekkel az 1668–1672. évi betelepülésüket követően közel két évtizedig nem foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valójában Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte 1683-ban. Kérésüket azzal támasztották alá, hogy az Erdélybe menekült örmények eredetileg a lembergi örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot az unió megkötése után is fenn kívánták tartani.[199]

A Szentszék az örmény unitus érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta és olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco személyében, egy moldvai születésű, a Propaganda Fide papneveldéjében, a római Collegio Urbanóban tanult, örmény unitus misszionáriust delegált Erdélybe, az ottani missziós feladatok elvégzésére. A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények vallási egyesülését.[200]

Oxendio missziójában meghatározó volt, hogy milyen kapcsolat alakult ki a misszionárius és Minas püspök, illetve közte és az erdélyi örmény klérus között. Oxendio 1685 kora őszén kezdte meg missziós tevékenységét Erdélyben – pontosabban Gyergyószentmiklóson –, ahol igen sikeres térítéseket végzett.[201] 1686 őszén, a Propaganda Fidéhez eljuttatott hosszas jelentésében ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy az örmények Minas püspök és a klérus vezetésével Besztercén fejtettek ki különösen nagy ellenállást. Sőt Oxendiót – legalábbis beszámolója szerint – két alkalommal is meg akarták ölni a püspök felbujtására.[202] Az erdélyi

196 Bárány, 1888a. 67., 71.; Govrikean, 1894. 10., 14–17., 122–124.; Merza, 1896. 5., 9–10.; Éble, 1915. 10., 15.; Trócsányi, 1983. 173.; Gazdovits, 2006. 274–275.

197 Hodinka, 1909. 2–3.; Karácsonyi, 1929. 219–220.

198 Petrowicz, 1988. 82.; Ezt a teóriát hangoztatja újabban: Kovács, 2006. 57.

199 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 380–381.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 126–127., Fol. 134–135.

200 APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 114.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. 249.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 33.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 83.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); Lásd Rošk'ay, 1964. 185.; K'olanjian, 1967. 363.

201 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

202 Sajnos Oxendio Virziresco nevezett jelentése nagyon rossz állapotban maradt fenn. *„Allora il Vescovo [Minas] con il clero e populo et anchè i miei istessi parenti concepirono contro di me odio tale, che non solo che due volte attentarono d'ammazarmi, secretamente entre la mia habitatione, ma di più*

örmények a misszionáriusban Róma emberét látták, aki hittérítői tevékenységével csak zűrzavart keltett a közösségeken belül. Az örmény klérus mindent elkövetett, hogy Oxendiót eltávolítsa Erdélyből.[203] A papság heves unióellenessége pedig még a „rossz emlékű" Nikol Torosowicz lembergi örmény érsek uniós politikájából fakadt.

Minasról Oxendio hosszas jelentésében mint egy öreg, betegeskedő főpapról tett említést, ezenkívül abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy az erdélyi örmény klérusban nem mindenki fogadta el Minas vezető szerepét. Gyanította továbbá, hogy az erdélyi örmény egyház képviselői körében viszály volt akkor kibontakozóban. Ezért az állítólagos belső ellentétek miatt Oxendio arra törekedett, hogy megnyerje Minast az uniónak.[204] A misszionárius ugyanis tisztában volt azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, hogy át tudják-e téríteni Erdély örmény apostoli püspökét.

1686 végén Oxendio ebbéli ténykedését látszólag siker koronázta, és elkísérte a püspököt, hogy Lembergben az unióról tárgyalásokba bocsátkozzon Hunanean unitus érsekkel. Oxendio nagy reményeket fűzött ehhez a találkozóhoz és abban bízott, hogy a két főpap származása miatt könnyedén meg tud egyezni az egyesülésben.[205] A Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok csak Minas tárgyalásairól, illetve haláláról emlékeztek meg, annak konkrét eredményeiről viszont nem. A missziós intézmény iratai között nincs olyan hivatalos vagy félhivatalos irat sem, amely azt támasztaná alá, hogy Minas letette volna Lembergben a katolikus hitvallást.[206]

Minas püspök halála után, 14 évvel később a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült egy 1700 augusztusában keltezett töredékes, rossz állagú levél, amiben említés történt Minas katolikus hitvallásáról, ám a leírt körülmények és nevek zavarosnak bizonyultak. A Propaganda Fide bíborosainak címzett levél szerzője a theatinus Sebastiano Maria Accorsi, a lembergi Örmény Kollégium prefektusa volt. Az iratban a prefektus megjegyezte, hogy az Erdélybe menekült Minast egy bizonyos Izsák (*Sahak*) nevű örmény pátriárka (katholikosz) szentelte fel püspöknek, majd ezt követően a püspök Lembergbe távozott, ahol letette a katolikus hitvallást.[207] Accorsi levele mindazonáltal szorosan kötődött Oxendio

---

contribuirono gravi numero quadini a fin dell'andare al Principe [Apafi] di Transilvania, e farmi applicari o abbruggiare comspion e perturbatare del regno." APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.; Lásd Petrowicz, 1988. 86.

203 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 468.

204 Uo. 469.

205 Ugyanis Minas püspök és Hunanean érsek is Tokat tartományban születtek és nőttek fel. Lásd Petrowicz, 1988. 1.

206 Cybo titkár Pallavicini varsói apostoli nunciushoz 1687. március 22-én írott levelében Minas halálát és a püspöki szék megüresedéséből származó vitákat vetette fel problémaként, és bővebb tájékoztatást kért ez ügyben a nunciustól. Az iratban Minas katolikus hitvallásáról információ nem található. Lásd APF LDSC, Vol. 76. Fol. 90–91.; Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói (később, 1696-tól bécsi) apostoli nuncius, címzetes seleuciai érsek 1695-ben a Propaganda Fide bíborosaihoz írott levelében Oxendio missziója kapcsán megemlékezett Minas püspök lembergi tartózkodásáról. Arról viszont, hogy a püspök katolikus hitvallást tett volna le, a varsói apostoli nuncius egy szót sem szólt. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 374–375.

207 *„Morto Isaac il patriarca consecrò vescovo, in suo luogo un tal Minas, che ricovratosi in Transilvania per guerre di quel tempo in Moldavia, venne poi Leopoli in tempo dell' Eminenza Pallavicino, all'hora nunzio e*

tevékenységéhez, aki ekkor – 1700-ban –, a moldvai misszió szervezése miatt gyakran váltott vele levelet. Sőt a prefektus külön ki is tért arra, hogy az információt Oxendiótól kapta.[208] A levéllel kapcsolatban az első probléma az volt, hogy ekkor Izsák néven egyházfő Örményországban nem tevékenykedett. Bár az igaz, hogy Kilikiában tényleg vezette az ottani örmény egyházat egy ilyen nevű katholikosz, aki még 1686 elején hunyt el. Minast valójában I. Fülöp örményországi, és nem I. Izsák kilikiai katholikosz nevezte ki és szentelte fel 1649-ben. Itt nagy valószínűsséggel téves információk mosódtak össze.

Accorsi levelének tisztázásában nagy segítséget nyújt az örmény unitus misszionárius és történetíró Stefano Stefanowicz Roszka (*Step'anos Step'anosean Ṛošk'ay*) püspök kronológiája. A szerző az 1699. évre vonatkozóan beszámolt arról, hogy Minas Sargis T'oxat'ec'i (1677–1700) – akinek a neve első pillantásra azonos az Erdélybe menekült Minas [Alēk'sanean-Zilifdarean] T'oxat'ec'i püspökkel – jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka letette Konstantinápolyban a katolikus hitvallást. A pátriárka kimondta, hogy elfogadja a Filioque imádságot (örményül: *ew yOrduoyn*), valamint a Jézus Krisztus két természetéről szóló diofizita tanítást. Ez a katolikus hitvallás akkor római katolikus körökben komoly szenzációnak számított. A két örmény főpap neve és esete minden bizonnyal egybemosódhatott. Hiszen 1700-ban, Accorsi levelének megírásakor, az erdélyi Minas már tizennégy éve halott volt. Ez a Minas Sargis T'oxat'ec'i pátriárka ugyanakkor az örmény apostoli egyház nyomására nem sokkal később visszavonta a már letett katolikus hitvallást, és megválni kényszerült hivatalától. A bukott jeruzsálemi örmény pátriárka Rómába távozott, és 1737-ben bekövetkezett haláláig az Örök Városban tartózkodott.[209] Accorsi prefektus levele végered-

---

nelle di lui mani fece la professione della fede e ritornandossero al suo popolo non par strada." APF SOCG, Vol. 537. Fol. 418.; Lásd Petrowicz, 1988. 85.

208 Lásd APF Acta SC, Vol. 70. Fol. 341–346.; APF Acta SC, Vol. 71. Fol. 69–70.; APF SOCG, Vol. 537. Fol. 416–417., Fol. 419.

209 Az örmény pátriárka nevét egyébiránt összefüggésbe hozzák a Propaganda Fide iratai Oxendio moldvai missziós kísérleteivel. Minas Sargis T'oxat'ec'i jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka Konstantinápolyban letett katolikus hitvallásáról és a konstantinápolyi örmény közösségen belül kirobbant egyházi viszályról lásd még: APF SOCG, Vol. 534. Fol. 6–7., Fol. 29–32., Fol. 37., Fol. 426., Fol. 428–429.; APF SOCG, Vol. 536. Fol. 244–246., Fol. 248–252., Fol. 254–255.; APF SOCG, Vol. 539. Fol. 274., Fol. 275., 278.; APF LDSC, Vol. 89. Fol. 42–45., Fol. 72–73. Fol. 229., Fol. 240., Fol. 272–273., Fol. 278.; APF LDSC, Vol. 90. Fol. 24–25.; *„Minas vardapet T'oxat'ec'i, ark'episkoposn ew arajnordn Erusałēmay, i soyn ami [1699] dektemberi 11 i Konsdantino-Polsē aṛ noyn srbazan P'ap'n greac' dawanelov aypisi baniwk', Dawanemk' ews zVehapetn Hr'omay čšmarit yaford glxawor aṛak'eloyn Petrosi, glux amenayn hawatac'eloc', cayragoyn datawor i mēj ekełec'uoy srboy ew ēndhanrakan vardapet bolor ekełec'uoyn K'ristosi. Dawanē i K'ristos zerku [z]bnut'iwns, Hoguoyn Srboy[n] zbłxumn i Hōrē[n] ew yOrduoy[n], znerkay [z]ark'ayut'iwnn ew zeraneli[s] [z]keans Srboc', zK'awarann ew zayln.* [Minas T'oxat'ec'i vardapet, Jeruzsálem vezető örmény érseke (sic! pátriárkája), az 1699. esztendő decemberének 11. napján Konstantinápolyból a Szent Pápának levelet írt, melyben a következő hitvallást tette. Hittel vallja a bölcs római pápa elsőbbségét, aki a legfőbb apostolnak, Szent Péternek a helytartója és minden igaz keresztény hívő vezetője, a legmagasztosabb ítélő a Szent Egyházban, és Krisztus teljes egyházának egyetemes vardapetje. Hittel vallja, hogy Krisztusban két természet van, és a Szent Lélek az Atyától és Fiútól származik. Hittel vallja a mennyei királyságot, az üdvözült Szentek életét, a Purgatóriumot és más egyéb dolgokat.]" Ṛošk'ay, 1964. 190–192.; A jeruzsálemi örmény pátriárka katolikus hitvallásában nagy szerepet játszott a Collegio Urbano egykori nö-

ményben nem tette egyértelművé, hogy az erdélyi Minas püspök valóban letette-e a katolikus hitvallást.

Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciustól hasonlóképp nem áll rendelkezésünkre semmilyen hivatalos jelentés. Továbbá egyetlen kútfő sem erősíti meg azt, hogy Minas személyesen találkozott volna a nunciussal. Sőt a Vatikáni Titkos Levéltár bécsi és varsói apostoli nunciatúrájára vonatkozó iratok a találkozóról mélyen hallgatnak.[210]

Ennek okán fel kell tennünk azt a kérdést: miért hallgatnak a szentszéki források Minas katolikus hitvallásáról?

A válasz egyszerűnek tűnhet: azért hallgatnak, mert a püspök valójában nem tette le sem Pallavicini nuncius, sem Hunanean érsek kezébe a saját vagy az erdélyi örmény közösség nevében a katolikus hitvallást. Az 1686. és az 1687. esztendőről az erdélyi örményekkel kapcsolatban nincs semmilyen olyan információ vagy missziós jelentés, amely megerősíthetné a Minas püspök katolikus hitvallásával kapcsolatos értesüléseket.[211]

Minasról azonban komoly forrásértéket képviselt Hunanean unitus érseknek 1687. február 14-én a Propaganda Fide titkárához, Edoardo Cybóhoz eljuttatott két levele. Ezekben az érsek az erdélyi örmények körében végzett misszióról számolt be, melyben kiemelte, hogy Oxendio a nagy veszélyek ellenére kitűnő munkát végzett. Hunanean Minasról szólva azt nem erősítette meg leveleiben, hogy 1686 végén katolikus hitvallást tett volna le Lembergben. Az érsek csupán annyit említett, hogy Minas halála miatt belviszály robbant ki az erdélyi közösségen

---

vendéke, a későbbi mechitarista Xač'atur Aṙak'elean Erzurumec'i (*Arzerumec'i*) (1666–1740) unitus szerzetes is. Ő 1719–1721 között Erdélyben vizitálja az erdélyi örményeket. Az uniós tárgyalásokban részt vettek más örmény (zömmel konstantinápolyi) áttért papok is, mint például Petros Tiflisec'i vagy Eremiay Melrec'i. Lásd PL, AEV SPK, No. 361.; Hofman, 1935. 81–90.; Kévorkian, 1981. 402–416.; Kévorkian, 1982. 346–348.; Kévorkian, 1985. 367–370.; A konstantinápolyi örmény katolikus közösség történetéről lásd Setian, 1992.

210 Minas katolikus hitvallásáról sem a Propaganda Fide történeti levéltárában, sem pedig a Vatikáni Titkos Levéltárban nem találtunk információkat. A varsói nunciatúra idevonatkozó anyagában egyetlen apró hivatkozás sincs. A püspökről igyekeztünk utánanézni az Athanasius Welikyj által kiadott forráskötetben is; azonban itt sem jártunk sikerrel. A varsói nunciatúra anyagát ugyanis csak 1683. évvel bezárólag adták ki. Lásd Welikyj, 1969.; Athanasius Welikyj másik forráskiadványában, amelyben a Propaganda Fide Lengyelországra, Belorussziára és Ukrajnára vonatkozó hivatalos aktáit adta ki sem találtunk Minasról anyagot. Lásd Welikyj, 1954.

211 A Propaganda Fide 1685., 1686. és 1687. évre vonatkozó hivatalos dokumentumaiban (nevezetesen az általános ülések aktáiban, valamint az általános üléseken tárgyalt misszionáriusi jelentésekben) csak Vardan Hunanean (korábbi címzetes epiphaniai püspök: 1675–1686) érseki kinevezéséről, beiktatásáról, az érseki pallium megadásáról, az érsek elkapkodott liturgikus reformjairól, valamint Oxendio Virziresco Erdélybe történő kiküldéséről esik szó, ellenben Minas püspökről, illetve katolikus hitvallásáról nem. Lásd APF Acta SC, Vol. 55. Fol. 234–235.; APF Acta SC, Vol. 56. Fol. 207., Fol. 254–257.; APF Acta SC, Vol. 57. Fol. 114., Fol. 125–127.; APF SOCG, Vol. 493. Fol. 339–341., Fol. 406–407.; APF SOCG, Vol. 494. Fol. 370–371., Fol. 373.; APF SOCG, Vol. 495A. Fol. 36–39.; APF SOCG, Vol. 495B. Fol. 231–235.; APF SOCG, Vol. 496. Fol. 192–193., Fol. 502–503., Fol. 505.; APF SOCG, Vol. 497. Fol. 278–281.; APF LDSC, Vol. 76. Fol. 33–34., Fol. 40., Fol. 135–136., Fol. 155.; APF LDSC, Vol. 77. Fol. 10., Fol. 27., Fol. 43., Fol. 62., Fol. 82., Fol. 122–123.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434., Fol. 462., Fol. 464., Fol. 465.; APF SC, FMPR. Vol. 2. Fol. 244., Fol. 260–261., Fol. 264.–267.; Vö. Ṛošk'ay, 1964. 185.

belül az utódlást illetően, illetve tényszerűen közölte a Szentszékkel Minas halálát.[212]

Hunanean Minas püspök halála miatt inkább azon aggódhatott, hogy Erdélyben az örmények között nincs püspök, és így eluralkodhat közöttük a fejetlenség. Ezért leveleiben arra tett javaslatot, hogy a Szentszék a közeljövőben nevezze ki az unitus Oxendiót az erdélyi örmények apostoli adminisztrátorának vagy püspöki vikáriusának.[213] Ez a javaslat pedig mérföldkő lehetett Oxendio számára, hogy idővel az erdélyi örmények püspökének is kinevezzék. Mindezt abból a megfontolásból javasolta, hogy az örmény katholikosz Minas helyére, a lembergi születésű Theodor Toros Wartanowicz személyében külön keleti, azaz keleti rítusú örmény apostoli püspököt akar felszentelni és Erdélybe küldeni.[214] Ezzel a kérelemmel felérő javaslat mondhatni egybevágott Oxendio elképzeléseivel is. Hiszen ő az 1686-ban írt jelentésének legvégén az erdélyi örmények uniójában a garanciát abban látta, hogy a Szentszék örmény unitus püspököt nevezzen ki az élükre.[215] Hunanean pedig leveleiben Oxendio ötletét vette át, akinek – valljuk be – komoly ambíciói voltak a püspökség megszerzésére.

Az unitus örmény egyháztörténetíró Step'anos Step'anosean Ṛošk'ay, (1670–1739) püspök művében szinte ugyanarról van szó, mint amiről Hunanean már beszámolt. Csak Minas halálának és temetésének pontos körülményeiről nyújt információt, valamint arról, hogy a püspök évek óta vesekő (*mizargelut'iwn*)-bántalmakban szenvedett. Továbbá szól arról, hogy temetése után Minas sírját mennyekből aláereszkedő fény vette körül. Arról viszont, hogy a katolikus hitvallást 1686-ban a püspök letette volna, egy szót sem szól.[216] Hunanean két levele

212 Az érseket végül 1687. november 10-én iktatta be ténylegesen hivatalába a Szentszék. A beiktatást Pallavicini nuncius végezte a lembergi Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) örmény katedrálisban. *„Tamquam spectans ad meum officium quod [Minas] Episcopus Moldaviensis Armenorum nunc in Transylvania degentium, mortus sit. Et populus inter se de successore altercatur."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; *„Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi Armeni Moldaviensis nuncupati Minas Vartabieth Thochatiensi, qui cum populo Armeno causa insectationis Turcarum simul se transtulerat in Siculiam provinciam Transilvaniae, ubi nunc commoratur Dominus Auxentius alumnus Collegii de Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro Ecclesia [Catholica Romana]."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 498.; Lásd erről. HC, 1958. 243.

213 *„Quod meam opinionem aptiorem domino Auxentio non video, qui fuit alumnus Collegii de Propaganda Fide, cuius zelum catholicae fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes, licet sint et in gremio nostrae ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem vicarium, aut administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; *„Unde si videbitur Eminentissimis Vestris, (uti video illum officio dignum), ut saltem habeat pro nunc vicariatum, aut administrationem illius episcopati, antequam Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsumet Dominum Auxentium, vel aliquem e gremio nostrae ecclesiae."* APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 498; Lásd Gazdovits, 2006. 275.; Nagy, 2009b. 25–40.

214 Wartanowiczról lásd a következő alfejezetet.

215 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 469.

216 *„Minas vardapetn T'ox[a]t'[e]c'i, Ziliftar ōłłu koč'ec'ealn, episkopos Połtanu, (yormē es zčors [z]astičans ari yami Teaṛn 1680), i daṛnalu ēnd lerins Mačarac', i mizargelut'enē, zor i bazum amac' krēṛn, tanjeal, vaxčani, t'ałi i gerezmanatann Ōlaxac', ur i veray gerezmani nora bazum angam i kirakamtis loys ijani, zor akanatēsk' ew aržanahawat ark' teluoyn patmec'in mez.* [Minas Ziliftaroghlu (sic! Zilifdarean) nevű vardapet, Bogdán (sic! Moldva) püspöke (akitől négy tanulmányi fokozatot szereztem az Úr 1680. esztendejében), hazatérés közben, hosszú éveken át vesekőbántalmakban szenvedve, a magyarországi hegyek között hunyt el. A románok temetőjében hantolták el. Sírjára gyakorta a

és Roszka feljegyzése következésképpen azt sugallják, hogy az uniós tárgyalások Minas püspökkel nem jártak sikerrel. Nem tűnik bizonyíthatónak, hogy egy, az uniót nem sokkal korábban hevesen ellenző örmény apostoli püspököt rá lehet venni az unióra a katolikus egyházzal. Ugyanis a katolikus hitvallás letétele vagy az unió megkötése az örmény főpapság szemében ekkor szinte egyet jelentett a nemzeti különállás feladásával, hiszen az örmény történelem szeszélyei folytán az örmény apostoli egyház valláspolitikája szinte egybeforrt az örmény nemzeti azonosságtudattal.

A szentszéki levéltárakban őrzött dokumentumok közül nem is olyan rég került elő Minas 1686-ban írott levele. Ebben Hunanean érsekkel folytatott tárgyalásaira tért ki. Az iratban fontos momentumként az szerepelt, hogy Minas két klasszikus örmény nyelvű kódexet vitt magával: az örmény egyház homíliagyűjteményét (*Čarĕntir*); valamint az örmény egyházatyák tanítását tartalmazó kötetet (*Haranc'vark'*). A püspök e két kódexen keresztül igyekezett magyarázni az örmény egyház egyetemességét és igazhitűségét, melyet mind a katolikusok, mind az ortodoxok – a khalkédóni egyetemes zsinat tanításai alapján – pontatlanul schismatikusnak vagy eretneknek tartottak.[217] Azaz Minas püspök szerint az ő hite az örmény apostoli egyház szemszögéből nézve katolikus és ortodox is volt. Így nem érthette, hogy őt és erdélyi örményeit, miért akarják katolikus hitre áttéríteni.

Mindez azt valószínűsítheti, hogy Lembergben nem uniós tárgyalások, hanem inkább heves hitviták folyhattak. Ezért tanácsosabb arról beszélni, hogy Minas Lembergben hitvitákat folytatott, mintsem katolikus hitvallást letenni ment, mint ahogyan azt korábban Oxendio vagy Hunanean szerették volna a püspökből kicsikarni.

Minas katolikus hitvallásának cáfolatát továbbá egyértelműen megerősíti az az ugyancsak a közelmúltban, a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült dokumentum is, melyet maga Oxendio írt 1687-ben. Az örmény misszionárius a levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte, amelyben Minasról megjegyezte, hogy a püspök eretnekként és nem unitusként hunyt el 1686 legvégén. Ezenkívül sürgette az intézményt, hogy Minas hivatalának megüresedése miatt mielőbb nevezzen ki az erdélyi örmények élére unitus püspököt.[218]

Sőt Oxendio 1688 elején jelentést írt Edoardo Cybónak, a Propaganda Fide titkárának. Ebben ismételten összefoglalta 1685–1687 között elvégzett hittérítői tevékenységét. A misszionárius újra beszámolt Minas püspök haláláról, de azt is leírta, hogy 1686 végén konfliktusba került az „eretnek" örmény püspökkel és „eretnek" klérusával, mert meg akarta nekik tiltani, hogy akár a templomokban,

---

mennyekből fény szállt le. Mindezeket helybéli hiteles férfiemberek és más szemtanúk mesélték el nekünk.]" Ṛošk'ay, 1964. 186.; Minas püpsök halálát Ṛošk'ay, által írott kéziratra hivatkozva összefoglalja még: Bžškeanc', 1830. 119.

217 APF SOCG, Vol. 532. Fol. 456–457.; A dokumentum másolata megtalálható: ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 219–220.

218 *„Il vescovo heretico Minas è morto, perciò prego a mandare qualcuno [al suo] posto, per occupare quel posto poichè adesso è il tempo opportuno interim come obbedientissimo e devotissimo figlio della Chiesa Romana e della Sacra Congregatione resto anchè di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima."* APF CU, Vol. 3. Fol. 472.

akár a magánházaknál keleti örmény szokás szerinti szent liturgiát, azaz örmény*ül surb pataragot* tartsanak.[219] Következésképp nem valószínű, hogy ez idő tájt az örmény papok közül bárki is Erdélyben hajlandóságot mutatott volna az unió elfogadására. Ennélfogva Oxendio Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban többször ellentmondásosan nyilatkozott. Hiszen mást írt az 1680-as években a Propaganda Fidének, és mást állíthatott az 1690-es években Bzenskynek és a *Fidelis relatio* című dokumentum anonim szerzőjének.

Minas püspök az 1686. esztendő végén halt meg. A halálából csak egyvalaki húzhatott igazán hasznot: Oxendio Virziresco. Mint említettük, a misszionáriusnak komoly ambíciói voltak az unitus püspökség megszerzésére, és úgy ítélte meg, hogy a püspök halála számára megkönnyítheti az erdélyi örmények körében a misszió kiteljesítését. Feltételezte, hogy Minas halála miatt a közösségen belül káosz alakulhat ki, mert többen is a püspökségre akartak pályázni. Ezért jelezte a Szentszéknek, hogy egy unitus püspöki cím megadásával elejét lehetne venni annak, hogy Örményországból ne érkezzen „schismatikus és eretnek" püspök Minas megüresedett helyére.[220]

Ha összegezni kívánjuk a Minas püspök katolikus hivallásáról mondottakat, először is meg kell állapítanunk, hogy Oxendio volt az, aki Minas katolikus hitvallásáról tulajdonképpen egy legendát, egy mítoszt épített fel, mellyel sikeresen félrevezette az utókort. Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitimációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke legyen. Ezért kezdte híresztelni a Minas katolikus hitvallásáról szóló történeteket.[221]

Oxendiónak egyértelmű érdeke volt elterjeszteni, hogy Minas 1686-ban letette a katolikus hitvallást, és hogy unitus püspökként halt meg. Oxendio arra számított, hogy ily módon könnyebben megszerezheti akár Hunaneannál, akár Pallavicini nunciusnál, vagy utódjánál Giacomo Cantelminél, vagy akár a Szentszéknél a majdani püspöki kinevezést. Még a jeles armenista, a szentszéki levéltárakban hosszú évtizedeket kutatásokkal töltő Gregorio Petrowicz sem járt utána, hogy Minas valóban letette-e a katolikus hitvallást. Egy az egyben átvette Lukácsy Kristóf nézetét, aki közvetve Bzensky jezsuita páter értesülései alapján írta le a Minasszal történteket.

Jól tudjuk, hogy Oxendio a Propaganda Fide alkalmazásában állt, és őt a Propaganda Fide küldte ki Erdélybe hittérítői munkára. A missziós intézménnyel Oxendio egészen élete végéig (1715) szoros kapcsolatban maradt. Ezt támasztották alá a sűrű levélváltások a Propaganda Fidével. Ezekben azonban egy szó sincs Minas 1686. évi katolikus hitvallásáról. Ha tényleg megtörtént volna Lembergben a katolikus hitvallás, bizonyos, hogy egy ilyen eseményről a Propaganda Fide történeti levéltárában bőséges iratanyagot találnánk. A missziókat koordi-

219 Oxendio ezt a levelet 1688. május 2-án írta a Propaganda Fidének. *„Sparsi per Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Minas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdicendigli l'esercitio ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora."* APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 13.

220 APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434., Fol. 469.

221 Lukácsy, 1859. 68.; Petrowicz, 1988. 82.

náló szentszéki intézmény ugyanis mindig kiemelten foglalkozott olyan ügyekkel, melyekben valamely keleti keresztény főpap letette a katolikus hitvallást. Végeredményben tehát Minas hitvallása nem történt meg, egyszerűen utólagosan megkomponált fikciónak és mítosznak bizonyult.

THEODOR THOROS WARTANOWICZ PÜSPÖK ERDÉLYI AMBÍCIÓI

Minas püspök halála Hunanean elgondolása szerint megnyithatta az utat az erdélyi örmények katolizációja előtt. Hunanean igyekezett ezt a helyzetet a maga előnyére kihasználni, és ezért megpróbálta megakadályozni, hogy az örmény apostoli egyház saját emberét küldje be Erdélybe vagy Moldvába. Ezért igyekezett elérni a Szentszéknél, hogy Nersesowicz püspök helyett saját emberüket, az unitus Oxendiót nevezzék ki az erdélyi örmények egyházi adminisztrátorává. 1687 februárjában erre a Szentszék áldását is adta.[222]

E döntés mellett szólt az, hogy Oxendio szintén moldvai származású volt. Így részint jól ismerte az Erdélybe települt örmények nyelvjárását, részint 1685 óta unitus szerzetesként végzett missziós tevékenységet Erdélyben. Minas halálát követően Hunanean az előző fejezetben említett leveleiben értesítette a Szentszéket ennek a lépésnek a szükségességéről.

Hunanean elgondolását azzal magyarázta a Szentszéknek, hogy érseki hivatalának létfontosságú lenne az ügy minél zökkenőmentesebb megoldása. Javasolta továbbá a Propaganda Fide bíborosainak, hogy az elhunyt Minas helyére azonnal és mindenképp unitus püspököt lenne célszerű kinevezni, felszentelni, és utána Erdélybe küldeni, aki felett az egyházi joghatóságot természetesen Lemberg unitus örmény érsekeként őmaga gyakorolná.[223] A korábbi lengyelországi példákból okulva, egy gyors püspökszenteléssel szerette volna az esetleges belső viszályoknak is elejét venni.

Hunanean félelme e tekintetben nem volt alaptalan. Levelében például megemlítette, hogy állítólag Erdélybe készült indulni a schismatikus Theodor Wartanowicz (Wardanowicz) püspök. Wartanowicz korábban Nikol Torosowicz egyik jobbkeze volt, ám nem mutatott hajlandóságot a teljes katolizációra. Ezért igen nagy bonyodalmakat okozhat akár Erdélyben, akár Moldvában. Hunanean úgy értesült, hogy Wartanowicz az elhunyt Minas püspök örökösének adta ki magát, és letérve az igaz katolikus hitről, újfent az „eretnek", azaz az örmény apostoli hitet vallotta.[224]

Nem sokkal később Hunanean újabb levelet intézett a Propaganda Fidéhez. Ebből kiderül, hogy az érsek az igazhitű katolikus Oxendiónál, a római Collegio

222 Lukácsy, 1859. 68., 71., 139.; Bárány, 1888a. 66.
223 Lukácsy, 1859. 69–70.; Petrowicz, 1988. 78–79.
224 APF LDSC, Vol. 79. Fol. 7–8., Fol. 22–23.; APF SC, FA. Vol. 3. Fol. 434.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 51.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 126–127., Fol. 134–135.; Lásd Petrowicz, 1988. 82., 92–93.; Kovács, 2006. 57.

Urbano egykori növendékénél alkalmasabb személyt nem talált a jövőbeni püspöki hivatal ellátására. Ezért Oxendiót egyelőre mint apostoli adminisztrátort hivatalában meg kell erősíteni.[225]

Cybo, a Propaganda Fide titkára az ügyben még 1688-ban kapcsolatba lépett Pallavicini nunciussal, információt és tanácsot kérve a kérdés tisztázása végett. A nuncius Oxendio helyett inkább a Hunanean viselkedése miatt megsértődött Nersesowiczot szerette volna Erdélybe küldeni, mivel unitus püspökként alkalmasabbnak és tapasztaltabbnak ítélte az erdélyi örmények spirituális vezetésére.

Nersesowicz mellett szólhatott az is, hogy Cybo és Pallavicini jól ismerték korábban végzett missziós munkáját, valamint az örmény érseki hivatal élén folytatott lembergi tevékenységét 1683–1686 között. Így Hunanean kívánságával ellentétben a Propaganda Fidének Nersesowicz erdélyi örmény püspöki kinevezését javasolták.[226]

Miközben a Propaganda Fide dönteni kívánt az erdélyi örmény unitus püspök személyéről, Wartanowicz igyekezett kihasználni a kedvező alkalmat arra, hogy elérje kineveztetését a szentszéki hatóságoknál Erdély örmény püspökévé. Ezért 1689. augusztus 28-án Konstantinápolyból levelet küldött a bíborosi testülethez, amelyben kérte: engedélyezzék számára, hogy Moldva és Havasalföld örmény püspökeként felügyelete alá tartozhassanak az erdélyi örmény egyházi ügyek. Kitért arra is (bár ez más forrásból nem derült ki), hogy Erdélyből Minas halála után többször is megkeresték őt az erdélyi örmények képviselői azzal, hogy szívesen látnák Erdély örmény püspökeként. Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozta, hogy jó pásztora lenne a nevezett közösségnek, és a római pápa is méltónak találná személyét a püspöki szék betöltésére.[227] Ez nem nyerte el a Propaganda Fide tetszését. Wartanowiczot ugyanis, aki Torosowicz érsek egyik leghűségesebb hívének számított, jól ismerték Rómában és megbízhatatlan egyházi személynek tartották.

Wartanowicz azzal is nyomatékosítani kívánta jelöltségét, hogy utalt arra: püspöki kinevezését még IV. Jakab (*Yakob Ĵułayec'i*) örmény katholikosztól kapta.[228] Az örmény püspök azt is állította, hogy az örmény egyházfő kinevezése után őt azonnal Lembergbe küldte, az akkor már agg Torosowicz szemmel tartására. Wartanowicz örmény apostoli püspöki kinevezését azonban egyetlen örmény kútfő sem erősíti meg. A források nem támasztják alá azt az állítást, hogy a római katolikus egyház püspökké felszentelt főpapja lett volna. Sőt a Szentszéktől sem kapott semmilyen püspöki kinevezést. Személyéről a dokumentumok csupán mint Nikol Torosowicz érsek egyik közeli munkatársáról emlékeznek meg.

Wartanowicz önjelöltségét heves és határozott ellenállás fogadta. A Pallavicinit felváltó Giacomo Cantelmi varsói nuncius, caesareai címzetes érsek, valamint a theatinusok kételkedtek Wartanowicz jelöltségének hitelességében.[229] Fenntartásukat azzal támasztották alá, hogy Wartanowicz nem katolikus; ha vi-

225 Nersesowicz esetleges jelölésével kapcsolatban a Hunanean által írt jelentések azonban mélyen hallgatnak. Lásd Petrowicz, 1988. 90.

226 APF LDSC, Vol. 76. Fol. 90.; Lásd Petrowicz, 1988. 90–91.

227 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 51., Fol. 69.

228 Petrowicz, 1988. 92.; Kovács, 2006. 57.

229 Kovács, 2006. 57.

szont katolikus, akkor ingadozó hitű. Ezért jelöltségével fennállhat annak a veszélye, hogy Erdélyben az örmények visszajuthatnak korábbi eretnekségükbe, amelyből oly nagy áldozatok árán emelte ki őket Oxendio 1685–1689 között.[230] Cantelmi személyesen magával a pápával közölte az ügy részleteit, amikor 1689 tavaszán Rómában tartózkodott.[231]

Időközben Wartanowicz Lengyelországból Velencébe érkezett. Ő inkább amellett döntött, hogy a város örmény közösségének vendégszeretetét élvezi. Ugyanis attól tartott, hogy kiderülhetnek korábbi kétes ügyletei, amikor még Torosowicz mellett tevékenykedett. Félt, hogy amennyiben a pápai állam területére lép, korábban viselt dolgai miatt, hivatali visszaélés és korrupció vádjával letartóztathatják.[232] A leveleiből kiderül, hogy erősen gondolkozott azon, hogy a felelősségre vonás elől elhagyja Itália földjét.[233]

Wartanowicz korábbi tevékenységéről kevés információ áll rendelkezésükre. Ismert, hogy Torosowicz érsek halála után közel tíz évig a Közel-Keleten tartózkodott. Velencéből a Propaganda Fidének küldött levelében múltjával kapcsolatban igyekezett önkritikát gyakorolni. Megemlítette többek között, hogy a múltban számos visszaélést követett el. Beismerte továbbá, hogy 1668–1675 között, római tartózkodása idején a számára kiutalt száz scudót elitta és „lotyókra" költötte: azaz nem hivatásának megfelelően viselkedett, és nem tudott az összeggel elszámolni. Ezért kénytelen volt idő előtt mindenféle felsőbb egyházi jóváhagyás nélkül elhagyni Lemberget, ahonnan Örményországba távozott.[234]

Az örmény apostoli egyházban viszont Wartanowicznak erős támogatottsága volt. Nagybátyja, a lembergi születésű Stefan Wartanowicz (*Step'anos Vardanean*), a katholikoszi hivatal egyik magas rangú vezetője volt érseki rangban, és minden valószínűség szerint ő járta ki néhány évvel később az örmény egyházfőnél unokaöccse moldvai és erdélyi püspöki kinevezését.[235] Ezt viszont, mint említettük, egyetlen dokumentum sem erősíti meg. Wartanowicz, látva, hogy a Szentszéknél igénye az erdélyi örmény püspöki hivatal megszerzésére hűvös fogadtatásra talált, 1690 elején úgy határozott, Velencéből Bulgárián keresztül Lengyelországba távozik.

Nem lehet tudni pontosan, milyen indok motiválta az örmény papot a püspökség elnyerése érdekében. Mindenesetre a dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy nem mondott le ambícióiról. Merész lépés volt, hiszen jelöltségét korábban maga a varsói nuncius is kifogásolta és ellenezte. Wartanowicz most Hunaneannál próbálkozott. Ez viszont nehézségeket okozhatott számára, mivel Hunaneannal még 1678-ban többször konfrontálódott. Wartanowicz ugyanis kulcsszerepet játszott abban, hogy az akkor címzetes püspökként Torosowicz érsek mellé rendelt Hunaneant ellehetetlenítették. Hunanean határozottan elutasította Wartanowicz közeledését. Részint személyes okok miatt, részint mert War-

230 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 82–83., Fol. 86–87.
231 Uo.
232 Uo. Fol. 64.
233 Petrowicz, 1950. 259–260.
234 APF Acta SC, Vol. 60. Fol. 125–127.
235 APF SC, FA. Vol. 2. Fol. 807.

tanowicz nem volt hithű római katolikus, végül pedig, mert szerinte hamis dokumentummal akarta bizonyítani kinevezését.

Hunanean fenntartásai mellett a leghevesebb ellenállást Bonesana prefektus fejtette ki Wartanowiczcsal szemben. A prefektus azzal a kéréssel fordult a lengyel királyi udvarhoz, hogy Wartanowiczot múltbéli dolgai és szélhámos viselkedése miatt vessék börtönbe. Bonesana határozott fellépése – akinek nagy szava volt a varsói nunciusnál, illetve a lengyel főpapság köreiben – meghökkentette Wartanowiczot, és visszakozásra kényszerítette. Sőt újabb levelet írt Rómába, amelyben bűnbocsánatot kért a Propaganda Fide bíborosaitól.[236]

A Bonesana prefektus és Cybo titkár közötti sűrű levélváltások eredményeképpen 1691 júliusában a Propaganda Fide arra a döntésre jutott, hogy Wartanowiczot Lengyelországból Rómába rendeli. Megígérte neki, hogy az odavezető úton szavatolják a teljes biztonságát, illetve fedezik utazásának költségeit.[237]

Wartanowicz ügyének kivizsgálásában személyesen Angelo Paluzzi Altieri degli Albertoni bíboros, a Propaganda Fide akkori prefektusa járt el. Ő 1691. október 31-én a testület tudomására hozta, hogy Wartanowicz a Propaganda Fide feltételes bizalmát élvezve jött Rómába.[238] Miután Wartanowicz 1692 elején megérkezett az Örök Városba, a kivizsgálások során „vádalkut" kötött. Ennek értelmében véglegesen áttért a római katolikus hitre. A „vádalku" fejében továbbá feloldozást nyert a múltban elkövetett visszaélései alól. Sőt engedélyt kapott a szentszéki hatóságoktól arra, hogy immár tényleges unitus papként szentmisét celebrálhasson az unitus örmények által gyakran látogatott „Egyiptomi" Szent Mária-templomban. Püspöki kinevezését viszont semmisnek tekintették.[239]

Bár az örmény apostoli egyháztól Wartanowicz meg tudta szerezni magának az erdélyi örmény püspökséget, a katolikusok, azaz Hunanean és Bonesana heves ellenállása miatt nem foglalhatta el hivatalát. Feltételezhető, hogy Wartanowicz püspökké választása esetén megrekedt volna az erdélyi örmények katolizálása. Főpapi hivatala feltételezhetően károsan hatott volna ki Oxendio misszióra: azaz megakadályozta volna az 1685-ben megkezdett erdélyi pasztorális tevékenységét.

1692-ben történt áttérése után Wartanowicz neve több ízben előfordul a forrásokban. A szentszéki levéltárakban őrzött dokumentumok számos adatot, illetve további értesüléseket szolgáltatnak személyéről, tevékenységéről. A Propaganda

236 APF Acta SC, Vol. 60. Fol. 78–81., Fol. 125–127.; APF SOCG, Vol. 507. Fol. 87–88., Fol. 89., Fol. 90., Fol. 91., Fol. 92., Fol. 93–94.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 129–132.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 69., Fol. 100., Fol. 129.

237 *„Transmittatur Episcopus Vartanovicz Romam iuxta votum Domini Nuntii, disponendo eius accessum omni securitati, ei subministrando viaticum."* APF SOCG, Vol. 509. Fol. 112.; Lásd Petrowicz, 1988. 93.; Edoardo Cybo, a Propaganda Fide titkára többek között jelezte Federico Veterani grófnak, Erdély katonai parancsnokának, illetve a varsói apostoli nunciatúrának (pontosabban Andrea Santa Croce apostoli nunciusnak, Seleucia címzetes – *in partibus infidelium* – érsekének), hogy Wartanovicz Rómába történő hívásával már senki sem akadályozhatja Oxendio Virziresco püspöki kinevezését és felszentelését. Lásd APF LDSC, Vol. 80. Fol. 3., Fol. 45.

238 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 174.; Lásd Petrowicz, 1988. 92–93.

239 APF LDSC, Vol. 81. Fol. 89–90., Fol. 98.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 555.

Fidénél alkalmazták mint örmény egyházügyi és dogmatikai szakértőt, és élete végéig használta a püspök címet, illetve a *Monsignore* megnevezést.[240]

Wartanowicz ügyének kivizsgálása tulajdonképpen megakadályozta, hogy egy kétes hírű egyházi személlyel töltsék be a Minas halála miatt megüresedett erdélyi örmény püspökséget. Ez pedig nem történt volna meg Bonesana és Cantelmi erélyes fellépése nélkül. Ezért ők türelmetlenül kérték a Propaganda Fidét, hogy határozza el magát a végső döntésre: azaz nevezzen ki örmény unitus püspököt Erdélybe. Ha ez meglátásuk szerint nem történne meg, akkor az erdélyi örmények visszakerülhetnek az eretnekségbe, azaz visszatérhetnek őseik apostoli hitéhez.[241]

AZ EGYHÁZI EGYESÜLÉS ÉS OXENDIO PÜSPÖKI KINEVEZÉSÉNEK KÉRDÉSE

Minas halála minden bizonnyal megkönnyítette Oxendio helyzetét. Az unitus örmény pap most már teljes erővel fordulhatott a vezető nélkül maradt erdélyi „eretnek" örmény papok ellen. Egy évvel később, 1688. május 2-án írt levelében már bepanaszolta őket a Propaganda Fidénél, hogy szentáldozáskor a bort a kehelyben nem keverik vízzel. Ily „helytelen és eretnek módon" szolgáltatják ki szerinte az Eukharisztiát. Oxendio örményként tisztában volt azzal, hogy az Eukharisztia már ezerháromszáz éve így folyt le az örmény apostoli egyházban.[242] A misszionárius továbbá tudatta a szentszéki missziós hatósággal, hogy Minas halála miatt viszály támadt az örmények között, hogy ki vegye át egyházuk irányítását.[243] Oxendio természetesen az erdélyi örmény apostoli rítusú papokat tartotta az unió fő akadályozóinak. Szám szerint hét olyan örmény egyházi férfiút említett meg, akik a két fatemplomon és kápolnán kívül a magánházaknál is helytelenül végezték el a liturgiát. Oxendio hangsúlyozta, hogy ez a hét pap számarányát tekintve soknak számít, mivel a római katolikus hitre áttért örményei közül többeket visszatérítettek „bűnös" hitükre. Saját rokonságát leszámítva csak negyven olyan örmény maradt Erdélyben, akik híven követték a római katolikus vallást.[244]

Oxendio tovább folytatta missziós munkáját, és prédikálással, imádságokkal és különösen tanítással igyekezett ismét megnyerni az erdélyi örményeket Róma hűségére. Tevékenységében komoly anyagi és erkölcsi támogatást kapott Hunaneantól és Bonesanától az általa Gyergyószentmiklóson létrehozott iskola fenntartására.[245] A térítést örmény nyelven folytatta, de a miséket csak latinul volt

240 A velencei mechitarista tudós, Łewond Ališan kutatásai szerint Wartanowicz 1700. február 12-én hunyt el, és az előbb említett „Egyiptomi" Szent Mária-templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Ališan, 1896a. 257.; Ezt szó szerint átveszi: Petrowicz, 1988. 93.

241 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 70., Fol. 71–72.

242 Uo. Fol. 13.

243 Lásd APF LDSC, Vol. 76. Fol. 90.

244 APF, SC FA. Vol. 4. Fol. 13.

245 Uo.

hajlandó megtartani, mert úgy ítélte meg, hogy az örmény nyelv használata kényelmetlen. Már csak azért is, mert az esetleg visszatéríthetné az örményeket az eretnekségre.[246] A latin rítusnak megfelelően szolgáltatta ki a szentségeket, és a szentáldozást is úgy végezte, ahogy azt a római katolikus vallás szertartásrendje előírta, azaz vizet kevert a miseborhoz. Emiatt sok örmény nemtetszésének adott hangot.[247]

1688–1689 fordulójától Oxendio korábbi munkásságának köszönhetően az örménység egy része kezdte elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott a gyergyószentmiklósi örmény iskola is, továbbá az a tény, hogy az apostoli örményeknek Erdélyben nem volt egy Minas püspök nagyságához hasonlítható vezetőjük. Ezenfelül a varsói nuncius, Hunanean és a lembergi Örmény Kollégium prefektusa minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekben, hogy az örmény katholikosz által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe. Erről Bonesana külön beszámolt a Szentszéknek. A prefektus Wartanowicz mellett megnevezte Bernatowicz püspököt is, akik szerinte mindent elkövettek azért, hogy megakadályozzák a lengyelországi és az erdélyi örmények unióját. Úgy vélte, mindketten a rossz emlékezetű Torosowicz érsek emberei voltak. Pallavicini és Cantelmi nunciusok erélyes és határozott fellépésére volt szükség, hogy ne foglalják el az általuk kétes legitimitásúnak ítélt főpapi hivatalt Lengyelországban, Moldvában és Erdélyben.[248]

Cantelmi az 1689. április 6-án Cybónak írott levelében ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy mintegy kétezer székelyföldi örmény nevében a világi elöljárók és a gazdag kereskedőcsaládok képviselői kézjegyükkel ellátott levéllel fordultak Oxendióhoz, és a helyi papság többségével szemben hajlandóknak mutatkoztak elfogadni az uniót Rómával. A varsói nuncius szerint Oxendio az örmény elöljárók levelét azon nyomban eljuttatta neki és Hunaneannak.[249] Cantelmi ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az áttért örményeknek nincs főpásztoruk, és Oxendio is csak egyszerű világi papként vezeti őket a Székelyföldön. Úgy vélte, hogy komoly konfliktus alakulhat ki a püspökhiány miatt, mert Ējmiacin minden valószínűség szerint feltétlenül bele akar majd szólni a püspökkérdésbe. Szembe kellett nézni továbbá azzal a ténnyel is, hogy az örmény katholikosz a saját egyházi joghatósága alattinak tekintette a Moldvából Erdélybe menekült örményeket.[250]

Elia Mendrul (1630–1700) és Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) vardapetek vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget küldtek Lembergbe, ahol Hunanean érsek előtt személyesen terjesztették elő kérésüket, majd az erdélyi közösség nevében letették az érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat az örmény unitus érsek-

246 Uo.

247 *„Al punto di meschiar l'acqua nel calice sono del tutto contrarii (...) [ed anzi] con dare dei donativi ad uno, et altro delli grandi del Regno (...) in questa simoniaca maniera hanno ottenuto di celebrare senza mistione del l'acqua."* APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 13.; Lásd Petrowicz, 1988. 87.

248 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 69–70.

249 APF SOCG, Vol. 504. Fol. 104.

250 APF SOCG, Vol. 504. Fol. 103.; Lásd Petrowicz, 1988. 88.

nek,[251] azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.[252] A hitvallás más olyan kérdésekre, mint például a Filioque imádság, a purgatórium, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése vagy az áttért örmény papok jogi helyzete stb. nem tért ki. Hunaneannak ekkor csak egy kifejezett szándéka volt, hogy mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a lembergi örmény érsekség gyakorolja.[253]

Ezt követően Oxendio, mint a lembergi örmény érsekség erdélyi teljhatalmú képviselője, Varsóba távozott Cantelmi nunciushoz. A nunciusnak beszámolt hittérítői tevékenységéről. Erről a nuncius jelentést is készített a Szentszék számára. Ebben hangsúlyozta, hogy elődjéhez és az unitus érsekhez hasonlóan igen nagyra értékeli Oxendio Erdélyben végzett misszióját. Mindazonáltal két nehézségre hívta fel a figyelmet. Egyrészt kételkedett abban, hogy az erdélyi örmények őszintén és határozottan elismernék az uniót. Hivatkozva egy kezébe jutott örményországi missziós jelentésre, utalt arra, hogy az örmény apostoli egyház is szeretné saját jelöltjét, nevezetesen a már többször említett Wartanowiczot ismét Moldvába, illetve Erdélybe küldeni. Hozzátette még, hogy ilyen körülmények között Oxendio nem lesz képes egymaga az örményeket az unióra rábírni.[254] Másrészt a nuncius attól is tartott, hogy az örmény apostoli egyház áldásával a lengyelországi *ius eligendihez* hasonlóan felmerülhet az erdélyi örmények körében egy olyan püspök megválasztásának lehetősége, aki egyáltalán nem mutat

251 APF SOCG, Vol. 510. Fol. 97–98.; APF LDSC, Vol. 78. Fol. 36–37., Fol. 37–38., Fol. 102.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 82–83., Fol. 124.; Elia Mendrul vardapet Minas püspökkel együtt menekült Moldvából Erdélybe, és a püspöknek volt az első helyettese. Elia Mendrul 1689-ben katolizált társaival együtt, és ő vezette 1689-ben az erdélyi örmények küldöttségét Hunanean színe elé. Erről a delegációról Bzensky, valamint a *Fidelis relatio* című dokumentum is beszámolt. ELTE EKK, CH. Vol. 15. 251.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 34.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 82.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); Lásd *„Apa minč' ekn bazmut'iwn hayoc' yerkrēn Pułtanac' ekn ēnd nosa gerapaycaṛ episkoposn iwreanc' Minas vardapetn Ziliftar ōłłu koč'ec'ealn ew aylk' bazmuk' k'ahanayk', oroc' anwank' en aysok'ik paron tēr Eliayn Sēč'ovc'i Mēntrul anwanealk', or ēr awag k'ahanay ēnd bolor erkrin Pułtanac'.* [Amikor sok örmény jött el Bogdán (sic! Moldva) földjéről, velük érkezett püspökük is, Őexcellenciája Minas vardapet, akit Ziliftaroglunak (sic! Ziliftareannak) is neveztek. A püspökkel menekült még számos örmény pap is. Közülük a legfőbb volt a Suçeavából származó Elia Mēndrul nevű úr, aki Bogdán (sic! Moldva) földjén az örmények vezető papja volt.]" GYÖKPK, A Plébánia története. I. Könyv, 1. Fejezet. (Egykorú kézirat.); Lásd Bárány, 1888a. 67.; Bžškeanc', 1830. 120–121.; Lásd Ṛošk'ay, 1964. 186. *„Tēr [Elia] K'ristosatur Mntruln, awagerēc'n [ew vardapetn] Seč'ovu ew ajlk', zułłap'aṛ hawatoy dawanut'iwn ararin aṛaji gerazanc'ut'ean Vardanay Yunanean ark'episkoposin meroy i Lēopolis, golov im nerkay, p'etrwar amsoyn.* [A nevezett év (1689) februárjában a suçeavai Elia K'ristosatur Mntrul vardapet és esperes úr és mások, Őexcellenciája Vardan érsekünk előtt Lembergben letették a katolikus hitvallást.]" Ṛošk'ay, 1964. 186.; Lásd Kovács, 2006. 57.; Molnár, 2007. 26–27.; Molnár, 2009. 222.

252 APF SOCG, Vol. 506. Fol. 61., Fol. 63–64.

253 APF SOCG, Vol. 504. Fol. 104.; APF SOCG, Vol. 529. Fol. 282.; Az érsek többek között arra is hivatkozott, hogy ebben a régióban még az unió előtt mindig is Lemberg örmény érseksége alá tartoztak. *„Quia nostra regionis Armeni semper fuerunt ab antiquo sub obedientia Archiepiscopi Leopoliensis."* APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 220–221.; Lásd Petrowicz, 1988. 97.

254 APF SC, FA. Vol. 4. fol. 221.

hajlandóságot az unióra Rómával. Ez a személy nagy valószínűséggel az erdélyi örmény apostoli rítusú papok közül kerülhet ki.[255]

Feltehetően a nuncius kérésére, Bonesana 1690 tavaszán ellátogatott Gyergyószentmiklósra, hogy ellenőrizze az ott folyó hittérítői tevékenységet. (Erről utóbb maga Oxendio is beszámolt a Szentszéknek 1690. július 11-én küldött levelében.) A theatinus prefektus felhívta a figyelmet arra, hogy még számosan vannak eretnekek, és közülük sokan forgatják az eretnek misekönyveket. Ez utóbbival kapcsolatban informálta Oxendiót arról, hogy Velencében Giacomo Moretti nyomdájában latinról fordított katolikus örmény misekönyvet adtak ki. Ezt a Szentszék is jóváhagyta. A maga részéről mindent megtett annak érdekében, hogy belőle néhány példány Erdélybe is eljusson. Úgy vélte, hogy ez komoly segítséget adhat az eretnek szokások megszüntetésére.[256]

Oxendio jelentésében új szempontra is felhívta a figyelmet. Fontosnak tartotta például, hogy püspököt nevezzenek ki az erdélyi örmények élére, mert a püspökhiány szintén zátonyra futtathatja az általa megkezdett hittérítői tevékenységet. Úgy látta továbbá, a fent tárgyalt Wartanowiczot a Szentszéknek ki kell átkoznia és közösítenie.[257]

Nagy megelégedéssel számolt be arról, milyen sok örmény fiatal látogatja az iskolát. Örült annak, hogy Bonesana egy fiatal, huszonkét esztendős növendéket hozott magával Lazar Budachowicz (1668–1721) személyében, aki nagy segítséget nyújtott számára Gyergyószentmiklóson az örmény és latin nyelvű oktatásban.[258]

A varsói nuncius igyekezett minél gyorsabban kihasználni a püspökség üresedéséből adódó „interregnumot", és megragadva a kedvező lehetőséget, 1689. március 8-án levelet írt az erdélyi örményeknek. Ebben bátorította őket, hogy a *ius eligendi* értelmében válasszanak maguknak unitus püspököt. Ezzel ugyanis megakadályozhatnák, hogy az örmény apostoli egyház a maga emberét erőltesse rájuk. Levelének végén többször felhívta az erdélyi örmények figyelmét arra, hogy csak a római katolikus egyházzal való unió jelenthet egyedüli megoldást üdvözülésükhöz. Kérte őket továbbá, hogy vessék el őseik „eretnek" hitét, és uniójukkal a római katolikus egyházat gazdagítsák.[259] Cantelmi dicsérte Oxendio misszionáriusi tevékenységét, és megemlítette, hogy Székelyföldön az áttért örmények őt Világosító Szent Gergelyhez, az örmények apostolához hasonlítják.[260] A nuncius igyekezett elérni a püspökkérdés megoldását a Szentszéknél, és Oxendio személyére tett javaslatot.[261]

---

255 Uo.

256 Uo. Fol. 82.

257 Lásd APF LDSC, Vol. 79. Fol. 94–96., Fol. 114–115., Fol. 117–118.

258 Levele utóiratában megemlítette volt növendékét, egy bizonyos kameniec-podolski születésű Stefanót, aki Oxendio szerint komoly előremenetelt mutatott a latin nyelv és a grammatika elsajátításában. Tudatta Oxendióval, hogy Rómában, a Collegio Urbanóban kívánja folytatni tanulmányait, ezért Oxendio a húszesztendős ifjút ajánlásával és áldásával Rómába küldte. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 82–83.

259 APF SOCG, Vol. 506. Fol. 61.

260 Uo.

261 APF Acta SC, Vol. 59. Fol. 165–169.; APF Acta SC, Vol. 60. Fol. 14–19.; APF SOCG, Vol. 506. Fol. 63–64.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 133., Fol. 134–135.

Cantelmi nuncius tulajdonképpen ezzel a levéllel küldte vissza Oxendiót Erdélybe. Oxendio egy hónappal később már arról számolt be, hogy egyre többen tértek át a római katolikus vallásra. Nagy sikerként könyvelte el, hogy az apostoli rítusú papok közül szintén sokan konvertáltak. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az örményeknek anyanyelvükön prédikálta és magyarázta a római katolikus egyház hagyományait, szokásait és dogmatikáját. Ebben nagy segítséget kapott Lazar Budachowicztól.[262]

Oxendio levelének némiképp ellentmond Bonesana 1690. szeptember 14-én írott jelentése. A prefektus szerint nagy nyugtalanság mutatkozott Erdélyben, mert az áttérések ellenére az örmények közül nem mindenki ismerte el Oxendiót. Közülük sokan még mindig Minas püspök embereit, azaz az apostoli rítusú papokat követik. Úgy ítélte meg továbbá, hogy az áttértek közül sokan csak látszólag katolikusok. Bonesana Erdélybe küldte szerzetes társát, az Örmény Kollégiumban tanító Sebastiano Maria Accorsit, hogy tudakozódjon az ottani helyzetről. Ő is megállapította, hogy még teljesen ingatagnak tűnik az erdélyi örmények egyházi uniója. Ugyanis még mindig csak saját, áttért papjaikat fogadják el lelki vezetőiknek. Accorsi megállapította továbbá: mindezen tény ellenére Oxendio és Lazar Budachowicz keményen dolgozik a misszión, és nagyobb hatáskört, illetve hatalmat kellene kapniuk az erdélyi örmény unió kiteljesítése és megszilárdítása érdekében.[263] Magyarán nem nevesítette, de egyértelmű célzást tett jelentésében arra, hogy örmény unitus püspököt kellene küldeni Erdélybe.

Ezt Hunanean érsek is nyilvánvalóvá tette novemberi levelében. Az érsek ebben beszámolt arról, hogy Oxendio egyik volt tanítványa, Stefan Stefanowicz Roszka már Rómában, a Collegio Urbanóban tanul, és hogy négy fiatal örményt pappá szentelt. Őket a székelyföldi Gyergyószentmiklósra küldte, hogy segítsék Oxendio munkáját.[264] Rámutatott arra, hogy az erdélyi örmények többsége még nem katolikus, kivéve azokat, akik Oxendio közvetlen közelében élnek. Bolondnak és balgának tartja ezt a többséget, mivel nem hajlandók elfogadni az egyes-egyedüli igaz megváltást jelentő római katolikus hitet.

A püspökkérdés így továbbra is napirenden szerepelt. Bonesana prefektus 1690 tavaszán a Szentszéknek is tolmácsolta a gyergyószentmiklósi örményeknek azt a kérését, hogy segítsen Oxendio püspöki kinevezésében.[265] Két hónappal később Accorsi jelentette a Propaganda Fidének, hogy az Erdélyben élő moldvai örmény menekültek számára a püspökkinevezés lenne a megoldás. Ezt teljes meggyőződéssel támogatta Cantelmi, Hunanean, valamint a mindeközben caiazzói püspökké kinevezett Bonesana is.[266] Bonesana még leköszönése előtt jelezte a Propaganda Fidének, hogy Oxendiót püspökké kellene felszentelni. Kérte továbbá, hogy az örmény pap számára biztosítsanak állandó jövedelmet. Ő külön ötven scudót adott neki.[267] Végül Bonesana azzal a javaslattal állt elő, hogy Oxendio jövő-

262 Oxendio a levelet Cybo titkárnak címezte, és Gyergyószentmiklóson 1690. augusztus 13-án írta. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 84.
263 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 86., Fol. 94.
264 ARSI, FA. Hist. Vol. 155. Fol. 81.
265 Lásd Bonesana 1691. április 11-én kelt levelét a Propaganda Fidéhez. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 124.
266 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 140.
267 Uo. Fol. 146.

beni (és akkor még esetleges) püspökségének joghatóságát ne csak a Székelyföldre, hanem egész Erdélyre terjesszék ki, mivel a katolikus magyaroknak sincs ott állandó főpásztora. A leköszönő prefektus hivatkozott leendő utódjának, Accorsinak arra az értesülésére, hogy Moldvában és a Havasalföldön élő örményeknek sincs unitus püspökük. Ezért úgy vélte, hogy Oxendiót unitus püspökként kellene majd elküldeni közéjük misszióra.[268] Bonesana egy héttel később már Varsóból írt a Propaganda Fidének, arra kérvén a bíborosi testületet: mindenképp támogassák Oxendiót a püspöki kinevezésben, és semmi esetre se engedjék meg, hogy az eretnek Wartanowicz vegye át a néhai Minas püspök helyét.[269]

Az erdélyi örmények uniós ügyével összefüggésben mindazonáltal nem mehetünk el a fejedelemséget az 1680-as években érintő politikai változások mellett, anélkül hogy szót ejtenénk róluk. A császári generálisok az 1680-as évek közepe óta a fejedelemség területén teleltették csapataikat. 1687-ben I. Apafi Mihály fejedelemnek sikerült előnyös szerződést kötnie a császári csapatok főparancsnokával, Lotaringiai Károllyal (1643–1690). A főparancsnok 750 ezer forint hadisarc kifizetése és a csapatok élelmezése fejében ígéretet tett arra, hogy a bécsi udvar tiszteletben tartja a fejedelemség önállóságát. Bécs azonban elállt ettől az egyezségtől. Sőt 1688-ban az Erdély katonai parancsnokává kinevezett Antonio Caraffa (1642–1693) generális I. Apafi Mihály fejedelmet és az erdélyi rendek küldötteit hűségeskü letételére kötelezte. Az erdélyiek vonakodását indokolta, hogy az Alföld peremén elhelyezkedő várakban még oszmán haderő tartózkodott.

1690-ben első pillantásra még úgy tűnt, hogy a bécsi udvar nem tudja megvetni a lábát Erdélyben. I. Apafi Mihály fejedelem halálát követően Thököly Imre (1657–1705) szerezte meg a fejedelemséget. Az udvar kiadta a Diploma Leopoldinumot, amely visszaállította a fejedelemség addigi törvényeit, megerősítette a nemesség és a városok kiváltságait, biztosította a szabad vallásgyakorlatot a négy bevett felekezet számára. Erdély adóját a Diploma Leopoldinum békében évi ötvenezer, háborúban négyszázezer forintban határozta meg. Egy fontos dolog hiányzott azonban: az ifjú II. Apafi Mihály választott fejedelem megerősítése. A bécsi udvar a fejedelem kiskorúsága miatt Erdély igazgatását a Guberniumra bízta, élén a gubernátorral és tizenkét tanácsossal, akik közül háromnak római katolikus vallásúnak kellett lennie. 1691 decemberében I. Lipót újrafogalmazta a Diplomát, Erdély számára kevésbé előnyös feltételekkel. Az új változat megnövelte az udvar befolyását. A fejedelemséget irányító Guberniumot 1691-ben állították fel Nagyszebenben, az Erdélyi Udvari Kancelláriát 1693-ban, Bécsben.[270]

---

268 Uo.

269 Uo. Fol. 148.

270 Az első gubernátor gróf Bánffy György (1660–1708) lett. Gróf Bethlen Miklósnak (1642–1716) a kancellári hivatal jutott. A bécsi udvar ugyanakkor kitüntető címekkel és rangokkal igyekezett elhalmozni a megegyezést elősegítő erdélyi arisztokratákat. II. Apafi Mihály fejedelem beiktatására soha nem került sor. 1696-ban az udvar felszólította, hogy tegyen hűségeskü I. Lipótnak. Az ifjú fejedelem erre nem volt hajlandó, ezért a császárvárosba internálták, ahol 1713-ban, e kényszerű fogságban elhunyt. 1704-ben ugyancsak bécsi őrizetbe került Bethlen Miklós kancellár is, aki a Diploma Leopoldinum ígéretének betartását követelte az udvarnál. A kancellár csak 1716-ban szabadult ki fogságából. Lásd ARSI FA, Hist. Vol. 155. Fol. 76–78.; Bethlen, 1860. 121–122., 153.;

Az Erdélyben lezajlott és lezajló politikai változások jelentős mértékben érintették az örmény unitus püspökség kérdését. A tárgyalásokba bevonták Bécset is, melynek szerepe Lembergnél meghatározóbb lett.

A Propaganda Fide 1689. június 27-én tartott általános ülésén ismét tárgyalta Cantelminek az erdélyi örmények lembergi uniójáról szerzett értesüléseit. A tanácskozás után az erdélyi örmények ügyével kapcsolatban a Propaganda Fide arra a döntésre jutott, hogy mindenképpen figyelembe kell venni az Erdélyi Fejedelemség politikai státusát, azaz a fejedelemségben erősödő Habsburg katonai és politikai befolyást. Ezért úgy vélte, hogy az erdélyi örmények ügyében fel kell venni a kapcsolatot Francesco Buonvisi (1626–1700) bécsi nunciussal, aki szoros kapcsolatban áll a császári és királyi udvarral. Sőt informálni kell őt Oxendio tevékenységéről, püspökjelöltségéről, illetve a püspökség majdani egyházi joghatóságáról.[271] Ennek folyományaként Cybo titkár levelet fogalmazott Buonvisi bécsi nunciusnak, thesszalonikéi címzetes érseknek, hogy az erdélyi örmények ügyében lépjen érintkezésbe a bécsi udvarral, különös tekintettel arra, hogy a titkár szerint Erdély már I. Lipót császár és király uralma alatt áll.[272] A titkár értesítette erről a lépéséről Cantelmi nunciust is.[273] Buonvisi tisztában volt az örmény egyházi unió sokrétű problémájával, és nagy valószínűséggel felmérte azt, hogy a közeljövőben az erdélyi örmények katolizálásában Bécs, Varsó és Lemberg között komoly érdekellentétek alakulhatnak ki. Buonvisi tehát eleget tett Cybo titkár kérésének, és felvette a kapcsolatot a bécsi udvarral.[274]

Időközben az erdélyi örmény papság tagjai és elöljáróik, miután kézhez kapták Oxendiótól Cantelmi levelét, elutasították Wartanowicz örmény apostoli püspök erdélyi kinevezését. Cantelmi egy másik, 1689 augusztusában írt levelével a Propaganda Fide különbizottságán is foglalkoztak.[275] Ezek a levelek az erdélyi örmények élére megválasztandó és küldendő örmény unitus püspök személyéről szóltak, habár magának a püspöknek a személyével kapcsolatban ekkor még konkrét javaslatok nem merültek fel.[276]

Az örmények először kísérletet tettek arra, hogy saját soraikból válasszanak püspököt. Ebben az esetben azonban nem volt biztos, hogy unitus egyházi személy kerül a püspöki székbe. Az örmények ugyanis ragaszkodtak hagyományos püspökválasztási jogukhoz. Sőt a varsói nunciushoz intézett örmény nyelvű levelükben kifejezésre is juttatták, hogy gyalázat lenne, ha a közösségükben ez a régi hagyomány nem élhetne tovább. Ezért kérték a nunciustól, hogy járuljon hozzá püspökválasztásukhoz.[277]

Bíró, 1925. 105–109.; Apor, 1978. 25., 118–119.; Cserei, 1983. 246–247., 292–293.; R. Várkonyi, 1986. 874–893.; Trócsányi, 1988. 196–212.; Kristó-Barta-Gergely, 2002. 309–310.

271 APF Acta SC, Vol. 59. Fol. 165–168., Fol. 169.; Lásd Petrowicz, 1988. 89.

272 APF LDSC, Vol. 78. Fol. 36–37.

273 Uo. Fol. 37–38.

274 Uo. Fol. 40.

275 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 140.

276 APF CP, Vol. 29. Fol. 628–629., Fol. 630–631.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 94.; A Propaganda Fide különbizottságának 29. számú kötete különösen gazdag iratanyagot tartalmaz a magyarországi és az erdélyi unitusok ügyeiről. Az erdélyi örmény püspök kérdésén kívül nagyszámú és figyelemre méltó dokumentum található a kárpátaljai és a máramarosi unitusokról is. Lásd Tóth, 2004. 852.

277 APF CP, Vol. 29. Fol. 631.

Cantelmi közben informálta a Szentszéket, hogy levelet kapott tizennégy (ebből két unitus pap) erdélyi örmény aláírásával. Ebben a közösség nevében azt a kérésüket fogalmazták meg, hogy Oxendiót nevezzék ki püspököknek. Indoklásul elsősorban jámbor hitét említették, továbbá azt, hogy Gyergyószentmiklóson iskolát létesített az ifjak számára, és 1687 óta apostoli adminisztrátorként tevékenykedett Székelyföldön.[278]

Oxendio azonban nem az egyetlen jelölt volt. Cantelmi később jelentéseiben utalt arra is, hogy Oxendiónak már ebben az időszakban riválisai támadtak. Így a korábbi érseki koadjutor Nersesowicz személyében, aki azt terjesztette róla, hogy valójában az eretnek hitű örmény katholikosz embere, és nem igazi katolikus.[279] Ez nyilvánvalóan hamis vádaskodásnak bizonyult, és ezzel maga Cantelmi is tisztában volt. Így nem is vette komolyan Nersesowicz vádjait.

Az örmények (részbeni) uniálásuk ellenére ekkor még nem voltak tisztában a püspökválasztás és -felszentelés római katolikus hagyományaival, és ez is kiválthatta a helyi római katolikus papság nemtetszését.

Mindenesetre az erdélyi örmények hasonló kéréssel fordultak XI. Ince pápához: számukra püspököt szenteljen fel. Erre egyértelműen Oxendiót tartották a legalkalmasabb személynek.[280] A levelet a közösség nevében tíz örmény írta alá, akik között találjuk Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky áttért örmény papokat is.[281] Az örmények kérésüket örmény és latin nyelven eljuttatták a Propaganda Fidéhez, valamint a varsói apostoli nunciushoz.[282] A pápához írt levél tartalmában annyi változás található, hogy az örmények kérésüket azzal támasztották alá: mindnyájan Oxendio missziós tevékenységének köszönhetően tértek át a római katolikus hitre.[283]

Az 1689. évi erdélyi örmény egyházi unió ugyanakkor egy tökéletlen, részleteiben ki nem munkált vallási egyesülésnek bizonyult. A Hunanean érsek kezébe letett katolikus hitvallás és megkötött unió tudniillik rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Az egyesülésről szóló iratok lényegében csak a vallási egyesülés kimondására, Lemberg egyházi joghatóságának, valamint a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. A vallási egyesülés ugyanakkor nem tisztázta az unióra lépő erdélyi örmények véleményét az Eukharisztiáról, a *Filioque* imádságról (*ew yOrduoyn*), a purgatórium (*K'awarann*) létéről, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról, a *Triszagion* himnusz helyes énekléséről, a liturgikus nyelvhasználatról, a misekönyvekről, a kalendáriumról, vagy az át-

278 Uo.

279 APF CP, Vol. 29. Fol. 636.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 15.

280 *„Et praecipue pretiones nostros pro Episcopo perficere (...), ut amor noster plus et plus nesceat, et confirmetur ad istam Vestram Supremam, Sanctam, et Universalem Sedem Apostolicam."* APF CP, Vol. 29. Fol. 644–645.

281 APF CP, Vol. 29. Fol. 630.

282 *„Et nobis supradictum Oxendium Virzesgum Episcopum et pastorem iubeas consecrari, ut sicut ille ipse planatvit bonum semen inter nos, sic ipse diem irriget, et fodiat ad accipiendum incrementum de super. Item deprecamur, ut sit protector, tamquam propriis omnibus, quia usque iusdo fuimus sine pastore, et consolatione in nostris tribulationibus, tam spiritualibus, quam corporalibus."* APF CP, Vol. 29. Fol. 647–648.

283 APF CP, Vol. 29. Fol. 647–648.

tért örmény papok jogi és házas státusáról.[284] Mindenesetre tény, hogy az egyházi unió értelmezése – mint a következő alfejezetekben látni fogjuk – számos további konfliktust és problémát hordozott magában.

A római katolikus egyház szemszögéből az erdélyi örmény vallási egyesülés megteremtését elsősorban az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. A Szentszék is úgy ítélte meg, hogy az erdélyi örmények egyházi uniójával kis idő múltán helyreállhat az a hitbeli egység, amely a latin és az örmény egyházat jellemezte a 4–5. század fordulójáig, I. Szilveszter (314–335) pápa pontifikátusa, valamint Világosító Szent Gergely (287–325), az örmények apostola és első katholikosza idején. A római katolikus egyház álláspontja szerint az örmény apostol méltatlan utódai miatt távolodott el az örmény apostoli egyház az akkor még egységes ortodoxiától, és lépett a „monofizita eretnekség", illetve a szakadárság útjára.[285]

Ezért Róma részéről fontos mérföldkőnek tartották a lengyelországi örmények uniója után az erdélyiek egyesülését is, mivel ez – meglátásuk szerint – fontos stratégiai „hídfőállást" képezhetett majdan az anyaországi örmény apostoli egyháznak a Rómával történő teljes egyesülésében. Ezt az álláspontot a római katolikus egyházon belül legmarkánsabban a jezsuiták képviselték.[286] Sőt a jezsuiták az erdélyi örményeket nem is tartották schismatikusoknak vagy monofizitáknak, hanem egyszerűen régi, elavult szokásokat gyakorló keresztényeknek.[287]

Cantelmi varsói apostoli nuncius 1689. október 21-én írt levelében igyekezett megmagyarázni a kialakult helyzetet. Kifejezésre juttatta, hogy támogatja az örmények unióját. Kiemelte Oxendiónak az unió létrejöttében, illetve megkötésében végzett önfeláldozó tevékenységét, és esetleges püspökjelöltként is megnevezte. Oxendio akkor apostoli helynökként (*vicarius apostolicus, vicario apostolico, aṛak'elakan ew aṛaǰnordakan tełapah*) irányította az unitus örmények lelki gondozását Erdélyben.[288] Végül Cantelmi megemlékezett az időközben elhunyt XI. Ince pápáról, és biztosította az örményeket arról, hogy utódja, VIII. Sándor pápa is felkarolja egy örmények közé küldendő püspök kinevezésének és felszentelésének ügyét.[289] Az erdélyi örmények és az egyház uniója így tehát megerősítést nyert.

Erről Cantelmi Varsóból 1689. november 8-án értesítette Altieri bíborost, a Propaganda Fide prefektusát. A levélhez csatolta az erdélyi örmények képviselőivel váltott leveleinek másolatát is. Cantelmi ismételten dicsérte Oxendio teológiai

284 Uo. Fol. 613., Fol. 628–629., Fol. 644., Fol. 645.

285 „*Et audemus notificare vobis, tamquam patri piissimo quomodo per Dei gratiam et per merita Sanctitatis Vestrae et continua praedicatione nostri clarissimi conscius et connationalis Vartabeti Oxendii Virzesguli, quem vos nuper aluistis, et docuistis in vestro collegio et ad nos misistis, venimus ad unionem, et ad obedientiam Sanctae Sedis Vestris, per omnia, et ad omnia, eodem modo e tenore, quo et Sanctus Pater Noster Magnus [Sanctus] Gregorius Illuminator fecit, cum Sancto Silvestro.*" APF CP, Vol. 29. Fol. 647–648.

286 Periş, 1998. 128., 144.; Shore, 2007. 76.

287 ARSI, FA. Hist. Vol. 176. 106.; ARSI, FA. Hist. Vol. 177. 79.; Shore, 2007. 76.

288 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 142.

289 APF SOCG, Vol. 506. Fol. 64.

felkészültségét és igaz katolikus hitét, illetve vezetői képességeit; továbbá azt, hogy Erdélyben más jelöltet nem tud elképzelni a probléma megoldására, de személye viszályt szíthat, mert érseki koadjutorként korábban többször konfrontálódott az örményekkel és a theatinusokkal.[290] Amennyiben a Propaganda Fide meg kívánja oldani az erdélyi örmények által kérvényezett püspökség felállítását, akkor mérlegelnie kell Oxendio jelölését, aki a lembergi theatinus atyák segítségével irányíthatná a leendő erdélyi unitus örmény püspökséget. Mindazonáltal Cantelmi óvatosságra is intett. Úgy vélte: az erdélyi örmény püspökséget szükség esetén függetleníteni kell a lembergi érsekségtől, nehogy a Szentszék emiatt felesleges politikai bonyodalmakba keveredjen a bécsi udvarral, és ezáltal a magyarországi katolikus klérussal.[291]

A Propaganda Fide 1690. január 23-án tartott ülésén döntött az ügyben, melyet véleményezésre a Giulio Spinola (1612–1691) bíborosnak (korábbi bécsi nunciusnak és bíborosnak) és Michál Stefan Radziejowski (1643–1705) bíborosnak, Lengyelország prímásának utaltak át.[292] A bíborosok csak három héttel később, 1690. február 14-én készítettek el egy igen terjedelmes jelentést az erdélyi örmények egyházi helyzetéről, melyben helyeselték Oxendio püspöki jelöltségét. Az ügyben azonban még nem hoztak döntést, így újabb vizsgálatot rendeltek el.[293] Ezért Cybo titkár a végső határozat előtt még egyszer meg kívánta erősítetni, vajon szükséges-e az unitus örmény püspökség felállítása Erdélyben, és nem zavarhatja-e a helyi katolikus egyház érdekeit. A titkár helyeselte azt is, hogy a nuncius korábbi javaslata szerint a leendő örmény püspökség semmilyen körülmények között se függjön Lemberg örmény unitus érsekétől és az örmény katholikosztól.[294] A titkár véleménye, különös tekintettel az örmény katholikosztól való függés megítélésére, feltehetően hamis híreszteléseken alapult. Az örményországi misszionáriusok jelentéseire hagyatkozva a Propaganda Fide korábban hitelt adott annak, hogy I. Eliázár örmény katholikosz áttért volna a római katolikus hitre. Ez nyilvánvaló torzítás lehetett, hiszen az örmény apostoli egyház nem nézte jó szemmel a Rómából érkező uniálási kísérleteket, és nem valószínű, hogy az örmény egyházfő elfogadta volna a katolizációt. Sőt Örményországban „tűzzel-vassal" üldözte a római katolikus misszionáriusokat és az áttért örményeket.[295]

A Propaganda Fide bíborosai eleinte nem tudtak dönteni. Abban az időben a Szentszéknél tartózkodott Cantelmi, aki éppen ekkor kapta meg a bíborosi címet VIII. Sándor pápától. Ő – azzal a szándékkal, hogy a döntéshozatal lassú menetét

290 Nersesowicz jelöltségét elsősorban Michál Stefan Radziejowski, ifjabb Carlo Barberini (1630–1704) és Opizio Pallavicini bíborosok támogatták, szemben Angelo Altieri bíboros-prefektus, Edoardo Cybo titkár, Girolamo Cassanate (1620–1700), Federico Ubaldi-Baldeschi Colonna (1625–1691), Flavio Chigi (1631–1693) és Giulio Spinola bíborosokkal, akik mindvégig Oxendio kandidációja mellett törtek lándzsát. Ebben jelentős szerepet játszott Cantelmi varsói apostoli nuncius közbenjárása is. Lásd APF Acta SC, Vol. 60. Fol. 14–19.; APF CP, Vol. 29. Fol. 610–612., Fol. 651.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 129–132.

291 APF CP, Vol. 29. Fol. 628.

292 APF Acta SC, Vol. 60. Fol. 19.; Lásd Petrowicz, 1988. 91.

293 APF CP, Vol. 29. Fol. 609.

294 APF CP, Vol. 29. Fol. 610., Fol. 628.; APF LDSC, Vol. 79. Fol. 123.

295 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 22.

felgyorsítsa – referált a bíborosi testület előtt az erdélyi örmény egyház ügyeiről. Egyúttal javasolta, hogy nevezzék ki és szenteljék fel Oxendiót erdélyi örmény unitus püspökké.[296]

1690. február 14-én Cybo titkár levelet küldött Oxendiónak Erdélybe, amelyben arról értesítette, hogy a Propaganda Fide ülésein teljes megelégedéssel szóltak az addig elvégzett munkájáról. Ugyanakkor, mint esetleges püspökjelöltet, arra kérte, hogy a végső döntés meghozatala végett még egyszer ossza meg tapasztalatait és benyomásait a Propaganda Fide vezetőségével az erdélyi örmények uniójáról.[297]

1689–1690-ben Cantelmi szinte állandóan úton volt Lemberg, Bécs és Varsó között. Hosszas diplomáciai tárgyalásokat folytatott az erdélyi örmények uniójáról, illetve a felállítandó örmény unitus püspökségről. 1690. május 29-én összeült a Propaganda Fide különbizottsága. Az ülés témája az erdélyi örmény unitus püspökség volt. A bíborosok megállapították, hogy Oxendio apostoli vikárius minden ügyben a Propaganda Fidének, és nem Lembergnek van alárendelve. A különbizottság évi száz scudo fizetést állapított meg számára. Ugyanakkor rendelkezett arról, hogy Bonesana prefektus és jobbkeze, Accorsi theatinus szerzetes átengedik az általuk vezetett székelyföldi örmény missziókat Oxendiónak.[298] Végül újfent nyomatékosította, hogy az egyházi joghatóságot az erdélyi örmény püspökség felett kizárólag a Propaganda Fide gyakorolja, és abba Lemberg örmény érsekének nincs beleszólása.[299] A döntéssel tehát az erdélyi örményeket – egyházi joghatóság szempontjából – leválasztották a lembergi örmény unitus érsekségről. Ennek nyomán Cybo titkár 1690. június 3-án utasította Bonesanát: tudassa a Propaganda Fidének az erdélyi örményekről hozott döntését Hunanean érsekkel.[300] Egyúttal a különbizottság azt is javasolta, hogy Oxendiót csak címzetes püspöknek nevezzék ki, nehogy megsértsék a magyar katolikus klérus érdekeit. Ugyanis létezett már egy külön erdélyi római katolikus püspökség, amely hosszú ideje betöltetlen volt. Az udvar – előkészített berendezkedési tervezetek

296 A nuncius nem kis túlzással azt is leírta, mennyire várták az ülésen Oxendio Rómába jövetelét, és magasztalták erdélyi missziós tevékenységét. Mindez azonban még nem jelentette azt, hogy Oxendiót a Propaganda Fide konkrétan püspöknek javasolta volna. Lásd APF CP, Vol. 29. Fol. 611.; APF LDSC, Fol. 79. Fol. 80–81.

297 APF LDSC, Vol. 79. Fol. 82.

298 „*Si Sanctissimo placuerit poteri deputari in Vicarium Apostolicum Dominus Auxendius omnimoda dependentia ab hac Sacra Congregatione cum titulo in partibus [infidelium], et munus consecrationis recipiat ab aliquo Episcopo Armeno unito per eundem consecrandum eligendo cum assistentia duarum dignitatum et cum provisione scutorum 100. Pater Accursius accedat ad provinciam Siculicae pro prudenti assistentia praestanda eidem vicario in ordinatione illius Novae Ecclesiae. Idem Vicarius [tandem] recipiat iuramentum et professionem fidei ab omnibus suae iurisdictioni comissis, et authenticum testimonium ad hanc Sacram Congregationem transmittat.*" APF CP, Vol. 29. Fol. 617.; Lásd Petrowicz, 1988. 94.; Az ülésen jelen voltak Cantelmi nuncius mellett Altieri prefektus, Cybo titkár, valamint Federico Ubaldi-Baldeschi Colonna, Flavio Chigi, ifjabb Carlo Barberini és Girolamo Cassanate bíborosok. APF CP, Vol. 29. Fol. 612–613.

299 APF CP, Vol. 29. Fol. 612.

300 Cybo említett levelében Oxendio ügyén kívül az 1689. évi lembergi zsinat végzéseivel is foglalkozott. APF LDSC, Vol. 79. Fol. 134–135.

szerint – a hosszú ideje főpásztor nélkül maradt egyházmegyéket alkalmas egyházi személyekkel kívánta betöltetni. Ez alól Erdély sem képezhetett kivételt.[301]

Oxendio kinevezésében szerepet játszhatott, hogy azt is elvárták tőle, spirituális vezetőként Erdélyben, pontosabban Székelyföldön összefogja a nehéz helyzetben lévő katolikusokat. Tehát nemcsak az örmények erdélyi pásztora volt, hanem katolikus püspökként kötelessége volt az erdélyi római katolikusok irányítása is, hiszen Erdélyben ekkor hivatalosan még nem tartózkodott római katolikus püspök.[302] Ez a helyzet ugyanakkor azonban Erdélyben előrevetítette a jövőbeni egyházi joghatósági problémákat.

VIII. Sándor pápa ennek megfelelően két pápai brévét adott ki 1690. október 2-án és 3-án, amelyekben Oxendiót az írországi Aladia (ma: Killalach) címzetes püspökének nevezte ki, és mint apostoli vikáriust és misszionáriust felhatalmazta, hogy teljesítse ki Erdélyben 1685-ben megkezdett hittérítői tevékenységét.[303] Természetesen a pápa ügyelt rá, hogy ne erdélyi római katolikus püspöknek tegye meg Oxendiót. A Szentszék ennélfogva a püspöki kinevezésnél minden bizonnyal mérlegelte az erdélyi katolikusok helyzetét. Oxendio kinevezésének módja, illetve a címzetes püspökség bizonyos tekintetben a több évtizede tartó erdélyi püspökkinevezési vitákkal is párhuzamba hozható. A Propaganda Fide továbbá tisztában volt azzal, hogy a bécsi udvar növekvő befolyásának ellenére ekkor a protestánsok helyzete még mindig szilárd volt, és így az örmény unitus püspököt könnyen kiutasíthatták, arra hivatkozva, hogy a Diploma Leopoldinum csak püspöki vikáriusságról, és nem a katolikus püspökségről rendelkezett. Oxendiónak nyilvánvalóan megüzenhették Rómából, hogy a kinevezésével bizonyos íratlan szabályokat be kell tartania, nehogy elűldözzék Erdélyből: például ne mutasson Rómától való függést; egyszerű papi vagy szerzetesi ruhában járjon; csak lelki joghatóságot gyakoroljon, illetve őrizkedjen a birtokszerzésektől stb. Ez némileg hasonlított Damokos Kázmér (1606–1678) esetéhez. Ugyanis az évtizedek óta tartó főkegyúri viták miatt 1668-ban Damokos Kázmért nevezték ki Erdély római katolikus püspökének, igaz, „csak" címzetes püspöki (Kóron) rangban, aki inkognitóban tevékenykedett püspökként. Így Damokost titokban szentelték fel püspökké, míg Oxendiót a kinevezése után néhány hónappal nyíltan, ünnepélyes keretek között.[304]

---

301 APF CP, Vol. 29. Fol. 617.

302 Meg kell említenünk, hogy Erdélyben Kada István (1617–1695) (egyben Augustopolis címzetes püspöke és Erdély apostoli vikáriusa) személyében volt az erdélyi római katolikusoknak az udvar által kinevezett püspöke, ám kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Mindazonáltal Kada István, Oxendióhoz hasonlóan, címzetes püspök volt. Kadát valószínűleg Kollonich Lipót szentelte püspöké Bécsben 1690. február 2-án, de ő se jutott el Erdélybe. Kada Istvánról lásd ARSI FA, Hist. Vol. 149. Fol. 76.; ARSI FA, Hist. Vol. 155. Fol. 75.; HC, 1952. 105.; Fraknói, 1896. 388.; Temesváry, 1913–1914. 52–57., 108–109.; Jakab, 1944. 16–17.; Galla, 2005. 264–267.; Galla, 2010. 144.

303 ELTE EKK, CH. Vol. 15. 252.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 34.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK, CH. Vol. 29. 346.; Érdekesség, hogy a Hierarchia Catholica Oxendiót nem tünteti fel Aladia címzetes püspökeként. Lásd HC, 1952. 79.

304 Hivatalosan apostoli a vikáriusi hivatalt látta el 1678-ban bekövetkezett haláláig. Lásd APF SOCG, Vol. 510. Fol. 94., Fol. 97., Fol. 101.; *„Gl'Armeni ivi refugiati havessero potuto dimorarci [ancora] o se fosse più opportuno dare loro un vescovo su le contigenze accadute."* APF LDSC, Vol. 80.

Cybo titkár Bonesanának írt levelében kifejtette, hogy a VIII. Sándor pápa által kibocsátott két bréve lehetővé tette Oxendio megválasztását és felszentelését, aki Erdélyben hivatását már ebben a minőségben töltheti be.[305] Bonesana viszont válaszában a kalendárium körüli bajokra hívta fel a figyelmet, azaz az erdélyi örmények katolizálásuk ellenére a régi örmény naptárt használják. Így ők karácsonyt vízkereszt napján ünneplik. Ezenfelül kijelentette, hogy az 1689. évi lembergi unitus zsinat végzéseit kellene Erdélyben is bevezetni.[306] Hivatkozott Andrea Santa Croce varsói nuncius 1691. május 2-án hozzá írott levelére, amely szerint Oxendiónak Erdélyen kívül is missziós tevékenységet kellene majd folytatnia Moldvában és Havasalföldön, azzal a céllal, hogy tető alá hozza az ottani örmény közösségek unióját, valamint hogy őket egy jövőbeni nagy egyházmegyébe szervezze be. Ennek az egyházmegyének a vezetője természetesen Oxendio lenne.[307]

Oxendiót csak a kinevezése után több mint tíz hónappal, 1691. július 30-án, Lembergben, az örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) székesegyházban latin és örmény rítus szerint szentelték fel.[308] A felszentelést maga Hunanean érsek vezette. Ezek után az újonnan felszentelt püspök Erdélybe utazott, ahol számára a Propaganda Fide átmeneti székhelyül Gyergyószentmiklóst jelölte ki.[309]

Ezzel összefüggésben felmerült a kérdés, vajon Oxendio püspökké választása és felszentelése milyen reakciókat váltott ki Lembergben, főleg abban a tekintetben, hogy az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot elvették az unitus

---

Fol. 64.; Lásd Lukácsy, 1859. 70.; Petrowicz, 1988. 94–95.; Erről bővebben: APF Acta SC, Vol. 34. Fol. 253–254.; Damokos Kázmérról lásd Fraknói, 1896. 388.; Bíró–Boros, 1941. 59–62.; Jakab, 1944. 13–14.; Tóth, 1998a. 68–69.; Galla, 2005. 189–256.

305 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 140.

306 APF SOCG, Vol. 510. Fol. 95.

307 Uo. Fol. 96.

308 Cybo titkár 1691. május 12-én kelt levelében külön kéri Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói apostoli nunciust, hogy Oxendiót mint kinevezett püspököt szenteljék fel minél hamarább. A szertartáson Bonesana prefektus is részt vett, majd nem sokkal ezután Rómába távozott, hogy átvegye a pápától a Caiazzo püspökévé történő kinevezését. Egyébként a volt prefektust 1691 szeptemberében Rómában kihallgatáson fogadta Cybo titkár, akinek jelentette, hogy Oxendiót a Propaganda Fide döntésének és az előírt ceremóniáknak megfelelően, latin és örmény rítus szerint unitus püspökké szentelték fel. Az örmény rítus szerinti felszentelésben minden bizonnyal szerepet játszhattak a 1689. évi lembergi zsinat határozatai, melyek többé-kevésbé engedélyezték az örmény szokásokat. Lásd APF LDSC, Vol. 80. Fol. 4., Fol. 13–14., Fol. 65., Fol. 74–75., Fol. 86–87.; Francesco Bonesana Caiazzo püspökévé történő kinevezéséről lásd APF Acta SC, Vol. 61. Fol. 84–87.; APF SOCG, Vol. 509. Fol. 33.; Oxendio felszenteléséről megemlékezik röviden Bonesana fent idézett levele is: APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 146.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137., Fol. 173.; Lásd Gopcsa, 1895. 379.; Ališan, 1896a, 128.; Petrowicz, 1988. 95.; Lásd *„Quidam Armenorum sacerdos, factus est Episcopus Leopoli in Polonia, qui taliter qualiter unionem fecit cum suis Armenis."* PL AEV, SPSZ. No. 273/2.; *„Ōgsēntios vardapetn jernadrec'aw i Vardanay ark'episkoposēn yulisi 30 (1691).* [1691. július 30-án Vardan érsek Oxendio vardapetet (püspökké) szentelte fel.]" Ṛošk'ay, 1964. 187.; *„Doctor Oxendius Botsanensis Verzerescus Collegii Urbaniani alumnus, per me consecratus est in Episcopum Aladiensem anno Domini 1691."* Bžškeanc', 1830. 118.; Gazdovits Miklós arról is ír, hogy Oxendiónak az 1691. évi felszentelését követően tett bécsi tartózkodása idején I. Lipót császár bárói címet és Gyergyóban földbirtokot adományozott volna. Ez utóbbiakról viszont nincsenek beszédes adatok. Lásd Gazdovits, 2006. 276.

309 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 261.; Bárány Lukács szerint Oxendio székhelyéül Besztercét jelölték ki, de a Propaganda Fide dokumentumaiból egyértelműen kiderült, hogy az örmény unitus püspök központja ekkor Gyergyószentmiklós volt. Lásd Bárány, 1888b. 101.

érsekségtől. Sajnos, az unitus érsek valószínűleg csalódással vehette tudomásul a Propaganda Fide döntését.

Oxendio a felszentelés után hozzálátott az érdemi munkához. Vizitálta az örmény közösségeket. Igyekezett megnyerni őket a római katolikus vallásnak. A Propaganda Fide döntésének értelmében a megtérített örmény közösségeket is saját egyházi joghatósága alá kívánta vonni.[310] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Propaganda Fide különbizottságának döntése értelmében az áttért közösségek is közvetlenül Róma egyházi joghatósága alá kerültek.[311]

OXENDIO PÜSPÖKSÉGÉNEK ELSŐ ÉVEI (1690–1696)

I. Apafi Mihály fejedelem halála után 1690-ben I. Lipót a Diploma Leopoldinumban rendezte Erdély politikai státusát. A fejedelemséget Guberniummá alakította át, és közvetlenül a bécsi udvar alá rendelte. Konfesszionális kérdésekben meghagyta a négy bevett vallás gyakorlatát, ugyanakkor igyekezett mindent megtenni az erdélyi katolikusok helyzetének rendezésére. Az 1653. évi Approbatae Constitutiones nem tette lehetővé, hogy a fejedelemség területén római katolikus püspökség működjön. A katolikus rendek azonban szerették volna elérni az udvarnál, hogy végre rezideáló püspököt küldjön Erdélybe.[312] Az udvar és a magyar katolikus klérus Oxendiót nem tekintette erdélyi püspöknek, mivel a Szentszéktől „csak" címzetes püspökséget kapott. A címzetes püspökség Erdélyben nem volt szokatlan, mivel a korábbi évtizedekben titokban felszentelt címzetes püspököket küldtek Erdélybe. Ők többnyire egyszerű szerzetesként tevékenykedtek, nehogy felkeltsék a protestáns fejedelmek gyanakvását.

Az 1688. évi fogarasi nyilatkozat, majd az azt követő 1690. évi Diploma Leopoldinum értelmében az Erdélyi Fejedelemség a Habsburg Monarchia politikai befolyása alá került. Ez a politikai változás érzékenyen kihatott a sokvallású fejedelemség kiegyensúlyozott helyzetére. Korábban viszonylagos konfesszionális egyensúly jellemezte Erdélyt, de a változások miatt ez az egyensúly megbomlott.[313] A Habsburg-befolyás megerősödésével komoly változások jelentkeztek a különböző felekezetek helyzetében. A Diploma Leopoldinum kihirdetése után egy évtizeddel megerősödött a katolikus egyház, az erdélyi ortodox püspökség pedig kivált a keleti egyházból, és létrejött az unitus egyház.[314]

Közismert, hogy I. Apafi Mihály halálakor a protestánsok tekintélyes politikai túlsúlyban voltak, és Erdélyt mint protestáns fejedelemséget tartották szá-

310 Nilles, 1885. 918–919., 921.

311 APF SOCG, Vol. 512. Fol. 180.; APF CP, Vol. 29. Fol. 617.; Lásd Petrowicz, 1988. 95.

312 Az *Einrichtungswerk* egyértelműen megfogalmazta, hogy Erdélyben a római katolikus püspökséget újjá kell szervezni. A püspök hivatalát meg kell erősíteni, és a leendő püspököt vissza kell helyezni székhelyére. Varga J., 1991. 458., 463–465.

313 R. Várkonyi, 1986. 885.

314 Kosáry, 1996. 91–92.

mon. Az I. Apafi fejedelem korszakát jellemző gazdasági konszolidáció és viszonylagos vallási türelem ideje alatt a katolikusok is meg tudtak erősödni. Egyidejűleg felmerült a majdnem egy évszázada megüresedett erdélyi püspökség betöltésének gondolata. A protestánsok és a megerősödő erdélyi katolikusok között ebben a korszakban lényegében hallgatólagos kompromisszum állt fenn. Az erdélyi protestánsok tizenötezer forintot ajánlottak fel a katolikusok iskoláira és templomaira, a katolikusok pedig felhagytak az egyházi javakat visszaigénylő pereikkel.[315]

Ezzel szemben a bécsi udvar a protestánsok politikai befolyását háttérbe kívánta szorítani, és a római katolikus hitet szerette volna államvallássá emelni. A katolicizmus hívei tisztában voltak azzal is, hogy az Erdély társadalmi többségét kitevő középréteg, valamint a jobbágyság vagy ortodox, vagy protestáns vallású. Felismerték továbbá azt is, hogy szinte lehetetlen Erdélyben a protestánsokat áttéríteni a katolicizmusra.

Konfesszionális kérdésekben tehát valamiféle kötélhúzás zajlott a katolikus és a protestáns érdekcsoportok között. Mindkét fél felismerte ugyanis, hogy ebben a kérdésben a mérleg nyelvét egyértelműen az ortodox román lakosság képezi. Erre a tényezőre egyébiránt már 1687–1688-ban a császári csapatokkal együtt bevonuló jezsuita páterek is felhívták az udvar és a római katolikus egyház figyelmét. Döntő fontosságúnak bizonyult az, hogy melyik fél tudja előbb megnyerni magának az ortodox románokat. A katolikusok reagáltak gyorsabban. Az indíték egyértelmű volt: az erdélyi román társadalmat a katolikus egyházzal való unióval kell a Habsburg Monarchiához kötni.[316]

Az 1689-ben unióra lépő örményekkel viszont nem foglalkoztak, mert ők nem alkottak olyan számottevő csoportot, mint az áttérítendő románok. Oxendio frissen kinevezett püspökként ilyen körülmények között kezdte meg főpásztori tevékenységét Erdélyben. Az említett változások ellenére a többségében katolikusok lakta Székelyföldön ekkor Oxendio volt az egyetlen olyan római katolikus főpap, aki spirituálisan is alkalmasnak bizonyult a lakosság vezetésére.

Az erdélyi örmény unitusok esete ugyanakkor felvetette az egyházi joghatóság kérdését, mivel az 1690-es évek közepétől Gyulafehérváron újjászerveződő erdélyi római katolikus püspökség magának kívánta fenntartani a római katolikus egyház hívei feletti befolyást.[317] Így az unitus örmény egyházat is a saját egyházi joghatósága alá tartozóknak tekintette.[318] Az erdélyi örmények unióját ekkor sem tartották kiteljesedettnek, és gyakorta illették az örményeket – olykor jogosan, olykor jogtalanul – az eretnekség és a schismatizmus vádjával.

Az egyik ilyen vád az volt, hogy az unitus örmény papság néhány tagja házasságban élt. Oxendio 1690–1692 között végzett rendszeres vizitációi során szintén azt tapasztalta, hogy a konvertita örmény papok házasságot kötöttek. A püspök nem tudott e ténnyel mit kezdeni, ezért a Propaganda Fidéhez fordult.[319]

---

315 R. Várkonyi, 1986. 886.
316 Lásd erről bővebben az erdélyi románok egyházi uniójáról írott alfejezetet.
317 Ilia, 1730. 64–72.; Nilles, 1885. 919–922.; Shore, 2007. 76.
318 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 219.
319 APF SOCG, Vol. 512. Fol. 180.

Egyidejűleg az erdélyi örmény házas papok is a Propaganda Fidéhez fordultak, és kérték, hogy továbbra is így gyakorolhassák hivatásukat.[320] Ügyüket az intézmény az 1691. október 8-án megtartott ülésén tárgyalta. A Propaganda Fide a varsói nuncius és Francesco Bonesana prefektus ajánlására a következő döntést hozta: engedélyezik Erdélyben az örmény papok számára, hogy házas papokként tevékenykedjenek.[321] Ezt azzal indokolták, hogy az unitus örmény papok felszentelés előtti házasságát az 1689. évi lembergi zsinat is jóváhagyta.[322] Ez a kérdés ezután mintegy hat évre lekerült a napirendről.

Oxendio, mint az örmények szellemi vezetője, az örmények gazdasági kiváltságainak kiszélesítésére törekedett. Úgy látta, hogy csak így lehet őket megtartani az unióban. A püspök kevesellte és elavultnak tartotta az I. Apafi Mihály által az örményeknek 1680-ban adományozott kiváltságokat. Az erdélyi protestáns felekezetű elit ezt nem nézte jó szemmel. Így például Bethlen Miklós erdélyi kancellár sem, aki 1692-ben a katolizált örménységet és a besztercei protestáns (lutheránus) szász közösségeket igyekezett egymás ellen fordítani. Bethlen kancellár megkísérelte rábeszélni az örményeket arra, hogy térjenek vissza őseik apostoli hitére, és ebben az esetben kieszközli a bécsi udvarnál, hogy kiszélesítsék az 1680-ban kapott kereskedelmi előjogaikat.[323] A támadás célpontja voltaképpen maga Oxendio volt.[324] Az örmények egy része engedett a pressziónak, mert kifogásolták Oxendio szigorú egyházpolitikai eljárását. Ezenkívül úgy ítélték meg, hogy az 1689-ben megkötött unió semmiféle előjogokkal nem járt számukra. Közülük ezért sokan megtagadták az uniót, és elhagyták Erdélyt.[325]

Oxendiónak más nehézségekkel is meg kellett küzdenie. A Szentszéktől nem kapta meg rendszeresen a kinevezésekor megállapított évi száz scudo fizetését. Így szinte lehetetlen volt számára a püspöki teendők ellátása, hiszen gyakorlatilag más jövedelemforrása nem volt. Erről 1692 márciusában a Propaganda Fidének a bécsi nuncius is beszámolt. Arra kérte a Szentszéket, hogy a püspök számára folyósítsák rendszeresen a megállapított összeget, különben missziója elbukik.[326] Ezt Accorsi prefektus is megerősítette, aki a jelentésében még hozzáfűzte: Oxendio a nagy nehézségek ellenére is kitűnő munkát végez az erdélyi örmények körében. A prefektus említést tett arról is, hogy a krími tatárok rendszere-

320 Elia Mendrul és Astuacatur (T'ēodoros) Nigošean besztercei örmény papok arról panaszkodtak a Propaganda Fidéhez írott leveleikben (1691. november 30-i és 1692. február 14-i keltezésekkel), hogy papi hivatásuk gyakorlását Oxendio akadályozta. A püspök azzal vádolta meg őket, hogy házas emberek. Így nem a katolikus vallás előírásainak megfelelően végzik munkájukat. Az örmény papok azzal védekeztek, hogy még katolizálásuk előtt kötöttek házasságot. Hasonló panasszal élt továbbá a gyergyóremetei Mik'ayēl pap, a petelei Antonius és Nastur atyák esetében. A levélírókon kívül aláírták a leveleket még Andrea Alacz, Yovhannēs Naxšun és egy bizonyos Simēon fia Yovhannēs. APF SOCG, Vol. 510. Fol. 97–98.

321 APF Acta SC, Vol. 61. Fol. 84–87.

322 Uo.

323 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 219.

324 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 233.; Lásd Lukácsy, 1859. 70.

325 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 267–268.

326 Uo. 4. Fol. 215.

sen betörnek Erdélybe, és az egyik alkalommal Oxendiót rövid ideig fogságban tartották. Később sértetlenül elengedték, mert jól beszélte elrablói nyelvét.[327]

A Propaganda Fide a lehetőségeihez mérten igyekezett a problémát megoldani. Ezért Altieri bíboros, a Propaganda Fide prefektusa, utasításba adta: küldjenek azonnal kétszáz scudót Oxendiónak, mert még az előző évi járandóságát sem juttatták el számára.[328] Végül a bürokrácia útvesztője miatt Oxendiónak csak százötven scudót utaltak ki.[329]

Accorsi beszámolójában külön kiemelte, hogy a Szentszékkel történt egyeztetések után 1692 nyarán Oxendio mellé küldte vikáriusként az örményül és törökül egyaránt kitűnően beszélő Giuseppe Bonalini (kb. 1650–1703) theatinus szerzetest. Ő 1692 szeptemberében nagy viszontagságok közepette érkezett meg állomáshelyére, Gyergyószentmiklósra.[330] Innen Besztercére távozott, hogy segítse az örmény püspököt az ottani konfliktusok kezelésében és megoldásában.[331] Accorsi Bonalini értesüléseire hivatkozva megjegyezte, hogy az ottani örmények többsége nem is örményül, hanem törökül beszélt. Elsősorban azok, akik 1672-ben Podóliából menekültek a fejedelemség területére.[332] Ezért nem csoda, hogy a szászok törököknek nevezték őket. Sőt azzal is vádolták az örményeket, hogy a tatárok betörésekor összejátszottak velük. Állítólag azért kímélték meg az

327 Szólt továbbá arról, hogy a besztercei szászok katolikus hitük miatt többször tettleg inzultálták az örményeket, de a világi hatóságok semmit sem tettek meg védelmükben. Sőt maguk a hatóságok sokukat az unió elhagyására kényszerítették. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 219.

328 APF SOCG, Vol. 512. Fol. 186.; LDSC, Vol. 81. Fol. 18., Fol. 153–154.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 233.

329 Az összeg eljuttatására az akkor Nagyszebenben székelő gróf Federico Veterani generálist kérték fel. A generális ígéretet tett arra, hogy védelmébe veszi a besztercei szászokkal szemben a püspököt és az unitus örményeket. APF SOCG, Vol. 512. Fol. 183.; APF LDSC, Vol. 81. Fol. 108.; Oxendio az átutalt pénzt megköszönte a Szentszéknek. 1692 júliusában Veterani generális Edoardo Cybo titkárnak írott levelében közölte, hogy Gyergyószentmiklóson találkozott Oxendióval, és átadta neki a százötven scudo fizetséget. Lásd APF SOCG, Vol. 512. Fol. 179.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 235., Fol. 253.; Erről a találkozóról utóbb Veterani is beszámolt 1692. november 2-án Cybónak küldött levelében. Lásd APF SOCG, Vol. 512. Fol. 181.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 322.

330 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.; Bonalini Erdélybe küldését Francesco Bonesana caiazzói püspök 1692. június 10-én írt levele is megerősíti. Vö. APF SC, FMPR. Vol. 2. Fol. 386.; A Szentszék valójában már 1691. november 13-án rendelkezett a theatinus Bonalini erdélybe történő delegálásáról. *„Havendo questa Sacra Congregatione destinata al padre Bonalini per missionario agl'Armeni dimoranta nella Siculia, e particaremente, per assistere a Monsignore Wirziresco deputato ivi per Vicario Apostolico con carattere di Vescovo."* APF LDSC, Vol. 80. Fol. 143.; Bonalini 1691 decemberében érkezett meg Lembergbe, és majd csak azt követően ment tovább erdélyi állomáshelyére Oxendio püspök mellé. Lásd APF LDSC, Vol. 80. Fol. 155.; Welikyj, 1976. 79–80.; Petrowicz szerint Bonalini 1692 novemberében érkezett Erdélybe. Ennek ellentmond az a tény, hogy Bonalini szeptember eleje óta már Besztercén tartózkodott. Lásd Petrowicz, 1988. 96.

331 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.

332 Accorsi mindenesetre az örmények török nyelvtudását az alábbiakkal magyarázta a Szentszéknek: amikor az örmények még Lengyelországban és Moldvában éltek, egymás között ezt a nyelvet évszázadok óta használták. A prefektus valójában a lengyelországi és a Krím félszigeten élt örmények által beszélt armeno-kipcsak nyelvre utalt. Bonalini egyik jelentésében pedig beszámolt arról, hogy Besztercén egy fiatal törököt latin rítus szerint keresztelt meg. A szertartás után – Bonalini legnagyobb megdöbbenésére – az ifjú kinyilvánította azon szándékát, hogy mégis az örmények liturgiáját fogja hallgatni, mert velük nyelvileg könnyebben megérteti magát, mint a szászokkal vagy a magyarokkal. Lásd APF Acta SC, Vol. 62. Fol. 125–128.; APF LDSC, Vol. 81. Fol. 215–216.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 261., Fol. 262., Fol. 263.

örményeket, mert jól beszéltek a nyelvükön. Ráadásul a Moldvából elszármazott örmények – mivel többségükben kereskedők és kézművesek voltak – üzleteik lebonyolításában a török nyelvet használták közvetítő nyelvként.

További nehézséget jelentett az erdélyi unitus örménység helyzetében, mint arra Oxendio és segítői is felhívták a figyelmet, hogy – nyilván a hatóságok felbujtására – Vardan Martinus Potoczky és Astuacatur Nigošean besztercei örmény papok (*vardapetek*) 1691–1692 fordulóján maguk köré igyekeztek gyűjteni az örményeket, és az örmények nyelvén a Rómával kötött unió ellen prédikáltak.[333] Oxendio elsősorban Vardan és Astuacatur vardapetek prédikációit helytelenítette, sőt a közösségre nézve egyenesen eretnekségnek tartotta azt. A püspök ugyanakkor elkövetett egy súlyos hibát. Úgy gondolta, hogy nem a nép nyelvén kell téríteni, hanem latinul, mert az igazi katolikus keresztény ezt a nyelvet használja, nem pedig az eretnek örményt. Szerinte az örmények a múltban többek között azért tértek le az egyedül üdvözítő, helyes hit útjáról, mert elhagyták a szent latin nyelvet. Oxendión, Bonalinin és néhány unitus örmény papon kívül azonban senki nem értett latinul. Oxendio ráadásul olyanok körében akarta a latint elterjeszteni, akik már több mint egy évezrede hagyományosan a nemzeti nyelvet használták a liturgia nyelvekként.[334]

Mindenesetre Vardan és Astuacatur papok prédikációja komoly fejfájást okozott Oxendiónak és segítőinek. A helyzetet bonyolította, hogy a két pap három évvel korábban még feltétlenül támogatta Oxendio püspökké történő kinevezését.[335] Bonalini állítása szerint Oxendio a császári katonaság segítségét vette igénybe, hogy letartóztassa Besztercén Vardant és követőit. Vardan és Astuacatur papok ugyanis számos örmény családdal együtt sikeresen ellenálltak a hatóságoknak. II. Apafi Mihály fejedelem közbenjárására Vardan követőivel együtt a fejedelem ebesfalvi uradalmába került át.[336] Oxendio minden valószínűség szerint kudarcnak tartotta, hogy nem sikerült ezt az örmény közösséget megnyerni a római katolikus vallásnak. Kudarcérzetét felerősítette, hogy korábban a vele jó viszonyt kialakító Veterani generális is – nyilván külső nyomásra – védelmébe vette az egyházi uniót visszamondó örményeket. Sőt katonai kíséretet rendelt melléjük, hogy áttelepülésük Ebesfalvára minden konfliktustól mentes legyen.[337] Oxendio panaszával először Bethlen Miklóshoz, majd a Guberniumhoz, később pedig az erdélyi országgyűléshez fordult, felróva, hogy sok örmény engedetlennek mutatkozott elfogadni püspökségét és misszióját.[338]

---

333 Vardan és Astuacatur besztercei örmény papok és híveinek „hitehagyásáról" Oxendio először 1692. február 17-én számolt be a Propaganda Fidének. Lásd APF SOCG, Vol. 512. Fol. 181.; APF LDSC, Vol. 82. Fol. 100., Fol. 110–111., Fol. 119.

334 APF LDSC, Vol. 81. Fol. 130–131.

335 Lásd APF CP, Vol. 29. Fol. 644–645., Fol. 647–648.

336 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.; ASV ANVienna, Vol. 196. Fol. 148.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 83.; Gróf Bethlen Miklós (1642–1716) 1692-ben megemlítette Ebesfalvát, anélkül azonban, hogy az odatelepített örményekre kitért volna. *„Ha Ebesfalvára sub nomine praesidii vel sub colore et gvardiae custodiát akartak tétetni melléje, én mindjárást adok valamennyit kívántok."* Bethlen, 1860. 160.

337 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 84.

338 Az erdélyi kancellár Önéletírásában csupán egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy milyen volt a viszonya Oxendio püspökkel. Protestáns vallásúként nem igazán szívelte a „pápista" örmény püspököt, mert az évi száz scudo fizetsége ügyében nézeteltérése támadt vele. *„Juta az alkalma-*

Bethlen Alvinczi Péter ítélőmester vezetése alatt felállíttatott egy bizottságot, amelynek tagjai a négy bevett vallás közül kerültek ki. Kérte őket, vizsgálják ki: milyen hitvallásúak az ebesfalvi és a besztercei örmények. Konkrét eredményt a bizottság munkája azonban nem hozott.[339] Ráadásul a hatóságok – a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva – nem kívántak érdemben foglalkozni Oxendio panaszával. A protestáns többség is nehezményezte, hogy egy katolikus örmény püspök próbál magának igazságot szolgáltatni. Szerintük a püspök egyházi, és nem világi felhatalmazással rendelkezik.[340]

Oxendio ezért panaszlevéllel fordult a Guberniumhoz, melyben kijelentette, hogy az erdélyi örmények ügyében egyedül neki van joga püspökként rendelkezni. Kérte a kormányzó segítségét, hogy befolyását latba vetve, segítsen egyházi joghatóságának érvényt szerezni az elégedetlenkedő örmények felett.[341] 1692. június 30-án kelt válaszlevelében Bánffy György (1660–1708) kormányzó ígéretet tett arra, hogy a panaszt a soron következő országgyűlés elé viszi. Ebből azonban nem lett semmi.[342] A kormányzó két erdélyi nemest, Thorma Miklóst és Balogh Jánost kérte fel, hogy nézzenek utána, milyen egyházjogi státusban, illetve hitvallásban vannak a besztercei és az erdélyi örmények, és milyen a viszonyuk az ottani szász lakossággal. A kormányzó azonban egyúttal arra is utasította őket, hogy vizsgálódásaikról írásos jelentést készítsenek számára.[343] Feladatukként jelölte meg továbbá: a győződjenek meg arról, vajon az erdélyi örmények általánosságban tagjai-e a négy bevett vallásnak. Amennyiben igen, akkor ügyüket eszerint fogják elbírálni.[344]

---

tossággal eszembe in anno 1692 az örmény püspök Oxendius Vircirescussal is mint jártam volt. Ez az ember valóságos és apertus romano-catholicus ember volt. Bécsben a császár capellájával is szolgáltatott misét. Ez az örményeket erővel akarja vala pápistává tenni; a guberniumba sokat perlettek; ott van a protocollumban; egyszer a püspök azt mondá: ő bizony nem bánja, ha mind törökök lesznek is, csak az őneki igért 100 aranyat esztendőként adják meg. Én mondván egykor a tanácsban ország között csak ott az asztalánál: mit lebelgünk ezekkel a bitang emberekkel? Mondá Gyulafi László: Nem bitang az mi katholika religiónk. Én mondám: Nem a katholika religiót mondom én bitangnak, hanem az örményeket, a kik merő pestisei a hazának; jobb volna mind kiűzni idején. Ment a püspök Veteranihoz, panaszlott reám; ki is Absolontól izent nékem, hogy tegyek satisfactiót a püspöknek. Megbeszélém mind Absolonnak, mind Veteraninak a dolgot, és még én kivánék satisfactiót, hogy ratione catholicae religionis traducált hamisan engemet." Bethlen, 1860. 217.; Oxendio nemcsak maga, hanem népe számára is próbált kiváltságokat szerezni. Az 1689-ban tető alá hozott unió miatt abban is bízott, hogy az 1680. évi Apafi-féle kiváltságot még jobban ki lehet terjeszteni az örményekre. Oxendio az uniót arra is fel akarta használni, hogy az örményeket Erdély negyedik politikai nemzeteként ismerjék el, ez a kísérlet azonban az erdélyi elit, különösen Bethlen kancellár heves ellenállása miatt kudarcot vallott. Oxendio Szentszékhez írott jelentéseiben erre a problémakörre sohasem tért ki. Lásd PL AEV, SPSZ. No. 273/4.2.; ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 137.; Trócsányi, 1988. 264.; Pál, 2007. 78.

339 PL AEV, SPSZ. No. 274/4.1.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 84.

340 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.

341 PL AEV, SPSZ. No. 274/ 8.3.

342 PL AEV, SPSZ. No. 274/ 8.3.; Az 1692. évi erdélyi (kolozsvári) országgyűlés nem tárgyalta az örmény felekezetnek ezt az ügyét, viszont az örményekre (a görögökkel és a zsidókkal együtt) kiszabható adókat igen. Ezt a három etnikumot Erdélyben nem nációként, hanem különleges jogállású kereskedőelemként kezelték. Lásd Szilágyi, 1898. 10., 18., 57., 65., 125.

343 PL AEV, SPSZ. No. 274/8.4.

344 PL AEV, SPSZ. No. 274/8.4.; Az örményeket unitus hitük ellenére nem ismerték el a római katolikusokkal egyenrangúaknak. ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 96.

A jelentés 1692. június 30-án készült el, de nem Thorma Miklós és Balogh János nemesek tollából. Ők ugyanis Oxendio püspököt kérték fel erre, aki azonban a feladat elvégzését Andrea Alacz és Yovhannēs Naxšun unitus papokkal együtt az erdélyi örményekre bízta.[345]

Az elkészült irat voltaképpen nem más, mint egy hitvallást bizonyító dokumentum. Bevezetőjében az erdélyi örmények egy bizonyos gyergyószentmiklósi egyezségre hivatkoznak, amely közöttük és az akkor még csak egyszerű misszionárius Oxendio között köttetett meg feltehetően az 1680-as évek végén. A szerződés szerint az örmények az egyházi unió megkötése után bizonyos régi szokásaikat megtarthatták, mint például a böjti hagyományokat, az ünnepeket, az egyházi énekeket, a régi naptárukat vagy a papi öltözékek viselését liturgiák alkalmával.[346] Mindenesetre az iratból az derül ki, hogy a vallási unió gyakorlati kérdéseit elvileg tisztázhatták, de ennek írásos nyoma nem maradt fenn. Sőt Oxendiónak a Szentszékhez eljuttatott jelentései erről az egyezségről mélyen hallgatnak. E dokumentum fényében úgy is lehet fogalmazni, hogy az erdélyi örmények 1689 után másodjára is letették a katolikus hitvallást.

Ez a hitvallás végső soron azt igazolta, hogy az erdélyi örmények immár elválaszthatatlanul a római katolikus egyház hívei, és szokásaikban is a katolikus egyházat követik. Az erdélyi örmények – szemben az 1689. évi lembergi hitvallásukkal – az unió minden lényeges kérdésére kitértek. Elismerték a hét szentséget, a nagy egyházi zsinatok tanításait, Szent Kürillosz (412–444) alexandriai pátriárka és I. Nagy Szent Leó (440–461) római pápa tanítását Jézus két természetéről és a római pápa primátusát stb.[347] Ugyanakkor egy ellentmondás mégis mindenképpen kitűnik a dokumentumból. Az örmény időszámítás feltüntetése, amelyhez az örmények makacsul ragaszkodtak a már említett gyergyószentmiklósi egyezségnek megfelelően, de Oxendio ennek a megtartását mindig is hevesen ellenezte.[348] Teljesen kimaradt ebből az iratból azonban az unitus papok jogi és egyházi státusának rendezése. A latin nyelvű hitvallás voltaképp azt igyekezett alátámasztani, hogy az erdélyi örmények mind a római katolikus egyház hívei. Az ünnepeket a római katolikus egyház szerint ülik meg. Az unitus papok pedig Oxendio missziójának eredményeképpen a szentségeket a római egyház szerint szolgáltatják ki.[349] Természetesen ez valójában egyáltalán nem jelentette azt, hogy az örmények a gyakorlatban is unitusok maradtak Erdélyben.

---

345 A nevezett iratot erdélyi örmények készítették Oxendio és két hozzá még hű, az egyházi unió pártján álló besztercei örmény pap vezetésével. Sőt az erdélyi örmény közösség vezetői ezt aláírásukkal is ellenjegyezték. A jelentés 1692. június 30-ra készült el, és július 24-én küldték át Bánffy György gubernátorhoz. Az irat eredendően román nyelven készült el, melyet latinra fordítottak le, és így került a Hevenesi Gyűjteménybe. A hitvallást igazoló dokumentum teljes címe: *Littera Armenorum omnium fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei: certo iurio ordine authenticastarum per generosos Dominos Nobiles Nicolaum Thormai, et Ioannem Balogh, in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex responsione Excellentissimi Domini Gubernatoris Banfi, data Claudiopoli ex intimo Regni Consilio 30 Iunii 1692, et ex litteris eiusdem Excellentiae datis Bonczida 24 Iuli 1692 ad regnum.* Lásd ELTE EKK, CH. Vol. 21. 77.

346 ELTE EKK, Coll. Hev. Cod. 21. 77.

347 Uo. 78–80.

348 Uo. 77.

349 A dokumentumban megmagyarázták, hogy a szentségek latin elnevezésének melyek az örmény megfelelői. Ezért e dokumentum dialektológiai érdekesség is. Az örmény papok az örmény teo-

Oxendio előterjesztésével az erdélyi hatóságok érdemben a továbbiakban nem foglalkoztak. Bonalini szerint viszont Oxendiót az erdélyi katolikus rendek támogatásukról biztosították. Ez azonban kevésnek bizonyult.[350] Némi iróniával úgy is fogalmazhatunk, hogy Oxendio püspök 1692-ben benyújtott panaszával jelentősen hozzájárult az ebesfalvi örmény közösség megszületéséhez, melynek tagjai még jó néhány évig nem tartották magukat unitusnak.[351]

Bonalini fent idézett jelentésében kitért arra is, hogy a misszió sikeres folytatására több fenntartási és járulékos költségre lenne szükség. Ugyanis az unitus papok és misszionáriusok nyomorognak. Mindazonáltal felhívta arra a figyelmet, hogy a szászokkal való összeütközések, illetve az egyházi unió eltérő megítélése miatt Astuacatur vardapet vezetésével számos örmény család visszatelepült Moldvába.[352] Az unió ügye tehát nem úgy alakult, ahogy azt Oxendio szerette volna. Tény ugyanakkor, hogy Accorsi ebben a feszültségekkel teli helyzetben úgy látta, hogy az örményeket igaz katolikus hitüktől a helyi hatóságok igyekeznek a szászok felhasználásával eltéríteni. Annak ellenére, hogy a püspök és unitus hívei élvezték a felsőbb hatóságok és az uralkodó feltétlen bizalmát, Accorsi jelentései szerint az unitusok Besztercén mégis sokat szenvedtek az eretnek protestánsok és az uniót elutasító keleti örmények zaklatásaitól.[353]

Oxendio püspök 1692 decemberében rövid időre Moldvába távozott, és megpróbálta visszatérésre bírni Astuacatur vardapetet és követőit. A püspök Moldvából írott jelentései viszont arról tanúskodnak, hogy kísérlete kudarcot vallott. Ugyanis a moldvai hatóságok nem nézték jó szemmel, hogy mindenféle felhatalmazás nélkül, egy hangsúlyosan ortodox keresztény közegben, épp egy unitus fő-

---

lógiai fogalmakat a korabeli erdélyi örmény dialektus, és nem az egyházi nyelv (grabar) szerint adták meg, sőt az örmény betűs szavakat átírták fonetikusan latin betűkre is. ELTE EKK, CH. Vol. 21. 77–80.

350 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 265.

351 Az 1691–1692. évi besztercei és az ebesfalvi esetről nagyon röviden említést tesz Gazdovits Miklós is. Vö. Gazdovits, 2006. 221.

352 Bonalini azt is közölte, hogy Oxendio utasítására előbb Brassóba készül, hogy az örmények ügyében erdélyi római katolikusok vikáriusával, Szebelébi Bertalannal találkozzon, majd onnan – szintén hasonló ügyben – Nagyszebenbe megy, hogy Veterani császári generálissal a segélyezésről tárgyaljon. Bonalini missziójuk pénzügyi helyzetéről a Propaganda Fidének külön is jelentést tett. Ebben elpanaszolta, hogy Erdély lakosságának többsége még mindig eretnekségben él. Ezzel némi megvetéssel az apostoli örményeken kívül a protestánsokra és az ortodoxokra is utalt. Lásd APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 266.; Bonalini a levelet 1692. december 12-én Besztercén fogalmazta meg. Ismételten szólt a Vardan Martinus Potoczky pap által kirobbantott incidensről, arról, hogy ötven „eretnek" örmény család a fejedelem védelme alatt Ebesfalvára távozott. Megemlítette Oxendio püspök kudarcát az örmény ügyekben. Lásd APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 267.; Vardan vardapet ügyéről lásd még a következő dokumentumokat: APF SOCG, Vol. 520. Fol. 286.; APF SOCG, Vol. 522. Fol. 453–454.

353 Accorsi felhívta továbbá a figyelmet arra, hogy Moldvában sok örmény eretnek él, és a kedélyek lecsillapodása után Bonalinit moldvai misszióra fogja küldeni. Lásd még erről Edoardo Cybo titkár 1693. január 3-án Bonalininek írott levelét: APF LDSC, Vol. 82. Fol. 40., Fol. 63–64.; Erre a dokumentumra hivatkozik Petrowicz, 1988. 96.; Accorsi prefektus levelei 1693. január 6-án Cybónak. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 269., Fol. 274.

pap próbál missziós tevékenységet folytatni a fejedelemség területén. Ezért Oxendio hamarosan a gyors távozás mellett döntött. Mindenesetre az is tény, hogy a Propaganda Fide megrótta a püspököt, mivel a szentszéki intézmény beleegyezése és engedélye nélkül kísérelt meg Moldvában missziót folytatni. Astuacatur vardapet egyébiránt 1693 tavaszán visszatért Erdélybe, és az örmény közösség körében a vallási unió ellen prédikált Besztercén és Gyergyószentmiklóson. Oxendio Veterani generális segítségét igénybe véve, a császári katonasággal elfogatta az örmény papot, majd ezután a nagyszebeni börtönbe vitték. Nagyszebenben Oxendio és Veterani nemcsak hittagadással, hanem az „áruló" Thököly Imréhez (1657–1705) fűződő (állítólagos) kapcsolatával vádolta meg. Ez utóbbi vád ugyanakkor nem nyert bizonyítást, habár a hittagadás vádja már önmagában véve is igen súlyosnak bizonyult. A vizsgálatok azonban soha nem fejeződtek be, mert Astuacatur vardapet a börtönben tisztázatlan körülmények között hamarosan elhalálozott.[354]

Oxendio missziója és püspöksége a vallási problémák mellett gazdasági és pénzügyi nehézségekkel is küszködött. Ebben nagy szerepet játszott a nem éppen stabil politikai helyzet, továbbá a krími tatárok sorozatos betörése. Veterani generális Sebastiano Antonio Tanara (1650–1724) címzetes damaszkuszi érsek, bécsi apostoli nunciuson keresztül kapcsolatba lépett a Szentszékkel. A generális kitért arra: Oxendio a közelmúltban személyesen kereste meg azzal, hogy mint korábban, segítsen neki közvetíteni közte és a Propaganda Fide között, mert az évi száz scudo járandóságát 1692 óta nem kapta meg.[355] A generális értesüléseire hivatkozva a varsói nuncius megemlítette az erdélyi tatár rabló hadjáratokat, és különösen annak negatív következményeit, hogy tudniillik a tatárok sok örményt vetettek fogságba.[356]

Tanara nuncius levelében Oxendio anyagi nehézségeiről még nem számolt be. Erről csupán egy hónappal később írt a Propaganda Fidének. Jelentette a Szentszéknek, hogy Veterani közvetítésével 560 rajnai (rhénes) forint összeget azonnali segélyként, továbbá ötven scudo különleges segélyt utaltak ki a püspök számára a bécsi nunciusi pénztárból. Veterani továbbította Oxendiónak azt a kérését a Szentszékhez, hogy az utóbbi két évben elmaradt fizetését mindenképpen juttassák el a püspökhöz, mert egyébként nem tudja folytatni a munkáját.[357]

---

354 Oxendio püspök rövid moldvai missziójáról és Astuacatur vardapetről lásd APF Acta SC, Vol. 63. Fol. 68–70.; APF SOCG, Vol. 514. Fol. 495–496., Fol. 497., Fol. 498., Fol. 499., Fol. 500., Fol. 501., Fol. 502.; APF LDSC, Vol. 82. Fol. 100., Fol. 110–111., Fol. 119., Fol. 147.

355 APF Acta SC, Vol. 63. Fol. 79.; APF Acta SC, Vol. 64. Fol. 21–22.; APF SOCG, Vol. 515. Fol. 87., Fol. 88., Fol. 89.; APF SOCG, Vol. 517. Fol. 102., Fol. 103.; APF LDSC, Vol. 82. Fol. 24–25., Fol. 95–96., Fol. 147., Fol. 154., Fol. 165–166.; APF SC, FA. Vol. 4., Fol. 313.; Erdélyben a szentszéki missziókat pénzzel is támogatták a császári hadseregben szolgáló olasz tisztek és tábornokok. Gyakorta emlegették a Szentszéken, hogy az Erdélyben ténykedő katolikus misszionáriusoknak kiutalt segélyek Veterani generálison keresztül jutottak el. Lásd Tóth, 2004. 880.

356 Ez legalább öt hónapos csúszást jelentett, mert Veterani levelét 1693. december 12-én írta. Erről a bécsi apostoli nuncius csak 1694. április 10-én keltezett levelében számolt be. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 320.

357 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 323.; A pénz mindenesetre meglehetősen gyorsan megérkezett Oxendióhoz, melyet Bonalini vett át 1694. május 25-én, Nagyszebenben Veteranitól. Lásd APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 325.

A nuncius ezenkívül informálta a Szentszéket az 1693–1694-ben történt tatár betörésekről, és megemlítette, hogy az örménység körében a székelyföldi tatár rabló hadjáratok a korábbiakhoz képest érzékenyebb veszteségeket okoztak.[358]

Az 1694. február 4-i tatár támadás miatt gyakorlatilag megszűnt a csíkszépvízi örmény kolónia. A tatárok körülbelül száznegyven, jórészt helybéli örményt vetettek rabszíjra, akik szabadságáért magas váltságdíjat követeltek. A tatárok azt is feltételül szabták: amennyiben nem fizetik ki a váltságdíjat, akkor az elfogott örményeket eladják rabszolgának.[359]

Oxendio és Bonalini a váltságdíj kifizetése érdekében a Guberniumhoz Kolozsvárra utaztak. A püspök azt kérte a Guberniumtól, hogy kölcsönözzenek neki ezer rajnai forintot, híveik kiváltására.[360] A Gubernium pénzhiányra hivatkozva elutasította a kérést.[361] A püspök ezután Veteranihoz és a bécsi nunciushoz fordult.[362] Utóbbi ígéretet tett arra, hogy megpróbál pénzt szerezni. 1694-ben Oxendio még Kollonich Lipóttal is felvette a kapcsolatot.[363] Kollonich a császári udvarral konzultálva elérte, hogy Oxendiónak, mint jó és igaz katolikus püspök-

358 APF Acta SC, Vol. 64. Fol. 135–137.; APF SOCG, Vol. 518. Fol. 69.; APF LDSC, Vol. 83. Fol. 48.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 285.; Lukácsy, 1859. 72.; Bárány, 1888b. 101.; Vö. Éble, 1915. 15., 23.; Heckenast, 2005. 455.

359 APF Acta SC, Vol. 65. Fol. 54–56.; Oxendio 1694. december 23-án írt levelében viszont száznegyven elhurcolt besztercei örményről számolt be, akik közül 93-at sikerült kiváltaniuk. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 325.; A mechitarista történetíró Minas Bžškeanc' 148 csíkszépvízi örmény tatár fogságba eséséről emlékezik meg. Annyit tesz hozzá még, hogy a tatárok apostoli vallású (és nem unitus) örményeket vetettek fogságba papjukkal együtt, épp amikor liturgiát tartottak. Bžškeanc' művében egy, a 17. század végén készült, erdélyi örmény evangélium kolofónjára hivatkozik. *„T'uin ŖSXG(=1153+551= 1694) i p'etruar Dn(=4) oruan, Surb Sargisi šabat'n, i erkirs Mačaṛac, or koč'i gōłay k'ałak's Sipviz aspatakeac' pilcn T'at'ar ew greac' lusaworč'adawan haykazean azgn žołovrdov k'ahanayov i surb patarag matč'iln aspatakeac' hariwr k'aṛasun ut' hogi.* [Az örmény időszámítás 1153. évében, azaz az 1694. év február 4-ének napján, Szent Szergiosz ünnepének hetén, Magyarországon, Csíkszépvíz nevű községben fosztogattak az átkozott tatárok, és rabszíjra vetették papjukkal együtt az örmény nemzetiségű és apostoli vallású lakosságot. Épp akkor, amikor szent liturgiát tartottak, és elhurcoltak száznegyvennyolc embert.]" Bžškeanc', 1830. 201.; Lukácsy Kristóf is száznegyvennyolc elhurcolt csíkszépvízi örményről emlékszik meg. Lásd Lukácsy, 1859. 18.; *„Armeni solum 120 et plurimi tum domestici, tum advenae et viatores, ex variis locis ad sepulturam congregati, in summa plures, quam 7000, in lamentabilem et miseram captivitatem abducti sunt; aliis gladio, aliis prae frigore emortuis. Sic una tribus Siculicae nationis, quae ex 12 constat computanda, deleta est insperate et citissime, nullo resistente paganis."* Lakatos István csíkkozmási plébános 1694. február 13-i feljegyzése nyomán idézi: Szádeczky-Kardoss, 1897. 445.; Lásd K'olanjian, 1983. 119.; Az 1694. évi tatár betörést lásd APF CP, Vol. 31. Fol. 390.; ARSI FA, Hist. Vol. 152. Fol. 18.; A csíkszépvízi tatár dúlásról egyébiránt Sebastiano Maria Accorsi, a lembergi Örmény Kollégium prefektusa értesítette a Szentszéket 1694. március 26-án kelt jelentésében. Lásd APF SOCG, Vol. 518. Fol. 66.; APF LDSC, Vol. 83. Fol. 44.

360 APF SOCG, Vol. 520. Fol. 287.; A csíkszépvízi örmények az 1694. évi tatár dúlás után Gyergyószentmiklósra, Ebesfalvára és Besztercére települtek át. 1760 körül mintegy háromszáz örmény települt át Moldvából Csíkszépvízre. A közöttük végzendő missziós munkát Novák Péter, Jakabffy János és Karácsony János (mindhárman a római Collegio Urbano egykori növendékei) erdélyi örmény unitus papok végezték a század utolsó harmadában a Propaganda Fide tudtával és áldásával. Lásd Fáraó, 1888. 47–51.; Pál, 2006. 31–32.

361 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 325.

362 APF LDSC, Vol. 83. Fol. 110–111., Fol. 132., Fol. 152–153.

363 Kollonich Lipótot egyébiránt külön maga Cybo is értesítette az erdélyi örmények helyzetéről. APF SOCG, Vol. 520. Fol. 289.

nek, ötezer rajnai forint segélyt utaljanak ki, és biztosítsanak az unitus örményeknek jelentős adókedvezményt. Azaz évi ötszáz rajnai forintnál többet kollektíve nem kell befizetniük a központi kincstárba. Így ki tudták váltani a fogságba esett örményeket.[364] Ez meglehetősen nagyvonalú gesztus volt, tekintettel arra, hogy a császári udvart elsősorban az oszmán háború ügyei foglalták le.

Mindazonáltal a szükséges költségek folyósítása továbbra sem lehetett gyors. Andrea Santa Croce varsói nuncius például túl lassúnak ítélte meg az Oxendiónak nyújtandó fenntartási és egyéb járulékos költségek kiutalását. Szerinte Oxendio és segítői még mindig nagyon nagy nehézségek között, mondhatni ellenséges területen végezték lelkipásztori és hittérítői munkájukat.[365] A sorozatos atrocitások, a politikai kötélhúzások és vitás konfesszionális kérdések sürgették az udvart, hogy tisztázzák Oxendio jogi helyzetét. Ebben szerepet játszhatott, hogy az unió nem volt lezárva, és még sok volt az úgynevezett ingadozó hitű az örmények körében, nem is beszélve az uniót elutasítókról.[366] Erről tanúskodik a bécsi nunciusnak 1695. április 2-án a Szentszékhez írott levele. A nuncius ebben beszámolt arról, hogy több ízben levelet váltott, illetve tárgyalt Kollonich Lipót érsekkel az erdélyi örmények ügyében. Véleménye szerint az ottani örményeknek csak hasznára válhat, ha Oxendio püspököt az örmények világi kormányzójává neveznék ki. Ezért arra kérte az érseket, hogy az ügyben vesse latba az udvarnál befolyását.[367] A nuncius „lobbitevékenységét" mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a kérdéssel kapcsolatban Veteranival is levelet váltott, támogatását kérve Oxendio kormányzói kinevezéséhez.[368]

Kollonich Lipót háttérmunkájának következményeként az udvar hozzájárult ahhoz, hogy Oxendiót az erdélyi örmények kormányzójává nevezzék ki. Így a világi kérdésekben is joga lett felettük rendelkezni.[369]

Az örmény püspök az unióról és az erdélyi örmények helyzetéről hasonló hangvételű jelentésben számolt be a Propaganda Fidének, mint a varsói nuncius. Elsősorban arról panaszkodott, hogy nincs az unitus örményeknek rendes saját templomuk, és még mindig vagy a magyar katolikus templomokat, vagy magánházakat kell istentiszteleti célokra használni. Úgy látta, hogy a templomhiány miatt veszélybe kerülhet az örmények uniója, illetve az örmények unióban tartása.[370]

364 APF LDSC, Vol. 83. Fol. 165–166., Fol. 168., Fol. 178.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 325–326.

365 Lásd APF LDSC, Vol. 83. Fol. 248., Fol. 253., Fol. 255.; A levelet Andrea Santa Croce varsói nuncius 1694. december 14-én írta a Propaganda Fide titkárának. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 350.

366 APF Acta SC, Vol. 65. Fol. 263–266.

367 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 368.

368 Uo.

369 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 369.; Ezt támasztja alá Andrea Santa Croce varsói apostoli nunciusnak a Propaganda Fidéhez intézett levele is, amelyben dicsérte Oxendio hitbéli rendíthetetlenségét, és különösen azt, hogy a szilaj tatárdúlások közepette is képes volt folytatni a munkáját. A varsói nuncius utalt az időközben elhunyt Minas püspök 1686-ban Hunaneannál Lembergben tett látogatására. A tárgyalásokkal nem foglalkozott részletesen, de arról megemlékezett, milyen sok és gazdag ajándékot és kincset hozott az érseknek és Francesco Bonesanának. Egyúttal azt az utasítást adta, hogy küldjék vissza a Minas által adományozott kincseket Erdélybe Oxendiónak. Ezt azért kell megtenni, hogy a kincseket és az ajándékokat pénzzé téve, tovább tudjon munkálkodni „az Úr szőlőskertjében" az egyház dicsőségére. Egyszersmind így kárpótolva őt a tatárok portyázása által okozott károkért. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 374–375.

370 Uo. Fol. 406.

Felhívta továbbá a figyelmet arra a nehézségre is, hogy még mindig sok az ingadozó hitű örmény, akiket szinte naponta, újra meg újra prédikálással, tanítással meg kellett térítenie a katolikus hitre. Számosan akadtak olyan örmények is, akik igyekeztek megakadályozni katolizálásukat.[371] Ezért úgy vélte: a misszió munkájának gyümölcse csak lassan érik majd be. Megerősítette, hogy komoly erkölcsi és pénzügyi támogatást kapott az udvartól, valamint a bécsi nunciatúrától, az esztergomi érsektől és végül az erdélyi katolikus nemességtől. Külön kiemelte Federico Veterani és Damiano Virmondt császári generálisok segítő és közvetítő szerepét.[372] A bécsi udvar jóvoltából immár az erdélyi örmények jogi értelemben vett világi vezetője is egyben – írta –, ami jó szolgálatot tehet az unió kiteljesítésében. Azaz az 1685-ben megkezdett hittérítő tevékenység nem szakadt meg.[373]

Oxendio egy másik levelében nagy hálálkodások közepette arról is beszámolt, hogy a varsói nunciatúrán keresztül még külön százötven scudo egyszeri segélyt kapott a Szentszéktől. Úgy ítélte meg, hogy kormányzói kinevezése előtt nem tudott hatékony munkát végezni embereivel. Most, hogy már világi befolyással rendelkezik az örmények felett, könnyebben keresztül tudja majd vinni az unió kiteljesítését.[374]

A püspök 1696. évi beszámolóiban tett először említést saját egyházmegyéjéről. Ezt viszont kétkedéssel kell fogadnunk. Az erdélyi katolikusoknak elvileg volt saját püspökük, az erdélyi unitus örmények esetében azonban egyházmegyéről nem beszélhetünk, hiszen Oxendio csak címzetes püspök volt. 1690-ben történt kinevezésekor *in concreto* nem beszéltek, illetve nem tettek említést egyházmegyéről. Továbbá nem döntöttek arról, hogy Erdélyben az unitus örmények számára külön egyházmegyét szervezzenek. Itt inkább Oxendio öncélú elképzeléséről célszerű beszélni, melynek fogadtatását sem a Szentszéknél, sem a bécsi udvarnál, továbbá a magyar katolikus klérusnál sem ismerjük. Nem lehet azonban kétség afelől, hogy mindannyian ellenezték volna a püspök ilyesfajta dédelgetett tervét.[375]

Oxendio jelentései ekkor a túlzásoktól, azaz a valóságtól elrugaszkodott információktól sem voltak mentesek. Az ingadozó hitűek, valamint az ebesfalvi eset ellenére a püspök színtiszta katolikus örmény egyházmegyéről számolt be.[376] Arról igyekezett meggyőzni a Propaganda Fidét, hogy Erdélyben az örmények uniója nemcsak kiteljesedett, hanem be is fejeződött. A püspök ezt azzal igyekezett bizonyítani, hogy 1696 júniusában Bécsbe magával vitte hívei örmény nyelvű levelét a bécsi nunciusnak. Ebben az állt, hogy az erdélyi örmények már igazhitű katolikusok, és elhagyták „eretnek" apostoli vallásukat.[377]

Oxendio beszámolóiról a bécsi nuncius összefoglaló tisztázatot küldött a Propaganda Fide újdonsült titkárának, Carlo Aogostino Fabroninak (1651–1727). A nuncius megerősítette, hogy 1696 augusztusában az örmény püspök valóban

371 Uo.
372 Uo.
373 Uo. Fol. 411.
374 APF LDSC, Vol. 84. Fol. 6–7., Fol. 8–10., Fol. 10–11.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 407–408.
375 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 407–408.
376 Uo.
377 APF Acta SC, Vol. 66. Fol. 155.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 409.

látogatást tett nála, és a találkozón beszámolt az elmúlt években végzett hittérítői tevékenységéről. A nuncius eljuttatta azt az örmény nyelvű levelet is, mely szerint az örmények Erdélyben végleg és visszafordíthatatlanul a római katolikus egyház hívei lettek. Az 1692. évi ebesfalvi esetről, valamint az odatelepült ötven apostoli hitű örmény családról viszont nem tett említést.[378]

Oxendio bécsi tartózkodása alkalmával ismét védelmet kért a szászok részéről a népét ért atrocitások miatt. A püspök úgy vélte, hogy az unióban az örményeket hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. Ugyanis sokan visszatelepültek Moldvába, és a szászokkal való konfliktusok miatt nem lehet garantálni, hogy az örmények megmaradnak Erdélyben. Látta azt is, hogy az örmények Moldvába történő visszatelepülése gyakorlatilag az örmény unió visszamondását jelentheti.[379] Ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. Bécsben az uralkodóhoz intézett folyamodványában kérte, hogy méltányos áron engedje át az örményeknek a fiskális javak egyikét: konkrétan Szamosújvárt, illetve Görgényszentimrét (ahol 1668 óta számos örmény család élt). A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében a püspök felvette a kapcsolatot Kollonich bíborossal, valamint a Propaganda Fidével, közbenjárásukat kérve.[380] Azt is kérte továbbá, hogy csökkentsék az örményekre kivetett adókat, mert ez esetleg megerősítheti híveinek katolikus hiten maradását. Ellenkező esetben az összes unitus örmény, elhagyva katolikus vallását, visszatérhet ősei apostoli hitéhez. Ezért a Propaganda Fide tikára, Fabroni levelet intézett Kollonich érsekhez, és az időközben Sebastiano Tanarát váltó Santa Croce bécsi apostoli nunciushoz, hogy segítsenek orvosolni az erdélyi örmények nehéz helyzetét.[381]

A háttérmunka meghozta a maga eredményét. I. Lipót 1696. augusztus 20-án jóváhagyta Oxendio kérését, és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.[382] A tárgyalások sikeréről Oxendio értesítette a Propaganda Fidét. Fabroni titkárnak 1696. augusztus 25-én küldött levelében megerősítette, hogy kéréséhez I. Lipót „jó szándékúan" hozzájárult, amely elősegítheti az erdélyi örmények körében végzendő katolikus missziók sikerét. Az uralkodó döntésének végrehajtásával Apor Istvánt, Erdély kincstartóját bízta meg.[383]

---

378 APF SOCG, Vol. 524. Fol. 363–364.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 434.

379 *„Maximis incommodis patientissime, hac tamen spe, hunc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat."* Éble, 1915. 13.

380 APF SOCG, Vol. 520. Fol. 286–287.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 268.; Bethlen Miklós Önéletírása szerint a szamosújvári és görgényszentimrei királyi uradalmak ekkor politikai ellenlábasának, Apor Istvánnak a gazdasági érdekeltségébe tartoztak. Lásd Bethlen, 1860. 158.

381 Lásd Fabroni 1695. február 28-án a varsói és a bécsi apostoli nunciusoknak, valamint Kollonich Lipót érseknek írott leveleit. APF SOCG, Vol. 524. Fol. 363., Fol. 366.; APF LDSC, Vol. 85. Fol. 81.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 151.; GYÖKPK, A Plébánia története, I. Könyv. 1. Fejezet. (1695–1719).; Lásd Bárány, 1888b. 102.

382 APF LDSC, Vol. 85. Fol. 22–23.; Lásd Éble, 1915. 14.; Trócsányi, 1983. 174.

383 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 522.; *„Sua Maestà informata giustissimo e necessario mio petito, clementissimamente ci lo concesse, con havermi dato un espresso ordine al suo Tesorier di Transilvania, che è il Signore Conte Stefano Apor de Al-Toria."* APF SOCG, Vol. 525. Fol. 111.; MOL, B 2. 1697. No. 111.; MOL, B 2. 1698. No. 233.; Vö. Petrowicz, 1988. 97.; Apor István kincstartóhoz, nem sokkal a királyi engedély megadása után, levélben fordult Angelo Altieri, a Propaganda Fide prefektusa is, hogy ne akadályozza meg az örményeknek adandó kedvezményeket. Oxendio püspök ezenkí-

Úgy tűnt tehát, hogy az örmény unitus püspöknek 1696 augusztusában Bécsben tett látogatása az erdélyi örmények szemszögéből jelentős előrelépés volt. Apor viszont az uralkodói kiváltság életbelépését jelentősen lassította. Oxendio ezért 1697 márciusában már arról panaszkodott az udvarnak, hogy a kincstartó fittyet hány az uralkodó utasítására, és az ügy – panaszai ellenére – nem haladt előre. Apor közben ugyanis elkezdett Oxendio körül vizsgálódni. Nem akarta addig I. Lipót határozatát teljesíteni, amíg a püspök ügye le nem zárult.[384] Oxendio 1696-ban, Görgényszentimrén igen jelentős birtokot vásárolt, amelyet nem adományként kapott az udvartól. A püspök azt saját pénzéből vette meg. A kincstartónak gyanús volt Oxendio gyors vagyonosodása. Oxendio ugyanis a közelmúltban többször is panaszkodott silány anyagi helyzetére. Ezért utána akart nézni a püspök hirtelen „meggazdagodásának".[385] Apor egyértelműen korrupcióra kezdett gyanakodni, a Szamosújvár-ügy pedig emiatt ekkor lekerült a napirendről, és csak 1700-ban vették elő újra.[386] Az uradalom átadásának konkrét teljesítése viszont a Rákóczi-szabadságharc bukása utáni időre maradt.[387]

Az 1696. év Erdély szemszögéből más fontos változást is hozott a konfesszionális kérdésekben. I. Lipót Erdély római katolikus püspökévé nevezte ki az erdélyi (csíkszentgyörgyi) születésű Illyés Andrást (1637–1712), korábbi nagyszebeni prépostot. Az uralkodó ezenkívül a pilisi apátság birtokosává tette, majd az esztergom-szentistváni prépostságot is neki adományozta.[388] Kinevezéséhez, 1697

---

vül kérte a Szentszéktől fakultásai meghosszabbítását is. APF Acta SC, Vol. 66. Fol. 191.; APF SOCG, Vol. 525. Fol. 83–86., Fol. 112.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 152.; Lásd Lukácsy, 1859. 77.; Szongott, 1901. 256.; Éble, 1915. 14.; Trócsányi, 1983. 175.; Galla, 2010. 152.

384 APF Acta SC, Vol. 66. Fol. 201–202.; APF LDSC, Vol. 85. Fol. 27–28.

385 Oxendio a birtok megvásárlásával kapcsolatban királyi jóváhagyásra (*consensus regius*) hivatkozott, viszont ezt nem tudta dokumentumokkal Apornak bizonyítani. A birtok egyébiránt egy nemesi kúriából, két hozzá tartozó házból, egy három kőre járó malomból (minden tartozékkal együtt), két hektár szőlőből, valamint jelentős szántóföldekből és kaszálókból állott. Lásd Bžškeanc', 1830. 122.; Éble, 1915. 15.

386 Oxendio kérését, valamint Szamosújvár és Görgényszentimre ügyét még 1698. június 26-án Gyulafehérváron is tárgyalták. Nyilvánvalóan időhúzás céljából próbálkoztak vizsgálódni ekkor a püspök ügyében. Konkrétan vagyoni helyzetével, valamint birtokszerzésével érdemben nem foglalkoztak. Apor és Mikes Mihály (megh. 1721) elsősorban azon vitatkoztak, milyen kiváltságokat lehetne átengedni Oxendio örményeinek. Nem foglalkoztak az Elia Mendrul-üggyel sem. Az irat címe: *Inquisitio ad instantiam Domini Comitis Apor ex Gubernio facta contra Episcopum Armenorum ratione.* MOL, F 46. 1698. No. 238. A forrásra Bakács Bernadett hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is hálásan köszönünk neki. Az Aporral foglalkozó szakirodalom – Éble munkáját kivéve – nem szól az örmény püspök konfliktusáról. Lásd Bethlen, 1860. 201–209. 223.; Bíró, 1935. 78–79. 87.; Apor kincstartó és Oxendio püspök Szamosújvár alapítása ügyében még 1702-ben is vitázott. Lásd ÖSTA, AVFHA. FAH. Kt. Fol. 344–345.

387 Éble, 1915. 15–16.

388 Az 1696-ban erdélyi római katolikus püspökké kinevezett Illyés András 1663–1668 között a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke, majd pozsonyi kanonok volt. Lásd HC, 1958. 385.; Cserei Mihály históriájában nem a legpozitívabb hangnemben tűntette fel a püspök személyét. *„Ez valóban alkalmatlan és haszontalan ember vala, a bort szerette meginnya, s minden discursusa csak abból állott, mint kellene az eretnekeket Erdélyből kiirtani."* Cserei, 1983. 301.; Illyés András püspök pápai megerősítése a Konzisztoriális Kongregációban csak egy szavazattal ment át, mert I. Lipóttól mint Erdély nagyfejedelmétől és nem mint Magyarország királyától kapta kinevezését. Ez utóbbit a Szentszéken sokan kifogásolták. *„Censuit, si Sanctissimo Domino nostro placuerit, admittendam esse nominationem a Caesare uti Transilvaniae Principe.", „È stato qui ammersa la nomina*

januárjában Kollonich esztergomi érsek hathatós támogatásának eredményeképpen, a Szentszék szintén hozzájárult.[389] Illyés, miután megszerezte a szükséges felhatalmazásokat, 1697 márciusában Erdélybe érkezett. Ez azért volt fontos momentum Erdély egyháztörténetében, mert 1601 óta, amikor is az akkor (pontosabban 1600-ban) kinevezett római katolikus püspök, Naprághy Demeter elhagyni kényszerült Erdélyt, a fejedelemségben nem volt *in concreto* katolikus főpásztor.[390]

Illyés András püspöki tevékenysége kérészéletűnek bizonyult. Az erdélyi protestánsok erős befolyása alatt álló Gubernium a Diploma Leopoldinumra hivatkozva egyenesen kiutasította a püspököt. A Diploma ugyanis kimondta, hogy Erdélyben a katolikusok részére csak apostoli vikáriust és nem megyés püspököt engedélyez. A főpap ebbe a helyzetbe természetesen nem törődött bele. 1703-ban a bécsi udvar támogatásával újra bejutott Erdélybe, de második kísérlete sem volt sikeres, mivel a Rákóczi-szabadságharc miatt 1704 őszén ismét el kellett hagynia egyházmegyéjét. Többé nem is tért vissza, de 1712-ben bekövetkezett haláláig viselte a püspöki címet.[391] A katolikusok és az egyházmegye ügyeit kényszerű távollétében Szebelébi Bertalan, majd Szebelébi halálát követően 1709-től Antalffy János (1644–1728) vikáriusok intézték.[392] Így unitus címzetes püspökként továbbra is Oxendio maradt a legmagasabb rangú római katolikus méltóság Erdély területén.[393]

---

che l'Imperatore come Principe di Transilvania ha fatta de Signor Andrea Illyes al Vescovado a Alba Giulia." Fraknói, 1896. 417–418.; Illyés Andrásról lásd APF SOCG, Vol. 535. Fol. 1–3.; APF SC, FUT. Vol. 3. Fol. 46–52., Fol. 110.; Vö. Bíró, 1925. 123.; Trócsányi, 1988. 279–281.; Tóth, 2005. 2931., 2945., 2949.; Galla, 2005. 271.

389 Illyés András püspöki kinevezéséről lásd APF Acta SC, Vol. 74. Fol. 55.; APF SOCG, Vol. 526. Fol. 275.; ASV, ACPC. Vol. 91. Fol. 468–479.; Lásd Galla, 1942–1945. 175.; Galla, 2005. 271; Galla, 2010. 152.

390 ARSI, FA. Hist. Vol. 155. Fol. 81.; Tóth, 1998. 65.; Boga, 1923. 10–15.; Bíró, 1935. 93–97.

391 Illyés Andrást végül a Gubernium utasította ki Erdélyből, de távozásában szerepet játszott Kollonich érsek is. Ő a helyzet kilátástalanságát látva azt tanácsolta a püspöknek, hogy hagyja el Erdélyt, de a katolikusok számára mindenképp hagyjon hátra vikáriust (aki ekkor, 1678 óta Szebelébi Bertalan volt). Az ügyről lásd APF Acta SC, Vol. 74. Fol. 296.; APF SC, FUT. Vol. 3. Fol. 42–43.; Lásd Jakab, 1944. 18.; Galla, 2005. 272.; Galla, 2010. 152.

392 Antalffy Jánost csaknem két évvel Szebelébi Bertalan halála után, 1709. február 22-én nevezte ki Illyés András püspöki helynökének. Lásd Veszely, 1860. 365–366.; Galla, 2005. 272.

393 Időközben 1697-ben Gyulafehérváron a jezsuiták hathatós támogatásával megkezdődtek az erdélyi ortodox románok és a katolikus egyház közötti uniós tárgyalások, melyek egészen 1701-ig elhúzódtak. Szerémi Teofil és Anghel Atanáz püspökök kimondták az uniót Rómával, de az egyesülésről szóló végzést a hívek ellenállása, valamint az ingadozó hitű papok miatt nehezen tudták keresztülvinni. Oxendio hallatta a szavát az unitus románok ügyében is: igaz, csak 1701-ben. Kapi Gábor, az erdélyi jezsuita misszió rendfőnöke 1701. március 4-én Kollonich Lipót bíborosnak írott felterjesztésében megjegyezte, hogy a románok egyesülése ügyében többször tárgyalt Oxendióval, mert moldvai születése miatt jól ismerte a román nyelvet. Kapi szerint Oxendio több dogmatikai hibát talált Anghel Atanáz püspök könyvében, és külön felhívta ezekre az erdélyi jezsuiták figyelmét. *„Reverendissimo Armenorum unitorum in Dacia Episcopo [Oxendio Virziresco] multa satis de toto hoc negotio valachico, qui linguae Valachiae peritus bene, ait repertas a se errores plures contra fidem et unionem in libro alphabetico quem Dominus Episcopus Athanasius edi curavit. De consecratione tamen illius tum in sacerdotem tum in episcopum putat dubitandam non esse."* ELTE EKK, CH. Vol. 24. 219.; Lásd Bárány, 1888b. 105.; Az erdélyi románok uniójáról lásd még Cserei, 1983. 302–303., 306.; Miron, 2004. 32–33.

AZ ELIA MENDRUL-ÜGY (1697–1700)[394]

Oxendio püspököt a 19–20. század erdélyi örmény értelmisége tiszta erkölcsű, rendíthetetlen hitű apostolnak tartotta. Valósággal magasztalták a főpap vezetői képességeit és azt, hogy milyen elszántan harcolt népe érdekeiért. Ugyanakkor kevés használható információt nyújtottak a püspök valódi missziós és egyházszervezői tevékenységéről. Az erdélyi örmény közösségben az a széles körben elfogadott nézet volt az uralkodó, hogy Oxendio püspök tevékenysége mentes volt mindenféle problémától vagy konfliktustól, és így az általa levezényelt örmény egyházi unió Erdélyben zökkenőmentesen zajlott le. Az 1697-ben kirobbant Elia Mendrul-ügy története ugyanakkor jelentősen beárnyékolja ezt a meggyőkeresedett idilli képet. Megjegyzendő, hogy az ügy történetéről a szakirodalomban egyáltalán nincs szó, és felmerül a kérdés: vajon volt-e a 19–20. századi örmény és magyar történészeknek az ügyről tudomása? Amennyiben volt, úgy feltehetően tudatosan a probléma elkerülésére törekedtek, nehogy aláássák a püspökről kialakított pozitív képet.

A közelmúltban a Propaganda Fide Történeti, valamint a Vatikáni Titkos Levéltárában feltárt iratok tanulmányozásaival egy teljesebb és tisztább kép alakult ki erről a konfliktusról. A kutatás alapján módosíthatjuk a püspökről kialakult idealisztikus képet, és újabb adalékokkal szolgálhatunk magáról a konfliktusról.

Az Elia Mendrul-ügy történeti kutatását ugyanakkor megzavarta egy fontos, de utólag egyértelműen valótlannak bizonyult történeti adat is. Az Oxendio életével foglalkozó csekély számú irodalom megemlékezett arról, hogy a püspököt az 1697. évi erdélyi tatár betörés alkalmával fogságba vetették, majd azt követően az Oszmán Birodalomba hurcolták, ahol közel három évig raboskodott. Kényszerű fogságából csak a karlócai békekötést (1699) követően szabadult ki.[395] Ez a rabság

394 Ennek az ügynek a forrásanyagáról valójában maga Vanyó Tihamér emlékezett meg röviden 1986-ban megjelent monográfiájában. Ő hívta fel először a figyelmet a Vatikáni Titkos Levéltárnak a bécsi nunciatúra iratait tartalmazó 196. kötetére (latin neve: *Miscellanea rerum Armenicarum Garampis*), valamint a benne szereplő gazdag örmény forrásanyag feltáratlan voltára. Sajnos az ott fellelhető iratok mindennemű tárgyi és időrendi csoportosítás vagy elrendezés nélkül vannak bekötve, és ez kissé megnehezítette a kutatómunkát. Lásd Vanyó, 1986. 180.; Az Elia Mendrul-ügyre vonatkozó, a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött gazdag forrásanyagról ugyanakkor tudomása volt Galla Ferencnek is, azonban a neves egyháztörténész érdemben velük nem foglalkozott. Fazekas István szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönünk.; Az Elia Mendrul-ügyről az esztergomi Prímási Levéltár Kollonich Lipót érsekségére vonatkozó iratanyagában sajnos még egy apróbb bekezdés vagy hivatkozás sincs. A korszakra vonatkozóan azonban figyelemre méltó iratanyag lelhető fel az erdélyi katolikusok helyzetéről és az erdélyi román egyházi unióról. Lásd PL AEV, SPK. No. 339/1–10., No. 340/1–4.; PL AEV, ARER. No. 1840/1.; Az Elia Mendrul-ügy iratanyagáról említést tesz röviden még: Kovács, 2006. 57–58., 67.; Shore, 2007. 78–79.; Nagy, 2007a. 158.; Nagy, 2007b. 10–12.; Nagy, 2008b. 411–428.; A Magyar Országos Levéltár Beszterce város történetére vonatkozó mikrofilmjén a szász–örmény lakosság közötti, kimondottan gazdasági jellegű konfliktusokról találtunk értesüléseket, az 1697. évi örmény egyházi viszályról (nevezetesen az Elia Mendrul-ügyről) ellenben nem. (Tudomásunk szerint ezt a forrásanyagot a kiváló Erdély-kutató Trócsányi Zsolt is kutatta 1983-ban.)

395 Az 1697-ben a tatárok valójában a Tiszántúlon portyáztak és nem Erdélyben. Seres István orientalista szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönök.; Oxendio püspök állítólagos tatár fogsá-

viszont a kutatások során teljesen abszurdnak bizonyult, hiszen a püspök 1697–1700 között, pontosan az Elia Mendrul-ügy kapcsán, tekintélyes számú, saját kézzel írott levelet, valamint jelentést juttatott el Erdélyből a Szentszék missziókat koordináló intézményéhez, a Propaganda Fidéhez. Így valósággal képtelenségnek tűnhetett, hogy Oxendio püspök az oszmán fogságból saját kézzel írt leveleket és jelentéseket küldött az említett időszakban besztercei, kolozsvári, nagyszebeni, gyergyószentmiklósi, petelei vagy görgényszentimrei keltezésekkel.

Az 1689-ben, Lembergben megkötött erdélyi örmény unió természeténél fogva rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Nem volt ugyanis tisztázott, vajon az erdélyi örmények egyesülése milyen korábbi (középkori) uniós mintákon alapult. Ugyanakkor a megkötött unió csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Olyan, az egyesülés szempontjából égetően fontos kérdésekre, mint például az unitus papok házassága, a kalendárium használata, az Eukharisztia, a liturgiákon való nyelvhasználat, illetve az áttért papok jövedelmezése és nemesítése, az unió nem terjedt ki.[396] Az 1596. évi breszti, az 1646. évi ungvári, valamint az 1697–1701 között kötött gyulafehérvári uniók létrejöttekor ezekre a problémákra részletesen kitértek.

A nem tisztázott kérdések miatt szüntelen konfliktusforrás alakult ki az erdélyi örmény egyház képviselői körében. Az uniót másképp értelmezte Oxendio, és megint másképpen az unitus erdélyi örmény papság. 1689 októberének végén az örmény unitus egyház zsinatot hívott össze Lembergbe, ahol megtárgyalták a fent említett problémákat. A zsinatra meghívót kaptak az erdélyi örmények is, de közülük – máig ismeretlen okokból – senki sem vett részt. Oxendio a zsinat végzéseit nem tartotta magára nézve kötelezőeknek, mert az erdélyi örmények 1690-től kezdve közvetlenül a Propaganda Fide, nem pedig a lembergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Ez utóbbi szintén újabb konfliktusforrásnak bizonyult, mert Oxendio segítői Lembergből, az ottani Örmény Kollégium növendékei közül kerültek ki. Ők viszont az 1689. évi lembergi zsinat határozatait tartották szem előtt, nem pedig Oxendio elképzeléseit.

Oxendio a Collegio Urbanóban szerzett ismereteinek birtokában az unió után az erdélyi örmények teljes latinizációjára törekedett. Meglátása szerint csak az igazi örmény keresztény, aki betartja a római katolikus egyház szokásait és ünnepeit. Azt a világi vagy egyházi örményt, aki az uniálás ellenére megtartja a régi örmény szokásokat, eretneknek vagy szakadárnak tartotta. Oxendio népe sanyarú sorsának és szenvedésekkel teli történelmének okát abban látta, hogy az örmények a 6. században letértek az ortodox katolikus hitről, és hamis, eretnek tanításoknak hódoltak. Az Isten ezért büntette őket szüntelenül. Az örmény nép további szenvedéseinek tehát – szerinte – csakis a római katolikus egyházzal történő unióval lehetett elejét venni.

Amint azt korábban említettük, 1691–1692 fordulóján Besztercén az egyházfegyelmi kérdések miatt konfliktus alakult ki. Két korábbi unitus szerzetes, Vardan Martinus Potoczky és Astuacatur Nigošean ugyanis az egyházi unió ellen

gáról lásd Lukácsy 1859. 72.; Bárány 1888a. 101.; Merza, 1896. 5. 9–10.; Temesváry, 1896. 209–217.; Éble 1915. 15.; Heckenast, 2005. 455.

396 APF SC, FA.Vol. 4. Fol. 94.

prédikáltak. Oxendio az erdélyi világi hatóságok segítségét kérte, de nem tudott az unióellenes megnyilvánulásnak gátat szabni. Sőt II. Apafi Mihály fejedelem még védelmébe is vette az ellenszegülő besztercei örményeket, és Vardan pap vezetésével ötven családot Ebesfalvára telepített. Az indulatok azonban nem csitultak, és a hamu alatt parázsként izzottak.

A korábbi viszály elemi erővel robbant ki 1697 januárjában, amikor Oxendio arra akart kényszeríteni négy (ebből három besztercei lakosú) örmény házas papot, hogy váljanak el feleségüktől, és hagyják el családjukat. Ugyanis eme szodomita, tévelygő szokások (azaz az eretnekség) miatt veszélyt jelenthetnek az egyházi unióra és az unitus örmény közösségre Erdélyben. Oxendio Elia Mendrult, Andrea Alaczot, Elia Teodorowiczot és az ebesfalvi aposztata papot, Vardan Martinus Potoczkyt nevezte meg. Közülük Elia Mendrul vardapetet tartotta főkolomposnak.[397]

Elia Mendrul életéről sajnos kevés adat áll a rendelkezésünkre. Még Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából Erdélybe. Minas halála után őt tartották az erdélyi apostoli vallású örmények vezetőjének, mivel az elhunyt püspök helyettese is volt. 1688–1689 fordulóján az akkor még misszionárius Oxendiónak sikerült megnyernie őt az uniónak. Ez Oxendio szemszögéből mindenképp győzelmet jelentett, mert tartott attól, hogy Minas püspök halála után az örmény katholikosz Elia Mendrult nevezheti ki Erdély örmény apostoli püspökének. Elia Mendrul és a Besztercéről Ebesfalvára költözött hittagadó, Vardan Martinus Potoczky pap vezették az erdélyi örményeknek azt a delegációját, amelynek tagjai 1689 februárjában, az erdélyi örmény közösség nevében Vardan Hunanean érsek előtt elismerték az uniót. Sőt ők kérvényezték, hogy az érsek és az akkori varsói apostoli nuncius, Giacomo Cantelmi járjanak közbe a Szentszéknél Oxendio püspöki kinevezése érdekében.[398]

Az 1697-ben megbélyegzett papok nem hagyták válasz nélkül Oxendio püspök vádjait. Elia Mendrul és Andrea Alacz felvették a kapcsolatot Giovanni Antonio Davia (1660–1740) varsói apostoli nunciussal, és a besztercei örmény közösség nevében panasszal fordultak hozzá. Oxendiót korrupt és zsarnok főpapként írták le.[399] Állításuk szerint minden egyes szolgáltatásért külön anyagi juttatást kért. Amennyiben a közösség tagjai ezt nem teljesítették, a püspök megtagadta tőlük a szentségek kiszolgáltatását.[400]

Andrea Alaczról csak annyi információnk van, hogy az 1692. évi, Vardan Potoczky-féle viszály idején Oxendio püspök mellett állt ki, és másodmagával ő készítette el az erdélyi Gubernium számára az unitus örmények vallási szokásairól szóló jelentést.[401]

397 APF LDSC, Vol. 87. Fol. 8–9.

398 APF CP, Vol. 29. Fol. 630–631., Fol. 644–645., Fol. 647–648.; ELTE EKK, CH. Vol. 15. 251–252.; ELTE EKK, CH. Vol. 16. 34.; ELTE EKK, CH. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül.); Lásd Lukácsy, 1859. 71.; Nilles, 1885. 921.; Bárány szerint Elia Mendrul csak 1691-ben lett katolikus. Ez azonban egyértelmű tévedés. Hiszen a dokumentumok egyöntetűen megerősítették, hogy Elia Mendrul 1689 februárjában tette le a katolikus hitvallást Lembergben Hunanean kezébe. Lásd Bárány, 1888a. 71.

399 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 523.

400 Uo.

401 ELTE EKK, CH. Vol. 21. 77–80.

Informálták továbbá a nunciust arról, hogy 1697 vízkeresztjén Oxendio a besztercei örmény porták bejárásakor minden családfőtől anyagi ellenszolgáltatást erőszakolt ki. Aki erre nem mutatott hajlandóságot, azt kiátkozással fenyegette meg. Oxendio megvádolta az örmény közösséget, hogy a karácsony ünnepét nem december 25-én, hanem a régi örmény szokások szerint, január 6-án tartották meg.[402] Oxendio a nagyszebeni apostoli vallású örmény kereskedőktől stólapénzt szedetett be. Ők erre nem voltak hajlandók, mert nem a püspök egyházi joghatósága alá tartoztak. Ráadásul ők nem is erdélyi, hanem anyaországi örmények voltak. A püspök által „zaklatott" kereskedők ezért kapcsolatba léptek a már megvádolt papokkal, és beszámoltak nekik Oxendio tevékenységéről. A kereskedők egyszerűen csak csaló gazembernek és akasztófavirágnak nevezték a püspököt.[403] Elia Mendrul és társai szerint Oxendio vádaskodásaival el akarta terelni a figyelmet, tudomásukra jutott ugyanis, hogy a püspöknek zavaros pénzügyei voltak.[404]

Az ügy a bevádolt papok panaszlevele által Lembergen keresztül eljutott a varsói apostoli nunciatúrára is.[405] Accorsi is megerősítette a Propaganda Fidének, hogy az erdélyi Besztercén az örmény közösség és a püspök között konfliktus alakult ki, amelynek középpontjában nem a házas papok problémája, hanem Oxendio zavaros pénzügyei állottak.[406] Accorsi a viszály kirobbanásának az okát a püspök silány anyagi helyzetében látta. Fizetését, a Propaganda Fide által kiutalt évi száz scudót, kinevezése óta mindig nagy késésekkel kapta meg. Az állítólagos pénzügyi visszaélések miatt a varsói apostoli nunciatúrán felmerült, hogy kezdeményezzék a Szentszéknél Oxendio felmentését. A prefektus ezt nem helyeselte.[407] Úgy látta, amennyiben elmozdítanák Oxendiót a hivatalából, az kárt okozna az erdélyi örmények körében végzendő missziók teljesítésében.[408]

---

402 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 523.; Valószínűleg az Elia Mendrul-ügy kapcsán születhetett meg az erdélyi örmények tévelygéseiről és hibáiról szóló *Errores Ecclesiae Armenae* című irat. Szerzője egy ismeretlen jezsuita lehet, aki jó kapcsolatokat ápolhatott Oxendióval. Az irat szerint a főbb tévelygéseknek az alábbiak minősíthetők: a khalkédóni egyetemes zsinat tagadása, a Triszagion imádság hibás éneklése, a római katolikus egyház által eretnekeknek tartott egyházi személyek kultusza, az Eukharisztia nem megfelelő kiszolgáltatása, valamint a hibás naptárhasználat. Lásd ELTE EKK, CH. Vol. 24. 289–292.; A dokumentumot kiadta: Nilles, 1885. 916–918.; A jezsuiták, más szerzetes-misszionáriusokkal ellentétben, az erdélyi örményeket nem schismatikusoknak, hanem hibás tanításokat valló keresztényeknek tartották. Az egyházi hibákat, valamint tévelygéseket pedig véleményük szerint korrigálni lehetett. Lásd ARSI FA, Hist. Vol. 155. Fol. 81.; ARSI FA, Hist. Vol. 176. 106.; Shore, 2007. 76.

403 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 523.; Bernardino Silvestri Moldvában térítő konventuális ferences misszionárius 1697. évi jelentésében megemlékezik a Besztercén kirobbant örmény egyházi viszályról. Silvestri a bajok okát egyöntetűen a rítus kérdésében látta. Lásd APF CP, Vol. 31. Fol. 469.; Silvestri mint apostoli misszionárius egyébiránt 1688–1697 között tartózkodott Erdélyben és Moldvában. Silvestriről lásd még: APF CP, Vol. 31. Fol. 370., Fol. 371–375.; Benda, 2003. 795.; Galla, 2005. 313., 315–322.

404 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 523.

405 „*Mer Ōgsēnt (episkoposn ew) vardapetn na sēp č'itir u zmez gēš bynec'*. [A mi Oxendiónk, aki Vezetőnk, püspökünk és vardapetünk, minket négyünket zsarnoki módon zaklat.]" APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 518.

406 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 522.

407 Uo.

408 Uo. Fol. 524.

A prefektus ezenkívül hangot adott annak az aggodalmának, hogy az erdélyi örmények közötti ellentétek zűrzavaros állapotokhoz vezethetnek, és bekövetkezhet ugyanaz, ami annak idején Lembergben történt Nikol Torosowicz örmény érsek uniójakor. Ezért Accorsi azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fidéhez, hogy Oxendio és az úgynevezett házas papok ügyében folytasson le minden részletre kiterjedő vizsgálatot.[409]

Besztercén a viszály ugyanakkor felerősödött: Oxendio továbbra is eretnek szokásnak minősítette Elia Mendrul és társai házas állapotát. A bevádolt örmény papok pedig a püspököt istentelen, ördöghöz hasonlatos jellemű emberként írták le. Oxendio 1697 júniusában *ad hoc* jelleggel vizsgálóbizottságot állított fel. Ennek rajta kívül tagja volt Sorger Mihály, a kézdivásárhelyi minorita rendház főnöke és Emmanuel Jacubowicz unitus pap, Beszterce örmény bírája. Oxendio a házas papokat engedetlenséggel vádolta meg. Ezzel megosztották a besztercei örmény közösséget. Oxendio körülbelül négyszázöt besztercei örmény családfőről tett említést, akik Elia Mendrul rendíthetetlen hívének számítottak.[410]

A vizsgálóbizottság felállítását azonban nemcsak ellenfelei, de Oxendio hívei körében sem tartották helyes lépésnek. A püspök ugyanis nemcsak Elia Mendrult és társait, hanem egyik saját segítőjét, Lazar Budachowiczot is a bizottság elé citálta. Budachowicz nyíltan védelmébe vette a bevádolt papokat, és szemet hunyt bűnös házastársi kapcsolatuk felett.[411] Oxendio püspök ürügyet keresett arra, hogy Elia Mendrulon kívül őt is bevádolja. A vizsgálóbizottság előtt Budachowiczot azzal az állítólagos váddal illette, hogy szüzességi fogadalma ellenére titokban szeretőket tartott.[412] Az érintett papok és az erdélyi örmény unitus klérus többsége értetlenül álltak a vádak előtt. Oxendio azonban rendíthetetlenül kitartott missziós híte és az örmény közösség papjainak megvádolása mellett. Sőt amikor 1697 júniusában egy fiatal besztercei örmény pap, Sahak Jakubowicz azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy adja őt össze a gazdag Yovhannēs Serikean besztercei örmény kereskedő Anna nevű lányával, ez olyannyira feldühítette, hogy nemcsak megtagadta a kérést, hanem egyenesen fel is függesztette Sahakot papi hivatalából.[413]

A vizsgálóbizottság, melynek legitimitását a megvádolt papok kezdettől fogva kétségbe vonták, végül azt a döntés hozta, hogy az unitus örmény papok mindaddig nem gyakorolhatják hivatásukat, amíg el nem válnak házastársuktól. Természetesen ez a tilalom kiterjedt arra is, hogy nem misézhetnek és nem szolgáltathatják ki a szentségeket a híveknek. Mivel a papok a püspök iránt nem mutattak engedelmességet, a vizsgálóbizottság ezt úgy értelmezte, hogy tiszteletlenségükkel nemcsak Oxendiót, hanem a katolikus egyházat és annak a fejét, a római pápát is megsértették.[414] A vizsgálóbizottság munkájáról készült jelentéshez

409 Uo. Fol. 531.

410 APF Acta SC, Vol. 67. Fol. 303.; APF SOCG, Vol. 529. Fol. 272.; APF LDSC, Vol. 86. Fol. 267.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 159–160., Fol. 161., Fol. 164.

411 APF SOCG, Vol. 529. Fol. 267.

412 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 159–163., Fol. 165.

413 ASV, ANVienna. Fol. 166.

414 Oxendio püspök a vizsgálatról külön kivonatot is készített, amit elküldött Santa Croce bécsi nunciusnak is. Lásd APF SOCG, Vol. 529. Fol. 272.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 160., Fol. 166.

Oxendio még egy saját kezű levelet is mellékelt, amelyben egy általa felgöngyölített összeesküvésre hívta fel a Szentszék figyelmét. Oxendio kapcsolatot vélt találni a házas papok, valamint az ebesfalvi hittagadó Vardan Potoczky pap között, aki öt évvel korábban sikeresen szállt szembe az ő akaratával. Nem lehet véletlen tehát, hogy Oxendio Elia Mendrul helyett Vardant nevezte az egész viszály okozójának.[415] Sőt Oxendio annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy a Vardan vezetése alatt álló Elia Mendrul és társai tulajdonképpen az „eretnek" ēĵmiacini (örményországi) katholikosz emberei. Ők azért maradtak Erdélyben, hogy bomlasszák az örmény közösséget, és tönkretegyék az uniót, valamint az ő többéves missziós munkáját.[416]

Álláspontunk szerint a püspök nem tudta feldolgozni az 1692. évi ebesfalvi kudarcot, és ezért kívánta összekötni az Elia Mendrul és társai ügyét az aposztata Vardannal. Oxendio előbb Vardannal akart leszámolni. Kapcsolatba lépett Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) császári tábornokkal, Erdély akkori katonai parancsnokával, aki katonákat bocsátott a püspök rendelkezésére. Így Oxendio Ebesfalván letartóztatta Vardant, és a nagyszebeni tömlöcbe vetette az „eretnek" örmény papot, akinek hívei, mintegy ötven-hatvan örmény család, Ebesfalván lelkipásztor nélkül maradtak.

Elia Mendrul és társai az ellenük felhozott vádakat továbbra is koholtaknak, álszenteknek és elfogadhatatlanoknak tartották. Ráadásul a végzések miatt az örmény lakosság többsége is ellenállt. Ez utóbbinak az oka abban keresendő, hogy a bevádolt papoknak – mivel az Erdélybe történt betelepülésük óta Besztercén éltek – nagyobb volt a tekintélye, mint a „Rómából jött" és erőszakos jellemű püspöknek. Emiatt az Oxendio által hozott határozatok nem érték el a kívánt célt. Oxendio ezért más ürügyeket keresett, hogy letörje a papok és az őket követő nép ellenállását. Azt kezdte híresztelni, hogy Elia Mendrul és társai tagadták a purgatórium létét, valamint a Jézus két természetéről szóló tanítást. Azaz a monofizitizmusnak hódolnak. Ezenkívül azt is terjesztette, hogy Elia Mendrul és társai tulajdonképpen az ő püspöki hivatalának megszerzésére törekedtek. Sőt ebben még talán a katolikus Apor Istvánnal is összejátszottak.[417]

Ezért a püspök egy újabb vizsgálóbizottság felállítását rendelte el. Ennek a főfeladata az volt, hogy kiderítse, vajon Elia Mendrul és társai nem monofiziták-e. A bizottság elé rendelték Lazar Budachowiczot is, aki korábban védelmébe vette a bevádolt örmény papokat. Az ifjú pap megtámadta a püspököt, megkérdőjelezve a bizottság hitelességét és jogszerűségét. Ő a problémák okozójának nem Elia Mendrult, hanem magát a püspököt tartotta. Véleménye szerint Oxendio ezzel az üggyel a valós, a közösséget ténylegesen érintő kérdésekről terelte el a figyelmet, és részéről ez a vizsgálat csupán tudatos zavarkeltés.[418] Budachowicz álláspontja nem öncélú dacból, hanem tudatos meggyőződésből fakadt. A pap lengyelországi születésű örmény volt, az ottani szokásokat tartotta szem előtt, és nem volt hajlandó Oxendiót követni. Jól ismerte az 1689. évi lembergi zsinat ha-

415 APF SOCG, Vol. 529. Fol. 267., Fol. 269., Fol. 274–275.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 162.
416 APF SOCG, Vol. 529. Fol. 275., Fol. 280–281.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 162., Fol. 164.
417 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 167–168.
418 APF SOCG, Vol. 529. Fol. 272–273.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 160., Fol. 161–163.

tározatait, amely többek között kimondta: a papok felszentelés előtt házasodhatnak; továbbá azok az örmény egyházi személyek, akik az unió letétele előtt házasságban éltek, továbbra is gyakorolhatják egyházi hivatásukat.[419]

Budachowicz nem elégedett meg azzal, hogy kritizálta a püspök ténykedését, hanem maga is jelentést küldött a Propaganda Fidének. Ebben kifogásolta, hogy Oxendio fittyet hányt a lembergi zsinat tanításaira, és összeférhetetlen viselkedésével ő okozta a bajt, azaz a megosztást a besztercei örmény közösségben. Megerősítette a püspök zavaros pénzügyeiről szóló híreket, és azt, hogy Oxendio vádaskodásaival valójában magáról akarta elterelni a figyelmet. Megjegyezte továbbá, hogy a püspök által gerjesztett konfliktus miatt zátonyra futhat az örmények egyesülése. Ennek az a következménye lehet, hogy sok örmény visszamondja majd az 1689-ben megkötött uniót.[420]

Budachowicz támadásai és kifogásai ellenére Oxendio továbbra is kitartott ügye mellett. A cölibátust továbbra is fontosnak tartotta. Véleménye szerint a papok elengedhetetlen kötelessége, hogy önmegtartóztatásban kövessék Krisztus tanítását. Budachowiczot pedig egyszerűen a házas papok által feltüzelt és velük összejátszó bajkeverőnek nevezte, és kétségbe vonta katolikus hitét.[421] Az ügy súlyosbodása miatt Oxendio az erdélyi kormányzóhoz és a bécsi udvarhoz fordult segítségért, mert kénytelen-kelletlen beismerte, hogy már nem ura a helyzetnek.[422]

Elia Mendrul és társai ellentámadásba mentek át, és válaszul Oxendio vádaskodásaira a püspököt megpróbálták lejáratni Hunaneannál. Oxendio bűnéül leginkább azt róták fel: ahelyett hogy saját közösségének védelmére kelne Besz-

419 APF SC, FA. Misc. Vol. 14. Fol. 24–27.; Lásd erről: Petrowicz, 1988. 21–22.; Hodinka Antal a munkácsi görög katolikus püspökségről írott monográfiájában utal arra, hogy az erdélyi örmények az unió megkötése után teljes egészében a latin szertartást vették át. Hodinka, 1909. 2–3.; Vanyó Tihamér már 1933-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi és a lengyelországi unitus örmények között igen nagyok voltak a szertartásbeli különbségek, mivel az erdélyiek magától a Rítusok és Ceremóniák Kongregációjától (*Sacra Congregazione dei Riti e delle Ceremonie*) kaptak latinból fordított örmény nyelvű misekönyvet (*Čašoc'*). Az erdélyi örménység Oxendio tevékenységének köszönhetően mindenben a latin szertartásokhoz idomult. Így gyakorlatilag Erdélyben nem volt nagy különbség a latin szertartásúak és az örmények között. Sőt az örmények a böjti szokásokban, valamint a naptárhasználatban teljesen a latinhoz idomultak. Lengyelországban viszont a latin szokások mellett párhuzamosan megmaradtak a régi örmény szokások is. Kivételt ez alól csak a szentáldozás képezett. Vö. Vanyó, 1933. 114.

420 Budachowicz ismételten kitért az 1689. évi lembergi unióra, amely szerinte feketén-fehéren kimondták, hogy a felszentelés előtt az örmény uniált papok házasodhatnak. Ráadásul a meghurcolt és bevádolt örmény papok az unió előtt házas emberek voltak, hiszen annak előtte az örmény apostoli egyházat szolgálták. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 525.

421 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 163.; Oxendio az ügy állásáról a bécsi apostoli nunciatúrát is értesítette. Ebben a püspök arról panaszkodott, hogy az Elia Mendrul vezette házas papok körül valóságos mozgalom alakult ki. Tudniillik a közösség tagjai nem voltak hajlandók elismerni és elfogadni a vizsgálóbizottság által hozott döntéseket. Az általuk generált viszály miatt félő volt, hogy visszamondják az 1689-ben megkötött uniót. Besztercén olyannyira haragudtak a püspökre, hogy az egyik piaci napon a felháborodott örmények megverték őt. A püspök úgy látta, hogy Elia vezetésével a papok pontosan ugyanazt tették, mint 1692-ben Vardan és Astuacatur papok, akiknek buzdítására sok örmény család megtagadta az uniót. APF SOCG, Vol. 529. Fol. 266.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 162.

422 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 164.

tercén a szászokkal szembeni, mindennapos konfliktusokban, a közösség tagjait tartja terror alatt, és alaptalanul vádolja be őket és híveiket az erdélyi hatóságoknál.[423] Egyértelművé tették továbbá, hogy Oxendiót hivatásában egyes-egyedül a pénz motiválja, és a vagyon iránti sóvárgása egyre inkább kielégíthetetlen. Kifejezésre juttatták azt, hogy Oxendio már eljátszotta a közösség bizalmát, és teljesen alkalmatlan a püspöki hivatal ellátására. Ennélfogva Erdély területén új unitus örmény püspököt szeretnének látni.[424] A megvádolt papok teljesen értetlenül álltak az előtt, hogy miért merült fel probléma házas mivoltukkal kapcsolatban, hiszen Lengyelországban az unitus papok házasodhatnak.[425]

Az ügyben a közösség vezetői is – nyilván Elia Mendrul kérésére – megszólaltak, és 1697 őszén háromfős küldöttséget menesztettek Lembergbe, ahol beszámoltak az örmény unitus érseknek a közösség viszályáról. A küldöttség elsősorban védelmet kért az örmények számára Oxendio püspök túlkapásaival szemben. Helytelenítették egyúttal a házas papokkal szemben alkalmazott vizsgálatokat és retorziókat. Határozottan cáfolták Oxendiónak azt a vádját, hogy monofizita eretnekek volnának, azaz hogy csak Jézus egy, azaz isteni természetét ismernék el. Aggályuknak adtak hangot amiatt, hogy Oxendio tevékenysége és viselkedése következtében sok örmény család visszatelepült Moldvába, és így az unió Erdélyben kudarccal végződhet.[426] A delegáció munkája hatásosnak bizonyult, mert Hunanean levélben értesítette a Szentszéket a püspök túlkapásairól, és az erdélyi konfliktusban egyedül Oxendiót nevezte meg felelősnek.[427]

A közösség és a papok akciója Oxendio fülébe jutott, és mivel időt akart nyerni, szintén kapcsolatba lépett a Szentszékkel. Azzal védekezett, hogy Besztercén a világi közösség képviselői és Elia Mendrul, aki számos örmény családot hittagadásra kényszerített, összeesküdtek ellene. Megvádolta továbbá Elia Mendrult, hogy az ő püspökségére pályázik. Ezért igyekezett őt a lembergi örmény érseknél befeketíteni. Különösen méltánytalannak tartotta Apor István viselkedését, aki szerinte a háttérből uszította ellene a közösséget. Végül az ügy rendezése érdekében újabb vizsgálóbizottság kiküldésére tett javaslatot.[428]

Az Elia Mendrul-ügyben a viták a következő hónapokban sem csitultak. A közösségen belüli feszültségeket tovább gerjesztette, hogy 1698 januárjában, tisztázatlan körülmények között elhalálozott Andrea Alacz. A közösség körében az a

423 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 521.

424 Uo. Fol. 526.

425 Uo. Fol. 520.

426 A küldöttséget Nastur Serikean (1630–1699) módos besztercei kereskedő vezette. Serikean mindazonáltal tagja volt annak az 1689. évi örmény delegációnak is, amely az erdélyi közösség nevében letette a katolikus hitvallást Hunanean érsek kezébe. (Serikean kereskedői tevékenységével kapcsolatos egyik peres ügye fennmaradt 1699-ből. Lásd MOL, F 43. 1. 1699. No. 1245.); APF SOCG, Vol. 532. Fol. 282–283.; E forráskötetben szereplő erdélyi örmény iratokat összefoglaló néven besztercei anyagnak (*Documenti degli Armeni in Bistrizi in Transilvania*) is nevezik. Hunanean egy másik levelében arról tett említést, hogy a közösség teljesen elhidegült a püspöktől. Sőt a főpap arról informálta, hogy Oxendio püspök ügyében a bécsi nunciussal is felvette a kapcsolatot. ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 170., Fol. 171.

427 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 521.

428 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 172.

híresztelés kapott lábra, hogy a pap halála tulajdonképpen Oxendio lelkén szárad. Ezt azzal támasztották alá, hogy Andrea Alacz halála óta Oxendio ki sem mozdult lakhelyéről, rejtőzködő életet él, és egyszer sem volt hajlandó a közösség tagjaival szóba állni.[429]

Oxendio erre a bécsi apostoli nunciatúrával kereste a kapcsolatot, és továbbra is fenntartotta korábbi véleményét. Most már nemcsak a cölibátus tagadását, hanem a helytelen kalendáriumhasználatot is kifogásolta. Nevezetesen Elia Mendrul és hívei a régi örmény naptár szerint tartották a legfontosabb egyházi ünnepeket. Oxendio példaként hozta fel azt a már többször ismételt vádat, hogy egy napon, azaz január 6-án ülték meg a karácsony és a vízkereszt ünnepét. Oxendio vádjai között újból előkerült a monofizitizmus rágalma: tudniillik a közösség a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinaton elutasított Eutükhész tanítását követte: azaz tagadta a Jézus két természetéről vallott (diofizita) ortodox dogmát.[430] Ezért a püspök sürgette a Propaganda Fidét: haladéktalanul adjon engedélyt arra, hogy a Szent Hivatal Elia Mendrul és társai ügyében vizsgálódhasson.[431]

Ugyanakkor ismét szóba kerültek Oxendio korrupciógyanús ügyletei. Nem Elia Mendrul és társai vetették fel, hanem azok az apostoli vallású örmény kereskedők, akik évtizedek óta kereskedelmi lerakattal rendelkeztek Brassóban és Nagyszebenben. A viszály kirobbanásakor nekik Oxendióval pénzügyi kérdésekben voltak nézeteltéréseik. A négy kereskedő, Melk'ior Mač'ewan, Israēl Eriwanc'i, Aṙak'el Yerusałēmc'i, valamint Azaria Mazarec'i annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a viszály kialakulásában nem egyházfegyelmi kérdések játszottak szerepet, hanem üzleti és örökösödési problémák. Megemlítették például, hogy két évvel ezelőtt, 1696-ban, Nagyszebenben meghalt egy Gaspar nevű üzlettársuk (módos konstantinápolyi örmény kereskedő), akinek hatezer rajnai forintot érő hagyatékára Oxendio rátette a kezét. Ebből Görgényszentimrén birtokot vásárolt magának.[432]

Oxendio túlzott elvhűsége híveinek lojalitását is kikezdte. Legfőbb segítője, Bonalini is összeveszett vele a viszály eltérő megítélése miatt, és túlzottnak minősítette Oxendio lépéseit. A misszionárius helytelenítette a püspök erőszakos pénzszerző műveleteit. Csakúgy, mint az örmény papok által megszokott hibás eljárást. A szentáldozáskor tudniillik az örmények nem keverték vízzel a megszentelt bort. Ez meglátása szerint a régi örmény apostoli hagyományok tovább-

429 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 518.

430 Valójában az örmény apostoli egyház nem fogadta el Eutükhész apát monofizita nézeteit. Sőt 505-ben, 555-ben, 719-ben és 728-ban tartott nemzeti zsinatain elvetette azokat. Kritizálta a diofizita tanítást is, de azokat soha nem ítélte el. A monofizitizmus vádja pedig abból következett, hogy az örmények nem voltak hajlandóak elismerni sem Konstantinápoly, sem pedig Róma egyházi joghatóságát. Lásd Sarkissian, 1975. 194–215.

431 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 175–176.

432 A kereskedők azt is hangoztatták, hogy az ebesfalvi Vardan papot 1697-ben nem eretnekség, hanem a püspök személye ellen megfogalmazott kritikái miatt börtönözték be. ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 177., 180.; Bzensky beszámolt arról, hogy Brassóban megismerkedett és összebarátkozott két anyaországi örmény kereskedővel, akikkel jól tudott latinul kommunikálni, mert mindketten a trapezunti (trabzoni) jezsuita misszionáriusok által fenntartott iskolába jártak. Egyikük közülük áttért katolikus, míg a másik apostoli felekezetű örmény volt. Lásd ELTE EKK, G. Vol. 522. Fol. 178.

élését jelentette.[433] A szerzetes úgy ítélte meg, hogy Oxendio lépései és vádaskodásai kizárólag ellenszenvet váltottak ki a közösségen belül, és ez híveire is átterjedt. A püspök hibájául rótta fel azt, hogy csökönyösen ragaszkodva az elveihez, tulajdonképpen az 1685-ben megkezdett missziós munkáját tette kockára. A püspököt makacssága miatt képtelen volt meggyőzni arról, hogy finomabb, diplomatikusabb módszereket alkalmazzon a közösségben. Ráadásul az általa felállított kétséges legitimitású vizsgálóbizottságok határozatai inkább ellenreakciókat váltottak ki a megvádolt papok részéről.[434]

Elia Mendrul és társai, miután leveleik nem érték el a kívánt célt, magához a Szentszékhez fordultak jogorvoslatért. Levelükben nem riadtak vissza a túlzásoktól sem. Szerintük Oxendio a besztercei szászokat tudatosan az örmény közösség ellen izgatta. A püspökkel való viszályuk kapcsán felhozták Oxendio pénzügyi visszaéléseit, nagyfokú türelmetlenségét, valamint zsarnoki módszereit. Kitértek Vardan Martinus Potoczky 1692-ben kirobbant ügyére is, amelyben a felelősséget szintén Oxendióra hárították.[435] Megerősítették, hogy a viszály miatt Besztercéről és a környező falvakból sok örmény család hagyta el Erdélyt. Közülük többen Moldvába tértek vissza, ahol rekonvertáltak az örmény apostoli hitre.[436] A fentieket alátámasztotta Elia T'orossean besztercei örmény elöljáró jelentése is, aki jogi védelmet kért a Propaganda Fidétől, valamint Oxendio erdélyi ellenlábasától, Apor Istvántól.[437] Oxendio püspök helyzete súlyosabbá vált, midőn Davia varsói nuncius a beérkezett panaszok nyomán sürgette a Propaganda Fidét: járuljon hozzá, hogy minden részletre kiterjedő vizsgálatot rendeljen el Oxendio és a bevádolt papok ügyében.[438]

A Propaganda Fide Accorsit kérte fel, hogy gyűjtsön információkat az erdélyi örmények ügyében. Ezeket Accorsi az Oxendiót bíráló Bonalinitől szerezte, melyek alapján megerősítést nyert, hogy a hívek körében rengeteg a panasz. A legfőbb kifogás az volt, hogy amilyen kegyes és jóindulatú pap volt Oxendio missziója kezdetén, olyan kíméletlen, rosszindulatú zsarnokká vált püspökké történt kinevezése után. Kérlelhetetlen, fanatikus hite miatt összetűzésbe került papjaival, missziós társaival, és emiatt elvesztette hívei támogatását. Ennek az lett az eredménye, hogy az örmények egy jelentős része elhagyta Erdélyt. A prefektus mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Oxendio a viszály miatt már nem ura a kialakult helyzetnek, azaz képtelen orvosolni a problémát. Hunanean érsek is megerősítette Accorsi jelentését. Oxendio azonban határozottan

433 Bonalini jelentését 1698. február 5-én írta meg Fabroni titkárnak. Ebben összefoglalta az egész viszály történetét. Oxendio püspök 1697 januárjában azzal vádolta be Elia Mendrult és társait, hogy felszentelt pap létükre bűnös házasságban éltek. Megemlítette továbbá, hogy a bevádolt papoknak nagy tekintélyük volt az erdélyi örmény közösségben. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 519.

434 Bonalini említést tett Vardan pap 1692. évi esetéről is, és szerinte Oxendio püspök hibásan össze akarta kapcsolni Vardan Martinus Potoczky esetét Elia Mendrul ügyével. Egyedüli megoldásként türelmet, illetve a tárgyalásos megoldást javasolta. A vita olyannyira elmérgesedett Besztercén, hogy gyakorlatilag senki nem hitt a másik szavának. Bonalini Hunaneant is informálta a kialakult helyzetről. APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 527.

435 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 181.

436 Uo.

437 Uo. Fol. 185.

438 Uo. Fol. 186.

visszautasította az ellene felhozott vádakat. Mindent az általa bevádolt papok, többek között Elia Mendrul koholmányának minősített, mivel szerinte sokan nem nézték jó szemmel azt, hogy 1690-ben a Szentszék őt nevezte ki püspökünknek.[439]

Az Elia Mendrul-üggyel kapcsolatban beérkezett levelek és jelentések ismeretében a Propaganda Fide hosszas viták után, 1698. március 3-án hozta meg döntését. Oxendiót nem mozdították el ugyan hivatalából, de az ügy további tüzetes kivizsgálására Andrea Santa Croce bécsi nunciust kérték fel.[440] Annak, hogy Oxendio ellen nem hoztak elmarasztaló döntést, valószínűsíthetően az volt az oka, hogy mindenképpen nagyra értékelték az erdélyi örmények uniójában korábban végzett missziós tevékenységét. A Propaganda Fide vezetésében ekkor még többségben voltak azok a bíborosok, akik annak idején (nyolc esztendővel azelőtt) egyhangúlag támogatták Oxendio püspöki kinevezését.

Santa Croce a vizsgálatokkal az erdélyi római katolikus püspöki vikáriust, az Oxendióval is jó kapcsolatot ápoló Szebelébi Bertalant bízta meg. A vizsgálóbizottság tagja volt még Gebhardt (Geburt) Kristóf (1657–1720) nagyszebeni jezsuita páter és Luca Fracano boszniai ferences generális.[441] A vizsgálódásokról a jelentés 1698. július 25-én készült el. Ennek lényege az volt, hogy a kialakult áldatlan állapotok miatt további nyomozásokra, kihallgatásokra van szükség.[442]

A vizsgálóbizottság kihallgatta Oxendio püspököt is, aki a viszály okozójának egyes-egyedül Elia Mendrult nevezte meg. A püspök a vizsgálóbizottság tagjaival külön-külön is tárgyalt, és sikeresen győzködte őket arról, hogy neki ebben az ügyben csupán az áldozati bárány szerepe jutott. A vizsgálóbizottság nem tekinthető elfogulatlannak Oxendióval szemben. A püspök ugyanis kinevezése óta mindhárom taggal igen jó kapcsolatokat ápolt, így nem lehetett kérdéses, milyen vizsgálati eredmény születik. Elia Mendrul is felismerte, hogy a vizsgálóbizottság – már csak összetétele miatt is – nem neki és társainak fog kedvezni, így a meghallgatás és a számon kérés elől híveivel elszökött Besztercéről. Oxendio szerint a szökésben szerepe volt Apor Istvánnak.

Mindezek után Oxendio maga vette kezébe a kezdeményezést és sürgette, hogy egy újabb vizsgálóbizottság álljon fel Elia Mendrul és hívei ügyében, s részletes vizsgálatokat folytasson az összes erdélyi örmény kolóniában. Ezt Oxendio olyannyira komolyan vette, hogy 1698 augusztusában az időközben vele kibékült Bonalinit Kolozsvárra küldte tárgyalni az Elia Mendrul-ügyről.

---

439 APF SOCG, Vol. 529. Fol. 266–269.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 162., Fol. 164–165.

440 Az ülés foglalkozott Vardan pap ügyével, és Oxendiónak adtak igazat, kijelentve, hogy Vardan Ebesfalván és Besztercén igenis eretnek hitelveket vallott. Ezekkel megfertőzte a már katolikus hitre áttért örmény lakosság jelentős részét. APF Acta SC, Vol. 68. Fol. 63–67.; Andrea Santa Croce (Seleucia címzetes érseke) 1696. február 12. óta volt bécsi apostoli nuncius. Lásd *Innocentius Papa XII commendat Leopoldo a Kolonics Andream archiepiscopum Seleuciensem, quem nuntium ad Leopoldum I* című dokumentumot: PL AEV, SPK. No. 303.; Másolata: ELTE EKK, CH. Vol. 13. 108–152.; Lásd APF Acta SC, Vol. 66. Fol. 185.; APF SOCG, Vol. 525. Fol. 57., Fol. 68.; Galla, 2010. 151.

441 Gebhardtról lásd ARSI FA, CB. Vol. 126/II. Fol. 645., Fol. 688.

442 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 187.

Bonalini a jezsuita Vizkeleti Zsigmond álnevet viselő Csete Istvánnal[443] (1648–1718), Kolozsvár római katolikus plébánosával folytatott tárgyalásokat. A püspök szándékának megfelelően megegyeztek abban, kikből tevődjön össze az új vizsgálóbizottság.[444] Bár ennek jogos felállításával kapcsolatban lehettek kétségek, mindenesetre egy hónapon belül felállt, és megkezdte a munkáját. A vizsgálóbizottságnak egyetlen célja volt: megállapítani Elia Mendrul és Oxendio ártatlanságát vagy bűnösségét. A vizsgálóbizottság összetétele egyértelműen Oxendio püspöknek kedvezett, hiszen annak tagjaival jó viszonyt ápolt.[445]

Oxendio az új helyzetben még követelőzőbb lett. Ismét bevádolta Aport, hogy támogatta Elia Mendrult a szökésben. Sőt azt is kiderítette, hogy Elia Mendrul híveivel együtt Petelére menekült. Igen tartott attól, hogy Elia Mendrul az ottani unitus örmény közösséget majd ellene fordítja, illetve az unió ellen tüzeli.[446]

Mielőtt az Elia Mendrul-ügyben az újabb vizsgálatok megindultak volna, Oxendio egy utolsó lehetőséget kívánt adni a papnak, hogy úgymond visszatérjen a római katolikus egyházba, és hagyjon fel eretnek szokásaival. A püspök Bonalinit Petelére küldte tárgyalni, aki pszichikai nyomást kívánt gyakorolni Elia Mendrulra és híveire. Felhívta a figyelmüket arra, hogy ügyükben most már egy újabb vizsgálóbizottság jár el. Elia Mendrult nem hatották meg Bonalini győzködései, és határozottan visszautasította, hogy Oxendiót elismerje püspökének, egyúttal tagadta a személye ellene felhozott vádakat.[447]

A vizsgálóbizottság 1698 októberében kezdte meg munkáját. A bizottság tagjai Elia Mendrul és hívei után kutatva végigjárták Erdély összes örmény kolóniáját. Munkájukat a hatóságok és a katonaság teljes mellszélességgel támogatta. A vizsgálódásokat rögtön Ebesfalván kezdték, mert köztudomású volt, hogy itt szinte csak apostoli vallású örmények laktak. Vizkeleti Zsigmond a megfélemlítés eszközéhez nyúlt: a közösség legmódosabb tíz családfőjét letartóztatta, majd kínzásokkal csikart ki belőlük vallomást Elia Mendrul és társai ellen. Sőt kegyelmet is csak akkor volt hajlandó nekik adni, ha az örmény püspök jelenlétében hitet tesznek a római katolikus vallás mellett. A közösség, hogy életét és vagyonát

443 Továbbiakban a jezsuita páterre a Vizkeleti Zsigmond nevet használjuk. Vizkeleti egyébiránt 1682 óta tartózkodott inkognitóban Erdélyben. Vizkeletiről lásd ARSI FA, CB. Vol. 126/I. Fol. 105., Fol. 184., Fol. 209., Fol. 239., Fol. 265., Fol. 300., Fol. 336.; ARSI FA, CB. Vol. 126/II. Fol. 370., Fol. 408., Fol. 455., Fol. 492., Fol. 538., Fol. 567., Fol. 604., Fol. 647., Fol. 689.; Shore, 2007. 81.

444 A tárgyalásokról Bonalini és Vizkeleti értesítették Kollonich érseket és Santa Croce nunciust is. Lásd ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 192.; Cserei, 1983. 273–274.; Molnár, 2009. 227–228.

445 A nuncius javaslatára a vizsgálóbizottság vezetésével Vizkeleti Zsigmondot bízták meg. Tagjai lettek továbbá Szebelébi Bertalan, Antalffy János, a Halászi István álnevet használó Merczis Tamás (1648–1705) jezsuita, gyergyószentmiklósi plébános, valamint a theatinus Giuseppe Bonalini, Oxendio jobbkeze. A titkári teendők ellátásával pedig Benke Istvánt bízták meg. Lásd APF SOCG, Vol. 532. Fol. 472.; Halászi Istvánról lásd ARSI FA, CB. Vol. 126/I. Fol. 184., Fol. 209., Fol. 239., Fol. 265., Fol. 300.; ARSI FA, CB. Vol. 126/II. Fol. 408., Fol. 456., Fol. 493., Fol. 538., Fol. 568., Fol. 604., Fol. 647., Fol. 689.

446 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 194.

447 Bonalini egyébiránt informálta Elia Mendrult arról, hogy az Oxendio püspök ellen felhozott vádak teljesen megalapozatlannak bizonyultak. Ezt elfogadta Davia varsói nuncius és Hunanean érsek is. Elia Mendrul híve ekkor körülbelül tizenhárom örmény család volt, mivel a korábbi támogatók közülük sokan már Moldvába távoztak. Lásd ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 195.

mentse, elfogadta a vizsgálóbizottság kényszerű „vádalkuját". Sőt hivatalosan elítélte Elia Mendrult és nézeteit.[448] A vizsgálóbizottság ezt követően Petelére ment, mert Bonalini értesülései szerint ebben a faluban húzta meg magát Elia Mendrul. Amikor a vizsgálóbizottság megérkezett a településre, az örmény lakosoktól arról értesült, hogy a „renitens" örmény pap híveivel együtt Marosfelfalura menekült. Nyilván félelemből a vizsgálóbizottság előtt a kihallgatott petelei örmények többsége unitusnak vallotta magát, és Elia Mendrul ellen nyilatkozott.[449]

A vizsgálóbizottság tagjai ezután Besztercére mentek, ahol kihallgatták Budachowiczot. Vizkeleti Zsigmond a kihallgatás után felmentette Budachowiczot Oxendio vádjai alól, és őt igazhitű katolikus örményként jellemezte. Besztercén egyetlen olyan örményt sem találtak, aki akkor Elia Mendrul vagy az apostoli örmény egyház híve lett volna. A bizottság a beszterceihez hasonló vizsgálatot folytatott le Marosvásárhelyen is, ahol csak unitus örményeket és Elia Mendrul cselekedeteinek szigorú bírálóit találta.[450]

A vizsgálatok végül azzal zárultak, hogy az örmény közösségen belül a felelősség kizárólag Elia Mendrult terheli. Oxendiót az ügyben ártatlannak találták. Pénzügyi visszaéléseit, korrupciógyanús ügyleteit az elmarasztalt pap puszta koholmányának tartották. Elia Mendrult nem sikerült elfogniuk, de felfüggesztették hivatalából, kiátkozták a katolikus egyházból, és távollétében mint köztörvényes bűnözőt kiszolgáltatták a világi hatóságoknak.[451] Oxendio ugyanakkor hajtóvadászatot akart indítani Elia Mendrul ellen. Időközben ugyanis tudomására jutott, hogy Elia Mendrul már nem Marosfelfalun, hanem a Virziresco család akkori lakhelyén, Görgényszentimrén keresett menedéket. A püspök még mindig arra gyanakodott, hogy a felsőbb körökből valaki segítette a pap szökését vagy menekülését előle, illetve a hatóságok elől.

Oxendio részletes emlékiratot készített a Propaganda Fidének a konfliktusról. Önmagát természetesen tisztának és ártatlannak vallotta. A viszály kialakulásában kizárólag Elia Mendrult és társait csak puszta eszköznek tartotta, mert szerinte a konfliktus kirobbanása mögött Apor István és az „eretnek" örmény katholikosz, I. Nahapet (*Nahapet Urhayec'i*) (1691–1705) állt. Sőt odáig ment, hogy az erdélyi kincstartó és az örmény katholikosz egyenesen összeesküvést szőtt ellene. Ennek valóságtartalma finoman szólva is kérdéses volt, hiszen nem valószínű, hogy a katolikus Apor bármilyen jellegű kapcsolatban állt volna az örmény egyházfővel.[452]

Oxendiót tisztázták tehát a korrupció vádjai alól. A vizsgálat lezárulása nem jelentette azonban azt, hogy a közösségen belül elcsitultak volna az indulatok. Nem sokkal később ugyanis egy ismeretlen személy bevádolta a püspököt a Propaganda Fidénél, és korrupció mellett eretnekséggel is megvádolta. Nem tudni, valójában ki fogalmazta meg a levelet, de nem lehet kizárni, hogy esetleg

448 APF SOCG, Vol. 532. Fol. 466–467.
449 Uo. Fol. 467–468.
450 Uo. Fol. 469., Fol. 470–471.
451 A vizsgálatok végeredményéről Vizkeleti Zsigmond és Bonalini értesítették Davia nunciust és Hunanean érseket is. APF SOCG, Vol. 532. Fol. 440., Fol. 442–443., Fol. 444.
452 Uo. Fol. 445–448.

a püspök ellenlábasa, Apor volt.[453] A levélben ugyanis olyan vádak hangzottak el, amelyek addig csak Apor és Elia Mendrul leveleiben szerepeltek. A korábbiakban már többször utaltunk arra, hogy a besztercei örményeknek nem volt éppen kiegyensúlyozott a viszonyuk az ottani szászokkal. Ezt az ellentétet a kincstartó is kihasználhatta, és a szászok segítségével Oxendióra terhelő vallomásokat kreálhatott. A szászok Johannes Klein besztercei királybíró vezetésével vizsgálatot folytattak a püspök ellen, és hét módos szász polgárt hallgattak meg az Elia Mendrul-ügyben. Mind a hét polgár egyöntetűen azt vallotta, hogy az örmény viszályban nem Elia Mendrul, hanem kizárólag Oxendio püspök a vétkes, mert meglopta az örmény és a szász közösséget.[454] A szászoknak a püspök ellen felhozott vádjait Szebelébi Bertalan püspöki vikárius határozottan cáfolta. Aporhoz írott két levelében aljas hazugságnak, irigységnek és koholmánynak tartotta a szászok által nyilván felsőbb utasításra kitalált vádakat. A püspököt a római katolikus hit igaz bajnokának tartotta, és kizárt minden olyan feltételezést, ami miatt Oxendiót akár korrupcióval, akár eretnekséggel vádolhatták volna meg.[455]

A püspöknek továbbra is feszült maradt a viszonya Aporral, akit folyamatosan azzal gyanúsított, hogy összejátszott ellenfeleivel, midőn a kincstartó Oxendio kétes pénzügyeivel foglalkozott. Oxendio feltételezése szerint Apor a vele elégedetlen örmény papokat azért támogathatta, hogy püspöki tekintélyét alássa, pozícióját gyengítse az egyházon belül.[456]

Az Elia Mendrul-ügy a püspököt is megviselte. Ezt bizonyítja, hogy még 1698 karácsonya előtt a Propaganda Fidéhez intézett levelében a szokottaktól eltérően a maga felelősségét is hangoztatta. Elismerte, hogy forrófejűsége, valamint túlságosan szigorú elvhűsége vezetett többek között a viszály kirobbanásához örményei körében. Arra viszont nem tért ki, valójában tapadtak-e kezéhez kétes pénzek. Elia Mendrult továbbra is eretneknek tartotta, és nem tett le arról, hogy elfogassa.[457]

---

453 Uo. Fol. 450–451.

454 Uo. Fol. 461–463.

455 Az elsőt még 1698. november 12-én, a másodikat 1699. február 4-én írta Szebelébi. Mindkét levélben nyomatékosította, hogy felesleges a püspököt a továbbiakban molesztálni, hiszen a vizsgálóbizottság megállapította az ártatlanságát. Ezt a Szentszék is tudomásul vette. APF SOCG, Vol. 532. Fol. 449., Fol. 459.

456 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 208–211.; A magyarországi és erdélyi levéltári források Apor Istvánnak az Elia Mendrul-ügyben játszott szerepéről nem tesznek említést. 1698-ban Apor még Szamosújvár ügyében folytatott le vizsgálatokat, hogy érdemes-e az örményeknek átadni a korábbi királyi uradalmat. MOL, F 46. 1698. No. 238.; Apor István 1697-ben Bethlen Miklós kancellárral és Bánffy György erdélyi kormányzóval együtt Bécsben tartózkodott, ahol Erdély gazdasági ügyeiről és postahálózatának fejlesztéséről tárgyalt az udvarral. Ekkor sem foglalkoztak az erdélyi örmények gazdasági és vallási ügyeivel, valamint Oxendio püspökkel. Lásd Bethlen, 1860. 166–167., 181., 191.; Bíró, 1930. 139–154.; Bíró–Boros, 1941. 76–80.

457 Oxendio levelében kitért Minas örmény püspökkel 1686-ban Besztercén, valamint Lembergben folytatott sikertelen tárgyalásaira is. APF SOCG, Vol. 532. Fol. 455–458.; A hosszas levél másolata megtalálható: ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 218., 221., Fol. 219., Fol. 220.; A vizsgálatok idején mind Bonalini, mind Oxendio elmaradt fizetésüket is követelték a Szentszéktől, melyet a varsói apostoli nunciatúra közbenjárására hamarosan meg is kaptak. APF SOCG, Vol. 531. Fol. 237–238.

Oxendio mindazonáltal a vizsgálóbizottság eredményének ismeretében új erőre kapott. Egyházlátogatásokat végzett Petelén, Marosfelfalun és Görgényszentimrén. Ezek során megállapította, hogy az ottani örmény közösségek szinte mind római katolikusok, kivéve azokat, akik a renitens pappal tartottak. A püspök és Bonalini azt gyanították, hogy Elia Mendrul szoros kapcsolatokat ápolt a moldvai örmény apostoli klérussal, és rajtuk keresztül pedig az örmény egyházfővel. Feltételezésük szerint a katholikosz tudtával Moldvából és Havasalföldről örmény papokat akartak küldeni Erdélybe, hogy aláássák az uniót. Ennek bizonyságául az a hír szolgált – és erről értesítették a Szentszéket is –, hogy Elia Mendrul meg tudott nyerni saját hívének egy korábbi örmény unitus papot, Yovhannēs Naxšunt.[458] A püspök továbbá tudatta, hogy 1699 januárjában az örmény katholikosz „legátusa" teljes inkognitóban Erdélybe érkezett, és Marosfelfalun – Elia Mendrul, valamint Yovhannēs Naxšun jelenlétében – tizenkét örmény fiatalt az apostoli örmény hagyományok szerint pappá szentelt. Épp rajtuk akartak ütni, de Elia Mendrul és hívei a titokzatos örmény „legátussal" együtt Moldvába menekültek. Oxendio attól tartott, hogy Elia Mendrul több apostoli pappal együtt visszatérhet Moldvából Erdélybe, ezért Bonalinivel együtt felvetette egy, a moldvai örmények között végzendő misszió lehetőségét. A Propaganda Fide azonban ekkor az üggyel érdemben még nem foglalkozott.[459]

A Propaganda Fide az Elia Mendrul-ügyet 1699. április 6-i ülésén tárgyalta. A vizsgálatba bevonták a bécsi nunciust is. Oxendio személyét ugyan tisztázták a vádak alól, de az ülés irataiból és hangneméből kiderül, hogy megrendült a Szentszék bizalma iránta. Ebben közrejátszhatott az is, hogy a Propaganda Fide prefektusa 1698 óta már nem Altieri, Oxendio egykori legfőbb római patrónusa volt, hanem az ifjabb Carlo Barberini (1630–1704), aki annak idején (1689–1690-ben) Nersesowiczot óhajtotta az erdélyi unitus püspöki székbe. Barberini az Elia Mendrul-ügy kapcsán Oxendio visszahívását kezdeményezte, és helyére Nersesowiczot szerette volna Erdélybe küldeni. Az utóbbi mellett az az érv szólt, hogy 1683–1686 között érseki koadjutorként irányította a lembergi örmény érsekséget; valamint hogy az ő kezdeményezésére indult meg Erdélyben az örmények körében a misszió.[460]

Nersesowicz, aki az 1690. évi kinevezés miatt Oxendióval rossz viszonyban állt, kapva kapott az alkalmon, és mindent elkövetett, hogy az örmény püspököt befeketítse a Szentszéknél. Célja nem volt más, mint hogy elérje leváltását a bíborosoknál; valamint hogy Oxendiót idézzék Rómába, és vonják felelősségre a Szent Hivatal előtt az elmúlt években végzett rossz egyházvezetői munkájáért.[461] Oxendiót valójában a bécsi nuncius jelentése mentette meg a felmentéstől. Santa Croce nuncius tisztázta, hogy Oxendio semmilyen vétséget sem követett el.[462] Ennek ismeretében a Propaganda Fide nem mentette fel Oxendiót hivatalából, de

458 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 153., Fol. 199–202.
459 Uo. Fol. 203–204.
460 APF Acta SC, Vol. 69. Fol. 107–108.; APF SOCG, Vol. 532. Fol. 434–440.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 543.
461 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 592.
462 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 212.

felrótta neki, hogy az Elia Mendrul-ügy helytelen kezelésével sok kárt okozott a katolikus egyháznak és az erdélyi örmény híveknek. Feleslegesnek tartották az általa foganatosított szigorú vizsgálatokat, és különösen negatívan ítélték meg, hogy Oxendio nem törekedett a konfliktus békés, tárgyalásos úton történő rendezésére, aminek következményeként a püspök összetűzésbe került híveivel, például Budachowiczcsal, vagy a konfliktus kezdetén Bonalinivel. A tanácskozáson Oxendio állítólagos pénzügyi visszaéléseivel érdemben nem foglalkoztak. Csak azt jegyezték meg: mivel a korrupció vádja nem nyert bizonyítást, üres vádaskodásként értelmezik.[463] A döntés tehát Oxendio számára végül is kedvező volt.

1699 húsvétján Elia Mendrul egyik híve, a már említett Yovhannēs Naxšun pap néhány emberével Moldvából Besztercére érkezett. Visszatérésének pontos indoka nem tisztázott, de a püspök úgy vélte, hittagadó pap célja nem lehetett más, mint hogy visszatérítse az örményeket a katolikus hitről az apostolira. A papot Rabutin de Bussy generális segítségével elfogatták és a nagyszebeni tömlöcbe szállították. Oxendio kijelentette, hogy a papot hittagadással és szodómia vádjával bíróság elé kívánja állíttatni.[464]

Nersesowicz eközben „saját szakállára" tovább nyomozott Oxendio ügyében, és jelentést küldött a püspök állítólagos visszaéléseiről.[465] A Propaganda Fide Accorsi és Hunanean közbenjárására azonban megtiltotta a nyomozást. 1699 nyarán az unitus érsek kérésére Lembergbe visszarendelték Nersesowiczot, hogy a megromlott egészségű érsek munkáját ismét segítse koadjutori minőségben.[466] Barberini prefektus azonban meghagyta Nersesowicznak, hogy tartsa rajta a szemét Oxendión, és ha a püspökkel kapcsolatban visszásságokról értesülne, azonnal írjon jelentést neki.[467]

Apor viszont még mindig nem nyugodott bele, hogy Oxendio „szárazon megúszta" a vele szemben lefolytatott eljárásokat. 1699 júliusában a püspököt zavaros pénzügyeinek kivizsgálására Kolozsvárra idézte. A „kincses városban" lezajlott bizottsági meghallgatáson Apor Oxendión újfent tisztázatlan pénzügyeit, valamint 1696-ban történt hirtelen vagyongyarapodását kérte számon. Megfogal-

463 APF Acta SC, Vol. 69. Fol. 107–116.; APF LDSC, Vol. 88. Fol. 30–31.

464 Erről Bonalini értesítette Kollonich érseket és Davia varsói apostoli nunciust is. ASV, ANVienna, Vol. 196. Fol. 207.

465 APF LDSC, Vol. 88. Fol. 58.

466 Accorsi mellesleg 1699. június 17-én írt levelében megjegyezte, hogy az Elia Mendrul-ügyben valójában senkit sem lehetett ártatlannak minősíteni. Az Oxendio ellen felhozott vádaskodások azonban ronthatták volna az erdélyi örmény unitusok helyzetét. Vö. APF SOCG, Vol. 531. Fol. 298.; APF SOCG, Vol. 533. Fol. 483–484.; APF LDSC, Vol. 85. Fol. 61.; Nersesowicz püspök második koadjutori kinevezéséről lásd még: APF Acta SC, Vol. 66. Fol. 192–195.; APF Acta SC, Vol. 68. Fol. 287–291.; APF SOCG, Vol. 531. Fol. 297., Fol. 303., Fol. 304., Fol. 305., Fol. 308.; APF LDSC, Vol. 82. Fol. 5.; APF LDSC, Vol. 85. Fol. 26., Fol. 61.; APF LDSC, Vol. 87. Fol. 62.; APF LDSC, Vol. 88. Fol. 179.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 542., Fol. 586., Fol. 657., Fol. 666., Fol. 672.; APF FV, Vol. 42. Fol. 266.; Ališan, 1896a. 130.; Petrowicz, 1988. 50–54.

467 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 217.; Nersesowicz Oxendio iránti ellenszenve, mint tudjuk, még az 1680-as években alakult ki. Mindent el kívánt követni, hogy Oxendiót elmozdítsa hivatalából. Nem tudta megbocsátani neki, hogy helyette Oxendio lett az erdélyi örmények püspöke, annak ellenére, hogy Opizio Pallavicini, az akkori varsói nuncius az ő jelöltségét szerette volna elérni a Propaganda Fidénél. Lásd APF LDSC, Vol. 76. Fol. 90–91.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 610.; Petrowicz, 1988. 79.

mazta aggályát is, hogy az 1698 őszén működő vizsgálóbizottság elfogult volt a püspökkel szemben, mert annak munkájában a püspök segítője, Bonalini is részt vett. Az – szerinte – valójában nem volt más, mint egy színjáték, amelynek során arra törekedtek, hogy eltussolják a püspök kétes ügyleteit. Sőt a vizsgálóbizottság illegitimnek minősíthető.

A meghallgatáson részt vettek Szebelébi Bertalan apostoli vikáriuson kívül a kolozsvári jezsuiták – élükön Vizkeleti Zsigmonddal és Kapi Gáborral (1658–1728) – is, akik a püspök védelmére keltek.[468] Különösen Szebelébi vikárius állt ki Oxendio mellett, és igen határozottan tudtára adta a kincstartónak, hogy az 1697–1699-ben lefolytatott vizsgálatok tisztázták a püspököt, és felmentették a korrupció vádja alól. Ennélfogva nem látta semmilyen értelmét az új vizsgálóbizottság tevékenységének. Maga Oxendio is igen hevesen reagált Apor vádjaira. Szerinte a kincstartó mindvégig hátráltatta a munkáját, és minden fórumon az ő lejáratására törekedett. Szerinte Apor valójában eretnek ember, mert eretnek örményeket vett védelmébe és támogatott vele szemben. Továbbá csodálkozásának adott hangot, hogy a kincstartót még nem idézték törvényszék elé. A vizsgálóbizottság azonban 1699 augusztusában voltaképpen eredménytelenül fejezte be a munkáját.[469]

Ennek a híre eljutott Lembergbe is. Nersesowicz abban a reményben, hogy mégis el tudja távolítani Oxendiót az erdélyi unitus örmény egyház éléről, jelentést tett a Propaganda Fidének. Ebben tájékoztatta arról, hogy Oxendio ellen állítólag visszaélései ügyében ismét eljárást folytattak le. Oxendiót teljesen negatív színben tüntette fel. Sőt 1699 őszén maga készült Erdélybe, hogy kivizsgálja a püspök ügyét.[470] Mivel Nersesowicz erre nem kért felhatalmazást, a varsói és bécsi nuncius, valamint Hunanean érsek megtiltották.[471] Sőt Santa Croce nuncius kijelentette, hogy Erdélyben Elia Mendrul és Oxendio ügyében a vizsgálatok már lezárultak és helyes döntések születtek. A bécsi nuncius kifejezetten kérte Barberini prefektust, hogy semmiképpen se mozdítsák el hivatalából Oxendiót. Santa Croce egyetértett Daviának és Hunaneannak azzal az álláspontjával, hogy rendezni kell Oxendio püspök anyagi helyzetét, mert szerinte ez volt minden bajnak és konfliktusnak a forrása az erdélyi örménység körében. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy fokozott figyelemmel kíséri majd a püspök munkáját.[472]

---

468 Apor korábban jó viszonyt ápolt az erdélyi jezsuitákkal, de időközben Bethlen Miklóssal és Kapi Erzsébettel (Kapi Gábor jezsuita szerzetes nővérével) vagyoni perlekedésbe keveredett a tordai malom és a vicei ingatlanügyek kapcsán. A viszály miatt az erdélyi jezsuiták, Kapi Gábor és Vizkeleti Zsigmond szembefordultak a kincstartóval. Talán ezzel magyarázható, miért reagáltak ilyen hevesen Oxendio püspök esetében is. Bethlen Miklós ráadásul már csak felekezeti hovatartozása miatt sem kedvelte a kincstartót. *„Apor, hogy az ő vallása mellett buzgott, jól tette, de hogy a többit mind el akarta rontani, az bizonyos, azért kellett énnékem véle veszekednem."* Bethlen, 1860. 149. A kancellár célzásokat is tett a kincstartó kétes üzleti vállalkozásaira is. *„Apor, mint már sok esztendőktől fogva a harminczadok árendálásával ködmönből nyuszt s bársonyba öltözött ember vala."* Bethlen, 1860. 142–143.; A tordai és vicei malmok ügyét egyébiránt még 1701-ben is tárgyalták. Lásd MOL, F 43. 2. 1701. No. 403–404.

469 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 213–214., Fol. 223.

470 Uo. Fol. 231.

471 Uo. Fol. 237., Fol. 251.

472 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 601.

Elia Mendrul társának, Yovhannēs Naxšunnak az ügyét 1699 októberében tárgyalták Nagyszebenben. Oxendio felismerte, hogy nincs értelme konfliktusokat gerjeszteni a közösségben. Ezért a püspök megegyezést ajánlott a papnak és híveinek: amennyiben visszatérnek a katolikus hitre, eléri, hogy ejtsék az ellenük felhozott vádakat, és szabadon élhetnek tovább Erdély területén. Ezen túlmenően azt az egyezséget kínálta fel Yovhannēs Naxšunnak, hogy esetleges rekatolizálása után ismét zavaratlanul gyakorolhatja papi hivatását.[473] A pap elfogadta az ajánlatot, és kiszabadulása után, 1699. november 3-án híveivel együtt Petelén ünnepélyesen elfogadta az uniót.[474]

Felvetődik a kérdés, hogy tulajdonképpen mi volt Oxendio kegyes eljárásának az oka. Gyanítható, hogy őmaga is belefáradt a vég nélküli vitákba, és nem akart kérlelhetetlen szigorával újabb példát statuálni, mint ahogy tette Elia Mendrullal szemben 1697 nyarán, ami inkább feszültebbé tette a közhangulatot a besztercei és más örmény közösségben, és csak a további megosztottságot gerjesztette. Az általa gyakorolt méltányosságnak azonban volt egy sokkalta hihetőbb olvasata is. Az 1692. évi Vardan-féle hittagadás idején Yovhannēs Naxšun Oxendio pártján állt, és ellenezte Vardan unióellenes prédikációit, valamint az 1697-ben bevádolt Andrea Alaczcsal együtt készítette el a Guberniumnak azt a jelentést, amelyben igyekeztek bizonyítani, hogy az erdélyi örmények katolikusok, és nem apostoli vallásúak.[475]

A viszály lezárulása után Oxendio püspök Ebesfalván tartott vizitációt, hogy meggyőződjön arról: vajon az ott élő örmények már igaz gyakorló római katolikusok-e. Megállapította, hogy nyoma sincs körükben az eretnekségnek, az örmény katholikosz emberei nem jelentek meg, hogy térítéseikkel zavart keltsenek a közösségben.

Oxendio ezután ismét napirendjére tűzte az általa már régóta dédelgetett gondolatot, hogy missziót szervezzen Moldvában az ottani örmények között. Kapcsolatba lépett Davia varsói nunciussal. Úgy látta, ha sikeres missziót szerveznének a fejedelemségben, akkor gátat tudnának szabni az onnan kiinduló esetleges örmény eretnek misszióknak, és Elia Mendrullal is végleg le tudnának számolni.[476] A nuncius elfogadta Oxendio javaslatát, és jelezte a Propaganda Fidének az örmény unitus főpap szándékát.[477] Oxendio, amikor 1700 márciusában Petelén tartott vizitációt, ismét határozottan a misszió mellett érvelt. Sőt türelmetlenül sürgette a Szentszéket, hogy járuljon hozzá egy Moldvába megszerve-

473 Yovhannēs Naxšun örmény pap ügyét a Propaganda Fide 1699. november 16-án tárgyalta: APF Acta SC, Vol. 69. Fol. 396–397.; APF SOCG, Vol. 534. Fol. 426–427.; APF LDSC, Vol. 88. Fol. 259–260.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 224., Fol. 225.

474 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 226–227.

475 Bonalini Yovhannēs Naxšun új katolizálásáról több levélben is informálta az erdélyi jezsuitákat, azt hangoztatva, hogy Erdélyben most már minden örmény katolikus, kivéve azokat, akik Elia Mendrullal Moldvába, „eretnek" hittestvéreik közé távoztak. Oxendio ugyanakkor meghagyta Bonalininek, hogy rendszeresen ellenőrizze Yovhannēs Naxšun pap tevékenységét Petelén, nehogy ismét meginogjon hitében, és visszatérjen az eretnek hitre. Bonalini ennek a feladatának 1703 elején bekövetkezett haláláig mindvégig eleget is tett. Lásd ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 232–233., Fol. 241., Fol. 251.

476 ASV, ANVienna. Fol. 235.

477 Uo. Fol. 236.

zendő misszióhoz, mivel még mindig fennáll Elia Mendrul visszatérésének veszélye.[478]

Az unitus püspöknek Elia Mendrullal és társaival kialakult konfliktusa mögött az 1689-ben, Lembergben megkötött unió eltérő értelmezése, a latin rítus feltétel nélküli átvétele, Oxendio hirtelen jött vagyonosodása (a görgényszentimrei birtokszerzés), illetve az áttért örmény papok házas státusa állt. Ez utóbbit az unitus örmény püspök egyenesen eretnekségnek titulálta, melyet illogikusan összekapcsolt a monofizitizmussal. Oxendio mindenesetre le akart velük számolni, és a házas státust használta fel ellenük. Az, hogy Minas püspök halála után Elia Mendrul esetleg potenciális püspökjelölt lett volna, az kizárólag Oxendio Virziresco jelentéseiből ismert. Természetesen az unitus püspök figyelmen kívül hagyta, hogy házas örmény pap a keleti örmény kánonjog szerint sem lehet püspök, az csakis szerzetes lehet. Úgy véljük, hogy Oxendio az idős örmény papban inkább potenciális riválist látott, hiszen Elia Mendrul az erdélyi örmény egyházon és közösségen belül igen nagy tekintéllyel rendelkezett. Oxendiónak továbbá egyfajta „rigolyájává" vált, hogy a nevezett örmény házas pap társaival együtt a püspök hivatalára tört, és ezért vádolta meg a vele szembeforduló örmény papot. Nem szabad kizárni annak a lehetőségét sem, hogy e konfliktus mögött az erdélyi örmény közösségen belüli vezetői szerep megszerzése állhatott.

Az Elia Mendrul-ügy mindenképpen fordulatot jelentett az erdélyi örmény egyház történetében. A viszály lezárulásával kiteljesedett az erdélyi örmények uniója, és az egész erdélyi örmény közösség visszafordíthatatlanul unitussá vált. Ugyanakkor az erdélyi örmények a konfliktussal jelentősen meggyengültek. Számarányuk Erdélyben jelentősen lecsökkent, elsősorban annak eredményeként, hogy Oxendio ellenzéke 1697–1699 között jelentős számban Moldvába költözött. A püspök a konfliktusból mégis eredményesen került ki.[479] Bár az erdélyi unitus örmények száma visszaesett, Oxendio egy kisebb, de felekezeti szempontból homogénebb közösséget tudhatott maga mögött. A viszályban mellette állt a római katolikus egyház, miközben Elia Mendrul támogatói bázisa a folyamatos kiköltözések miatt fokozatosan csökkent.

OXENDIO PÜSPÖK KÍSÉRLETE A MOLDVAI MISSZIÓ MEGSZERVEZÉSÉRE (1700–1710)

Az Elia Mendrul-ügy esete nem múlt el nyomtalanul. Annak ellenére, hogy a püspök megerősödve került ki ebből a viszályból, az ügy mégis meggyengítette az erdélyi örmény közösséget. Elia Mendrul híveivel visszatért Moldvába, ahol az Oxendio püspökkel történt konfrontáció miatt visszamondta az uniót. Antioh

478 Elia Mendrulról 1700-tól kezdve nincsenek információk. Neve a forrásokból is eltűnik. Vélhetően az 1700-as évek elején a moldvai Suçeavában vagy Iaşi-ban hunyt el. APF Acta SC, Vol. 70. 103–106.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 242., Fol. 249.

479 Rudolf Bzensky 1701-ben már arról írt, hogy Oxendio felekezeti szempontból kézben tartotta az erdélyi örmény közösséget. ELTE EKK, CH. Vol. 29. 346.; ELTE EKK, CK. A. Vol. 11. 112.

Cantemir (1693–1700), Constantin Duca (1700–1703) és Mihai Racoviţă (1703–1705) moldvai fejedelmeknek viszont kapóra jött Elia Mendrul és társai ügye. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy maguk a fejedelmek próbálták visszacsábítani az 1668–1672 között Erdélybe menekült örményeket. A moldvai fejedelmek azt akarták elérni ezzel, hogy az örmény püspöki székhely Moldvában legyen, ne pedig Erdélyben. Oxendio erdélyi örmény püspökségét pedig jogtalannak tartották.

A püspök azonban folytonosan attól rettegett, hogy Moldvából az „eretnek" ějmiacini (örményországi) katholikosz utasítására apostoli vallású örmény papok jöhetnek át Erdélybe, és tönkretehetik hittérítői munkáját, sőt magát az uniót. Ezért is igyekezett a Szentszéket arra ösztönözni, hogy a moldvai örmények körében missziót végezhessen.[480]

A püspöknek ugyanakkor saját nyája mellett foglalkoznia kellett a magyar katolikus hívekkel is. Tekintettel arra, hogy Illyés András erdélyi megyés püspöknek nem sikerült tartósan megvetni a lábát Erdélyben, továbbra is Oxendio maradt a Guberniumban a legmagasabb rangú római katolikus főpap. Ezt mutatja az erdélyi obszerváns ferences custos, François Nizet 1700-ra datált, a Propaganda Fidéhez küldött levele. A szerzetes arra kérte a Propaganda Fide bíborosait: tekintettel arra, hogy a jelzett időszakban nem volt Erdélyben rezideáló püspök, a miséken engedélyezzék Oxendio számára a két-három éves szentelt olaj használatát. Vagy, ha erre nincs lehetőség, akkor az örmény unitus püspök – mint a legmagasabb rangú erdélyi római katolikus pap – szentelhessen olajat.[481] Ennek jóváhagyásáról ugyan van tudomásunk, de arról nincs információnk, hogy maga a püspök végezte-e el az olajszentelést.[482] Mindenesetre ez a kérés egyértelműen azt jelezte, hogy az erdélyi katolikusok körében Oxendiónak jelentős tekintélye lehetett. Ezt mutatja többek között, hogy Illyés András püspök

480 APF SOCG, Vol. 535. Fol. 346.

481 *„Ut concedatur facultas utendi oleo sacro antiquo ad duos vel tres annos ad evitandum conscientiae gravamen, seu licentia concedatur illud extra tempus consecrandi per Illustrissimum Dominum Episcopum [Oxendium Virzirescum] Armenorum pro tempore, cum ob distantiam episcoporum ac viarum pericula in singulos annos novum procurare vix hactenus possibile fuerit, nec nisi rarissime Episcopi Armenorum praesentia frui concedatur in Coena Domini."* Tóth, 2005. 2941–2942.; Az idézett forrást lásd APF SOCG, Vol. 536. Fol. 270–271.; APF SOCG, Vol. 537. Fol. 225.; François Nizet obszerváns ferences custos erdélyi tevékenységéről lásd APF SOCG, Vol. 542. Fol. 86–91.; APF SOCG, Vol. 545. Fol. 166–168.; APF SOCG, Vol. 579. Fol. 20r.; APF SOCG, Vol. 583. Fol. 196–197.; APF SOCG, Vol. 584. Fol. 132–133.; Galla, 2005. 288–292.; Hasonló esetet jelez Elia Mattheianovich Erdélyben és Havasalföldön tevékenykedő minorita misszionárius kérelme is, melyet a Propaganda Fide 1714. június 12-én tárgyalt. E szerint a minorita misszionárius felhatalmazást kért a Szentszéktől, hogy Oxendio püspök szentelhessen olajat számára, mert Elia Mattheianovich indoklása szerint ő volt akkor az Erdélyben működő egyetlen tényleges katolikus püspök. Mint majd látni fogjuk, ekkor már Oxendio Bécsben tartózkodik, így a kérelmet nem tudták teljesíteni. A tehetetlenséget is jelzi többek között az, hogy Propaganda Fide bíborosai ebben az ügyben nem is tudtak döntést hozni. Egyszerűen a bécsi apostoli nuncius hatáskörébe utalták Mattheianovich kérelmét. Lásd APF Acta SC, Vol. 84. Fol. 334–335.

482 Nizet kérelmét a Propaganda Fide két alkalommal, 1700. július 5-én és 1700. augusztus 30-án tárgyalta meg, illetve hagyta jóvá. Lásd APF Acta SC, Vol. 70. Fol. 175., Fol. 267–269.

kényszerű távolléte miatt 1700-ban Oxendio püspök szentelte fel a mikházi obszerváns ferences kolostor templomát.[483]

A moldvai misszió megszervezésének előestéjén Oxendio helyzete azonban nem volt stabil. Ennek okát maga abban látta, hogy hívei száma napról napra fogyatkozott, amit egyrészt a kitelepüléseknek, másrészt az 1697–1699 közötti hittagadásoknak tulajdonított.[484] Bonalini – nyilvánvalóan a püspök utasítására – 1700. március 8-án levelet küldött a Propaganda Fidének, amelyben kérte a bíborosokat: engedélyezzék a püspöknek és saját magának, hogy Moldvába visszatérhessenek a visszatelepült örmények megtérítésére.[485] A theatinus szerzetes kérésének nyomatékosítására ehhez mintegy hozzáfűzte: a Szentszék számára sem lenne haszontalan, ha az egész moldvai örmény közösséget is sikerülne megnyerni a katolikus vallásnak.

A levél jól tükrözi Oxendio igazi elképzelését: egy nagy, összefüggő egyházmegyében szerette volna egyesíteni az unitus erdélyi és moldvai örményeket. A jövőbeni unitus erdélyi-moldvai örmény püspökség székhelyéül Suçeava örmény Szent Oxan-monostorát tartotta a legalkalmasabb helynek, amely ekkor lengyel erődként is funkcionált.[486] Ezt azzal támasztotta alá, hogy 1668-ig – azaz Minas püspök és híveinek Erdélybe történt menekülésig – Suçeava volt a mold-

483 Bárány, 1888b. 103. 106.; Erősítendő az unitus hitet az örmény lakosságban, a püspök 1700. augusztus 1-jén Besztercén megalapította az első örmény vallásos társulatot (konfraternitást). Ez volt a tímármestereknek *Istenünk Szent Anyja* nevű társulata. A vallásos társulat korai tevékenységéről nincsenek információink, mert az a Rákóczi-szabadságharc és a Szamosújvárra történő átköltözés miatt gyakorlatilag megszűnt létezni. Ezt később Stefan Stefanowicz Roszka címzetes püspök, apostoli vizitátor szervezte újjá Szamosújváron 1729. szeptember 6-án. (Valójában Roszka 1729. évi erdélyi vizitációi során tizenkét örmény vallásos társulatot hozott létre: ötöt Szamosújváron, ötöt Ebesfalván, a későbbi Erzsébetvárosban, és kettőt Gyergyószentmiklóson.) Az apostoli vizitátorként tevékenykedő címzetes püspök a társulat (újjá)alapító dokumentumában megemlítette, hogy Oxendio püspök mint alapító emlékére évente két misét (*pataragot*) kell tartani. *„Amenapatiw tēr Ōgsēntios episkoposin hogun hamar, ornor ays elbayrut'ean aṛaji sahmanič'in ēdilē u ays k'ałak'is šinman u žołovrt'ean hogewor ałēkin patčaṛ ēdilē pi' tan amēn tari erku pataragi.* [Nagy tiszteletű Oxendio püspök úr jó lelki üdvéért, az igaz testvériség alapítójáért, valamint a városnak felépítéséért, és e város népének igaz lelki boldogulására minden évben két misét tartsanak.]" Lásd SZTMK, No. 32.; A vallásos társulatokról lásd Roszkának 1730-ban a Propaganda Fidéhez írott jelentéseit: *„Ho istituto dodici confraternità, cinque in Szamosujvar, che ora si chiamo Armenopoli, altre cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio con una gran contentezza di quei popoli."* APF SC, FA. Vol. 9. Fol. 250.; Továbbá: *„Ho instituto dodeci confraternità, cio è, cinque in Szomusjvar, che ora per i privilegi cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel popolo."* APF SC, FA. Vol. 9. Fol. 251–252.; Lásd Dašean, 1895. 680.; A mechitarista Fáraó Simon szerint Roszka Csíkszépvízen is alapított egy vallásos társulatot Szentháromság néven 1730-ban. Itt némi ellentmondás van, mert Roszka Propaganda Fidéhez írott levelei egyáltalán nem erősítik meg a nevezett vallásos társulat létezését. Ráadásul ekkor a csíkszépvízi örmény kolónia a már említett 1694. évi tatár betörés óta nem létezett. Lásd Fáraó, 1888. 48.

484 Petrowicz, 1988. 99–100.

485 APF SOCG, Vol. 535. Fol. 347. Fol. 350.

486 A Suçeavában található Szent Oxan örmény monostorról, amely egykoron az örmény apostoli püspökségnek adott helyt Moldvában, Francesco Antonio Renzi da Stipide konventuális ferences misszionárius is beszámol 1692. október 23-án Edoardo Cybőnak írt levelében. APF SOCG, Vol. 536. Fol. 318–329.; APF SOCG, Vol. 539. Fol. 178–179.; APF SC, FM. Vol. 2. Fol. 345–346.; ELTE EKK, CH. Vol. 21. 81.; Lásd Sávai, 1997a. 388.; Benda, 2003. 717.

vai örmény apostoli püspökség központja. Oxendio és hívei 1700 májusában a moldvai misszió jelentőségét azzal is kívánták indokolni, hogy szerintük a moldvai örménység az ējmiacini (örményországi) katholikosz egyházi joghatósága alatt áll. Így állandóan fennáll annak a veszélye, hogy az „eretnek" örmény egyházfő papokat küld Moldva érintésével Örményországból Erdélybe az ottani örmények visszatérítésére. Ezt szerintük egy, a Szentszék által jóváhagyott és jól szervezett misszióval meg lehetne megakadályozni.[487] A misszió ötlete ugyanakkor nem nyerte el sem a varsói apostoli nuncius, sem Hunanean lembergi érsek tetszését, mert a hittérítést maga Hunanean szerette volna irányítani. Ezért igyekeztek Oxendio és Bonalini küldetésének gátat vetni.[488]

Oxendio és Bonalini azonban kitartottak elképzelésük mellett. Ajánlóleveleket kértek a Propaganda Fidétől, a bécsi nunciustól, valamint a moldvai fejedelemtől, hogy megkezdhessék missziójukat Moldvában.[489] Kérésüket a Szentszék felé egyrészt azzal indokolták, hogy az 1690-es évek eleje óta sok örmény települt vissza Erdélyből Moldvába, másrészt értesüléseik szerint a török és a tatár dúlások miatt az ottani örmény apostoli templomok használaton kívül voltak. Ezeket az épületeket pedig érdemes lenne a római katolikus egyház számára megszerezni és lefoglalni.[490]

Folyamodványuk kapcsán el lehet játszani azzal a gondolattal, hogy Oxendio püspök a moldvai örmény püspökség megszerzésére áhítozhatott. Hiszen őmaga is Moldvából származott, és egyik titokban dédelgetett vágya lehetett, hogy a szülőföldjén maradt, illetve az oda visszatelepült örmény nemzettársait megnyerje az uniónak.[491] A püspök informálta továbbá a Propaganda Fidét arról is, hogy Konstantinápoly örmény apostoli pátriárkája is bele akar avatkozni az ügybe. Ezért a bécsi udvar segítségével el kellene érni a konstantinápolyi nagykövetnél, hogy járjon közbe ügyükben a szultánnál és az ottani örmény pátriárkánál, tudniillik hogy ne akadályozza hittérítői tevékenységüket.[492]

A missziószervezés mellett az 1700. esztendő fontos változást hozott az erdélyi örmények számára. A besztercei szászokkal, valamint Aporral történt konfliktusokat követően a püspök közreműködésével a bécsi udvartól megkapták a gerlai uradalmat, a majdani Szamosújvár vagy Örményváros (*Armenopolis, Gherla, Hayak'ałak'*) területét, ahová tizenkét évvel később az örmények áttelepültek Besztercéről és a környező falvakból.[493]

487 APF Acta SC, Vol. 70. Fol. 166.
488 ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 245–246.
489 Uo. Fol. 248–249.
490 Uo.
491 Uo.
492 Uo.
493 Ilia, 1730. 67.; Bárány Lukács hozzáfűzi, hogy Oxendio 1695-ben Szamosújváron hordozható oltárkövet szentelt fel az ottani templomban. Ez képtelenségnek tűnik, mivel ekkor a város még nem épült fel. Szamosújvár első kőtemplomát, az úgynevezett Salamon-templomot jóval a püspök halála után (1715), 1722-ben szentelték fel Antalffy János püspöksége idején. Bárány, 1888b. 102–103.; Szongott, 1901. 65.

Bonalini említett levelére reagálva 1700. április 26-án összeült a Propaganda Fide. A bíborosok rövid mérlegelés után az ügyet a varsói nuncius elé utalták. Egyúttal arra is kérték a nunciust, hogy küldje az ekkor Lembergben tartózkodó Nersesowiczot a moldvai fejedelmi udvarba, hogy érdeklődjön a misszió végett örmény egyházi ügyekben.[494] Francesco Pignatelli (1652–1734) varsói apostoli nuncius mindazonáltal kapcsolatba lépett Hunanean érsekkel és Accorsi prefektussal is, tudakozódva tőlük Oxendio moldvai missziós szándéka felől.[495] A nuncius egyidejűleg felhívta Fabroni titkár figyelmét, hogy a misszió kérdésében Oxendio az Elia Mendrul-ügy miatt alkalmatlan. Pignatelli továbbá attól tartott, amennyiben Oxendio szabad kezet kap a moldvai örmény missziók vezetésére, ezek a konfliktusok akár Moldvára is átterjedhetnek. Ezért a feladat koordinálására és a misszió vezetésére – mintegy ellenőrizve Oxendiót – Nersesowiczot ajánlotta a Propaganda Fidének. Meglátása szerint ugyanis Nersesowicz jobban szót tud érteni majd a moldvai hatóságokkal, és könnyebben tárgyal a moldvai fejedelmi udvarral is. Oxendiót pedig mintegy Nersesowicznak kellene alárendelni.[496] A Propaganda Fide 1700. szeptember 27-i ülésén elfogadta a varsói nuncius javaslatát.[497]

Pignatelli a Propaganda Fide döntésének ismeretében most már teljes mértékben kiállt jelöltje, Nersesowicz küldetése mellett. Sőt a nuncius anélkül, hogy előzetesen egyeztetett volna a Propaganda Fidével, maga bocsátkozott tárgyalásokba a moldvai fejedelemmel.[498] A tárgyalásokhoz némi támpontot nyújthat a nuncius 1701. március 9-én Barberini bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának írott levele, amelyben hivatkozott Bonalini 1701. február 5-én Gyulafehérvárról hozzá intézett levelére. Bonalini beszámolt arról, miképp tárgyaltak az erdélyi örmények Antioh Cantemir fejedelemmel a Moldvába küldendő misszióról. Azonfelül az is nyilvánosságra került, hogy Oxendio több alkalommal levelet váltott a moldvai fejedelemmel. Ezekben arra kérte őt, hogy hadd vezesse vissza Moldvában élő örményeit Erdélybe. Sőt állítólag Oxendio egy ízben személyesen is járt a fejedelemnél, aki előtt kifejtette, gondoskodni kell a moldvai örmény templomokról, és ki kell terjeszteni a moldvai örményekre a római katolikus egyház joghatóságát. Ez utóbbit pedig közvetlenül maga a Propaganda Fide gyakorolná. Ha ez esetleg nem valósulna meg, akkor Hunaneanhoz kell fordulni, aki a püspök szerint szívesen állna a moldvai örmény unitus püspökség élére.[499]

Pignatelli közben ismételten sürgette a Propaganda Fidét, hogy ne Oxendiót, hanem a szerinte tapasztaltabb és rátermettebb Nersesowiczot küldjék Moldvá-

494 APF Acta SC, Vol. 70. Fol. 103–105.; APF SOCG, Vol. 535. Fol. 352.; APF LDSC, Vol. 89. Fol. 224–225.

495 APF SOCG, Vol. 536. Fol. 220–221., Fol. 224–225.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 615.

496 Nilles, 1885. 922–923.

497 APF Acta SC, Vol. 70. Fol. 341–346.; APF SOCG, Vol. 536. Fol. 416–417., Fol. 418–419.; APF LDSC, Vol. 89. Fol. 116–117.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 670.; Lásd Petrowicz, 1988. 98. 100.

498 APF SOCG, Vol. 538. Fol. 272–273., Fol. 274., Fol. 275., Fol. 278., Fol. 276–277.; APF LDSC, Vol. 90. Fol. 4., Fol. 28–29.; APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 670.

499 APF CU, Vol. 3. Fol. 154.; Érdekesség, hogy Bonalini részletes jelentése megírását követően engedélyt kért a Propaganda Fidétől, hogy visszatérhessen Rómába. Lásd APF LDSC, Vol. 90. Fol. 25.

ba.[500] A nuncius úgy látta, hogy így lehet a leggyorsabban megakadályozni Oxendio missziós szándékát. Ezt a véleményét újra azzal indokolta, hogy Oxendio csak botrányt és békétlenséget okozott az erdélyi közösségben, durva és konfrontatív vezetési stílusával pedig meggátolhatja a moldvai örmények unióját.[501] A moldvai fejedelem viszont Oxendiónak engedélyezte, hogy Moldvában tevékenykedjen. Sőt mind neki, mind Bonalininek menlevelet adott.[502]

A varsói nuncius mit sem tudott a moldvai fejedelem hozzájárulásáról. Ő továbbra is annak a korábban hangoztatott véleményének adott hangot, hogy Oxendio nem alkalmas a moldvai misszió vezetésére.[503] Továbbra is erősen „lobbizott" annak érdekében, hogy ne Oxendiónak, hanem Nersesowicznak adják a misszió vezetését. Ezt ismételten azzal indokolta, hogy az Erdélyből visszatelepülő örmények éppen Oxendio tevékenysége és valláspolitikája miatt hagyták el a fejedelemség területét.[504]

Oxendio a hozzá eljutott hírek alapján érintkezésbe lépett Pignatellivel, hogy meggyőzze igazáról. Azt kérte tőle, mivel moldvai születésű, hadd vezethesse a missziót. Arról is meg kívánta győzni a nunciust, hogy semmivel sem alkalmatlanabb Nersesowicznál a munka elvégzésére.[505] Kérése azonban nem talált meghallgatásra. A Propaganda Fide 1701. június 27-i ülésén minden fenntartás nélkül elfogadták, illetve jóváhagyták Pignatelli korábbi előterjesztését. Így Nersesowicz indult el a moldvai misszióra.[506]

Nersesowicz Moldvában tárgyalásokba bocsátkozott a fejedelmi udvarral. Annak ellenére, hogy a moldvai fejedelmi udvartól ő is megkapta a jóváhagyást, nem tudott komoly sikereket felmutatni. A helyi ortodox klérus ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy egy idegen katolikus püspök tevékenykedik a fejedelemségben. Az ortodoxok attól tartottak, hogy a püspök nemcsak az apostoli örményeket, hanem a románokat is át akarja téríteni. Azok az örmények pedig, akik Erdélyből települtek vissza Moldvába, mindent elkövettek annak érdekében, hogy moldvai társaik semmilyen körülmények között ne katolizáljanak. A misszió ráadásul azért is kudarcra volt ítélve, mert a moldvai örmények számarányukat tekintve jóval erősebbek voltak az erdélyieknél. Papjaik pedig mindenféle uniós kezdeményezést gyanakvással fogadtak mind katolikus, mind ortodox részről. A moldvai örmények körében ugyanis még mindig elevenen élt a Nikol Torosowicz-féle lengyelországi unió, valamint Oxendio erdélyi viszályainak emléke. Sőt Nersesowicz jelentése szerint az Erdélyből visszatelepült örmények makacsul ragaszkodtak ősi apostoli hitükhöz. Ők voltak azok, akik a leg-

500 APF LDSC, Vol. 90. Fol. 43–44., Fol. 92–93.

501 APF CU, Vol. 3. Fol. 613–614.

502 APF SOCG, Vol. 539. Fol. 180.; Erről Nicolae Costea, a moldvai fejedelmi udvar titkára külön levélben is értesítette Oxendio püspököt és Bonalinit. APF SOCG, Vol. 539. Fol. 181.

503 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 708.

504 Bonalini, látva a misszió nehéz kivitelezését, kérte a Propaganda Fidét, hogy átmenetileg visszatérhessen Rómába a theatinus rend San Andrea della Valle mellett található központi rendházába. APF Acta SC, Vol. 71. Fol. 69–70.; APF SOCG, Vol. 539. Fol. 182–183.

505 APF SC, FA. Vol. 4. Fol. 709.

506 APF Acta SC, Vol. 71. Fol. 177–179.; APF LDSC, Vol. 91. Fol. 57–58., Fol. 59., Fol. 122.

határozottabban léptek fel az egyesülés ellen.[507] Nersesowicz missziójának sikertelenségében komoly szerepet játszott egy Khrisztofórosz nevű görög szerzetes, a moldvai fejedelem tanácsadója is. Az ortodox szerzetes igen erőteljes propagandát fejtett ki a fejedelemség területén tevékenykedő „nyugati szakadár" misszionáriusok ellen. A nem egészen egy évig tartó misszió után Nersesowicz visszatért Lembergbe, és végleg letett a moldvai örmények körében végzendő misszióról. Moldvai tevékenységének eredménytelenségéről értesítette a Szentszéket is.[508]

Oxendio Nersesowicz kudarca után sem tett le a moldvai misszióról, habár a püspök elképzeléseit egy tragikus esemény akadályozta. 1703. február 1-jén váratlanul elhunyt jobbkeze, Bonalini szerzetes. A theatinus misszionárius halála akkor következett be, amikor a püspök őt titokban Moldvába akarta küldeni.[509] Az új helyzet miatt Oxendio a Propaganda Fide segítségét kérte: Bonalini helyett küldjenek ki más, arra alkalmas személyt.[510] Több név merült fel az elhunyt pótlására. Szóba jött az erdélyi kötődéssel is rendelkező Stefan Stefanowicz Roszka, aki ekkor Kameniec-Podolskiban teljesített szolgálatot. Hunanean érsek azonban nem akarta őt elengedni.[511] Felmerült az akkor Besztercén tevékenykedő Lazar Budachowicz jelöltsége is. Őt azonban Oxendio alkalmatlannak találta, mert az Elia Mendrul-ügy során szembefordult vele, és engedetlennek mutatkozott.[512] Oxendio számára megoldásnak tűnhetett egyik fiatal tehet-

507 APF Acta SC, Vol. 72. Fol. 237–240.; APF SOCG, Vol. 543. Fol. 123., Fol. 124–125., Fol. 126–127., Fol. 128–129.

508 APF Acta SC, Vol. 72. Fol. 289–290.; APF Acta SC, Vol. 73. Fol. 41.; APF SOCG, Vol. 543. Fol. 404–405., Fol. 408.; APF LDSC, Vol. 92. Fol. 109–110.; APF CU, Vol. 3. Fol. 172.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 256.; Vö. erről még Barberini prefektusnak 1702. szeptember 4-én a bécsi nunciushoz írott levelét: ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 257.

509 Halálának körülményeiről Oxendio püspök csak három hónappal később számolt be a Propaganda Fidének. Bonalini Bécsből Erdélybe menet betegedett meg. A románok lakta Csergén ápolták, amikor álmában érte a halál. Oxendio fájdalmasan jegyezte meg: a theatinus misszionárius és vikárius úgy távozott el az élők sorából, hogy nem volt körülötte egy római katolikus pap sem, aki feladta volna számára az utolsó kenetet. Jelentése végén Oxendio püspök megjegyezte, hogy Bonalini halála érzékeny veszteségként érte őt. Lásd APF SOCG, Vol. 545. Fol. 243., Fol. 245.

510 Francesco Tucci theatinus rendfőnök (korábban a bécsi apostoli nunciatúra ügyvivője, címzetes apát) Lembergbe tett látogatása alkalmával arról írt, hogy Giuseppe Bonalinit akkor érte a halál, amikor moldvai misszióját igyekezett előkészíteni. Lembergbe Accorsi prefektushoz indult volna stratégiai egyeztetésre. Onnan majd Moldvába szeretett volna menni. Tucci hozzátette, hogy korábban Bonalini Bécsben száz scudo dologi költségre is szert tudott tenni. Bonalini haláláról és temetéséről Davia bécsi nuncius is beszámolt. Ezek szerint Bonalinit a mikházi obszerváns ferences kolostorban helyezték végső nyugalomra. APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 34–35., Fol. 550., Fol. 555.; Davia bécsi nuncius tolmácsolta Oxendio kérését, hogy tekintettel arra, hogy Bonalini kiváló missziós munkát végzett Erdélyben, személyét mindenképp pótolják. APF SOCG, Vol. 545. Fol. 244–245.

511 Bonalini halálát a Propaganda Fide 1703. június 11-én, valamint július 23-án lezajlott ülésein tárgyalta. Konkrét döntés azonban nem született, hogy kivel pótolják személyét Oxendio püspök mellett. Az ügyet a Szent Hivatal és a varsó apostoli nunciatúra hatáskörébe utalták. Ők szintúgy nem foglalkoztak ezzel az üggyel. Lásd APF Acta SC, Vol. 73. Fol. 136–137., Fol. 166–167.; APF SOCG, Vol. 545. Fol. 244.; APF LDSC, Vol. 92. Fol. 24., Fol. 100.

512 APF SOCG, Vol. 545. Fol. 244.

séges tanítványa, az Örmény Kollégiumban tanult Elia Budachowicz is. Őt azonban tizenkilenc éves kora miatt még tapasztalatlannak tartotta a vikáriusi feladatok ellátására.[513] Így Oxendiónak elegendő segítség híján le kellett mondania a moldvai misszió tervéről.[514]

A következő évek változást hoztak Erdély történetében. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca Erdélyre is kiterjedt. Rákóczit erdélyi fejedelemmé választották, és fejedelmi hatalmát egészen 1707 végéig fenn is tudta tartani. Ebben az időben az erdélyi katolikusok igen nehéz helyzetbe kerültek. A protestáns nemesség és az egyházak visszakövetelték templomaikat, amelyeket 1691 után vettek el tőlük a katolikusok. Ebben a kényes politikai helyzetben gyakorlatilag ellehetetlenítették az Erdélyben működő szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták és Domonkos-rendiek) tevékenységét is.

Az örményeket is érzékenyen érintették az 1703–1704-ben történt politikai változások. Oxendiót mint „labanc" püspököt 1704 tavaszán Szászhermánynál elfogták és fogságba vetették. Közel három évig raboskodott Munkács várában, mivel nem volt hajlandó hűséget fogadni Rákóczinak.[515] Csak 1707 januárjának

513 APF SOCG, Vol. 545. Fol. 245.; Stanislawówból 1704. február 18-án Stefan Stefanowicz Roszka szintén megemlékezett Oxendio püspök és Bonalini megbukott moldvai kísérletéről. Néhány héttel korábban viszont maga Roszka tett látogatást a moldvai fejedelemség területén. Szomorúan állapította meg, hogy az Erdélyből Elia Mendrul vezetésével visszatelepült örmények az ottani örmény apostoli püspök és a moldvai fejedelem állítólagos hívásának eleget téve települtek át Moldvába. Ők mindannyian apostoli vallásúak voltak, azaz elhagyták katolikus, azaz unitus hitüket. APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 101.; APF CU, Vol. 3. Fol. 170., Fol. 172.

514 A Propaganda Fidének viszont beszámolt arról, hogy híveinek kevés a temploma, és ami van, nagyon rozoga és silány állapotban leledzik. Többnyire fából összeeszkábált, templomnak alig nevezhető épületekről tesz említést Csíkszépvízen, Marosfelfalun és Bátoson. Megemlékezett arról is, hogy Erdélyben sok román már (görög) katolikus, és hogy milyen áldozatos munkát végeznek a szakadárok között a konventuális ferencesek, a jezsuiták, valamint a nagybányai piaristák. Lásd APF SOCG, Vol. 545. Fol. 245.

515 APF SOCG, Vol. 558. Fol. 20.; *„Di non ordinario é stato a questa Sacra Congregazione l'avviso da Vostra Signoria portatole della sua liberazione dall' arresto in Munkatz."* APF LDSC, Fol. 96. Vol. 29.; MA, Ms. No. 1708.; MOL, G 16. I. 2. d. No. 520.; Lásd *„Guruc'šakin zAgsēnt episkoposē guruc'nerē brnēlov het Mik'ēš Mihayin, urux Mik'ēš guruc' darjilē ew zAgsēnt vardapet erek' tari p'ak brnelin Mungačē, or guruc' darnay, or xałałut'iwn darnalov xałēsilē.* [A kurucok Oxendio püspököt Mikes Mihállyal együtt elfogták, miután Mikes kuruccá lőn, Oxendio vardapetet három évig bezárva tartották fogva a munkácsi várban, kényszerítve őt, hogy álljon a kurucok oldalára. A püspök békességben tűrte a megpróbáltatásokat.]" Bžškeanc', 1830. 128.; Lukácsy, 1859. 18–19.; Petrowicz, 1988. 102.; Mikesről lásd Tóth, 2005. 3002. 3018.; Bárány szerint Jean Louis Rabutin de Bussy császári generális Oxendiót és Mikes Mihályt küldte ki a lázongó székelyek lecsendesítésére, de útközben mindkettőjüket elfogták Ugron János hadnagy kurucai. Mikes Mihály főbíró átállt a kurucok oldalára, az örmény unitus püspök viszont nem, és ezért hurcolták el Munkácsra. Bárány, 1888b. 105.; Bárány ezt Cserei Mihálytól (1667–1756) vette át, aki a következőképp adta elő a történteket: *„Generál Rabutin megértvén a székelyek rebellióját, az örmény püspököt* [sic! Oxendiót] *Mikes Mihállyal, ki háromszéki főkapitány, de akkor Szebenben vala, kiküldi, hogy menjenek ki a székelységre, s csendesítsék meg a rebelliót. Egynéhány német kísíri vala őket. Mikor közel Brassóhoz érkeztenek volna, a háromszéki kurucok Hermán nevű szász faluban lévén, hírekkel esék Mikes jövetele, sok százan eleiben menének, a németek békivel elszaladának Brassóban, Mikes Mihály beteges lévén, elfogatik az örmény püspökkel együtt, rája tódula a sok bolond paraszt populc, s egynéhányszor a szállásán is meg akarták ölni, ha egynéhány régi maga szolgái, kik már a kurucok közt valának, meg ne oltalmazzák. Erdélyből kiviszik Rákóczihoz, ott csakhamar kuruccá lőn, noha a német császárnak sok grátiáját vette vala ő is. Generálisságra promoveáltaték,*

elején szabadult ki fogságából, azzal a feltétellel, hogy elhagyja a Rákóczi ellenőrzése alatt álló területeket, így Erdélyt is. Ezután Lengyelországba távozott, ahonnan nem sokkal később beszámolt a Propaganda Fidének a vele történtekről.[516] Kényszerű munkácsi fogságának okát elsősorban abban találta meg, hogy nem volt hajlandó hűséget fogadni a magyarok „rebellis" vezetőjének. Hangsúlyozta, hogy II. Rákóczi Ferenc katolikus hite ellenére a római egyház esküdt ellensége. Ezer és ezer templomot foglaltatott le az eretnek protestánsok számára. A jezsuiták, a ferencesek, valamint a domonkosok állandóan zaklatásnak voltak és vannak kitéve. Sőt a saját szemével is meggyőződött erről, amikor szabadulása után Kassán erőszakkal koboztak el egy templomot Rákóczi hívei a katolikusoktól, és adták oda a kálvinistáknak.[517] Oxendio szerint, amit a kurucok és Rákóczi Magyarországgal és Erdéllyel műveltek, az nem volt más, mint istenkáromlás. Sajnálattal volt kénytelen tudomásul venni, hogy az erdélyi örmények egy része elhagyta Erdély területét, és visszatelepült Moldvába. Az örmények megmaradt másik része pedig szétszórva élt Besztercén, Ebesfalván, Petelén, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Görgényszentimrén, Ditróban és Gyergyószentmiklóson. Mivel Rákóczi hívei minden vagyonától megfosztották, nem tudott Erdélybe eljutni. Így gyakorlatilag senki sem volt, aki az örmények egyházi ügyeit intézhette volna.[518]

Időközben Oxendio Lengyelországból Bécsbe távozott, ahol találkozott Marco Antonio Santini (1706–1709) interim-nunciussal, akinek beszámolt az őt ért megpróbáltatásokról. A Szentszék azzal kárpótolta, hogy kiutalta a neki az elmúlt öt évben ki nem fizetett járandóságát.[519]

Oxendio beszámolóinak ismeretében a Propaganda Fide 1707. március 14-i ülésén engedélyezte, hogy a püspök visszatérhet akár Erdélybe, akár Moldvába.[520] Ennek következtében Oxendio nem sokkal később ajánlóleveleket kért a Propaganda Fidétől, I. Józseftől, valamint Mihai Racoviţa moldvai fejedelemtől, hogy folytathassa hittérítői tevékenységét Erdélyben és Moldvában.[521]

Erdélyben bejöve, s ő égettette el azután a brassai hóstátokot, Nemes Tamással együtt, melyért a mai napig is a brassai szászoktól nagy nehézség van ellene. Az örmény püspököt is eléggé kényszergeté Rákóczi, hogy az ő hűségire álljon, de rá nem veheté, sokáig raboskodtatá, utoljára elbocsátá, Bécsben felmene, onnan Erdélybe vissza." Cserei, 1983. 339.; Magyari, 1994. 44–45.; Ezt átveszi Heckenast, 2005. 456.; Szádeczky-Kardoss Lajos a Rákóczi-szabadságharc erdélyi vonatkozásában nem tett említést sem Oxendio püspök kuruc fogságba eséséről, sem pedig az erdélyi örményekről. Szádeczky-Kardoss, 1907. 3–24.; Mikes Mihály fogságba eséséről lásd Bíró–Boros, 1941. 91.; Rákóczi Ferenc emlékirataiban szintén nem emlékezik meg Oxendio püspökről. Művében csupán Mikes Mihály és gróf Pekry Lőrinc fogságba esésének körülményeiről számolt be. Lásd Rákóczi, 1951. 77–78.

516 APF SOCG, Vol. 558. Fol. 20.; MOL, G 19. II. 2. e/A.

517 Uo.

518 APF SOCG, Vol. 558. Fol. 21–22.; APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 256., Fol. 290.; ELTE EKK, CH. Vol. 8. 61.

519 APF SOCG, Vol. 558. Fol. 23.; APF SOCG, Vol. 572. Fol. 278–280.; APF LDSC, Vol. 96. Fol. 26.

520 Ekkor a spanyol örökösödési háború miatt nem volt szívélyes a viszony a Szentszék és Bécs között, ezért nem volt kinevezett nuncius a császárvárosban. Emiatt a Propaganda Fide Marco Antonio Santininek címezte az utasításait. APF Acta SC, Vol. 77. Fol. 67., Fol. 86–87.; APF SOCG, Vol. 558. Fol. 24.; APF LDSC, Vol. 96. Fol. 75–76.; APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 101., Fol. 256.

521 Petrowicz, 1988. 102–103.

A Propaganda Fide 1707. május 23-án elfogadta Oxendiónak azt a kérését, hogy ajánlólevelet kapjon erdélyi missziójára. Moldvára vonatkozó kérését az ügy időszerűtlenségére, valamint a korábbi missziós kudarcokra hivatkozva azonban elutasították.[522] Ennek ellenére Oxendio 1707 májusában mégis elindult Moldvába, de nem sokkal megérkezése után olyan nagy gyűlölet, valamint ellenérzés fogadta, hogy az azonnali visszatérés mellett döntött. 1708-ban, miután Erdélybe érkezett, meg kellett tapasztalnia, mennyire szétzilálódott a nyája.[523]

A Propaganda Fide 1708. november 26-i ülésén a bíborosok is megállapodtak, hogy Oxendio vezetésével Moldvában gyakorlatilag újra kell kezdeni az egész missziót az örmények körében.[524] A bécsi interim-nuncius 1708. szeptember 3-án már arról értesítette a Propaganda Fidét, hogy Oxendio ismét Moldvába indult misszióra. A varsói nunciustól is ajánlóleveleket kapott, hogy könnyebben tudjon a fejedelemség területére eljutni.[525] Oxendio ráadásul magától a Szentszéktől is megkapta a jóváhagyást a missziók végzésére. Ez azért is volt meglepő, mert egy évvel korábban a Szentszék nem járult hozzá moldvai missziójához.[526] A püspök missziójáról pontos információink nincsenek. Oxendio csak munkácsi fogságáról és moldvai missziójának tervéről számolt be ismét a Propaganda Fidének, rövid erdélyi tartózkodásáról viszont nem.[527]

---

522 A Propaganda Fide 1707. május 23-án lezajlott ülésén a bíborosok döntöttek Oxendio további segélyezéséről is. Lásd APF Acta SC, Vol. 77. Fol. 145–146.; APF LDSC, Vol. 96. Fol. 199., Fol. 205.

523 APF Acta SC, Vol. 77. Fol. 216–217.; APF SOCG, Vol. 559. Fol. 253–254.; APF LDSC, Vol. 97. Fol. 277–278.; APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 288.; A püspök 1708-ban rövid időre Erdélybe is vissza tudott térni, de a néhány hónap múlva kitörő pestisjárvány miatt hamarosan távozni kényszerült. Rövid tartózkodása idején vizitációt tartott Ebesfalván, ahol pappá szentelte fel és a település plébánosává nevezte ki Yovhannēs Ēdilbēyt. Hivatalosan ekkortól számították az ebesfalvi örmény unitus plébánia megalapítását. Lásd Lukácsy, 1859. 79.; Bárány, 1888b. 103.; Bzensky *Annotatio menstrua in modum diarii de mense Augusti 1709* című munkája szerint 1708-ban Oxendio Brassóban, majd Nagyszebenben az ottani örmény közösségekben folytatott térítő tevékenységet. *„Accesit ad operationem Coronensem 14 Maii 1708 Reverendissimus Oxendius Virzirescus Epsicopus Aladiensis (dioeceseos Hyberniae) et ad Armenos in Transylvania vicarius apostolicus, qui post triennalem apud Rakotzianos capitivitatem eliberatus, veterem Bistritzio civitate Transylvana stationem, cum non paucis Armenorum familiis, transtulit Coronam, ubi suas armenorum oves e quibus permulctae schismatico-haereticae numerantur, continuat purgare, ac unire [cum] Ecceclesia [Catholica Romana]."* ELTE EKK, CH. Vol. 8. 61.; Bzensky arról is említést tett, hogy Oxendio Szebelébi halála miatt (Antalffy kinevezéséig) az erdélyi római katolikus püspöki vikáriusi hivatalt is átmenetileg ellátta. ELTE EKK, CH. Vol. 8. 57.; Lásd még Oxendio püspök, illetve Marco Antonio Santini 1709. és 1710. évi jelentéseit a Propaganda Fidének: APF APF Acta SC, Vol. 77. Fol. 164–165.; APF Acta SC, Vol. 80. Fol. 263–267., Fol. 361.; APF SOCG, Vol. 559. Fol. 29., Fol. 32., Fol. 30–31.; APF SOCG, Vol. 564. Fol. 327–328.; APF SOCG, Vol. 572. Fol. 281., Fol. 282., Fol. 287–288., Fol. 289., Fol. 292.; APF SOCG, Vol. 573. Fol. 93., Fol. 94.

524 APF Acta SC, Vol. 78. Fol. 660–661.; Lásd Govrikean, 1896. 131; Petrowicz, 1988. 103.

525 APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 288.

526 APF LDSC, Vol. 98. Fol. 71.; APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 290.

527 Oxendio ebben beszámolt, hogy munkácsi fogsága után rögtön Krakkóba távozott. Onnan Lembergbe szeretett volna eljutni, de az időközben kitört pestisjárvány miatt a várost el kellett hagynia. Jelezte, hogy szeretne minél előbb Erdélybe visszatérni, de a politikai és az egészségügyi helyzet ezt nem teszi számára lehetővé. Ezért Bécsbe, majd onnan Erdély érintésével szeretne Moldvába és Havasalföldre eljutni. Levele végén ismét megjegyezte: nagyon rettegett attól, hogy Erdélyben hívei főpásztor nélkül maradnak, és ezért az unió esetleg elbukhat. APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 703.

Oxendio soron következő moldvai missziójáról (vagy kísérletéről) a források hiányában szintén nincsenek információink. Erdélybe csak 1710-ben, a politikai helyzet rendeződése után tért véglegesen vissza. Damiano Virmondt báró, császári altábornagy erről levelében értesítette a Szentszéket. Ebben az erdélyi örményekről megjegyezte, hogy Oxendio kényszerű távolléte miatt sokan újból eretnekek lettek.[528]

Oxendio Virmondt levelére reagálva egy részletes jelentésben cáfolta meg a Propaganda Fidének az altábornagy kijelentését.[529] Azaz elsődlegesen azt kívánta bizonyítani, hogy az erdélyi örmények körében már nincsenek „divatban" az eretnek szokások, és igaz katolikusok. A levél tartalmát tekintve sokkal több, mint egy egyszerű jelentés. A dokumentum ugyanis jól tükrözi Oxendiónak a katolicizmusról alkotott felfogását, missziójának és az erdélyi örményeknek a történetét, valamint viszonylag pontos képet nyújt az örmény közösség korabeli helyzetéről.[530]

OXENDIO PÜSPÖK UTOLSÓ ÉVEI ÉS SZAMOSÚJVÁR KIVÁLTSÁGOLÁSÁNAK ÜGYE

Oxendio 1710. évi visszatérése után végigjárta az összes erdélyi örmény kolóniát, és mindenütt igen rossz helyzetben találta az unitus örmény közösségeket. Szomorúan vette tudomásul, hogy a Rákóczi-szabadságharc az örmény egyházban is nagy károkat okozott, ugyanis az erdélyi örmények közül sokan kitelepültek Erdélyből. Ezt az elvándorlást még inkább fokozta, hogy Erdély területén 1708 és 1711 között több alkalommal is pestisjárvány tombolt. Oxendio ugyanakkor maga sem volt egészségileg és anyagilag jó állapotban. Görgényszentimrei birtokát a kurucok romba döntötték, és a szabadságharc miatt évek óta nem kapta meg a Szentszék által több ízben is beígért évi járandóságát. Ezért több alkalommal is próbálkozott a bécsi nunciatúránál, illetve a Propaganda Fidénél, hogy a neki jogosan járó évenkénti száz scudo járandóságát egy összegben fizessék ki,

528 Damiano Virmondt báró, császári generális erről értesítette a Propaganda Fidét. Az erdélyi örményekről megjegyezte, hogy Oxendio püspök többéves kényszerű távolléte miatt sokan újból eretnekek lettek. Lásd Virmondt (1710. május 23-án kelt) levelét Giuseppe Sacripante (1642–1727) biborosnak, a Propaganda Fide prefektusának. APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 206–207.

529 Címe: *Relazione della nazione Armena habitante in Transilvania*. Pontos keltezése és helye ismeretlen. Csak a keletkezés évét ismerjük: 1710. Lásd APF SOCG, Vol. 572. Fol. 283–285.; Másolata: ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 265–268.; A Vatikáni Titkos Levéltárban található dokumentumról tudomása volt Vanyó Tihamérnak is. Lásd Vanyó, 1986. 180.

530 Avedik Lukács szerint az örmény apostoli Awk'sēnt Vardanean és Nersēs pap 1700 körül érkezett Iași-ból Ebesfalvára és Besztercére, hogy az ottani örményeket visszatérítse a katolicizmusról az örmény apostoli hitre. 1707 körül a bizonytalan politikai helyzet, a pestisjárvány, valamint az Erdélyben átmenetileg tartózkodó Oxendio határozott fellépése miatt kényszerültek Erdélyt elhagyni. Ezeknek a papoknak tevékenységéről – az erdélyi unitus örmények négy jelentését leszámítva – a szentszéki dokumentumok hallgatnak. APF Acta SC, Vol. 77. Fol. 279–280.; APF SOCG, Vol. 559. Fol. 570., Fol. 571., Fol. 574., Fol. 575.; Erről röviden megemlékezik még Ávedik, 1896. 107.

mert egyszerűen nincs semmilyen vagyona sem, és komoly megélhetési problémákkal küszködik.[531] Nem is beszélve arról, hogy népe 1712-ben a szászokkal való folyamatos konfliktusok miatt kénytelen volt áttelepülni Besztercéről és a környező falvakból a még 1700-ban az uralkodótól kapott gerlai uradalomba.[532] Ezzel pedig megkezdődött a majdani Szamosújvár felépítése.[533] Az örmények áttelepülésének az adta a végső lökést, hogy a besztercei szászok az örményeket okolták az 1712-ben, a városban tomboló pestisjárvány miatt. Az áttelepülésben a szászokkal történt konfliktusokon és a pestisjárványon túlmenően gazdasági megfontolások is vezérelték az örményeket. Úgy vélték ugyanis, hogy egy nagyobb településen, mintegy gazdasági egységbe tömörülve, hatékonyabban tudnak majd az uralkodótól kiváltságokat szerezni. Betelepülésüktől fogva 1712-ig az örmények ugyanis szétszórva, kisebb-nagyobb településeken, zárt közösséget alkotva éltek az Erdélyi Fejedelemségben.

A püspököt mindazonáltal a közösség irányításában érzékenyen érintette Illyés András erdélyi megyés püspök 1712-ben bekövetkezett halála. Ezzel Oxendio, mint az egyetlen Erdélyben tartózkodó római katolikus főpap, szükségből az erdélyi katolikusok főpásztora lett. Olyan, a püspök illetősége alá eső feladatok (mint a papszentelések, a vizitálások, az olajszentelések vagy a bérmálások) hárultak rá az erdélyi katolikusok körében, amelyeket más főpap nem tudott volna ellátni. Ezért az udvar kérésére az erdélyi püspökség feladatait is ügyvivő jelleggel intézte.[534] Két évvel korábban, 1710 októberében főpásztori minőségben Csíkrákoson harangokat szentelt fel.[535] Megbízott erdélyi püspökként 1712. február

531 APF SOCG, Vol. 572. Fol. 278–281., Fol. 282., Fol. 287–288., Fol. 289., 292.; APF SOCG, Vol. 573. Fol. 93., Fol. 94.; APF LDSC, Vol. 99. Fol. 82., Fol. 83–84., Fol. 118., Fol. 324.; APF SC, FA. Vol. 5. Fol. 550.; ASV, ANVienna. Vol. 196. Fol. 267.

532 ÖSTA, AVFHA HP. Bd. 1072. Fol. 201.; MOL, B 2. 1713. No. 45., No. 48., No. 75; Lásd Barthelmäss, 1897. 16.; Kovács, 2006. 54.; A konfliktusban nyilvánvalóan más indítékok is meghúzódtak. A szászok (és a magyarok is) az örményeket, a zsidókhoz hasonlóan, haszonleső kapzsi népességnek tartották, amely parazita módon élősködik az országon. Például 1711-ben az Erdélyi Szőcs Céhek Uniója arra kérte a Guberniumot, hogy az erdélyi örményeket hontalan, idegen elemként kezeljék, mert meglátásuk szerint csak akkor szeretik Erdélyt, amikor gazdasági hasznot látnak benne. Lásd Pál, 2007. 79–80.; Kölönte Béla kutatásai szerint az erdélyi örményeket kalmár mivoltukból adódó, nyugtalan, vándorló természetük miatt nem szerették a helyi lakosok, különösen azért, mert sokan közülük állítólag hírszerző tevékenységet folytattak. Lásd Kölönte, 1910. 130.

533 A Csíki Marcell által 1780-ban írt *Brevis descriptio status Armenorum in Transilvania degentium* című dokumentum kiemeli, hogy kizárólag a halhatatlan emlékű (*immortalis memoriae*) Oxendio püspöknek köszönhető Szamosújvár mint Örményváros megszületése. Lásd ASV ANVienna, Vol. 196. Fol. 147.; Szongott, 1901. 110–116.; Éble, 1915. 15.; Garda, 2010. 7.; A város történetéről vö. Pop, 1998. 168–191.; Kovács, 2006. 54.; A várost az örmények Giovanni Morandi Visconti császári hadmérnök tervei alapján építik majd fel. Lásd Trócsányi, 1987. 1000.

534 Lukácsy, 1859. 64–65.; Nilles, 1885. 915.; Tocănel, 1972. 241.; Karácsonyi, 1985. 220.; Trócsányi, 1988. 234.

535 Erről pontosan a csíkrákosi parochiális évkönyv számolt be. *„Anno 1710 die 19 Octobris Kisasszonymegyebeli 3 harangot szentelt fel Oxendius uram ő nagysága. Az nagyobb harangot szentelte Kisasszony tiszteletjére, a középsőt sz. Jakab tiszteletjére, az harmadikot a legkisebbet, a mely most az templom híján van – Sanctúsra való – Szt. József tiszteletjére, mely is noha most az templom híján van, mindazonáltal az mádéfalvi puszta kápolnájé, melyet néhai Szentes András felesége vett volt."* Bárány, 1888b. 104.

3–7. között látogatást tett a mikházi obszerváns ferences kolostorban, ahol felszentelte a templom új oltárát, három új kelyhét és három ostyatartó edényét. Majd pappá szentelte Kiss Sebestyént, Bögözi Lászlót és Jegenyei Menyhértet.[536]

Oxendio úgy érezte, hogy a helyi hatóságok akadékoskodása és ellenérzése miatt az örmények nem mindig élhetnek a korábbi, még az erdélyi fejedelemtől 1680-ban kapott kereskedelmi kiváltságok adta lehetőségekkel. 1711. november 10-én emlékiratot dolgozott ki és nyújtott be a bécsi udvarnak és a Guberniumnak az 1696-ban megkapott szamosújvári uradalom ügyében. Sőt Oxendio püspök ennek a dokumentumnak a másolatát 1711. november 30-i keltezéssel, Gyulafehérvárról eljuttatta a Propaganda Fidéhez, kérve a bíborosi testületet, valamint a bécsi apostoli nunciatúrát, hogy vesse latba befolyását a bécsi udvarnál.[537] A tizennégy pontból álló, latin nyelvű memorandumban többek között azt kérte, hogy kapjanak az örmények hároméves adómentességet, valamint helyezzék őket az erdélyi katonai parancsnokok védelme alá. Mindezt azzal magyarázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt az örmények komoly anyagi károkat szenvedtek. A püspök továbbá sürgette a Szentszéket, hogy folyósítsák a neki megítélt fizetését, melyet legalább két éve nem kapott meg.[538]

Egyúttal azért is folyamodott, hogy az erdélyi örmények lelkiekben az ő egyházi joghatósága alá tartozzanak, és saját nyelvükön tarthassák liturgiájukat.[539] Ez utóbbi azért fontos, mert – mint láttuk – Oxendio a Vardan Potoczky-, illetve az Elia Mendrul-ügyek kapcsán határozottan latinista álláspontot követett. Sőt igen keményen próbált fellépni azok ellen az erdélyi örmény papok ellen, akik az 1690-es években az örmény nyelv használatát részesítették előnyben.

---

536 *„Reverendissimus Dominus Oxendius Verzilescul anno 1712o 3a februarii Mikházám venit ad clausulum franciscanorum. 5ta eiusdem ordinavit, 6ta consecravit altaria portatilia: 3 calices 3 ciborum 1 pixides. 7ta die quoque ordinavit in qua ordinatione facti sunt sacerdotes Sebastianus Kiss, Ladislavus Bögözi et Melchior Jegenyei."* APF SOCG, Vol. 861. Fol. 92.; Lásd APF Acta SC, Vol. 83. Fol. 7–8.; APF Acta SC, Vol. 152. Fol. 368.; Megjegyzendő, hogy az Oxendio által pappá szentelt obszerváns ferencesek közül Bögözi László később 1735-től 1738-ig rendtartományi főnök lett. Lásd APF SC, FUT Vol. 5. Fol. 74–80., Fol. 162., Fol. 294–295.; Galla, 2005. 297–298.

537 APF SOCG, Vol. 580. Fol. 560–565.; Oxendio püspök az emlékirathoz csatolta Szamosújvár ügyében már a korábban lefolytatott levelezések dokumentumait is. (Például I. Lipót császár 1696. augusztus 20-i, Apor István erdélyi kincstartóhoz intézett levelét, Spada és Altieri bíborosok leveleit 1696-ból és 1698-ból, illetve Oxendio III. Károlyhoz intézett írásbeli kérelmét.) Lásd APF SOCG, Vol. 580. Fol. 559., Fol. 566., 569., Fol. 567–568.; ÖSTA, AVFHA HP. Bd. 1072. Fol. 201.; Giulio Piazza (1663–1726) bécsi apostoli nuncius Szamosújvár ügyében írott jelentését lásd APF SOCG, Vol. 581. Fol. 98–99.; A Propaganda Fide 1712. február 29-én tárgyalta Oxendio kérelmét Szamosújvár esetleges kiváltságolása ügyében. A bíborosi testület a püspök kérelmét látszólag támogatta. Lásd APF Acta SC, Vol. 82. Fol. 144–147., Fol. 172.; APF LDSC, Vol. 101. Fol. 36–37., Fol. 255., Fol. 263–264.

538 APF SOCG, Vol. 580. Fol. 557–558.; APF SOCG, Vol. 581. Fol. 99.; APF LDSC, Vol. 101. Fol. 47–48.

539 Az emlékirat további pontjai a következők: a városban csakis unitus örmények élhetnek; állítsanak fel külön malmot; adjanak mentességet a mészárszékekre, bor- és sókereskedelemre, pálinkafőzésre és korcsmatartásra; az örmények szabadon hozhassák be portékáikat a német területekről; a megtermelt javakat szabadon adhassák el itthon és külföldön; évi 10 rajnai forint adót fizessenek a kincstárba; állítsanak fel saját bíróságot; és a város maradjon örökké az örmények kezén. Lásd APF SOCG, Vol. 580. Fol. 560–565.; SZTMK, No. 28., No. 29.; MOL, F 234. XII ½. Fasc. 2. Litt. A.; Lásd Govrikean, 1896. 10–11.; Éble, 1915. 16. 49–57.; K'olanjian, 1962. 502.; K'olanjian, 1967. 362. 366.; Trócsányi, 1983. 176–177.

Mi lehetett ennek az oka? Oxendio nyilvánvalóan az Elia Mendrul-ügy és a Rákóczi-szabadságharc miatt, valamint a sikertelen moldvai misszióból okulva változtatta meg korábbi álláspontját. Nem kizárt, hogy végül azt is belátta, nem lehet erőszakosan a latin hagyományokra kényszeríteni a már unitus örményeket, mert gyakorlatilag azzal magának az egyesülésnek is árthat.

Az emlékirat ügyében sokáig nem történt érdemi döntés. Ezért Oxendio 1712 nyarán Bécsbe távozott, hogy az akkor épülő Szamosújvár, Erdély legnagyobb összefüggő örmény közössége számára kiváltságokat eszközöljön ki, illetve emlékiratának érvényt szerezzen.[540] Oxendio elmondása szerint az erdélyi örmény közösség nyomására vállalta el a bécsi utazást, mert a kérelmük teljesítése Szamosújvár ügyében egyre távolabbra került.[541]

A püspök mindenekelőtt személyesen megkereste Giulio Piazza (1663–1726) bécsi apostoli nunciust, hogy segítsen közvetíteni az ügyben. Oxendio 1712. augusztus 6-án a Propaganda Fidéhez fordult, arra kérve a bíborosi testületet, hogy az járjon közbe III. Károlynál az erdélyi örmények egyházi és gazdasági kiváltságainak ügyében. A püspök voltaképpen egy úgynevezett örmény diplomát (*Diploma Armenum*) szeretett volna kieszközölni Szamosújvár számára.[542] Az emlékiratában megfogalmazott kérések némelyike azonban csak az 1730-as évek végén, illetve az 1740-es évek végén teljesült.[543]

1713-ban, bécsi tartózkodása idején ő volt az egyik kihallgatott tanú Mártonffy György erdélyi püspök perében. Mártonffy viszont kinevezése után csak három évvel később jutott el Erdélybe, és foglalta el immár végleg a gyakorlatilag 1601 óta megüresedett erdélyi római katolikus püspöki széket Gyulafehérváron.[544] Mártonffy Györgyöt az erdélyi római katolikusok hivatalos szerve, a Katolikus Státus kérésére és Keresztély Ágost (1666–1725) szász herceg, esztergomi érsek közbenjárására III. Károly nevezte ki erdélyi római katolikus püspökké; és hogy Erdélyben a megyés püspök megtépázott tekintélyét növelje, őt bárói rangra emelte.[545] Az uralkodó felterjesztésére 1714. augusztus 20-án tartott konzisztórium hozzájárult Mártonffy kinevezéséhez. Ez idő tájt Erdély belső politikai viszonyai olyannyira konszolidálódtak az udvar javára, hogy a püspök mindenféle akadályoztatás nélkül elfoglalhatta a székét, és megkezdhette egyházmegyéjének át- és újjászervezését. Mártonffy kinevezését ugyanakkor fontos rendelkezések előzték meg: az uralkodó 1715-ben, Oxendio püspök halálának évében, rendezte az erdélyi római katolikus püspökség jövedelmeit; újjászervezte a székesegyház mellett működő káptalant, és a püspököt Fehér vármegye örökös főispánjává

540 Bárány, 1888c. 137.; Trócsányi, 1983. 183–184.

541 APF SOCG, Vol. 583. Fol. 212.

542 APF Acta SC, Vol. 82. Fol. 443.; APF SOCG, Vol. 583. Fol. 211.; ÖSTA, AVFHA HFÖ. rote Nr. 750.; MOL, B 2. 1712. No. 155.; Lásd Trócsányi, 1983. 178.

543 APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 552–553.; Lásd Govrikean, 1896. 130–131.

544 Mártonffy György püspök pere megtalálható: ASV, ACPV. Vol. 41. Fol. 555–568.; Lásd Kollányi, 1900. 323–324.; Temesváry, 1910. 4–10.; Bíró, 1925. 119–120.; Galla, 1942–1945. 167.; Jakab, 1944. 18.; HC, 1952. 386.; Sávai, 1997a. 118–119.; Fazekas, 2003. 790. n.; Galla, 2005. 273.; Nagy, 2007a. 156.

545 Az erdélyi Katolikus Státus kérelméről lásd ELTE EKK, CH. Vol. 16. 135–137., 185–190.; ELTE EKK, CH. Vol. 26. 265–274.

nevezte ki.[546] Mindezek ellenére Mártonffy György püspök, *in concreto*, csak 1716-ban foglalta el székhelyét. Az új püspök a Szentszéknél nagyon komoly erőfeszítéseket tett, hogy további, a hazai rekatolizáció terén már komoly sikereket felmutató szerzetesrendeket (pálosok, trinitáriusok) is Erdélybe hívjon, illetve az egyházmegye területén papi szemináriumot létesíthessen.[547]

Az örmény főpap közel három évet töltött a birodalmi fővárosban, és igyekezett ügyének az udvarnál minél kedvezőbb elbírálást kieszközölni. Ezenfelül még az újdonsült bécsi apostoli nuncius, Giorgio Spinola (1667–1739) címzetes caesareai érsek közbenjárását is igénybe vette, de sok foganatja nem volt.[548] Sőt Oxendio a császárvárosból 1713. december 2-i keltezéssel két levelet fogalmazott meg, és juttatott el a Propaganda Fidéhez. Ezekben a püspök már kifejezetten kétségbeesve könyörgött a Propaganda Fide vezetőségének, hogy nyújtsanak segítséget számára Szamosújvár kiváltságolása és az úgynevezett örmény diploma ügyében, mert ez az ügy – amiért ekkor már tizenhét hónapja Bécsben tartózkodott – egyáltalán nem haladt előre.[549] A Propaganda Fide az ügyben tanácstalannak bizonyult, és érdemi döntést nem hozott. A püspök Szamosújvár ügyében tett erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak. Ez annál is inkább fontos lett volna, mivel az erdélyi örmények

546 Mártonffy püspöki kinevezésében mindenképpen fontos szerepet játszott erdélyi származása (a székelyföldi Csíkkarcfalván született), valamint kitűnő teológiai képzettsége is. Tanulmányait Kolozsvárt, Nagyszombatban és a Pázmáneumban végezte. Mártonffy kinevezése után elősegítette a pálosok és az úgynevezett „rabkiváltó" trinitáriusok Erdélyben történt megtelepedését, valamint elkezdte az erdélyi románok, bolgárok és örmények közötti vizitálást. Galla Ferenc kitűnő monográfiájából tudjuk, hogy Mártonffy püspök 1718 tavaszán egyházlátogatást végzett az erdélyi (szamosújvári) örmények között, amelynek során megállapította, hogy igaz katolikusok. Bár erről a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok másképp emlékeztek meg. Mártonffy ugyanis 1719 tavaszán határozottan monofizita eretnekséggel és tévelygéssel vádolta meg a szamosújvári örményeket. Az örmények a felhozott vádak ellen tiltakoztak, és jogorvoslatért a Szentszékhez fordultak. A Propaganda Fide az ügy kivizsgálása céljából küldte ki Szamosújvárra az unitus Xač'atur Ałak'elean Erzurumec'i (1666–1740) örmény apostoli vizitátort, a Collegio Urbano egykori növendékét, aki hosszas vizsgálódások után megállapította, hogy Mártonffynak az erdélyi (pontosabban szamosújvári) örmények elleni vádjai megalapozatlanok. Lásd APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 437–438., Fol. 587–589.; APF Acta SC, Vol. 86. Fol. 75–76., Fol. 102–103.; APF SOCG, Vol. 599. Fol. 196., Fol. 197.; APF SOCG, Vol. 600. Fol. 535., Fol. 536.; Galla, 2005. 273–274.; PL, AEV SPKER. No. 477.; Mártonffy püspök örmény kapcsolatairól lásd APF Acta SC, Vol. 89/I. Fol. 79–81., Fol. 109–114., Fol. 156–158., Fol. 178.; APF Acta SC, Vol. 89/II. Fol. 345–346.; APF Acta SC, Vol. 90. Fol. 205–208.; APF SOCG, Vol. 617. Fol. 319–321., Fol. 323–329., Fol. 385.; APF SOCG, Vol. 618. Fol. 300., Fol. 301.; APF SOCG, Vol. 620. Fol. 22., Fol. 112., Fol. 113.; APF SOCG, Vol. 622. Fol. 43–44., Fol. 45., Fol. 46.; APF SOCG, Vol. 623. Fol. 273–275., Fol. 277–279., Fol. 281–284., Fol. 291–293.; APF SOCG, Vol. 628. Fol. 572., Fol. 573–574., Fol. 576., Fol. 577.; APF SOCG, Vol. 632. Fol. 438, Fol. 439., Fol. 440., Fol. 441., 442., Fol. 446., Fol. 447., Fol. 448., Fol. 449–450.; APF LDSC, Vol. 108. Fol. 42., Fol. 45–46., Fol. 47., Fol. 48., Fol. 94–95., Fol. 147., Fol. 414.; APF LDSC, Vol. 109. Fol. 82–83., Fol. 111., Fol. 112–113., Fol. 191.; APF LDSC, Vol. 110. Fol. 112–113., Fol. 168–169., Fol. 192–194.; APF SC, FA. Vol. 7. Fol. 39., Fol. 40–41., Fol. 42., Fol. 62.; APF SC, FA. Vol. 8. Fol. 80., Fol. 97.; APF SC, FA. Vol. 16. Fol. 775–781.; ARSI FA, Hist. Vol. 176. 106.; Lukácsy, 1859. 73–74., 77–78.; Vanyó, 1933. 113.; Petrowicz, 1988. 169., 174–175., 181.; Nagy, 2007a. 156–158., 163–164.

547 Lásd APF SOCG, Vol. 603. Fol. 349., Fol. 350., Fol. 352., Fol. 417., Fol. 418–419., Fol. 420., Fol. 453., Fol. 454.

548 APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 218., Fol. 219., Fol. 227., Fol. 237., Fol. 374.; ÖSTA, AVFHA SA. rote Nr. 8. Konv. Fol. 414–415.

549 APF SOCG, Vol. 591. Fol. 122., Fol. 123–124.; A Propaganda Fide 1714. január 9-én lezajlott ülése ugyan tárgyalta és jegyzőkönyvbe is vette Oxendio könyörgését, de valójában komolyabb előre-

1714. január 2-án írt és Bécsbe küldött levelükben a püspöknek felpanaszolták, hogy az erdélyi hatóságok külön-külön és nagy összegben akarják a szamosújvári, az ebesfalvi, a görgényi és a gyergyói örményeket megadóztatni, nem pedig úgy, ahogy az I. Apafi Mihály fejedelem óta szokásban volt. Azt kérték, hogy az erdélyi görögök és zsidók példáját követve továbbra is egységesen fizessenek adót. Erre azonban a püspöktől választ nem kaptak.[550]

Mindenesetre a három esztendőn keresztül tartó kilincselések, várakozások, tárgyalások, valamint idegeskedések teljesen megviselték, illetve felemésztették a 61. életévében járó Oxendio püspök egészségét. 1715. március 7-én váratlanul rosszul lett. A bécsi Leopoldstadtban található Szent János Ispotályba szállították. A püspököt magas láz, hideglelés kínozta, és még aznap este elvesztette az eszméletét. Az ispotály vezetője az udvari orvos segítségét kérte, aki nem tudta diagnosztizálni Oxendio betegségét.[551]

Oxendio három nap múlva, március 10-én meghalt.[552] Halálát nagy valószínűséggel agyvérzés okozta. Titokzatos rosszulléte miatt olyan híresztelések kaptak lábra, amelyek szerint a püspököt a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus együttes felbujtására megmérgezték.[553] Ezt arra alapozták, hogy Oxendio túl nagy befolyással rendelkezett az erdélyi örmények ügyében. Ezek a felvetések, találgatások valószínűleg minden alapot nélkülöznek: miért is gyilkoltattak volna meg egy olyan főpapot, aki főpásztori hivatala idején rendíthetetlen híve volt mind a katolicizmusnak, mind az udvarnak?

Az említett híreszteléseket cáfolhatja az is, hogy Oxendio már érezhette közelgő halálát. Elhunyta előtt hat nappal, 1715. március 4-én ugyanis megírta végrendeletét. Vagyonáról a legapróbb részletekig rendelkezett: 1696-ban vásárolt görgényszentimrei birtokát és a malmát el kell adni, és annak jövedelméből minden egyes erdélyi örmény unitus papnak adjanak száz-száz forintot. A fennmaradó összeget még élő fivérére, Stepanra (*Stefano Virziresco*) és elhunyt testvéreinek (*Łukas, Ladislavo, K'ristop'or* és *T'ēodor Virziresco*) családjaira hagyta. Ezenfelül arra

---

lépésnek Szamosújvár ügyében nem lehetünk tanúi. Oxendio továbbá az elmúlt egy év elmaradt fizetését is kérte a Szentszéktől. Sőt azon erdélyi örmények (szám szerint kétezer lélek) számára, akik az elmúlt évek során haláloztak el, kapják meg a bűneik alóli feloldozást is. Érdekesség, hogy míg a Propaganda Fide Szamosújvár kiváltságolása ügyében bizonytalannak és tanácstalannak mutatkozott, addig a bűnbocsánat és kifizetés ügyében nem. Az ülés egyúttal rendelkezett arról is, hogy fizessék ki Oxendio püspök elmaradt fizetését, amit azonban haláláig sem kapott meg. Lásd APF, Acta SC, Vol. 84. Fol. 23–24.; APF SOCG, Vol. 591. Fol. 121., Fol. 126.; APF LDSC, Vol. 103. Fol. 3–4., Fol. 6–8.; ÖSTA, AVFHA HP. Bd. 1080. Fol. 632.

550 MOL, B 2. 1714. No. 108.; Bžškeanc', 1830. 128.; Bárány, 1888c. 138.; Pál, 2006. 30.

551 APF SOCG, Vol. 598. Fol. 267.

552 *„Io le trasmeso la memoria latina, qui pervenuta della morte di Monsignore Vescovo Armeno della Transilvania per communicarla colla Sacra Congregatione dellla Propaganda Fede.":* APF SOCG, Vol. 598. Fol. 264.; Lásd *„Il sacerdote Lodovico Moschero giá Alunno di questo Collegio Urbano trovandosi in Vienna ragguaglia l'Eminenze Vostre della morte seguita in quella cittá nell'Ospedale di San Giovanni di Dio, di Monsignore Oxendio Wirziresco Vescovo Aladense, Vicario Apostolico degl' Armeni di Transilvania."* APF SOCG, Vol. 598. Fol. 269.; Lásd APF LDSC, Vol. 104. Fol. 57–58.; APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 544–545., Fol. 552–553., Fol. 588.; APF SC, FA. Vol. 16. Fol. 775.; Bžškeanc', 1830. 128–129.; Trócsányi, 1983. 179.; Petrowicz, 1988. 103.; Kovács, 2006. 58.

553 Száva szerint a püspököt saját rokonai mérgezték meg, mert élete vége felé Oxendio püspök komoly vagyonnal rendelkezett. Száva, 2003. 130.

kérte erdélyi híveit, hogy egyenlítsék ki hosszas bécsi tartózkodásának költségeit. Végül arról rendelkezett, hogy utódjául Erdélybe Stefan Stefanowicz Roszka címzetes hymeriai püspököt nevezzék ki; helyetteséül pedig Lazar Budachowiczot.[554]

Oxendio haláláról három nappal később a Bécsben tartózkodó Luigi (Ludovico) Moschero örmény unitus szerzetes, a Collegio Urbano egykori növendéke értesítette a Propaganda Fidét.[555] A püspököt a bécsi misericordiánusok Szent Borbála tiszteletére felszentelt templomában helyezték örök nyugalomra. Magát a temetési szertartást az akkor már másfél évtizede kényszerűségből Bécsben tartózkodó örmény unitus Ełia Erzurumec'i, szmürnai címzetes püspök és a damaszkuszi születésű szír unitus Nicolaus Gallad folytatták le.[556]

Oxendio halálával az erdélyi örmény „unitus püspöki szék" megüresedett. Megindult az egyház-joghatósági vita az örmény unitus püspökség felett, mivel a megújuló erdélyi római katolikus püspökség magának kívánta az erdélyi örmény unitus egyház feletti ellenőrzés jogát. A helyzetet tovább bonyolította, hogy három hónappal Oxendio halála után, 1715. június 15-én hetvenegy éves korában, hosszú betegeskedés után elhunyt Vardan Hunanean lembergi unitus érsek, aki talán képes lett volna megakadályozni az erdélyi örmény püspökség körüli viták kialakulását.[557] Hunanean helyét Lembergben Johannes Tobias Augusztinowicz

554 Roszka esetleges erdélyi kinevezése felmerült a Propaganda Fide általános ülésén is, amikor Oxendio püspök halálát, illetve annak körülményeit tárgyalták. (Roszka jelöltségét a Propaganda Fide 1715. április 8-i, illetve az 1715. november 12-i általános ülése is tárgyalta, de a jelöltségben konkrét döntést nem hoztak.) Lásd APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 170., Fol. 582.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 231.; APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 588., Fol. 642–643.; Az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal megüresedésének ügye 1719-ben újból szóba került. Yovhannēs Kaffayec'i krími örmény unitus püspököt szerették volna e hivatal élére szánni, azonban a bécsi apostoli nuncius határozatlansága miatt a Propaganda Fide bíborosai nem hoztak döntést. Oxendio püspök hagyatékának további sorsáról konkrét információk nem állnak rendelkezésre. Csak annyi tudomás van róla, hogy a püspök végrendeletét időközben a családban kirobbant viszály miatt még 1718-ban Szamosújvárott is eredménytelenül tárgyalták. Lásd Bárány, 1888c. 139–141.; Gopcsa, 1895. 379.; Szávai, 2003. 130.; Kovács, 2006. 59.

555 *„Je vous envoie le memoire latin eyioint de la mort de monseigneur l'evêque arménien de le Transilvanie, pour le communiquer à la première Congregation de Propaganda Fide, afin qu'elle y fasse dire quelques messes pour le respond de son âme, dont le neveux ius, qui a beaucoup d'espritet parle de la bien latin, bienfait son souhaitroit poursuivre ses études et se fasse prêtre."* APF SOCG, Vol. 598. Fol. 265–266.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 58.

556 Oxendio Virziresco halála váratlanul érte a Szentszéket és a bécsi udvart. A Propaganda Fide ülésén külön foglalkozott a püspök halálának körülményeivel 1715. április 8-án kiadott *Informatio Domini Episcopi Armeni ex Transilvania Vienna defuncti* című kiadványában. Oxendio haláláról lásd a következő szentszéki forrásokat: APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 169–171., Fol. 582.; APF SOCG, Vol. 598. Fol. 267–268.; APF SOCG, Vol. 601. Fol. 550–552.; Vö. Ilia, 1730. 69.; Lukácsy, 1859. 72.; Bárány, 1888c. 141.; Petrowicz, 1988. 103–104.; Szávai, 2003. 130.; Az örmény unitus Ełia püspök egyébiránt elég hosszú ideje – pontosan 1700. április 19 óta – tartózkodott Bécsben, mert politikai okok miatt nem tudott eljutni Szmürnába. Személyéről lásd a következő szentszéki dokumentumokat: APF SOCG, Vol. 598. Fol. 106., Fol. 107., Fol. 108., Fol. 109., Fol. 110., Fol. 111., Fol. 112., Fol. 116.

557 APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 430–432.; APF SOCG, Vol. 600. Fol. 509–510.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 151–152.; GYÖKPK, A Plébánia története. 1. Könyv. 1. Fejezet. (1695–1719).; Stefan Stefanowicz Roszka csupán „távirati" stílusban számol be Oxendio püspök haláláról. Érdekes módon ő is hitelt adott azoknak a híresztelésseknek, miszerint a püspököt Bécsben szándékosan megmérgezték. *„Ōgsēntios Vrcrēsguln episkoposn Ałatioy, aṛaĵnordn hayoc' Dranzilwanioy marti 10, včarē zkeans iwr,*

(1664–1751), korábbi érseki koadjutor (a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke) és címzetes epiphaniai püspök vette át, aki elődjével ellentétben elsősorban a lengyelországi örmény unitus egyház ügyes-bajos dolgaira koncentrált. Augusztinowicz érsek eme hozzáállása megmutatkozott erdélyi örmény egyházpolitikájában is, ugyanis pontifikátusa idején meglehetősen mérsékelt, távolságtartó érdeklődést mutatott az erdélyi örmények és unitus egyházuk iránt.[558]

---

oč' aṛanc' kaskacanac' t'unic' i Viennay, ur ibrew zams eris yamec'eal vasn ēnduneloy zbrivilēks i kayserēn hastateloy zazat'ut'iwn norašēn k'ałak'in Šōmušuyvari (Keṛlay), or ayžm Hayak'ałak' koč'i. [Oxendio Virziresco, Aladia püspöke, az erdélyi örmények vezetője (1715.) március 10-én elhalálozott. Kétségtelen tény, hogy Bécsben – ahol annak okán tartózkodott három évet, hogy megerősítő kiváltságokat kapjon a császártól az újonnan épített/alapított Szamosújvár (Gerla) város számára, melyet most Örményvárosnak is neveznek – megmérgezték.]" Ṛošk'ay, 1964. 197–198.

558 APF Acta SC, Vol. 85. Fol. 520–521., Fol. 582.; APF SOCG, Vol. 600. Fol. 509–510., Fol. 513.; APF SOCG, Vol. 601. Fol. 267., Fol. 268., Fol. 270.; APF SOCG, Vol. 602. Fol. 187., Fol. 188.; APF SOCG, Vol. 608. Fol. 435.; APF LDSC, Vol. 104. Fol. 205–206.; APF SC, FA. Vol. 6. Fol. 273., Fol. 342., Fol. 352–353., Fol. 480.; APF SC, FA. Vol. 7. Fol. 105.; Augusztinowiczról lásd még: HC, 1952. 221., 243.; *„Vardan Yunanean Ark'episkoposn mer Lēopolsi amac' 81, Ark'episkoposut'eann yami 29, yunisi 15 mecaw ǰermeṛandut'eamb hangeaw i K'ristos. Orum iskoyn yaǰordē Tēr Yovhannēs Avkušdinenc'.* [A mi lembergi Vardan Hunanean érsekünk 81 éves korában, érseki hivatalának huszonkilencedik évében, június 15-én nagy kegyelemben megbékélt Krisztusban. Őt nyomban Yovhannēs Augusztinowicz úr követte az érseki hivatalban]." Ṛošk'ay, 1964. 198.; Hunanean érsek valójában 71 éves volt, amikor eltávozott az élők sorából, hiszen 1644-ben született. Jelzi ezt Petrowicz, 1988. 1. 107–108.

ÖSSZEGZÉS

Jelen munka az erdélyi örmények unióját és annak közvetlen következményeit vette górcső alá. Az egyháztörténeti szempontok alapján az erdélyi örmények unója és Oxendio püspök tevékenysége sokáig mellékes, marginális témának bizonyult. Ez egyszerre bizonyult hátránynak és előnynek. Hátrány volt, mert hosszú évtizedeken keresztül kevés megbízható információ állt a kutatások rendelkezésére. A témára vonatkozó, minden tudományos igényt kielégítő, minőségi szakirodalom pedig csekély számú és nehezen hozzáférhető volt. A probléma kutatása mindezek mellett külön speciális armenisztikai tudást is megkövetelt.

Az említett marginalitás előnye tulajdonképpen ennek hátrányában rejlett. Az ez ideig kevésbé rendszerezett és a részben általunk feltárt dokumentumok alapján egy igen érdekes, színes és fordulatokban gazdag kép bontakozott ki az örmények konfesszionális helyzetéről. Tudniillik az örmények – pontosabban Oxendio püspök – „szemüvegén" keresztül kaptunk betekintést 1685–1715 között a korabeli Erdély egy izgalmas periódusának történetéről és vallási viszonyairól. Izgalmas periódus ez, hiszen ez idő tájt alakult Erdély egy viszonylagosan önálló fejedelemségből a Habsburg-udvar fennhatósága alá tartozó Guberniummá. Ez a hatalmi struktúraváltás igen komoly konfesszionális változásokkal járt együtt, amelyek közvetett vagy közvetlen befolyást gyakoroltak az örményekre is. Azaz hosszú idő után, 1696-ban sikerült újjászervezni az erdélyi római katolikus megyés püspökséget, valamint a jezsuita páterek segítségével tető alá hozni az erdélyi ortodox románság unióját. Igaz, ez a folyamat a tatár betörések, valamint a Rákóczi-szabadságharc miatt lelassult.

Ha a Habsburg-udvar szemüvegén keresztül – különösen Bécs népesedés- és egyházpolitikájára tekintettel – nézzük az erdélyi örményeket és uniójukat, akkor igencsak problematikus és árnyalt kép alakul ki róluk. Először is az erdélyi örmények nem képezték az udvar által levezényelt telepítési politika szerves részét. Különösen azért, mert Bécs a Kollonich Lipót- és az Esterházy Pál-féle berendezkedési tervezetek alapján, elsősorban Magyarországnak a törököktől visszafoglalt középső és déli területeire koncentrált. Erdéllyel ilyen szinten nem foglalkoztak. A berendezkedési tervezetekben is egyedül az erdélyi római katolikus püspökség restaurálása szerepelt.

Az örmények Erdélybe ráadásul még az önálló fejedelemség idején érkeztek (pontosabban menekültek), spontán módon két nagy hullámban. Nem is beszélve a menekülésüket megelőző, majd azt követő lassú beszivárgásokról, illetve a jelentős kivándorlásokról. Következésképpen a Habsburgok tudatosan nem hívtak be vagy telepítettek le örményeket Erdélybe. Sőt maga I. Apafi Mihály fejedelem

1668–1672 között szintén nem valamilyen előzetes elképzelés alapján törekedett arra, hogy nagy számban hívjon be Moldvából és telepítsen le Erdélyben örményeket. Az örmények nem tehettek mást, mint „önként" menekültek vagy szivárogtak be Erdélybe, elsősorban a Moldvában és Podóliában ellenük tomboló pogromok és vallási üldöztetések elől. Ugyanakkor részükről a bemenekülés tudatos is lehetett, hisz a 17. században számos örmény fordult meg kereskedőként Erdély nagy vásárain. Így alapos információval rendelkezhettek a fejedelemségben uralkodó közviszonyokról, valamint a vallási türelemről. Bár azt is hozzá kell tenni, hogy 1685–1715 között az örmények fluktuációja igen jelentős volt Erdélyben. Ugyanis egyrészt a pogromok elültével sok örmény család települt vissza Moldvába, másrészt Erdélyből kivándorlásukat a tárgyalt időszakban felgyorsították az erdélyi közösségben az uniót követő belviszályok, a tatár betörések, illetve a Rákóczi-szabadságharc viszontagságai is. Így lélekszámuk Erdélyben 1711-re jelentősen visszaesett.

Mint említettük, I. Apafi Mihály fejedelem tudatosan nem hívta be az örményeket Erdélybe. Az erdélyi uralkodó csak később, betelepülésük után mintegy tíz évvel foglalkozott érdemben velük. Ennek elsősorban gazdaságpolitikai okai voltak. A fejedelem az Erdélybe menekült örményekben komoly gazdasági és társadalmi erőt látott. Velük akarta sakkban tartani a befolyásos erdélyi szászokat, valamint a komoly financiális erőt képviselő és kereskedőkompániába szerveződő görögöket. Ezért bocsátotta ki 1680. október 25-én az erdélyi örmények számára a fejedelemség egész területén a szabad kereskedést és költözést biztosító rendeletét. Ezt 1690 után valójában sem a Habsburg-udvar, sem az ekkor létrehozott Gubernium nem szüntette meg. Sőt radikális változtatásokat sem foganatosított a károkra. A bécsi udvar az erdélyi örmények tevékenységével az 1730-as évek végéig érdemben nem törődött. Következésképpen I. Apafi Mihály fejedelem előbb említett rendelete ebben a korszakban gyakorlatilag mindvégig érvényben maradt. Ugyanakkor egyszerű fikciónak kell tekinteni azt a tradíciót, hogy a fejedelem tudatosan telepítette le az örményeket akár Besztercére, akár Csíkszépvízre, akár Gyergyószentmiklósra, vagy akár saját családi birtokára, Ebesfalvára. Ráadásul ez utóbbi településen az örmény közösség megalakulása nem is I. Apafi Mihályhoz volt köthető, mint ahogy azt az erdélyi örmény hagyomány az utókorra átörökítette. A lényeges fordulat azonban csak 1692-ben következett be, amikor Besztercéről az ottani belső egyházi villongások miatt, II. Apafi Mihály fejedelem ötven családot telepített át Ebesfalvára.

A Habsburg-udvar – mint említettük – eleinte csak közvetve foglalkozott az örményekkel. Konkrétan 1696-ban a szamosújvári uradalom megvásárlása körüli tárgyalások végén avatkozott közbe, amelyre valójában csak áldását adta. Ez csak végül 1700-ra valósult meg. A helységbe csak a Rákóczi-szabadságharcot követően (1712) települtek át az örmények Besztercéről és a környező falvakból.

Konfesszionális kérdésekkel kapcsolatban sem I. Apafi Mihály, sem a Habsburgok nem avatkoztak bele az örmények ügyeibe. A fejedelem az 1680-as évek elején utasíthatta erdélyi római katolikus püspöki helynökét, Szebelébi Bertalant, hogy liturgikus és istentiszteleti célokra biztosítson az örmények számára templomokat. Sokan ezt tartották az erdélyi örmények uniója felé tett első lépésnek. Ez a megközelítés ugyanakkor túlzottnak és erőltetettnek tűnik, hiszen az örmények ekkor to-

vábbra is saját püspökkel, saját liturgiájuk és hagyományaik szerint tartották istentiszteleteiket.

A bécsi udvarnak és a magyar katolikus klérusnak természetesen érdeke volt, hogy minél több híve legyen akár Erdélyben, akár Magyarországon a római katolikus vallásnak. Az örményeknek az unió tekintetében – nem tudjuk pontosan, miért – mégsem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Sőt az udvar az örmények körében folytatott missziót gyakorlatilag szentszéki ügynek tartotta. Ez talán azzal magyarázható, hogy a Diploma Leopoldinum kibocsátásakor az örmények Erdélyben már megkötötték az uniót (1689). Az udvar és a magyar katolikus egyház 1690 után pedig örömmel vette tudomásul, hogy az erdélyi örmények az előző években immár unitusokká lettek. Az udvar az örmények uniójával szemben jóval nagyobb és komolyabb figyelmet szentelt a kárpátaljai (felső-magyarországi) rutének, a délvidéki szerbek, illetve az erdélyi románok uniójának, továbbá egyesülésük konszolidálásának. Egyszerűen azért, mert a Habsburg-udvar számára e három népesség jelentősebb volt, és így már lélekszámukat tekintve is jóval nagyobb és komolyabb társadalmi, gazdasági és politikai erőt képviselt az örményeknél. Hozzájuk viszonyítva a csekély számú, ám mobilis erdélyi örménységben rejlő, kiaknázatlan gazdasági lehetőséget a bécsi udvarnál csak jóval Oxendio halála után ismerték fel.

Az erdélyi örmények uniója nem volt öncélú. Elsősorban nem gazdasági megfontolások vezérelték létrehozását. Az erdélyi örmény unió megteremtését katolikus részről egyértelműen az ősi vallási és egyházi egység helyreállításának gondolata indukálta. A katolikus egyház szemszögéből elsősorban ideológiai tényezőnek minősült az örmény uniók megkötése. A Szentszék is úgy ítélte meg, hogy az örmények uniójával helyreállhat az a hitbeli egység, amely a két egyházat jellemezte a 4. században az örmények apostola, Világosító Szent Gergely és I. Szilveszter pápa pontifikátusa idején. A római katolikus egyház szerint az örmény apostol utódai miatt távolodott el az örmény egyház a rómaitól, és lépett a sötét eretnekség és schismatizmus útjára.

Az erdélyi örmények körében meginduló, a vallási egyesülést célzó hittérítéseket a nem sokkal korábban unitussá vált Lemberg örmény érseksége kezdeményezte 1683 körül. Az unió kieszközlésének a hátterében Lembergnek az a szándéka húzódott meg, hogy korábban – még Lemberg uniója előtt – a saját egyházi fennhatósága alá tartozó területeken élt örménységnek – mint például Moldva vagy a Krím félsziget – is csatlakoznia kellett Rómához. Ez alól az erdélyi örmények sem képezhettek kivételt, hiszen mindannyian a lembergi érsekség egyházi fennhatósága alá eső területekről, nevezetesen Moldvából és Podóliából menekültek Erdélybe.

Az érsekségnek ezt a szándékát támogatta a Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), vagy más néven a Propaganda Fide, valamint a varsói apostoli nunciatúra is. A nuncius pártfogó magatartása azért is fontos volt, mert 1690-ig a Propaganda Fide ügyintézése szerint az erdélyi katolikus missziókhoz kapcsolódó feladatok a moldvaival és a havasalföldivel együtt a varsói nunciatúra hatáskörébe tartoztak. 1690 körül ez a hatáskör megváltozott: az erdélyi missziós ügyeket a bécsi nunciatúra felügyelte. Ennek ellenére 1685–1715 között a varsói nunciatúra szerepe továbbra is meghatározó maradt. Ebben a periódusban az erdélyi örményekről szóló

missziós levelek és jelentések jelentős hányada továbbra is a varsói apostoli nunciatúrán keresztül jutott el a Szentszékhez, illetve a Propaganda Fidéhez.

Az örmény unió és az azt követő közel három évtized szorosan összefüggött Oxendio személyével. A moldvai születésű örmény unitus pap-misszionárius 1685. évi megjelenése Erdélyben tulajdonképpen a lembergi örmény érsekség szándékát váltotta valóra. Oxendio Rómából, Lengyelországon keresztül jutott el kijelölt állomáshelyére. Igaz, a kezdeti kudarcok és a helyi örmény klérus ellenállása miatt missziója komoly nehézségekbe ütközött: az unió keresztülvitele négy év fárasztó és kitartó missziós munkájának volt eredménye.

A misszionáriusnak az Erdélybe menekült örmény apostoli püspökkel ellentmondásos volt a viszonya. Tisztában volt azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, hogy át tudják téríteni Erdély (valójában Moldva) örmény apostoli püspökét. Az akkor már idős, betegeskedő Minas püspököt az unió hasznáról nem tudta meggyőzni. Azt azonban el tudta érni, hogy rávegye őt az 1686. év végén, utazzon el tárgyalni a misszionáriussal Lembergbe az örmény érsekkel, valamint a varsói nunciussal. Az utókor Minas püspökről azt jegyezte fel, hogy Oxendio rábeszélésére, 1686-ban a püspök letette a katolikus hitvallást és uniált. Ezt néhány, jelenleg még kellően fel nem dolgozott és meg nem vizsgált dokumentum támasztja alá. Ezeket a dokumentumokat az 1690-es évek közepén Rudolf Bzensky morva jezsuita páter írta, aki információit az akkor már püspökké kinevezett Oxendiótól szerezte. A Minas katolikus hitvallásáról szóló fenti állításoknak viszont határozottan ellentmondanak a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok. Ezek szerint a katolikus hitvallást nem erősítették meg, sőt egy szót sem ejtettek róla. Minas püspök 1686 legvégén bekövetkezett haláláról és annak körülményeiről viszont igen. A hagyomány úgy tartja, hogy Minas a lembergi unitus érsek kezébe tette le a katolikus hitvallást. Ezt a Propaganda Fidének elküldött hivatalos levelei azonban nem igazolják.

Oxendio 1686-ban készítette el erdélyi missziójáról első átfogó jelentését a Propaganda Fide számára, amelyben hangsúlyozta, hogy az erdélyi örmények számára unitus püspököt kellene kinevezni. Tudatában volt annak, hogy Minas, az agg örmény apostoli püspök erre nem alkalmas. A püspök a jelöltséget illetően pedig senki másra nem gondolt, csak önmagára. Ezért találta ki és kezdte el terjeszteni a püspök halála után Minas állítólagos áttérését, hogy igazolja: joga van a püspök halála miatt megüresedő, immár unitus püspöki hivatalra. Így a püspökjelöltséggel saját legitimációs modellt kreált magának. Ezt az információt adta tovább a vele jó kapcsolatokat ápoló Rudolf Bzenskynek, aki pedig Hevenesi Gábornak dolgozott. Ez az adat azután áthagyományozódott több magyar és idegen nyelvű, az erdélyi örményekkel foglalkozó, többségében régi keletű szakirodalomba, anélkül hogy bárki is utánanézett volna ezen adat hitelességének.

Az erdélyi örmények a tényleges uniót és hitvallást csak 1689 februárjában, Lembergben tették le Hunanean érsek előtt. Pontos dátumot igen nehéz meghatározni, de mivel a Propaganda Fide ülése az örmények unióját 1689. április 8-án tárgyalta, ezt az időpontot tanácsos, illetve praktikus elfogadni. Az erdélyi örmény közösség uniója kapcsán több probléma merült fel. Először az, hogy az unió kizárólag a római pápa primátusának elfogadására szorítkozott. Másodszor, az unió több fontos részletkérdésére – mint például az unitus papság helyzete és

javadalmazása, az unitus papok családi állapota (házasság), a liturgikus nyelvhasználat, a kalendárium problémáira, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való viszonyulás tisztázására – nem tért ki. Ez azért fontos, mert más keleti egyházakkal tető alá hozott uniók esetében ezeket az érzékeny kérdéseket részletesen megtárgyalták és tisztázták.

Oxendio, már csak a Collegio Urbanóban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak. Erdélyben az unitus klérus viszont az unió ellenére is ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához. Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével befejeződött. Ez az értelmezési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky és Astuacatur Nigošean hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy kirobbanásához Besztercén. Ezek a viszályok lerombolták azt az erdélyi örmény köztudatban uralkodó nézetet, miszerint az örmények uniója konfliktusok nélkül, csendben és békességben zajlott le Erdélyben. Így az unió csak a viszályok rendezése után, 1699–1700 fordulóján teljesedett ki, amikor Oxendio püspök segítőivel együtt az unió elfogadására tudta kényszeríteni a „hittagadó" örményeket. Ellenzéke viszont számos örmény családdal együtt elhagyta Erdélyt, és visszatelepült Moldvába. A kitelepülés után Oxendio a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttérítse az ottani örményeket a katolikus hitre. Próbálkozása a Szentszék, a varsói nuncius, a lembergi örmény unitus érsekség, a moldvai hatóságok ellenállásán, valamint a Rákóczi-szabadságharc miatt kudarcot vallott.

Az örmény unitusok sem fogadták el teljes mértékben Oxendio elképzeléseit. Az áttért erdélyi örmény papok és a püspök közvetlen munkatársai közül sokan a lembergi örmény papneveldéből, az úgynevezett Örmény Kollégiumból (*Pontificio Collegio Armeno*) kerültek ki. Ők neveltetésükből adódóan a püspök álláspontjával ellentétben az örmény egyházi hagyományok megtartása mellett kardoskodtak. Ez a nézetkülönbség újabb konfliktusokat szült a közösségen belül. Jelzi ezt többek között, hogy Lembergből érkezett örmény unitus papok az 1689. október 20. és 23. között megtartott unitus zsinaton elfogadott elvek szem előtt tartásával – azaz az örmény szokások részleges megtartásával – kívánták vallási kérdésekben és szokásokban az uniót követni. Oxendio a zsinati meghívó ellenére nem volt jelen, és a zsinat tanításait magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Továbbra is kitartott latinista álláspontja mellett, azaz határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy a miséken az örmény helyett a latin nyelvet használják. Ez viszont tovább mélyítette a közösségen belüli feszültségeket.

Oxendio tipikus neofita pap volt. Úgy látta, hogy az örmények számára csakis a római katolikus hit lehet a helyes út. Minden olyan régi örmény szokást, mint például az örmény nyelvhasználatot istentelen és eretnek szokásnak minősített, és ezeket Erdélyben mindenképp gyökeresen ki akarta irtani. Magát sohasem örmény unitus papnak, hanem örmény születésű latin szertartású egyházfinak tartotta. Ez nem volt egyedi eset. Az 1680-as években Lembergben Nersesowicz püspök és Hunanean érsek is „keményvonalas" latinista álláspontot képviseltek. Oxendióhoz hasonlóan mindketten a Collegio Urbanóban szerezték

teológiai képzettségüket. Lembergben azonban később egy komoly különbség mutatkozott meg. Nevezetesen a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Nersesowicz, mind Hunanean latinista elképzeléseivel. A lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt az Örmény Kollégiumban tanító itáliai theatinus szerzetesekben (Francesco Bonesana, Sebastiano Maria Accorsi, Giuseppe Bonalini, Francesco Tucci, Stefano Trombetti), akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. Ők felismerték, hogy az eltúlzott latinizáció egyenesen az unió tönkretételéhez vezethet. A kérdésben ráadásul meg tudták maguknak nyerni Giacomo Cantelmi varsói nunciust, aki végső soron a theatinusok tanácsára kezdeményezte a lembergi zsinat összehívását, ahol Breszt szellemében a legmélyebb részletekig kitértek a lengyelországi örmény unitus egyház vitás kérdéseire. Az erdélyi örmények és Oxendio püspök ebből a folyamatból teljesen kimaradtak.

Oxendio csak élete vége felé kezdte részben megváltoztatni latinista felfogását, különösen a liturgikus nyelvhasználat ügyében. 1711 végén az udvarhoz, Szamosújvár kiváltságolása ügyében írt felterjesztésében már ő is támogatta a miséken az örmény nyelv használatát. Ám ehhez a felismeréshez hosszú és rögös út vezetett. A püspök nyilván az 1690-es évek viszályaiból okulva változtatta meg e kérdésben korábbi „keményvonalasnak" aposztrofált véleményét.

Nem könnyű meghatározni, vajon milyen történeti előzményei voltak az erdélyi örmény uniónak. A középkori kilikiai uniós kísérletekkel, valamint a ferrara–firenzei uniós zsinattal nem lehet párhuzamba állítani. Bár ezeken az uniós zsinatokon részletes dogmatikai és liturgikus problémákra is kitértek, de az örmény egyház nemzeti érdekekre hivatkozva valójában ezeket a zsinatokat határozottan elutasította. Hasonlóképp az erdélyi örmények szemszögéből az 1596. évi breszti uniót sem lehetett mintának venni, mert itt ugyan a ferrara–firenzei zsinatokat vették alapul, de ezekből az örmények szintén kimaradtak.

A Nikol Torosowicz-féle unió pedig egyértelműen öncélú, saját ambíciókat dédelgető vallási egyesülés volt. Noha ez a folyamat a lembergi apostoli érsekséget uniója révén Róma felé közelítette, azonban itt sem tértek ki az egyesülés szempontjából égetően fontos egyházfegyelmi, dogmatikai és liturgikus kérdésekre. Torosowicz érsek uniója felemásra sikeredett: a sorozatos visszaélések inkább Róma nemtetszését vonták maguk után, annak ellenére, hogy az áttért érseket hosszú ideig nem akarták elmozdítani hivatalából. Halálakor a lengyelországi örmény egyház a gyakorlatban sem keleti, sem unitus nem volt. Szervezetében inkább egy szétzilált és szétesett egyház képét mutatta. A lengyelországi örmény unitus egyház megszervezése pedig – mint az jól ismert – Nersesowiczra, valamint Hunaneanra várt, mely munka számos helyi konfliktus után, csak az 1689. évi lembergi zsinaton zárult le.

Az erdélyi örmény uniónak gyakorlatilag nem volt követendő mintája. Talán az 1681 utáni (tehát Nikol Torosowicz halálát követő) lembergi állapotokkal lehetne párhuzamba állítani, de csak azért, mert az érsekség kezdeményezte 1683-ban az erdélyi örmények misszióját. Az erdélyiekkel kapcsolatban helytállóbb lenne az a megfogalmazás, hogy uniójuk egy sajátos, helyi egyesülés volt, ami voltaképpen csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott.

Felvetődik a kérdés: vajon az örmények uniója része-e a Kárpát-medencében lezajló többi egyházi egyesülés folyamatának? A válasz határozott nem. Az erdélyi örmények unióját nem a Habsburg-udvar, de nem is a magyar katolikus klérus kezdeményezte. Az örmény unió a magyar egyháztörténet szempontjából egy mellékes, marginális unió volt, és kimondása nem is Erdélyben, hanem Lengyelországban történt.

Az örmények unióját a többi unióval azonban mégis párhuzamba lehet állítani. Például abban, hogy az erdélyi protestáns elit megpróbált beavatkozni mind a román, mind az örmény uniók meghiúsításába. Ugyanis attól tartott, hogy az uniókkal Erdély felekezeti egyensúlya a protestánsok kárára felborul. Ezért igyekezett felkarolni a románok esetében Nagyszeghi Gábort, vagy Ion Tisca püspök mellé állni, vagy az örmények esetében közvetett és közvetlen támogatást nyújtani Vardan Martinus Potoczky, Astuacatur Nigošean, Andrea Alacz, Yovhannēs Naxšun és Elia Mendrul papoknak (vardapeteknek) Oxendio Virziresco püspök ellenében.

További párhuzamként vethető fel, hogy az unitus rutének és az erdélyi románok is megsínylették a Rákóczi-szabadságharcot: De Camelis József unitus püspököt kiutasították, Anghel Atanáz püspököt elüldözték, Oxendiót pedig több éven keresztül fogságban tartották, majd De Camelishez hasonlóan kiutasították. Az ő esetükben nem a püspökkinevezések körüli legitimációs és kánonjogi viták (a rutének esetében) vagy a szakadárság (a románok esetében) voltak a meghatározó problémák, hanem az, hogy a szabadságharc miatt számos örmény család Moldvába tért vissza. Oxendio püspök és segítői ezért szüntelenül attól rettegtek, hogy idővel Moldvából az örmény katholikosz parancsára örmény papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérítésére. Ez a félelem, az 1707. és az 1708. évi ebesfalvi, illetve besztercei elszigetelt eseteket leszámítva, valótlannak bizonyult. Félelmüket a románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták román papokat küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni. Nem is említve azt, hogy papok kiküldésével a karlócai szerb pátriárkák a román unió meghiúsítására törekedtek.

Az erdélyi örményeknek Oxendio püspöksége alatt nem voltak kanonizációs problémái. Először Lembergnek, majd közvetlenül a Propaganda Fidének voltak alávetve. Nekik nem kellett az unitus ruténekhez hasonlóan egy közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt egyházmegye létrejöttéért küzdeniük. De valljuk be, nem is gondolkoztak azon, hogy önálló egyházmegyébe szerveződjenek. Megelégedtek azzal, hogy egy, a Szentszéknek közvetlenül alárendelt címzetes püspök irányítsa őket. Igaz, 1696-ban Oxendio két levelében előfordult az örmény egyházmegye kifejezés, de nem sokkal ezután a püspök felhagyott ezzel a szóhasználattal. Minden valószínűség szerint azért, mert az erdélyi római katolikus püspökséget hamarosan újra felállították, és nem kívántak konfliktusba keveredni a magyar katolikus egyházzal. Ekképpen nem merült fel olyan konfliktushelyzet, mint ami a rutének esetében fennállt (Munkács esetében) Esztergom és Eger között.

Oxendiót a Szentszék tudatosan címzetes püspöknek nevezte ki. Ennek három oka volt: először is, Róma a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi püspökség megtépázott tekintélyét.

Másodszor, a Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Az 1690-ben történt erdélyi politi-

Történettudományi Intézet könyvtára BUDAPEST

kai változást követve figyelembe vette azt, hogy a protestánsok erős befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan püspököt nevezne ki az unitus örmények élére. Ezért határozott a címzetes püspökségről, hogy Oxendio inkognitóban, továbbra is egyszerű papnak vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék Erdélyben, az unitusok és katolikusok körében, ahogy ezt a Szentszék korábban Damokos Kázmér (Korón címzetes püspöke) vagy Kada István (Augustopolis címzetes püspöke) esetében is megtette. Igaz, erre ellenpéldát is fel lehet hozni: De Camelis Józsefet 1689-ben többek azért nevezték ki az unitus rutének élére – merő véletlenségből az örményországi – Sebasteia címzetes püspökeként, nehogy megsértsék az egri püspök tekintélyét és egyházi joghatóságát, amely alá a rutének tartoztak.

Harmadszor, ez a fajta kinevezési rendszer nem számított újdonságnak az örmények esetében sem. Számos olyan példáról van tudomásunk, főleg az anyaországi missziók ismeretében, hogy az ottani örmények közé a Szentszék egyszerű papi vagy szerzetesi öltözetbe bújt érsekeket vagy püspököket küldött, nehogy az oszmán és a perzsa hatóságok, vagy az örmény katholikosz emberei felismerjék őket. Ilyen volt például a naxijewani címzetes érsek esete (Paolo Piromalli). De láthattuk, hogy a lembergi örmény érsekség esetében a koadjutoroknak címzetes püspöki címeket adományoztak: a Szentszék 1675-ben Vardan Hunaneannak Epiphania, 1683-ban Deodatus Nersesowicznak Traianopolis, és 1710-ben Stefan Stefanowicz Roszkának Hymeria címzetes püspöki címét adományozta.

Oxendio püspöksége alatt az örményeknek gyakorlatilag semmilyen kapcsolata nem volt az erdélyi római katolikus püspökséggel, mivel valójában ekkor nem is működött ténylegesen megyés püspök Erdélyben. 1696-ban Illyés Andrást nevezték ki erdélyi püspöknek, ám Oxendióval ellentétben nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdélyben. Helyette Szebelébi Bertalan, majd halálát követően 1709-től Antalffy János apostoli vikáriusok kormányozták az erdélyi katolikusokat, akik viszont jó kapcsolatokat ápoltak az örmény unitus püspökkel, és saját elöljárójuknak ismerték el. Sőt 1712-ben, amikor Illyés András elhalálozott, az örmény unitus püspököt kérték fel, hogy az új erdélyi megyés püspök kinevezéséig időlegesen ő kormányozza az erdélyi katolikusokat. Illyés András utóda 1713-ban Mártonffy György lett, akinek Bécsben zajló püspökperében az egyik kihallgatott tanú az éppen a császári városban tartózkodó és Szamosújvár ügyében közbenjáró Oxendio volt.

Felvetődik végül a kérdés: vajon a többi unióval összehasonlítva sikeresnek mondható-e az örmények uniója 1685–1715 között? Tudjuk, a szerbek esetében az unió egyértelmű kudarc volt. Az udvar ugyanis az 1690-ben betelepülő szerbeknek komoly gazdasági és politikai kiváltságokat biztosított, ami értelmetlenné tette a Rómával megkötendő unió szükségességét. Ráadásul a korábbi szerb uniók a kánonjogi viták, valamint a szerb ortodox egyház határozott fellépésének köszönhetően nem bizonyultak hosszú életűnek.

A kárpátaljai rutének esetében ebben a periódusban (1685–1715) egyértelműen fél sikerről kell beszélni. Az uniót megkötötték, és elfogadták az unitus papok javadalmazását, továbbá a katolikus papokat megillető előjogok biztosítását. Ezek gyakorlati megvalósítása azonban egészen a 19. század elejéig elhúzódott. Ezen túlmenően a rutének uniójára mélyen rányomta a bélyegét, hogy kánonjog

szempontjából az egri püspökség miatt nem volt önálló egyházmegyéjük. A vita egészen Mária Terézia koráig (1740–1780) elhúzódott, amikor végleg döntöttek a megyés püspökség felállításáról.

Az erdélyi románok sikeres uniót kötöttek 1701-ben. Sőt az erdélyi római katolikus püspökség akarata ellenére el tudták érni a Szentszéknél az önálló fogarasi püspökség felállítását. Ez esetben azonban a hívek, illetve az alsóbb klérus ellenállása, valamint a román és szerb pópák által vezetett, úgynevezett schismamozgalmak beárnyékolták az unió sikerét.

Az erdélyi örmények esetében az unió szintén sikeresnek mondható. Ennek egyik oka, hogy a többi, unióra lépő néppel ellentétben, kevesen voltak. A 17. század végén a közösség tagjainak száma a folytonos kivándorlások miatt megcsappant, de felekezetileg homogénebbé és könnyebben kormányozhatóvá, azaz kezelhetőbbé vált.

Oxendio püspök tevékenységével – és így az egyesüléssel – megbontotta a régi örmény hagyományt, amelyben az örmény közösség egyet jelentett az egyházzal. A középkori diaszpórákban az örmény apostoli egyház ugyanis megegyezett a nemzeti azonosságtudattal. Az erdélyi örmény unió kapcsán, valamint Oxendio tevékenységével, a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás szorult háttérbe.

Ha viszont az uniót belülről, az örmények szemszögéből nézzük, akkor az kudarcnak volt tartható, mert maga az egyesülés nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. A történelemben azok az örmény közösségek vagy csoportok, amelyek akár Konstantinápollyal, akár Rómával léptek unióra, nyelvileg szinte néhány generáció alatt beleolvadtak az őket körülvevő idegen környezetbe.

Oxendiónak elévülhetetlen érdemei voltak az unió megteremtésében. Az utókor személyével, kérlelhetetlen, alkut nem ismerő jellemével sohasem foglalkozott. Tevékenységének bemutatásakor elsősorban az unióra, valamint Szamosújvár alapítására összpontosítottak. Az unió körülményeiről, az ahhoz kapcsolódó viszályokról, a püspök egyházvezetésének árnyoldalairól azonban az utókor elfelejtett említést tenni. A püspökről egy igazságos, apostoli karizmával megáldott kisebbségi vezető, papfejedelem vagy ethnarkhosz képe őrződött meg. Ebben az idealizált képben az akkor már asszimilált örménység a dicső történeti múlt egy darabját látta. Talán ennek volt az oka, hogy nem tudtak vagy nem akartak tudomást venni a püspök tevékenységének negatívumairól.

Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halálával az erdélyi örménység történetének egy fontos korszaka zárult le. A szentszéki dokumentumok még mindig tetemes számú kiadatlan iratanyagot őriznek az erdélyi örmény egyház további sorsáról. Az örmény püspöki szék betöltése körül kirobbant viták, az egyházi joghatóság körüli feszültségek, az erőszakos latinizáció és az 1721-ben felállított fogarasi unitus román püspökséggel fennálló kapcsolatok mind-mind azt jelzik, hogy az erdélyi örménység egyháztörténete korántsem zárul le az unió, a katolizáció vagy Oxendio püspök tevékenységének kutatásával. Ez utóbbiakat pedig az 1715 utáni időszakra vonatkozó szentszéki levéltári források feltárása mellett kizárólag újabb forráscsoportok bevonásával lehetséges a továbbiakban kutatni. Úgyszintén új kutatási területet jelent az 1740 körül áttért pétervaradi (újvidéki) örmény közösség sorsa, melynek gazdag forrásanyaga a szentszéki levéltárakban, illetve a kalocsai főegyházmegyei levéltárban lelhető fel.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

LEVÉL- ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Ausztria

ÖSTA = Österreichisches Staatsarchiv (Bécs)
ÖSTA, AVFHA = Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv
ÖSTA, AVFHA FAH. = Familienarchiv Harrach
Kt. Fol. 344–345.
ÖSTA, AVFHA HFÖ. = Hoffinanz Österreich
rote Nr. 750.
ÖSTA, AVFHA HP. = Hoffinanz Protokolle
Bd. 1072, 1080.
ÖSTA, AVFHA SA. = Siebenbürgische Akten
rote Nr. 8. Konv.
ÖSTA, KA. HPE. = Kriegsarchiv. Hofkriegsraat Protokollen Expedit
Bd. 415.

Lengyelország

NSA = Nuncjatura Stolicy Apostolskiej (Varsó)
NSA, ANP = Akty Nuncyatury Polskiej w sprawie misji w Multanach i na Woloszczyznie
Sygn. 7.

Magyarország

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (Budapest)
ELTE EKK, CH. = Collectio Hevenesiana
Vol. 8, 13, 15, 16, 21, 23, 24, 26, 29, 59.

ELTE EKK, CK. A. = Collectio Kaprinayana
Vol. 8, 11, 38, 40, 42, 44.
ELTE EKK, CK. B.
Vol. 20, 59.
ELTE EKK, G. = Historia. (Res Transylvanica.)
Vol. 522.

MOL = Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MOL, B 2. = Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia
1697. No. 111.
1698. No. 233.
1712. No. 155.
1713. No. 45, 48, 75.
1714. No. 108.
MOL, F 43. = Libri conceptuum regii Hungarici et Latini
1. 1699. No. 1245.
2. 1701. No. 403–404, 466–467.
4. 1702. No. 789.
MOL, F 46. = Gubernium Transylvanicum Levéltára. Ügyiratok
1698. No. 238.
MOL, F 49. = Gubernium Transylvanicum Levéltára. Vegyes Conscriptiók
5. cs. 13. Fasc.
MOL, F 234. = Erdélyi Fiscalis Levéltár
I. 13. D.
VI/d. 4. Fasc.
XII ½. Fasc. 2. Litt. A.
MOL, G 16. = II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Levéltára
I. 2. d. No. 520.
MOL, G 19. = Fejedelmi Kancellária Levéltára
II. 2. E/a.

PL = Prímási Levéltár (Esztergom)
PL, AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus
PL, AEV ARER. = Acta Religionario–Ecclesiastica et Religionaria
No. 1840.
PL, AEV SPSZ. = Sub Primatae Széchényi
No. 273, 274.
PL, AEV SPK. = Sub Primatae Kollonich
No. 303, 338, 339, 340, 368.
PL, AEV SPKER. = Sub Primatae Keresztély
No. 477.

Olaszország

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizazione dei Popoli o de „Propaganda Fide" (Róma)

APF Acta SC = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide
Vol. 34, 39, 46, 47, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89/I, 89/II, 90, 152.

APF CP = Congregazioni Particolari
Vol. 3, 22, 29, 31, 64, 100, 133.

APF CU = Collegio Urbano
Vol. 3, 4, 5.

APF FV = Fondo di Vienna
Vol. 6, 8, 42.

APF FVC = Fondo Visite e Collegi
Vol. 21.

APF LDSC = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione
Vol. 9, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 108, 109, 110.

APF SC, FA. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni
Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 16, 18.

APF SC, FA. Misc. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni. Miscellanea
Vol. 14.

APF SC, FM. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia
Vol. 1, 2, 3.

APF SC, FMPR. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni
Vol. 1, 2, 3, 4.

APF SC, FUT. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transilvania
Vol. 1, 2, 3, 4, 5.

APF SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali
Vol. 59, 64, 65, 87, 120, 121, 224, 225, 228, 291, 292, 293, 309, 427, 435, 436, 445, 449, 471, 483, 488, 490, 493, 494, 495A, 495B, 496, 497, 498, 499, 503, 504, 506, 507, 509, 510, 512, 514, 515, 517, 518, 520, 522, 524, 525, 526, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 542, 543, 545, 558, 559, 564, 569, 570, 571, 572, 573, 577, 579, 580, 581, 583, 585, 589, 591, 592, 593, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 608, 609, 617, 618, 620, 622, 623, 627, 628, 632, 861.

APMV = Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia (Velence)

APMV, Ms. = Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia. Manuscripta
No. 1707, 1773, 1788.

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma)

ARSI FA = Fondo Austria

ARSI FA, CB. = Catalogi Breves
Vol. 126/I, 126/II.

ARSI FA, Hist. = Historia
Vol. 149, 150, 152, 155, 157, 176, 177.

Örményország

MA = Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár (Jereván)
MA, MS. = Matenadaran. Manuscripta
No. 1000, 1003, 1004, 1104, 1708, 2644, 3519, 5350, 5817, 6582, 9800

Románia (Erdély)

GYÖKPK = Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Kézirattára (Gyergyószentmiklós – Gheorgheni)
Plébánia története. I. Könyv. 1. Fejezet.

SZTMK = Szamosújvári Történeti Múzeum Kézirattára (Szamosújvár–Gherla)
No. 28, 29, 30, 31, 32.

Vatikán

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)
ASV, ACPC. = Archivio Concistoriale. Processus Canonicus
Vol. 41, 91.
ASV, ANV. = Archivio della Nunziatura in Varsavia
Vol. 46, 107.
ASV, ANVienna. = Archivio della Nunziatura in Vienna
Vol. 196.
ASV, FM. = Fondo Missioni
Vol. 106.

KIADOTT FORRÁSOK

Agat'angełos, 1909. = *Agat'angełay patmut'iwn Hayoc'*. [Agat'angełos: Örményország története.] Ašx. Tēr-Mkrtč'ean, Geworg–Kanayeanc', Step'an. Tiflis, 1909.

Akinean, 1921. = *Hing panduxt t'ałasac'ner*. [Az öt elvándorolt papköltő.] Ašx. Akinean, Nersēs. Vienna, 1921.

Ališan, 1896a. = *Kamenic': Taregirk' Hayoc' Łehastani ew Rumenioy*. [Kamenec'i krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei.] Ašx. Ališan, Łewond. Venetik, 1896.

Anec'i = Anec'i, Samuēl: *Hawak'munk' i groc' patmagrac'*. [Történeti könyvek gyűjteménye.] Ašx. Tēr-Mik'ayēlean, Aram. Vałaršapat, 1893.

Apor, 1978. = Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszóval és jegyzetekkel ellátta Kócziány László. A szöveget gondozta Lőrinczy Réka. Bukarest, 1978. (Téka.)

Arcruni, 1985a. = *T'ovma Arcruni ew Ananun: Patmut'iwn Tann Arcruneac'*. [Az Arcruni fejedelmi család története.] Ašx. Vardanyan, Vardan. Erewan, 1985.

Arcruni, 1985b. = Artsruni, Thomas: *History of the House of Artsunik'*. Ed. and tr. Thomson, Robert. Detroit, 1985.

Ayrivanec'i, 1860. = Ayrivanec'i, Mxit'ar: *Patmut'iwn Hayoc'*. [Örményország története.] Moskua, 1860.

Balgy, 1877. = *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Ed. Balgy, Alex. Viennae, 1877.

Benda, 2003. = *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. Szerk. Benda, Kálmán. Budapest, 2003. (Második kiadás.)

Benkő, 1778. = Benkő, Josephus: *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus*. Vol. 1. Vindobonae, 1778.

Bernád, 2006. = *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiók mutatója*. Szerk. Bernád, Rita. Gyulafehérvár–Budapest, 2006.

Bethlen, 1860. = *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Kiadta: Szalay László. Vol. 2. Pest, 1860.

Bischoff, 1864. = *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Hrsg. von Bischoff, Ferdinand. Wien, 1864. (Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, Band 32.)

Bíró, 1930. = *Apor István gróf naplója bécsi útjáról*. (1697–1698). Szerk. Bíró, Vince. Kolozsvár, 1930.

Bṛni Miut'iwn, 1884. = *Bṛni Miut'iwn Hayoc' Lehastani ěnd ekełec'woyn Hṛovmay. Žamanakic' Yišatakarank'*. [A lengyelországi örmények erőszakolt uniója Rómával, korabeli megemlékezések alapján.] Ašx. Ēzean, Karen. Sankt-Petersburg, 1884.

Buzand, 1989. = *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand* (Buzandaran Patmut'iwnk'). Ed., tr. and comm. Garsoïan, Nina. Cambridge (Massachussets), 1989. (Harvard Armenian Texts and Studies, 8.)

Cserei, 1983. = Cserei Mihály: *Erdély története [1661–1711]*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica.)

Carmelites, 1939. = *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Century*. Vol. 1. London, 1939.

Dasxuranc'i, 1963. = *History of the Caucasian Albanians of Movsēs Dasxuranc'i*. Ed. and tr. Dowsett, Charles. London–New York–Toronto, 1963. (London Oriental Series, Vol. 8.)

Dašean, 1895. = *C'uc'ak hayerēn jeṛagrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna*. [A bécsi mechitarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.] Ašx. Dašean, Yakobos. Vienna, 1895.

Dawrižec'i, 1896. = *Patmut'iwn Aṛak'el vardapeti Dawrižec'woy*. [Aṛak'el Dawrižec'i vardapet története.] Vałaršapat, 1896.

Drasxanakertac'i, 1987. = Drasxanakertac'i, Yovhannēs: *History of Armenia*. Ed. and tr. Maksoudian, Krikor. Atlanta, 1987.

Dumitrescu–Snagov, 1973. = *Românii în arhivele Romei. (Secolul XVII.)* Ed. Dumitrescu–Snagov, Ion. Bucureşti, 1973.

Eganyan, 1970. = *C'uc'ak jeṛagrac' Maštoc'i anvamb Matenadarani.* [Kéziratok katalógusa a jereváni Mesrop Maštoc' Matenadaranban.] Ašx. Eganyan, Ōhannes. Vol. 1–2. Erewan, 1970.

Ełišē, 1957. = *Ełišē vasn Vardanay ew Hayoc' paterazmin.* [Ełišē: Vardanról és az örmények háborújáról.] Ašx. Ter-Minasyan, Ełia. Erewan, 1957.

Galanus, 1661–1690. = Galanus, Clemens. *Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana.* Vol. 1–2. Romae, 1661–1690.

Ganjakec'i, 1961. = Ganjakec'i, Kirakos: *Patmut'yun Hayoc'.* [Örményország története.] Ašx. Melik'-Ōhanjanyan, Karen. Erewan, 1961.

Garitte, 1952. = La Narratio Rebus de Armeniae. Ed. Garitte, Gérard. Louvain, 1952. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 132. Subs. 4.)

Girk' T'łt'oc', 1901. = *Girk' T'łt'oc'.* [Levelek könyve.] Ašx. Izmireanc', Yakob. Tiflis, 1901.

Grigor Magistros, 1910. = *Grigor Magistrosi t'łt'erē.* [Grigor Magistros levelei.] Ašx. Kostaneanc', Karen. Alexandropol, 1910.

Gündisch, 1975. = *Urkunden zur Geschichte de Deutschen in Siebenbürgen.* Hrsg. von Gustav Gündisch. Band V. Köln–Wien, 1975.

Hakobyan, 1956. = *Manr žamanakagrut'yunner XIII–XVII dd.* [13–17. századi rövid krónikák.] Ašx. Hakobyan, Vazgen. Vol. 2. Erewan, 1956.

Hakobyan–Hovhannisyan, 1974. = *Hayeren jeṛagreri XVII dari hišatakaranner.* [17. századi örmény kéziratok kolofónjai.] Ašx. Hakobyan, Vazgen–Hovhannisyan, Aram. Vol. 1–2. Erewan, 1974.

HC, 1935. = *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi.* Ed. Gauchat, Patritius. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935.

HC, 1952. = *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi.* Ed. Ritzler, Remigius–Sefrin, Pirminius. Vol. 5. (1667–1730). Patavii, 1952.

HC, 1958. = *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi.* Ed. Ritzler, Remigius–Sefrin, Pirminius. Vol. 6. (1730–1799). Patavii, 1958.

Hofman, 1935. = *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum.* Ed. Hofman, Gregor. Romae, 1935.

Hofman, 1944. = *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes.* Ed. Hofman, Gregor. Vol. 2. Romae, 1944.

Ilia, 1730. = Ilia, Andreas. *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum.* Claudiopoli, 1730.

Kałankatuac'i, 1983. = Kałankatuac'i, Movēs: *Patmut'iwn Ałuanic' ašxarhi.* [A kaukázusi Albánia története.] Ašx. Aṛak'elyan, Varag. Erewan, 1983.

Kanonagirk', 1964. = *Kanonagirk' Hayoc'.* [Az örmény apostoli egyház kánongyűjteménye.] Ašx. Hakobyan, Vazgen. Vol. 1. Erewan, 1964.

Kanonagirk', 1971. = *Kanonagirk' Hayoc'*. [Az örmény apostoli egyház kánongyűjteménye.] Ašx. Hakobyan, Vazgen. Vol. 2. Erewan, 1971.

Kanonk', 1905. = Kanonk' Dunay Surb Žołovoyn (644). [A 644. évi dwini szent zsinat kánonjai]. *Ararat*, 1 (1905). 177–205.

Katona, 1790. = Katona, Stephanus: *Historica critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Tom. 10. Ord. 3. Budae, 1790.

Koriwn, 1941. = Koriwn: *Vark' Maštoc'i*. [Maštoc' élettörténete.] Ašx. Abełyan, Mik'ayel. Erewan, 1941.

Lastiverc'i, 1963. = *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverc'uoy*. [Aristakēs Lastiverc'i krónikája.] Ašx. Yuzbašyan, Karen. Erewan, 1963.

Magyari, 1994. = *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Szerk. Magyari András. Bukarest, 1994.

Melik'set-Bek, 1934. = *Vrac' ałbyurnerē Hayastani ew Hayeri masin*. [Grúz források Örményországról és az örményekről.] Vol. 1. Ašx. Melikset'-Bek, Lewon. Erewan, 1934.

Migne, 1834. = *Patrologiae cursus completus graeca-latina*. Ed. Migne, Jacques-Paul. Vol. 130. Paris, 1834.

Nilles, 1885. = *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesia orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Ed. Nilles, Nicolaus. Vol. 1–2. Oeniponte, 1885.

Ōrbēlean, 1859. = Ōrbēlean, Step'anos: *Patmut'iwn nahangin Sisakan*. [Sisakan-Siwnik' tartomány története.] Ašx. Šahnazarean, Karen. P'ariz, 1859.

P'arpec'i, 1904. = *Łazaray P'arpec'uoy patmut'iwn Hayoc' ew t'ułt' aṛ Vahan Mamikonean*. [Łazar P'arpec'i: Örményország története és Vaham Mamikonean főúrhoz írott levele.] Ašx. Tēr-Mkrtič'ean, Geworg–Malxaseanc', Step'an. Tiflis, 1904.

Pidoux, 1676. = Pidoux, Aloisius: *Compendiosa relatio unionis nationis Armeno–Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676*. Romae, 1676.

Rákóczi, 1951. = *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai*. Budapest, 1951.

Ṛošk'ay, 1964. = *Step'anos Ṛošk'ay Žamanakagrut'iwn tarekank' ekełec'akank'*. [Kronológia avagy egyházi évkönyvek.] Ašx. Oskean, Hamazasp. Viennae, 1964.

Pray, 1777. = Pray, Georgius: *Annales veteres Hunorum, Avarorum Hungarorum*. Vindobonae, 1777.

Sávai, 1993. = *Ex tabulario romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*. Ed. Sávai, János. Szeged, 1993.

Sávai, 1995. = *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. I. k. Szerk. Sávai, János. Szeged, 1995. (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia, I/II–III.)

Sebēos, 1979. = *Patmut'iwn Sebēosi*. Ašx. Abgaryan, Geworg. Erewan, 1979.

Simēon Dpir Lehac'i, 1936. = Dpir Lehac'i, Simēon: *Ułegrut'iwn*. [Lengyelországi Simon deák útleírása.] Ašx. Akinean, Nersēs. Vienna, 1936.

Soós, 1991. = Soós István: A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk". *Századok* 125 (1991) 5–6 sz. 500–516.

Szabó, 1898. = *Székely Oklevéltár.* 7. k. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1898.

Szádeczky-Kardoss, 1897. = *Székely Oklevéltár.* 6. k. Szerk. Szádeczky-Kardoss Lajos. Kolozsvár, 1897.

Szilágyi, 1898. = *Erdélyi országgyűlési emlékek.* 21. k. Szerk. Szilágyi, Sándor. (Budapest, 1898.)

Szögi, (2006.) = *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára I. (1429–2000.)* (Repertórium.) Szerk. Szögi László. Budapest, 2006.

Tarōnec'i, 1885. = *Step'anosi Tarōnec'uoy Asołkan patmut'iwn tiezerakan.* [Step'anos Asołik Tarōnec'i világtörténete.] Ašx. Malxaseanc', Stepan. Sankt-Petersburg, 1885.

Tóth, 1994. = *Relationes missionarium de Hungaria et Transylvania (1627–1707).* Ed. Tóth, István György. Budapest–Roma, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes 1).

Tóth, 2002. = *Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717).* Ed. Tóth, István György. Vol. 1–2. Róma–Budapest, 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes 4.)

Tóth, 2005. = *Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717).* Ed. Tóth, István György. Vol. 3–4. Róma–Budapest, 2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. – Fontes 4.).

Tüzes, 1900. = Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról. *Történelmi tár.* Új Folyam, 1 (1900). 219–263.

Uxt'anēs, 1871. = *Uxt'anēs episkoposi patmut'iwn Hayoc'. Hatuac erkrord: Patmut'iwn bažanman Vrac'i Hayoc'.* [Uxt'anēs püspök: Örményország története. Harmadik töredék: az örmény–grúz egyházszakadás története.] Vałaršapat, 1871.

Van den Oudenrijn, 1960. = *Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum.* Ed. Van den Oudenrijn, Marcantonio. Bern, 1960.

Vardan, 1862. = *Hawak'umn patmut'ean Vardanay vardapeti.* [Vardan vardapet krónikájának gyűjteménye.] Venetik, 1862.

Welikyj, 1954. = *Acta S. C. De Propaganda Fide. Ecclesiam catholicam Ucrainiae et Bielarusjae spectantia.* Vol. 2. (1667–1710). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1954.

Welikyj, 1969. = *Nuntiorum Apostolicarum historiam Ucrainae illustrantes.* Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1969.

Welikyj, 1972. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes.* Vol. 1. (1600–1640); Vol. 2. (1675–1683). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1972.

Welikyj, 1974. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes.* Vol. 3. (1665–1690). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1974.

Welikyj, 1976. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes.* Vol. 4. (1681–1710). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1976.

Zimmermann–Werner–Müller, 1902. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band III. Hrsg. von Zimmerman, Franz–Werner, Carl–Müller, Gerhard. Hermannstadt, 1902.

Zimmermann–Werner–Müller, 1937. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band IV. Hrsg. von Franz Zimmermann–Carl Werner–Gerhard Müller. Hermannstadt, 1937.

Xorenac'i, 1913. = *Movsisi Xorenac'uoy patmut'iwn Hayoc'*. [Movsēs Xoreanac'i: Örményország története.] Ašx. Abełean, Mik'ayēl–Yarut'iwneanc', Suren. Tiflis, 1913.

SZAKIRODALOM

Abrahamyan, 1964. = Abrahamyan, Ašot: *Hamaṛot urvagic hay gałt'avayreri patmut'yan*. [Az örmény kolóniák vázlatos története.] Vol. 1–2. Erewan, 1964.

Adontz, 1965. = Adontz, Nicholas: *Études arméno-byzantines*. Lisbon, 1965.

Adontz, 1970. = Adontz, Nicholas: *Armenia in the Justinian Period: The Political Conditions Based on the Naxarar System*. Ed. and. tr.: Garsoïan, Nina. Lisbon, 1970.

Akinean, 1917–1918.= Akinean, Nersēs: Azatut'ean šaržumē XV–XVI darun Hayoc' mēj. [Szabadságmozgalom a 16–17. századi Örményországban.] *Handēs Amsorea*, 31–32 (1917–1918). 141–154.

Akinean, 1936. = Akinean, Nersēs: *Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'ołikosn ew ir žamanakē*. [Movsēs Tat'ewac'i az örmények katholikosza és pontifikátusa.] Vienna, 1936.

Akinean, 1949. = Akinean, Nersēs: Šahapiwani žołovoyn kanonnerē. Matenagrakan usumnasirut'iwn aṛt'iw 1500 ameay taredarjin (444–1944). [A šahapiwani zsinat kánonjai. Irodalomtörténeti vizsgálat a zsinat 1500. évfordulója alkalmából.] *Handēs Amsorea*, 63 (1949). 79–170.

Akinean, 1988. = Akinean, Nersēs: P'ot patriark'i t'ułt'akc'ut'iwn Hayoc' het. [Phótiosz konstantinápolyi pátriárka örményekkel folytatott levelezései.] *Bazmavēp*, 146 (1988). 7–39.

Ališan, 1896b. = Ališan, Łewond: *Hay–Venet kam aṛnč'ut'iwnk' Hayoc' ew Veneteac'*. [Hay–Venet: Az örmény–velencei kapcsolatok története.] Venetik, 1896.

Ališan, 1901. = Ališan, Łewond: *Hayapatum*. [Örmény történet.] Venetik, 1901.

Alpōyačean, 1936.= Alpōyačean, Aram: *Grigor Kesarac'i Patriark' ew ir žamanakē*. [Grigor Kesarac'i pátriárka és kora.] Erusałēm, 1936.

Amadouni, 1968. = Amadouni, Grigor: L'autocéphalie du katholikat arménien. *Orientalia Christiana Analecta (I patriarcati orientali nel primo millennio)*, 181 (1968). 137–178.

Ananean, 1988. = Ananean, Pōłos: P'ot patriark'i t'łt'akc'ut'iwnē hayoc' het. [Fótiosz konstantinápolyi pátriárka levelezése az örményekkel.] *Bazmavēp*, 1988. 7–39.

Ananean, 1989. = Ananean, Pōłos: P'ot patriark'i t'łt'akc'ut'iwnē hayoc' het. Širakawani žołovk'ē. [Fótiosz konstantinápolyi pátriárka levelezése az örményekkel: a širakawani zsinat.] *Bazmavēp*, (1989). 37–63.

Ananean, 1990. = Ananean, Pōłos: P'ot patriark'in namakē Ašot išxanin. [Fótiosz konstantinápolyi pátriárka levele Ašot herceghez.] *Bazmavēp*, 1990. 7–23.

Ananean, 1992. = Ananean, Pōłos: Grigorios Vkayasēr ew hay–hṛomakan yaraberut'iwnerē. [Hitvalló Gergely (katholikosz) és az örmény–római (egyházi) kapcsolatok.] *Bazmavēp*, (1992). 7–30.

Anassean, 1956. = Anassean, Armen: Ditołut'iwnē Stefanos Salmastec'u kensagrut'ean verabereal. [Értekezés V. István örmény katholikosz életrajzáról.] *Ēĵmiacin*, 12 (1956). 93–99.

Arpee, 1946. = Arpee, Alex: *History of Armenian Christianity*. New York, 1946.

Arutjunova-Fidanjan, 1980a. = Arutjunova-Fidanjan, Viada: *Armjani-Xalkedonty na vostočnyx granicax Vizantijskoĭ Impreii (XI. v.)*. Erevan, 1980.

Arutjunova-Fidanjan, 1980b. = Arutjunova-Fidanjan, Viada: Sur la problème des provinces byzantines orientales. *Revue des études arméniennes*, N. S. (= Nouvelle Série) 14 (1980). 157–168.

Arutjunova-Fidanjan, 1992. = Arutjunova-Fidanjan, Viada: Les Arméniens chalcédoins en tant que phénomène culturel de l'Orient chrétien. In: *Atti del quinto simposio internazionale di arte armena*. A cura di Zekiyan, Lewon, Boghos. Venezia, 1992. 463–477.

Atamian, 1982. = Atamian, Ani: Cilician-Roman Church Union In: Dictionary of the Middle Ages. Ed. Streyer, John. Vol. 3. Cabala–Crimea. New York, 1982. 394–395.

Ávedik, 1904. = Ávedik Lukács: Az örmény kereszténység eredete. Erzsébetváros, 1904.

Ávedik, 1896. = Ávedik Lukács: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár, 1896.

Baán, 2003. = Baán, István: La pénétration de l'uniatisme en Ukraine subcarpatique au XVIIe siècle. *XVIIe siècle*, 55 (2003). 515–526.

Baán, 2005. = Baán, István: Greek-speaking Hierarchs on a Ruthenian See: the Diocese of Munkács (Mukačevo) in the Subcarpathian Region at the end of the 17th century. In: *Ukraine's Re-integration into Europe: a Historical, Historiogeographical and Political Urgent Issue*. Ed. Brogi-Bercoff, George–Lami, George. Alessandria, 2005. 97–107.

Baán, 2007. = Baán István: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén. In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*. Szerk. Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István. Budapest, 2007. (METEM Könyvek, 62.) 118–129.

Baán, 2008. = Baán István: The Process of Dispensation of Péter Parthenus, Greek Rite Bishop of Munkács. In: *Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20.) In memoriam di Lajos Pásztor.* A cura di Gaetano Plataia–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor. Budapest–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 4.) 113–132.

Baán, 2009. = Baán, István: Bírálat Nagy Kornél Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715) című doktori értekezéséhez. Budapest, ELTE BTK Történettudományi iskola, 2009.

Bartikian, 1971. = Bartikian, Hratch: La conquête de l'Arménie per l'Empire byzantin. *Revue des études arméniennes*, N. S. 8 (1971). 327–340.

Bärthelmass, 1897. = Bärthelmass, Martin: Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712. In: *Programm des evangelischen Obergymnasiums (...).* Bistritz, 1897. 5–17.

Bárány, 1888a. = Bárány, Lukács: Verzirescul Auxendius. I. *Arménia*, 4 (1888). 3. sz. 65–71.

Bárány, 1888b. = Bárány, Lukács: Verzirescul Auxendius. II. *Arménia*, 4 (1888). 4. sz. 101–106.

Bárány, 1888c. = Bárány, Lukács: Verzirescul Auxendius. III. *Arménia*, 4 (1888). 5. sz. 137–142.

Beke, 1870. = Beke, Antal: *Az erdélyi egyházmegyei papnövelde történeti vázlata.* Károlyfehérvár, 1870.

Benda–Tóth, 1994. = Benda Kálmán–Tóth István György: A jezsuiták mecsetje. (Egy forráskiadvány margójára.) *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)*, 6 (1994). 20–25.

Bíró, 1925. = Bíró Vince: Az impériumváltozás kora (1690–1716). In: *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene.* Dicsőszentmárton, 1925. 104–124.

Bíró, 1935. = Bíró Vince: *Altorjai Gróf Apor István és kora.* Kolozsvár, 1935. (Az Erdélyi Katolikus Akadémia Kiadványai 10.)

Bíró–Boros, 1941. = *Erdélyi katolikus nagyok.* Szerk. Bíró, Vince–Boros, Fortunát. Kolozsvár, 1941.

Blažejovskyj, 1975. = Blažejovskyj, Dimitriy: *Ukrainian and Armenian Pontificial Seminaries of Lvïv.* Rome, 1975.

Bottlik, 1997. = Bottlik József: *Hármas kereszt alatt.* Budapest, 1997.

Bozoyan, 1995. = Bozoyan, Azat: *Hay-byuzandakan ekełec'akan banakc'ut'yunneri vaveragrerě.* [Az örmény–bizánci egyházi kapcsolatok dokumentumainak gyűjteménye.] Erewan, 1995.

Bžškeanc', 1830. = Bžškeanc', Minas: *Čanap'arhordut'iwn i Lehastan.* [Utazás Lengyelországban.] Venetik, 1830.

Č'amč'eanc', 1786. = Č'amč'eanc', Mik'ayēl: *Patmut'iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'amn 1784.* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig.] Tomus 1–3. Venetik, 1786.

Charanis, 1963. = Charanis, Peter: *The Armenians in the Byzantine Empire.* Lisbon, 1963.

Conybeare, 1898. = Conybeare, Frederick: The Armenian Canons of St. Sahak Catholicos of Armenia (390–439). *American Journal of Theology*, 2 (1898). 828–848.

Csala, 2004. = Csala Rita: A Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár története és mai állapota. *Levéltári Szemle*, 20 (2004). 2. sz. 60–67.

Cziple, 1910. = Cziple Sándor: *A máramarosi püspökség kérdése*. Budapest, 1910.

Dan, 1891. = Dan, Demeter: *Arewelean Hayk' i Bukovina*. [Keleti örmények Bukovinában.] Vienna, 1891.

Darrouzès, 1971. = Darrouzès, Jean: Deux lettres inédites de Photius aux arméniens. *Revue des études byzantines*, 19 (1971). 137–153.

De Guibert, 1919. = De Guibert, Jean: Le decrét du Concile de Florence pour les Arméniens; sa valeur Dogmatique. *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, 20 (1919). 81–95., 150–162., 195–215.

Dell'Orto, 1995. = Dell'Orto, Umberto: *La nunziatura a Vienna di Giuseppe Garampi. 1776–1785*. Città del Vaticano, 1995. (Collectanea Archivi Vaticani, 39.)

De Vries, 1998. = De Vries, Wilhelm: L'Unione dei rumeni (1697–1701). *Transylvanian Review*, 6 (1998). 3–26.

Dédéyan, 1990. = Dédéyan, Gérard: Les Arméniens: *Histoire d'une Chrétienité*. Toulouse, 1990.

Dorfmann-Lazarev, 2004. = Dorfmann-Lazarev, Igor: *Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'orthodoxie*. Lovanii, 2004. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 609; Subs., tom. 117.)

Erdélyi, 1902. = Erdélyi Károly: Bzensky Rudolf 1651–1715. *Erdélyi Múzeum*, 12 (1902). 183–190.

Éble, 1915. = Éble Gábor: *A szamosújvári Verzár család*. Budapest, 1915.

Farrugia, 2000. = *Dizionaro enciclopedico dell' oriente cristiano*. A cura di Farrugia Edward S. J. Roma, 2000.

Fáraó, 1888. = Fáraó Simon: A szépvízi örmény telep. *Arménia*, 4 (1888). 2. sz. 47–51.

Fazekas, 2002. = Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori, István. Budapest, 2002.

Fazekas, 2003. = Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. Budapest, 2003.

Ferro, 2005. = Ferro, Teresa: *I Missionari Cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*. Cluj–Napoca, 2005.

Fraknói, 1895. = Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Budapest, 1895.

Galla, 1942–1945. = Galla Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújhódás korának püspökei. *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–1945). 141–186.

Galla, 2005. = Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben*. Sajtó alá rendezte Fazekas István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, 2.)

Galla, 2010. = Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*. Sajtó alá rendezte: Tusor, Péter–Tóth, Krisztina. Budapest–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae, 3.)

Garda, 1992. = Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. Székelyudvarhely, 1992.

Garda, 2007. = Garda Dezső. A gyergyószentmiklósi örmény céhek és társulatok a 18. században és a 19. század első felében. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 227–257. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Garda, 2010. = Garda Dezső: *A törvényhozó örmény közösség. A Merkantile Fórum iratai*. Vol. 1. Csíkszereda, 2010.

Garitte, 1946. = Garitte, Gérard: *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*. Vatican, 1946. (Studi e Testi, 127.)

Garitte, 1959. = Garitte, Gérard: Une petite florilège dyophysite grec traduit de l'arménien. *Studia Biblica et Orientalia*, 3 (1959). 102–112.

Garsoïan, 1967. = Garsoïan, Nina: Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrième siècle. *Revue des études arméniennes*, N. S. 4 (1967). 297–320.

Garsoïan, 1969. = 'Quidam Narsaeus': A Note on the Mission of Saint Nersēs the Great. *Armeniaca*. Venice, 1969. 148–164.

Garsoïan, 1971. = Garsoïan, Nina: Armenia in the Fourth Century: An Attempt to Redefine the Concepts 'Armenia' and 'Loyalty'. *Revue des études arméniennes*, N. S. 8 (1971). 341–352.

Garsoïan, 1973. = Garsoïan, Nina: Le rôle de la hiérarchie chrétienne dans les rapports diplomatiques entre Byzance et les Sassanides. *Revue des études arméniennes*, N. S. 10 (1973). 119–138.

Garsoïan, 1976. = Garsoïan, Nina: Prologomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia. *Handēs Amsorea*, 90 (1976). 177–234.

Garsoïan, 1983a. = Garsoïan, Nina: Secular Jurisdiction over the Armenian Church. (IVth–VIIth centuries). *Essays presented to Ihor Sevchenko. Harvard Ukrainian Studies*, 7 (1983). 220–250.

Garsoïan, 1983b. = Garsoïan, Nina: Nersēs le Grand, Basile de Césarée et Eustathe de Sébaste. *Revue des études arméniennes*, N. S. 17 (1983). 145–167.

Garsoïan, 1987. = Garsoïan, Nina: The Enigmatic Figure of Bishop Šahak of Manazkert. *Handēs Amsorea*, 101 (1987). 883–895.

Garsoïan, 1988. = Garsoïan, Nina: The Presence of the 'Armenian' Bishops at the First Five Oecumenical Councils. In: *Essays Presented to Joan Hussey on her Eighteenth Birthday*. Ed. Chrisostomides, John. Camberley, 1988. 134–147.

Garsoïan, 1992. = Garsoïan, Nina: Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les Églises byzantine et arménienne au sujet du concile de

Chalcédoine: III. Les évêchés méridionaux limitrophes de la Mésopotamie. *Revue des études arméniennes*, N. S. 23 (1992). 39–80.

Garsoïan, 1996. = Garsoïan, Nina: Quelques précisions préliminaire sur le schisme entre églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcédoine: II. La date et les circonstances de la rupture. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*. Paris, 1996. (Byzantina Sorboniensia, 12.)

Garsoïan, 1997. = Garsoïan, Nina: The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni. In: *The Armenian People From Ancient to Modern Times*. Ed. Hovhannisian, Richard. Vol. 1. New York, 1997. 117–142.

Garsoïan, 1998. = Garsoïan, Nina: The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire. In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Eds. Hélène Ahrweiler–Angeliki Lalou. Dumbarton Oaks, 1998. 53–124.

Garsoïan, 1999. = Garsoïan, Nina: *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient*. Louvain-la-Neuve, 1999. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574.; Subs. tom. 10.)

Gazdovits, 2006. = Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények története*. Kolozsvár, 2006.

Gay, 1904. = Gay, Jean: *La Pape Clement VI. et les affaires d'Orient*. Paris, 1904.

Ghitta, 2001. = Ghitta, Ovidiu: *Naşterea unei biserici. Biserica greco–catolică di Sătmar în primul ei secol de existenţa (1667–1761)*. Cluj–Napoca, 2001.

Gill, 1959. = Gill, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959.

Gopcsa, 1895. = Gopcsa László: A magyarországi örményekről. *Erdélyi Múzeum*, 12 (1895). 375–382.

Govrikean, 1896. = Govrikean, Grigor: *Ełizabēt'opol. Dransilwanoy Hayoc' metropolisē*. [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisa.] Vienna, 1896.

Greenwood, 2002. = Greenwood, Tim: Sassanian Echoes and Apocalyptic Expectations: a Re-Evaluation of the Armenian History attributed to Sebēos. *Le Muséon*, 115 (2002). 1–2. sz. 323–397.

Grigorian, 1980. = Grigorian, Vardan: *Istorija armjanskih kolonij Ukrajni i Pol'ši*. (Armjane v Podolii). Erewan, 1980.

Grumel, 1956. = Grumel, Venance: L'envoyé du Photius au catholicos Zacharie: Jean de Nikè. *Revue des études byzantines*, 14 (1956). 169–173.

Gyárfás, 1925. = Gyárfás Elemér: Az erdélyi románok uniója s a román görög katholikus szervezet kifejlődése. In: *Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 125–146.

Hakobyan, 1965. = Hakobyan, Vazgen: Le date de l'avènement d'Ašot. *Revue des études arméniennes*, N. S. 2 (1965). 273–282.

Halecki, 1958. = Halecki, Oscar: *From Florence to Brest*. Rome, 1958.

Halecki, 1993. = Halecki, Oscar: *Európa millenniuma*. Ford. Bérczes Tibor. Budapest, 1993.

Heckenast, 2005. = Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.)

Hermann, 1973. = Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon.* München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I.)

Hodinka, 1909. = Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története.* Budapest, 1909.

Hodinka, 1912. = Hodinka Antal: *A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye. 1725–1772.* Budapest, 1912.

Hodinka, 1943. = Hodinka Antal: *Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adomány Levelet kér I. Lipót királytól.* Pécs, 1943.

Hofman, 1935. = Hofman, Gregor: *Il Vicariato Apostolico di Constantinapoli. (1453–1830).* Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta, 103.)

Hofman, 1939. = Hofman, Gregor: Die Einigung der armenischen Kirche. *Orientalia Christiana Periodica,* 5 (1939). No. 1. 151–185.

Iványi, 1971. = Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények,* 42 (1971). 1. sz. 137–160.

Iványi, 1987. = Iványi Emma: „Magyar Einrichtungswerk." In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején.* Szerk. Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 159–180. (Discussiones Neogradienses, 4.)

Iványi, 1991. = Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713).* Budapest, 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, III: Hatóság- és hivataltörténet.)

Jakab, 1944. = Jakab Antal. *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században.* Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172.)

Kalmár, 1991. = Kalmár János: A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánsági berendezkedés kérdése. *Századok,* 125 (1991). 5–6. sz. 489–499.

Karácsonyi, 1985. = Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete.* Budapest, 1985. (Második kiadás.)

Kévorkian, 1981. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: L'imprimerie Surb Ēǰmiacin et Surb Sargis Zōrawar et le conflict entre arméniens et catholiques a Constantinople. *Revue des études arméniennes,* N. S. 15 (1981). 401–438.

Kévorkian, 1982. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: Le livre imprimé aux XVIe–XVIIe siècles. *Revue des études arméniennes,* N. S. 16 (1982). 345–356.

Kévorkian, 1983. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: Livre missionaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. *Revue des études arméniennes,* N. S. 17 (1983). 572–595.

Kévorkian, 1985. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714). *Revue des études arméniennes,* N. S. 19 (1985). 351–370.

Knapp–Tóth, 2005. = *Catalogus Librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum. Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz.* Szerk. Knapp Éva–Tóth Péter. Budapest, 2005.

Kogean, 1961. = Kogean, Stepan: *Hayoc' Ekełec'in minč'ew P'lorentean žołově*. [Az örmény egyház a firenzei zsinatig.] Bēyrut', 1961.

Kogean, 1981. = Kogean, Stepan: *Hamaṛot patmut'iwn hay-latin yaraberut'eanc' skizbēn minč'ew 1382*. [Az örmény latin kapcsolatok rövid története a kezdetektől 1382-ig.] Ant'elias–Bēyrut', 1981.

K'olanjian, 1962. = K'olanjian, Suren: Gerla hayak'ałak' ew nra hayeren jeragreri žołovacun. [Gerla örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye.] *Banber Matenadarani*, 6 (1962). No. 2. 499–531.

K'olanjian, 1967. = K'olanjian, Suren: Les Arméniens en Transylvanie en Xe-XVIIIe siècle. *Revue des études arméniennes*, N. S. 4 (1967). 355–376.

K'olanjian, 1983. = K'olanjian, Suren: Hayeri masnakc'utyuně hakat'urk'akan ligayi stełcman ev Hungariayi azatagrman gorcum (XVII d.). [Az örmények részvétele a törökellenes liga létrehozásában és Magyarország felszabadításában.] In: *Hay-hungarakan patmakan ev mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic'*. [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Ašx. Barxudaryan, Vladimir–Vörös, Antal. Erewan, 1983. 105–127.

Kollányi, 1900. = Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom, 1900.

Kosáry, 1996. = Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. (Negyedik kiadás.)

Kouyumjian, 1994. = Kouyumjian, Dickran: From Disintegration to Integration: Armenians at the Start of the Modern Era XVI–XVII Centuries. *Revue de monde arménien modern et contemporain*, 1 (1994). 9–18.

Kovács, 2006. = Kovács, Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 47–68. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 1.)

Kovács, 2007. = Kovács, Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 30–46. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Kovács, 2008. = Kovács Bálint: A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. *Látó – Szépirodalmi Folyóirat*, 19 (2008). 4. szám. 53–66.

Kovács, 2010. = Kovács Bálint: *Az irodalom és vallás kulturális közvetítő szerepe az erdélyi örmények integrációja során a 18. században*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. Történettudományi Doktori Iskola. Újkori Eszmetörténeti Műhely. Piliscsaba, 2010.

Kowalsky–Metzler, 1983. = Kowalsky, Nikolaus–Metzler, Johannes: *Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelisation of Peoples „de Propaganda Fide"*. Rome, 1983. (Studia Urbaniana.)

Kölönte, 1910. = Kölönte, Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig*. Gyergyószentmiklós, 1910.

Kristó–Barta–Gergely, 2002. = Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő: *Magyarország története az előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002.

Lacko, 1955. = Lacko, Michael: *Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia Catholica*. Romae, 1955. (Orientalia Christiana Analecta, 143.)

Lukácsy, 1859. = Lukácsy Christophorus: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859.

Lukácsy, 1867. = Lukácsy, Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.

Macler, 1927. = Macler, François: Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine. *Revue des études armeniénnes*, 7 (1927). 11–117.

Mahé, 1993. = Mahé, Jean-Pierre: L'Église arménienne de 611 à 1066. In: *Histoire du christianisme*. Ed. Dagron, Gilbert. Vol. IV. Paris, 1993. 420–532.

Mahé, 1994–1995. = Mahé, Jean-Pierre: La Narratio de Rebus Armeniae. *Revue des études arméniennes*, N. S. 25 (1994–1995). 429–438.

Mahé, 1996. = Mahé, Jean-Pierre: La rupture arméno-géorgienne au debut du VIIe siècle et les reécritures historiographiques des IXe–Xe siècles. In: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli IV–VIII). Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medievo 42*. Vol. 2. A cura di Medestò, Enrico. Spoleto, 1996. 927–961.

Maksoudian, 1982. = Maksoudian, Krikor: Armenian Church, Doctrines and Councils. In: *Dictionary of the Middle Ages*. Aachen–Augustinism. Ed. Strayer, Josesph. Vol. 1. New York, 1982. 498–502.

Mardirossian, 1998–2000. = Mardirossian, Aram: Les canons du synode de Partaw (768). *Revue des études arméniennes*, N. S. 27 (1998–2000). 117–134.

Mauer, 1887. = Mauer, Joseph: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken*. Innsbruck, 1887.

Mercier–Mahé, 1981. = Mercier, Charles–Mahé, Jean-Pierre: Les canons des conciles oecuméniques et locaux en version arménienne. *Revue des études arméniennes*, N. S. 15 (1981). 187–262.

Merza, 1902. = Merza Gyula: *Az örmény püspökség*. Kolozsvár, 1902.

Merza, 1913. = Merza, Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény katholikus püspöki, illetőleg vikáriusi szék*. Vác, 1913.

Mesrop Vardapet, 1957. = Kiwlesserean, Mesrop Vardapet: *Patmut'iwn hay ekełec'ii*. [Az örmény egyház története.] Pēyrut', 1957.

Meyendorff, 1992. = Meyendorff, John: L'aphtardocétisme en Arménie: un imbroglio doctrinal et politique. *Revue des études arméniennes*, N. S. 23 (1992). 27–37.

Meyendorff, 2001. = Meyendorff, John: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*. Ford. Utry, Gergely. Budapest, 2001.

Miron, 2004. = Miron, Greta Monica: *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi (1697–1782)*. Cluj–Napoca, 2004.

Molnár, 1992. = Molnár Antal: Olasz minoriták a XVII. századi Felsőmagyarországon. *Aetas*, (1992) 3. sz. 44–77.

Molnár, 2001. = Molnár Antal: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichtschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus.* Hrsg. von Monok, István. Szeged, 2001. 67–78.

Molnár, 2002. = Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon.* 1. k. (1572–1647). Budapest, 2002. (Humanizmus és reformáció, 26.)

Molnár, 2007. = Molnár Antal: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 18–28. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Molnár, 2009. = Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* Budapest, 2009. (TDI Könyvek, 8.)

Nagy, 2006a. = Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra Kárpát-medencében.* Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 39–46. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 1.)

Nagy, 2006b. = Nagy, Kornél: Vardan Hunanean lwówi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről. *Századok,* 140 (2006). 4. sz. 1007–1019.

Nagy, 2007a. = Nagy, Kornél: Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése. In: *Örmény diszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 156–169. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Nagy, 2007b. = Nagy, Kornél: The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians. *AIEA (= Association Internationale des Études Arméniennes) Newsletter,* 43 (2007). December/Décembre. 7–12.

Nagy, 2008a. = Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). *Történelmi Szemle,* 50 (2008). 2. sz. 251–285.

Nagy, 2008b. = Nagy Kornél: Az erdélyi örmény egyházhoz kapcsolódó olaszországi forrásokról. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények.* Főszerk. Újváry, Gábor. Budapest, 2008. 411–428.

Nagy, 2009a. = Nagy Kornél: Az erdélyi örmény unió vitás kérdései. *Történelmi Szemle,* 51 (2009). 1. sz. 91–125.

Nagy, 2009b. = Nagy Kornél: Vardan Hunanean lembergi örmény unitus érsek két levele 1687-ből az erdélyi örményekről. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények.* Főszerk. Újváry Gábor. Budapest, 2009. 25–40.

Nagy, 2010. = Nagy Kornél: The Document *Fidelis relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania.). *Haigazian Armenological Review,* 30 (2010). 379–394.

Năsturel, 1996. = Năsturel, Petru: Attitude de patriarcate oecuménique envers les arméniens des pays roumains. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture.* Paris, 1996. 144–151.

Nistor, 1912. = Nistor, Igor: *Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts.* Czernowitz, 1912.

Olbertyński, 1934. = Olbertyński, Zbigniew: *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog.* Roma, 1934.

Ōrmanean, 1914. = Ōrmanean, Małakiay: *Azgapatum.* [Nemzettörténet.] Konstandupol, 1914.

Ōrmanean, 1993. = Ōrmanean, Małakiay: *Hayoc' ekełec'in.* [Az örmény egyház.] Erewan, 1993.

Pach, 1975. = Pach Zsigmond Pál: A levantei kereskedelem erdélyi útvonala. *Századok,* 109 (1975). 1. sz. 3–32.

Palčean, 1878. = Palčean, Aram: *Patmut'iwn kat'ołikē vardapetut'ean i Hays.* [A katolikus dogma története Örményországban.] Vienna, 1878.

Pál-Antal, 2009. = *Székely székek a 18. században.* Vol. 3. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1701–1722 között. Sajtó alá rendezte: Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2009.

Papadakis–Meyendorff, 2002. = Papadakis, Aristeides–Meyendorff, John: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése.* Ford. Bódogh-Szabó Pál. Budapest, 2002. (Varia Byzantiana – Bizánc Világa, VI.)

Patmut'yun, 1972. = *Hay žołovurdi patmut'yun.* [Az örmény nép története.] Vol. 4. Erewan, 1972.

Pál, 1997. = Pál Judit: Az erdélyi örmények népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum,* 59 (1997). 1. sz. 104–120.

Pál, 1999. = Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: *Kötődések Erdélyhez.* Szerk. L. Balogh Béla. Tatabánya, 1999. 64–73.

Pál, 2005. = Pál, Judit: *Armeni în Transilvania. Contributi la procesul de urbanizar şi dezvoltare Economic a provinciei.* Cluj–Napoca, 2005. (Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies.)

Pál, 2006. = Pál Judit: Örmények Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 27–38. (Művelődéstörténei Műhely. Felekezet és identitás, 1.)

Pál, 2007. = Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk.: Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 75–94. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

Periş, 1998. = Periş, Lucian: *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento.* Cluj–Napoca, 1998. (Istoria azi, 2.)

Petrowicz, 1950. = Petrowicz, Gregorio: *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede.* Parte Secunda. (1624–1681.) Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta, 135.)

Petrowicz, 1971. = Petrowicz, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia.* Pars Prima. (1350–1624.) Roma, 1971. (Studia Ecclesiastica, 12. Historica, 8.)

Petrowicz, 1988. = Petrowicz, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*. Parte Terza. (1681–1951). Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica, 17. Historica, 10.)

Pingirian, 1980. = Pingirian, Gayane: La chapitre 28 du „Livres des Histoire" d'Aṛak'el Dawrižec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle. *Revue des études arméniennes*, N. S. 14 (1980). 443–457.

Pirigyi, 1990. = Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története*. 1. k. Nyíregyháza, 1990.

Pirigyi, 1991. = Pirigyi István: *A görögkatolikus magyarság története*. Budapest, 1991.

Pop, 1998. = Pop, I. Virgil: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 21 (1998). No. 2. 168–191.

Puskás, 2006. = Puskás Attila: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

R. Várkonyi, 1987. = R. Várkonyi Ágnes: A balázsfalvi szerződés és fogarasi nyilatkozat; Thököly fejedelemsége és a Diploma Leopoldinum; Gubernium; Egyházak és a románok uniója; Haldokló Erdélyország. In: *Erdély története. 1606-tól 1830-ig*. Főszerk. Köpeczi, Béla. 2. k. Budapest, 1987. 874–893.

Richard, 1977. = Richard, Jean: La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles). Rome, 1977.

Roszko, 1964. = Roszko, Cyrill: Les Arméniens à Kuty. *Revue des études arméniennes*, N. S. 2 (1964). 145–156.

Rus, 1994a. = Rus, Vasile: Cronica „Quattuor aetates Transylvaniae" de Rudolf Bzensky. *Acta Musei Poroliensis (Zalău)*, 18 (1994). 205–250.

Rus, 1994b. = Rus, Vasile: Rudolf Bzensky's „Quattuor aetates Transylvaniae" Chronicle. – A Historical and Philological Study. *Anuarul Institutului de Istorije Cluj*, 33 (1994). 233–241.

Rus, 1996. = Rus, Vasile: Syllogimaerorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzensky. *Acta Musei Napocensis*, 33 (1996). No. 2. 369–457.

Rus, 1997. = Rus, Vasile: Syllogimaerorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzensky. *Acta Musei Napocensis*, 34 (1997). No. 2. 183–275.

Rus, 1998. = Rus, Vasile: P. Rudolphi Bzensky e S. J. relatio de Ecclesia Transilvana – studiu introductiv şi text reconstituit. *Medievalia Transilvanica*, 2 (1998). No. 2. 289–330.

Šahaziz, 1947. = Šahaziz, Erwand: Kat'ołikosakan kondaknerě ew ōrhnut'ean t'łt'erě. [Katholikoszi bullák és püspökszentelési levelek.] *Ēǰmiacin*, 3 (1947). No. 2. 25–36.

Sanspeur, 1982. = Sanspeur, Claude: La neutralité de Byzance face a l'Insurrection Arménienne contre la Perse. *Revue des études arméniennes*, N. S. 16 (1982). 151–153.

Sarkissian, 1964–1965. = Sarkissian, Karekin: The Doctrine of the Person of Christ in the Armenian Church. A Brief Survey with Special Reference to the Union of the Two Natures. *The Greek Orthodox Theological Review*, 10 (1964–1965). No. 2. 108–119.

Sarkissian, 1975. = Sarkissian, Karekin: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1975.

Sarpi, 1699. = Sarpi, Paulus: *Historia Concilii Tridentini*. Lipsiae, 1699.

Sávai, 1997b. = Sávai János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, 1997. (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia, II/II.)

Schünemann, 1933. = Schünemann, Konrad: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, 1933. 214–225.

Schütz, 1987. = Schütz, Edmond: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Ed. Kara, György. Budapest, 1987. 247–330.

Schütz, 1988. = Schütz Ödön: Az örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es 'nagy szürgün' örmény források alapján. *Keletkutatás*, (1988/ősz). 50–66.

Selian, 1999. = Selian, Sergiu: *Schita istorica a comunitati armene di România*. Bucureşti, 1999.

Setian, 1992. = Setian, Nerses: *Gli armeni cattolici nell'Imperio Ottomano*. Roma, 1992.

Shore, 2007. = Shore, Paul: *Jesuits and the Politics of Cultural Pluralism in Eighteenth Century Transylvania. Culture, Politics, and Religion, 1693–1773*. Rome, 2007. (Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu, 61.)

Soós, 2009. = Soós István: Esterházy Pál nádor és a Neoacquisitica Commissio. *Századok*, 51 (2009) 4. sz. 801–852.

Sugár, 1984. = Sugár István: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984.

Szabó–Szögi, 1998. = Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. Marosvásárhely, 1998.

Szádeczky–Kardoss, 1907. = Szádeczky–Kardoss Lajos: *II. Rákóczi Ferenc Erdélyben*. Kolozsvár, 1907.

Szántay, 2005. = Szántay, Antal: *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn in der Lombardei und in der österreichischen Niederlanden. 1785–1790*. Budapest, 2005.

Száva, 2003. = Száva Tibor: *Szépvízi magyarörmények nyomában*. Bécs, 2003.

Szeghalmy, 1942 = Szeghalmy Gyula: *Erdélyi vármegyék*. Budapest, 1942.

Szongott, 1901. = Szongott Kristóf: *Szamosujvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900*. 1. k. Szamosújvár, 1901.

Szongott, 1903. = Szongott Kristóf: *A magyarországi örmények ethnographiája.* Szamosújvár, 1903.

Talatinian, 1979. = Talatinian, Basilio: *Il monofitismo nella chiesa armena: storia e dottrina.* Gerusaleme, 1979. (Studium Biblicum Franciscanum, Analecta 14.)

Tamarati, 1910. = Tamarati, Michel: *L'Église géorgienne des origines jusq'à nos jours.* Rome, 1910.

Tarisznyás, 1982. = Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza.* Bukarest, 1982.

Tekeyan, 1939. = Tekeyan, Pascal: *Controverses christologiques en Arméno-Cilicie dans la second moitié du XIIe siècle (1165–1198).* Rome, 1939.

Temesváry, 1896. = Temesváry János: *A magyar–örmény nemes családok czímerlevelei.* Szamosújvár, 1896.

Temesváry, 1910. = Temesváry János: *Öt erdélyi püspök rangemelése.* Kolozsvár, 1910.

Temesváry, 1913–1914. = Temesváry János: *Erdély választott püspökei.* 2. k. Szamosújvár, 1913–1914.

Ter-Ghewondyan, 1976. = Ter-Ghewondyan, Aram: *The Arab Emirates in Bagratid Armenia.* Tr. Garsoïan, Nina. Lisbon, 1976. (Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation.)

Tēr-Mkrtič'ean, 1908. = Tēr-Mkrtič'ean, Karen: *Hayoc' Ekełec'woy patmut'iwn.* [Az örmény egyház története.] Vałaršapat, 1908.

Ter-Petrosyan, 1986. = Ter-Petrosyan, Lewon: Grigor Lusaworč'i Vardapetut'yan asorakan ałbyurnerě. [Világosító Szent Gergely tanításainak szír nyelvű forrásai.] *Banber Matenadarani,* 15 (1986). 95–109.

Tocănel, 1972. = Tocănel, Petru: La briosa organizzazione delle Missioni in Bulgaria, Valachia, Moldavia e Transilvania. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni (1622–1700).* Vol. 1/2. A cura di Johanes Metzler. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 239–274.

Tóth, 1998a. = Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalinai Isván bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle,* 60 (1998). 1. sz. 61–85.

Tóth, 1998b. = Tóth István György: Sávai János: a csíksomlyói és a kantai iskola története. (Könyvismertetés.) *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ),* 12 (1998). 350–353.

Tóth, 2001. = Tóth István György: Könyv és misszionárius a XVII. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Gazdaságtörténet–Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Szerk. Buza János. Budapest, 2001. 419–455.

Tóth, 2004. = Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. *Századok,* 138 (2004). 6. sz. 843–892.

Tournebize, 1900. = Tournebize, François: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie.* Paris, 1900.

Toumanoff, 1954. = Toumanoff, Cyrill: Christian Caucasia between Byzantinum and Iran. *Traditio,* 10 (1954). 109–189.

Toumanoff, 1990. = Toumanoff, Cyrill: *Les dynasties de la Caucasie chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle. Tables généalogiques et chronologiques.* 2me édition. Rome, 1990.

Trócsányi, 1983. = Trócsányi, Zsolt: Transilvaniayi hayeri iravakan kac'ut'iwnĕ Leopoldyan hrovartaki šrjanum. (1690–1848). [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában.] In: *Hay-hunagarakan patmakan ew mšakuyt'ayin kaperi patmut'iwnic'.* [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Ašx. Barxudaryan, Vladimir–Vörös, Antal. Erewan, 1983. 168–271.

Trócsányi, 1987. = Trócsányi Zsolt: Különleges jogállású kereskedő elemek. In: *Erdély története. 1606-tól 1830-ig.* Főszerk. Köpeczi Béla. 2. k. Budapest, 1987. 999–1003.

Trócsányi, 1988. = Trócsányi Zsolt: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet, 8.)

Tusor, 2002. = Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről. (Archivio Santacroce). *Levéltári Közlemények,* 73 (2002). 1–2. sz. 199–241.

Tusor, 2004. = Tusor Péter: *Magyar történeti kutatások a Vatikánban.* Budapest–Róma, 2004. (Collectanea Vaticana Hungariae, 1. Excerptum.)

Tusor, 2005. = Tusor Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék" kialakulásának előzményei a 17. században.* Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, 3.)

Van Den Oudenrijn, 1956. = Van Den Oudenrijn, Marcantonio: Uniteur et Dominicain d'Arménie. *Oriens Christianus,* 40 (1956). No. 3. 94–112.

Van Esbroeck, 1962. = Van Esbroeck, Michel: Chronique arménienne. *Analecta Bollandiana,* 80 (1962). 423–445.

Van Esbroeck, 1972. = Van Esbroeck, Michel: Le roi Sanatruk et l'âpotre Thaddée. *Revue des études arméniennes,* N. S. 9 (1972). 241–283.

Van Esbroeck, 1982. = Van Esbroeck, Michel: L'Église géorgienne des origines au moyen âge. *Bedi Kartlisa,* 40 (1982). 186–199.

Van Esbroeck, 1983. = Van Esbroeck, Michel: La naissance du culte de Saint Barthélémy en Arménie. *Revue des études arméniennes,* N. S. 17 (1983). 171–195.

Van Esbroeck, 1986. = Van Esbroeck, Michel: Impact de l'Écriture sur le Concile de Dwin 555. *Annuarium historiae concilliorum,* 18 (1986). 301–318.

Van Esbroeck, 1997. = Van Esbroeck, Michel: The Aphthardocetic Edict of Justinian and its Armenian Background. *Studia Patristica,* 33 (1997). 578–585.

Vanyó, 1933. = Vanyó Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815.* Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II.)

Vanyó, 1986. = Vanyó Tihamér Aladár: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786.* Budapest, 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris.)

Vanyó, 1991. = Vanyó Tihamér Aladár: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége. *Századok*, 125 (1991). 3–4. sz. 332–349.

Vanysacker, 1995. = Vanysacker, Dries: *Cardinal Giuseppe Garampi (1725–1792): an Enlightened Ultra-montane*. Brussels–Rome, 1995. (Bibliothèque de l'Institute Historique Belge de Rome, Vol. 33.)

Vanysacker, 1997. = Vanysacker, Dries: *The Garampi Correspondence. A Chronological List of the Private Correspondence of Cardinal Giuseppe Garampi (1741–1792)*. Leuven, 1997. (Instrumenta Theologica, 19.)

Varga J., 1991. = Varga J. János: Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének Időszakában. Az 'Einrichtungswerk'. *Századok*, 125 (1991). 5–6. sz. 449–488.

Varga J., 1999. = Varga, J. János: A bécsi kormányzata telepítés és valláspolitikája Magyarországon a századfordulón. In: *A román, magyar és rutén népcsoportok egymáshoz való viszonya a 18. századtól napjainkig*. Ed. Gehl, Hans–Ciubotă, Viorel. Satu Mare–Tübingen, 1999. 41–50.

Veszely, 1860. = Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. 1. k. (Unicus.) Kolozsvár, 1860.

Véghseő, 2000. = Végsheő Tamás: Pálos hittérítők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival. *Athanasiana*, 12 (2000). 65–81.

Véghseő, 2003. = Véghseő Tamás: Benkovich Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai. *Athanasiana*, 16 (2003). 99–122.

Véghseő, 2007. = Véghseő, Tamás: »*Catholica reformare.*« *Ágoston Benkovich O. S. P. P. E. missionario Apostolico vescovo di Várad (1631–1702)*. Budapest–Róma, 2007. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. Tom. 2.)

Vörös, 1983. = Vörös, Antal: Hungariayi hay hamarakut'yuně feodalizmi žamanakašrjanum. (1672–1848). [A magyarországi örmény társadalom a feudalizmus korában.] In: *Hay-hungarakan ev mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic'*. [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.] Ašx. Barxudaryan, Vladimir–Vörös, Antal. Erewan, 1983. 128–167.

Winkler, 1980. = Winkler Gabriella: Our Present Knowledge of the History of Agat'angełos and the Original Versions. *Revue des études arméniennes*, 14 (1980). 125–141.

Winkler, 1982. = Winkler, Gabriella: Some Extraordinary Features in the Teaching of St. Gregory (Agathangeli Historia). In: *Aarhus Armeniaca. Acta Jutlandica. Humanities Series*, 56. Aarhus, 1982. 125–140.

Winkler, 1985. = Winkler, Gabriella: An Obscure Chapter in Armenian Church History. *Revue des études arméniennes*, 19 (1985). 85–180.

Zacharyasiewicz, 1842. = Zacharyasiewicz, Frank: *Wiadamoşç o Ormianach w Polsce*. Łwów, 1842.

Zekiyan, 1981. = Zekiyan, Lewon Bōłos: Prémisses pour une méthodologie critique dans études Arméno-Géorgiennes. *Bazmavēp*, 139 (1981). 460–471.

Zekiyan, 1982. = Zekiyan, Lewon Bōłos: La rupture des églises géorgienne et arménienne au début du VIIe siècle. *Revue des études arméniennes*, N. S. 16 (1982). 155–174.

Zekiyan, 2000. = Zekiyan, Lewon Bōłos: 14 dari kronakan večerē: naxak'ayler Hayoc' ekełec'banakan kargavičakē. [Hitviták a 14. században: Presztízsviták és egyházi státus az örmény egyházban.] *Ēĵmiacin*, 56 (2000). No. 1. 106–127.

Zulalyan, 1980. = Zulalyan, Mik'ayel: *Arewmtyan Hayastan XVI–XVII. dd.* [Nyugat-Örményország a 16–17. században.] Erewan, 1980.

Zsatkovics, 1884. = Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ellen vívott harcz a munkácsi görög szertartású egyházmegye történetében. *Századok*, 13 (1884). 680–696., 766–786., 839–877.

Xač'ikean, 1999. = Xač'ikean, Lewon: Haykakan gałt'avayrerē Ukrainayum XVI–XVII darerum [Örmény kolóniák a 17–18. századi Ukrajnában]. In: *Ašxatut'iwner* [Tanulmányok]. Ašx. Muradean, Paroyr. Vol. 2. Erewan, 1999.

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

SUMMARY:
THE CATHOLISATION OF THE ARMENIANS IN TRANSYLVANIA
(1685–1715)

Aim and Methodology

The 17th and 18th centuries has been regarded as one of the most exciting periods in the history of Hungary and Transylvania. The wars of liberation to terminate the Ottoman occupation, the integration of the Transylvanian Principality into the Habsburg Empire after 150-years' relative independence, the colonisation of the uncultivated lands during the Ottoman rule, the re-organisation of daily life and Ferenc Rákóczi's independence war (1703–1711) indicated serious challenges for the Habsburg Court in Vienna.

This period (1686–1711) felled serious duties to the Hungarian Catholic Church, too. Prior to these duties, the process called re-catholisation in Hungary's eastern and northern regions was getting increasingly under way: the Orthodox Ruthenians and Romanians in Transylvania united with the Roman Catholic Church. The bishops, who were highly supported by the missionaries delegated from Rome in order to re-organise the Hungarian Catholic Church's religious life, re-appeared at the seats of the abandoned dioceses after the 150-years' Ottoman occupation.

The Armenians' catholisation in Transylvania must be, in fact, analysed in this complicated church-historical context. The Armenians escaping from Moldova and Podolia, between 1668–1672, should be regarded practically as a terra incognita from both the Hungarian and international church-historical point of view. The catholisation of the Armenians in Transylvania is primarily associated with Bishop Oxendio Virziresco's (1654–1715) (henceforward: Oxendio) missionary efforts. His pastoral activity embraced an approximately thirty years-period, which coincided with the Transylvanian Principality's integration into the Habsburg Empire, although there had been just very few information about this problem in Hungarian and international scholarship for a long time. However, there were well-known events in touch with the Armenians for instance the colonisation of the Armenians in Transylvania led by Bishop Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i (ca. 1610–1686) in 1672; Bishop Minas' alleged confessional of faith made in 1686, Lemberg; the declaration of the church-union with Rome in about 1690; the foundation of the city called Szamosújvár (Gherla, Armenopolis, Hayak'ałak'), 1696–1712; finally, Bishop Oxendio's death in Vienna, 1715.

One of the greatest problems in researching the Armenians in Transylvania is that the majority of manuscript documents are preserved in foreign archives, such as in Italy, the Vatican, Romania and Armenia, and not in Hungary. Furthermore, secondary literature concerning their union in Hungarian or any other languages is extraordinarily few. Research has become difficult since the majority of these, aside from some exceptions, proved to be very obsolete, that is to say, these have already come to light at the turn of the 19th and 20th centuries. These monographs or articles very often referred to each other. Thus, they adopted entire chapters word by word from each other. They had the same opinion upon Bishop Oxendio's missionary efforts in Transylvania. Most authors did not go into the details examining his pastoral activity. Moreover, they bequeathed an idyllic view of the Bishop to posterity, who stood steadily for his people's interest under the hardest circumstances in Transylvania. For this reason, the Uniate Bishop was considered to be a so-called "Priest-" or "Apostle" Prince and be appeared as a national leader of the Armenians (namely Ethnarchos). Among others, the main aim of this monograph is to handle this idyllic view with reservation and re-examine the church-union and its circumstances historically and accurately.

Besides the above-mentioned questions, the catholisation of the Armenians raises a question to be answered, to which the previous literature has not given any satisfactory reply. It has been unknown for a long time what kind of role the Habsburg Court in Vienna and the Hungarian Catholic Church played in the Armenians' church union. At the same time, there was not any knowledge of what role was given by the Habsburg Court in Vienna to the Armenians after the Ottoman occupation. That is to say, the Court applied consciously the Habsburgs' demographic, confessional and population policy to them or not. It is not clarified that the Habsburg Court in Vienna had any intention to unite the Armenians with Rome on the basis of previous church-unions done in Hungary. Consequently, the Armenians' church-union in Transylvania can be compared to other church-unions or church-union attempts occurred among the Serbs in Southern–Hungary, the Ruthenians in North–Eastern Hungary and the Romanians in Transylvania. Furthermore, it must be emphasised in this monograph that their union happened solitarily/ independently of the Hungarian Catholic Church's activity, or not.

Because of the lack of sources for an analysis, the problem has not been cleared that the Armenians' church-union was conducted by the restoration of the church's unity idea. Thus, it is also not studied whether the Armenians' church-union had previous patterns from the Middle Ages or the Early Modern Period: namely, that the initiatives for church-unions coming from Rome among the Armenians carried out in Cilicia (11th–14th centuries), Florence (1439), Brest (1596) and Lemberg (1627–1681) had an actual influence upon the Armenians' church-union in Transylvania.

According to some sources, it has not been hitherto stated that Bishop Minas made a confession of faith with Rome preparing the Armenians in Transylvania for the church-union. So, circumstances of the Armenians' church-union have not been cleared up definitely. Similarly, it is a less-known fact that the relatively exact date of their church-union is unknown. Scholarship has not yet examined with the necessary caution and thoroughness whether the church-union itself took place without any apostasies and conflicts in Transylvania, and, additionally, whether the Armenians could persist in their previous ecclesiastical costumes after the union, or they were forced to be Latinised entirely by Oxendio's intention. Therefore, it should be thoroughly analysed how

Oxendio thought about the use and means of the church-union. He was faithful to the pure Latinisation overshadowing the Armenian rite. Moreover, the research did not discover that Oxendio's missionary activity in Transylvania extended to other provinces. Finally, we should answer the question that the Armenians' church-union has proved to be successful comparing to other church-unions carried out in Hungary or Transylvania or their union should be rather regarded as a failure.

In this monograph, we have tried to look for evident responses to these afore-mentioned problems, resting on the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically a few of secondary literature. In this manner, we do believe that this monograph has managed to clear up the obscurity that has hitherto cast a veil over the research of the Armenians' church-history in Transylvania, 1685–1715, at the field of Hungarian and international scholarship.

Sources

The backbone of this monograph has been constituted on the basis of the lately discovered documents kept in the archives at the Holy See, which contains detailed information, surveys, relations and letters on Bishop Oxendio's activity and the Armenians in Transylvania in 1685–1715. Furthermore, Hungarian and international scholars had also drawn the attention to the importance of the untouched documents on the Armenians in Transylvania in the archives at the Holy See from church-historical point of view, for example István Baán, Kálmán Benda, István Fazekas, Ferenc Galla, Antal Hodinka, Raymond H. Kévorkian, Antal Molnár, Gregorio Petrowicz, János Sávai, Edmond Schütz, Paul Shore, György István Tóth, Tihamér Vanyó, and Athanasius Welikyj. Especially, at the historical archive of the Holy Congregation for the Propagation of Faith (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) in Rome, and the Secret Archive in Vatican City (Archivio Segreto Vaticano) where a large amount of documents on the Armenians in Transylvania are being kept. It should be noted that these well-documented sources have qualified as the most authentic ones on Oxendio's pastoral activity and Armenians' church-union in Transylvania.

A handful of documents can also be found dispersedly concerning the period of this monograph at the archives and libraries in Hungary. The Hungarian National Archives in Budapest contains generally conscriptions and commercial papers on the Armenians in Transylvania. At the same time, few additional documents can also be found on Oxendio's life and activity. These explicitly do not deal at all with Oxendio's missionary activity. Primarily, the sources contain information on Oxendio's captivity at Prince Ferenc Rákóczi's Court (1676–1735), as well as his pleas written to the Court in Vienna or the Gubernium (Governor's office) in Transylvania concerning the case of the newly-founded city called Szamosújvár's privileges.

Very handful documents are preserved at Primate's Archives in Esztergom on the church of Armenians from 1692. These are very important complementary sources to those kept at Holy See's archives. Further on, these documents have greatly contributed to tinge Oxendio's personality and activity in Transylvania.

The so-called Hevenesi's Collection (Collectio Hevenesiana) belonging to the Library of the Loránd Eötvös State University (ELTE) in Budapest, Hungary, comprises some

valuable documents on the Armenians in Transylvania from church-historical point of view. The Czech-Moravian Jesuit missionary, Rudolf Bzensky (1651–1715), compiled a material on the peoples and churches existing in Transylvania at the behest of the Jesuit Gábor Hevenesi's (1654–1715) request at the end of the 17th century. Bzensky devoted a subchapter to the Armenians describing their history from the settling down to Oxendio's nomination as a Bishop. The Jesuit father renders authentic accounts of the Armenians. Presumably, he obtained his information from Oxendio, directly. Bzensky's work was made at least in four copies. On the whole, further document on the Armenians can also be found at Hevenesi's Collection. Namely, the document under the title 'Fidelis relatio' attributed to an unknown ecclesiastical author tells the church-history of the Armenians from their settling down in Transylvania to controversy amongst the Armenians in Ebesfalva (Dumbraveni, Ebbeschdorf, Elisabethopolis, Elizabēt'opol), 1692.

As far as the period of this monograph is concerned, just very few of documents are being kept in Transylvania. The Library of the Armenian Catholic Parish in Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, Niklasmarkt), Romania, only contains one Armenian manuscript on the history of the parish, describing Oxendio's role in creating the parish. The library of the Historical Museum in Szamosújvár, Romania, contains five manuscripts written in Latin and Armenian on this period. The majority primarily deals with the founding of the city's Self-Government and privileges. Finally, the National Archives of Armenia known as Matenadaran in Yerewan, Armenia, preserves five gospels made in Moldova. Their colophons (yišatakarank') render useful information on the Armenians' immigration from Transylvania caused by the church-union and other vicissitudes.

The documents of Armenians' church-union and that of Oxendio's missionary activity have not been hitherto published in extenso. Moreover, the majority of these documents are unpublished at all. In 1885, the Jesuit Nicolaus Nilles published documents on the history of uniate churches in Hungary in two volumes. Nilles himself devoted some documents to Armenians living in Transylvania. However, his monograph turned out to be based on documents being kept at Hevenesi's Collection belonging to the Loránd Eötvös State University's Library.

There is just one volume published on Armenian church-history. This is the Chronology of the Armenian Church compiled by the Armenian Uniate Bishop (Titular Bishop of Hymeria) Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739) in the 1730's. The manuscript of this volume is preserved at the Mechitarist Abbey's archives in Vienna. This was published by Hamazasp Oskean in 1964. Roszka in this chronology compiled the Armenian church-history from the beginning to his age with a strong Roman Catholic attitude. Furthermore, his work has an emphasis on the church-history of the Armenian Diaspora in Poland. Roszka, however, deals with the Armenians in Transylvania very concisely. His chronology briefly narrates Bishop Minas's death, Oxendio's missionary activity and death in 1715, and, finally, Elia Mendrul's confession of faith on behalf of the Armenians in Transylvania, Lemberg, 1689.

At the end, Athanasius Welikyj, Kálmán Benda, György István Tóth and János Sávai in their volumes published one-one short document on the Armenians kept at the Holy See's archives. Although these volumes are mostly concentrated on the documents of the Catholic missions in Ukraine, Moldova, Hungary and Transylvania, the published materials scarcely ever deal with the Armenians in Transylvania.

Conclusions and Results

Bishop Oxendio's activity and the church-union of the Armenians in Transylvania proved to be a marginal subject from church-historical point of view for a long time. This qualifies as simultaneously advantage as well as disadvantage. It was an advantage because just few information had been at scholarship's disposal through long decades. Furthermore, the literature concerning this theme was not easily available. Additionally, the research of this problem claimed special knowledge of Armenian studies.

The advantage of the above-mentioned marginality was actually concealed beneath that of the disadvantage. On basis of the less-systemised documents, very interesting and colourful view unfolded upon the Armenians' confessional situation. As a matter of fact, we received inspection of the events in Transylvania belonged to the period 1685–1715, from the Armenians' point of view. If we regard the Armenians' church-union in Transylvania from the Habsburg Court's point of view, especially for the Habsburg's demography and church policy, then a problematic picture has emerged on them. First, the Armenians were not the integral part of the demography policy mastered by the Habsburg Court in Vienna: because the Habsburg Court on the basis of the constitutional projects made by Cardinal Leopold von Kollonich (1631–1707), Primate of Hungary, and Palatine Prince Pál Esterházy (1635–1713) was explicitly concentrated upon Hungary's central and southern regions – recaptured from Ottomans. They were not involved in Transylvania at this level. Only did the charge of the Roman Catholic Bishop's office in Transylvania occur in the constitutional projects. The Habsburg Court just dealt with the Armenians in Transylvania when it intervened in the negotiations on the donation of Szamosújvár's domain for the Armenians, which was approved by the Court at the end in 1696. (But it concretised later in about 1700.) Moreover, the Armenians moved in Szamosújvár from Beszterce and its neighbouring villages only after Rakóczi's independence war in 1712.

Missions among the Armenians, of which the object was to create the church-union, were initiated by the Armenian Uniate Archbishop in Lemberg, 1683. The Archbishop's intention to unite them with Rome was that Lemberg had jurisdiction on the Armenians living in the Crimea, Poland and Moldova, before its union. So, the Armenians in Transylvania did not escape the spiritual leadership because they emigrated from the regions e.g. Moldova and Poland, which were subdued to the Archbishop's jurisdiction.

Their church-union was tightly related to Oxendio's pastoral activity in Transylvania. After all, the appearance of the missionary Oxendio, born in Moldova, in 1685, was a result of the Archbishop's request in Lemberg. Against the initial difficulties, particularly the Armenian priests' resistance, his pastoral activity proved to be hard. Oxendio needed at least a four-year hard work to fulfil his mission. The missionary had a contradictory relation to Minas, the Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania. He knew with a complete certainty that the key to unite the Armenians with Rome was to convince the Bishop Minas of the conversion to Catholicism. Oxendio was not able to persuade the old Bishop to unite with Rome. However, he managed to win the Bishop to come with him to Lemberg and start negotiating with the Apostolic Nuncio at Warsaw and the Armenian Uniate Archbishop in Lemberg, at the very end of 1686.

According to the posterity, due to Oxendio's persuasion, Bishop Minas made a confession of faith with Rome. This event was yet attested by some scholarly unelaborated documents written by Rudolf Bzensky, a Czech-Moravian Jesuit father, in the mid 1690's. At the same time, the sources (namely missionary letters, reports and relations), which can be found at historical archives of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome, decidedly disproved the fact that Bishop Minas could have made a confession of faith with Rome. But these documents rendered only accounts of Bishop Minas's death and its circumstances in 1686.

The Armenians in Transylvania declared effectively the church-union in Lemberg on February of 1689 when they made a confession of faith with Rome in the Uniate Archbishop Vardan Hunanean's (1644–1715) presence. It is not easy to decide the exact date of the union. But since the general session of the Holy Congregation for the Propagation of Faith discussed the Armenians' church union on 8th of April, 1689, it is advisable to accept this date. In connection with their union, several problems have emerged. First, the church-union itself was exclusively confined to acknowledge the Roman Pope's primacy. Second, the church-union did not touch several details, for example Uniate clergy's social status and payment, the Uniate priests' marital status, usage of language in holy liturgies, usage of the unleavened bread at Holy Eucharist, the Filioque procedit-prayer, the Purgatory and dogmas of the Ecumenical Synod in Chalcedon, 451 A.D. It was important because this problems were circumstantially clarified at the time of other Eastern churches' union with Rome.

Oxendio, prior to his higher-education at Urbanian College (Pontificium Collegium Urbanum, Pontificio Collegio Urbano, Dpratun Urbanean), Rome, was faithful to pure Latinisation. According to his opinion, the Uniate priests must have the same duties as the Latin rite clergy. The Uniate clergy in Transylvania, however, was henceforward attached to old Armenian liturgical costumes despite the church-union. In their point of view, the church-union was only focused upon acknowledging Pope's primacy and nothing else. The problem of interpreting the church union caused tensions within the Armenians. These led to priest Vardan Martinus Potoczky's apostasy in Ebesfalva, 1691–1692, and Elia Mendrul's case in Beszterce, 1697. Furthermore, these troubles had perfectly undermined the previous well-known scholarly opinion that Armenians' church-union in Transylvania as a process took place without any difficulties. Consequently, the church-union had just realised its purpose in 1699, when Bishop Oxendio with his assistants forced the apostate Armenians to accept the church-union. His opposite in the church, however, with several Armenian families left Transylvania and returned to Moldova. Therefore, Oxendio tried to organise a mission among these emigrant Armenians in Moldova in order to reconvert them to Catholicism. At the same time, Oxendio's strife to organise a mission in Moldova failed because of the harsh resistance of the Holy See, the Apostolic Nuncio at Warsaw, the Armenian Uniate Archbishop in Lemberg, the authorities in Moldova and Ferenc Rákóczi's independence war.

It was complicated to define that question whether the Armenian church-union in Transylvania could have historical antecedents. It cannot be parallel to the attempts to unite the Armenians with Rome in the Cilician period as well as the Synod of Florence in the Middle Ages. These councils were particularly occupied in dogmatic and liturgical questions but the Armenian Apostolic Church had decidedly refused these referring to

national interest. Similarly, it cannot be stated as to the dogmas of the Council in Brest, 1596, from the Armenians' point of view in Transylvania. In this case, it was true that the union of Brest was built on the dogmas of the council in Florence, but the Armenians stayed away randomly, too.

Another question should be emerged: has the Armenian Church in Transylvania qualified to be an integral part of the church-union processes in Hungary? The answer is a definite no. Their church-union was not initiated by the Habsburg Court, but not the Hungarian Catholic Church, either. In Hungarian church-history's point of view, their church-union proved to be marginal. In addition, the official declaration of the union took place in Poland, and not in Hungary.

At the same time, the Armenians' church-union is similar to other unions in some aspects. For example, the Protestant élite in Transylvania left no stone unturned to impede the unions. Namely, the Protestants feared that church-unions could have broken the confessional balance to the Protestants' detriment in Transylvania that had been functioning well for decades. That was the reason why they had tried to divide the Uniate Romanians and reconvert them to Orthodoxy (in Gábor Nagyszeghi's and Ion Tisca's case) or they had supported, directly and indirectly, such rebel Armenian priests e.g. Vardan Martinus Potoczky, Astuacatur Nigošean and Elia Mendrul against Bishop Oxendio. Another parallel to other church-unions could be that both Ruthenians and Romanians suffered by Ferenc Rákóczi's independence war, too. But the Armenians did not have problems with schismatism (in Romanians' case, in Transylvania) and canonical debates about the vacancy of the Bishopric seats (in Ruthenians' case, in Upper Hungary). Many Armenians left Transylvania and settled down in Moldova owing to Rákóczi's independence war. Bishop Oxendio and his assistants permanently feared that Armenian priests might have come from Moldova to reconvert the Uniate Armenians in Transylvania at the Armenian Catholicos's behest. This fear has proved to be unreal save an isolated attempt happened in Ebesfalva, 1708. At the same time, their fear could have been underpinned by the fact that the Romanian Orthodox Metropolitan in Bucharest sent out priests to preach against the church-union of the Romanians in Transylvania.

Oxendio was appointed consciously as a titular bishop by the Holy See. Rome should have taken the Hungarian Catholic Church's interest into consideration, because the Hungarian Church had an intention to restore the non-functioning Roman Catholic diocese in Transylvania. Consequently, the Hungarian Catholic Church tolerated just one Catholic bishop, and not more in Transylvania.

Finally, the last question should be answered whether the church-union of the Armenians in Transylvania was successful comparing to other church-unions in Hungary/or Transylvania?

It is well-known that the union of Serbs was an evident failure. The Habsburg Court in 1690 donated serious economical and political privileges to the Serbs escaping from the Motherland. This made the strife for the church-union with Rome nonsensical. Further on, the previous attempts to unite the Serbs with Rome came to a dead-lock because of the canonical debates and resistance of the Serbian Orthodoxy.

The church-union among the Ruthenians in this period (namely 1685–1715) should be depicted as a half-success. The union was, in fact, declared in the mid 17th century. Moreover, uniate priest's payment and status were clarified, however, the practical realisation of these things were drawn out up to the 19th century. Thus, the canonical

debates of the Uniate Bishop's office in Munkács between the Ruthenians and the Roman Catholic Bishop of Eger exercised a very sensitive influence upon their church-union. These debates were trailed on until Queen Maria-Theresa's period (1740–1780) when the independent Uniate diocese in Munkács was organised in 1771.

Romanians in Transylvania concluded a successful church-union with Rome in 1701. On the contrary, the Romanians attained to organise their own diocese (with centre of Fogaras, now in Romania) at the Holy See against the Roman Catholic Bishop's will in Transylvania. But the success of the union was overshadowed by the lower clergy's resistance and the so-called schism-movements led by Greek, Serbian and Romanian priests/monks.

So, in comparison with other church unions in Hungary/or Transylvania, the Armenians' church-union proved to be successful. In our opinion, reason of this success was that the number of Armenians in Transylvania was much less than that of the other peoples' uniting with Rome. By the end of the 17th century, the number of the Armenian inhabitants significantly reduced owing to emigrations from Transylvania to Moldova. At the same time, the Armenian community became more homogenous and easily-governed from the denomination's point of view.

If we regard the church-union internally, then the union itself has proved to be a failure because the union, in time, resulted in linguistic and cultural assimilation. In the course of history, those Armenian communities that had united with Rome or Constantinople assimilated linguistically and culturally to the peoples surrounding them.

The Armenians' tenacious adherence to their religion and language, the carriers of Armenian consciousness, always helped to preserve the ancient Armenian culture and national identity in the Middle Ages and Early Modern Period. In this manner, the church symbolised national unity among Armenians living in the Motherland or in the Diaspora. To preserve religion, language, identity and culture was, however, even more difficult in Diaspora. At the same time, Oxendio by his bishopric office – and also the church-union – in Transylvania actually broke down such an old Armenian tradition in which the Armenian community was equal to the Armenian Apostolic Church. The forced process of Latinisation managed by Oxendio decreased the importance of national identity.

Oxendio gained distinction to create the church-union. The posterity was never employed in his stubborn personality. Rather, his pastoral and missionary activity was primarily pointed to create the church-union and found the city called Szamosújvár. On the contrary, posterity forgot to mention the church-union's circumstances in connection with the internal debates and drawback of Oxendio's pontiff. The idealistic and charismatic view of the Diaspora leader known as an Ethnarchos, was borne in the minds on the personality of Oxendio. In this respect, the assimilated Armenians in Transylvania regarded Oxendio's personality as a piece of the glorious past in their history. Probably, this could be the reason why posterity did not want to be employed in the negative attitude of his pontiff in Transylvania.

Revised by Ádám Vajk

SOMMARIO: LA CATTOLICIZZAZIONE DEGLI ARMENI IN TRANSILVANIA (1685–1715)

Obiettivi e osservazioni metodologiche

Il periodo compreso fra la fine del Seicento e l'inizio del Settecento può essere definito fra i più movimentati ed emozionanti nella storia del Regno d'Ungheria. La cacciata dei turchi ottomani, l'inserimento del principato transilvano, dotato di una propria statualità per quasi un secolo e mezzo, nel quadro della Monarchia Asburgica, la colonizzazione degli enormi territori rimasti inutilizzati dopo la dominazione ottomana, la riorganizzazione della vita quotidiana, e infine la guerra d'indipendenza capeggiata da Principe Francesco Rákóczi (1703–1711) avevano imposto alla corte viennese compiti assai gravosi. Il periodo che abbraccia gli anni 1686–1711 pose anche la chiesa cattolica di fronte a doveri, possibilità e sfide grandiose: nella parte settentrionale e orientale del paese, la ricattolicizzazione ha ripreso uno slancio senza precedenti; sui territori riconquistati dagli ottomani invece, dopo centocinquant'anni, sono riapparsi i vescovi delle diocesi abbandonate e distrutte, aiutati dai missionari mandati dalla Santa Sede e dai preti secolari e regolari (monaci) nella rinnovazione della vita ecclesiastica cattolica romana.

La cattolicizzazione degli armeni in Transilvania va quindi esaminata in questo complesso contesto di storia politico-ecclesiastica. La questione confessionale degli armeni rifugiatisi in nel 1668–1672 in Transilvania dalla Moldavia e dalla Podolia, può essere considerata una delle pagine bianche della storia ecclesiastica ungherese e internazionale. L'unione degli armeni è collegata soprattutto alla persona di Oxendio Virziresco (1654–1715), portatore anche del titolo vescovile, nonchè alla sua attività missionaria e di organizzazione ecclesiastica. La loro vicenda è rimasta a lungo sconosciuta alla stessa storiografia ungherese. Le sole informazioni reperibili riguardavano l'immigrazione degli armeni nell'anno 1672, capeggiata dal vescovo Minas Alēk'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i (ca. 1610–1686), la presunta cattolicizzazione del vescovo del 1686, l'unione nata verso il 1690 con Roma, la fondazione di Gherla (Szamosújvár, Armenopoli, Hayak'ałak'), la carcerazione a Munkács (Mukačevo, Munkatsch) del vescovo armeno unito nell'epoca della guerra d'indipendenza di Principe Francesco Rákóczi, nonchè la morte del vescovo stesso, avvenuta a Vienna nel 1715.

Una delle difficoltà principali della ricerca sull'unione armena stava nel fatto che la stragrande maggioranza dei documenti e delle fonti riguardanti il periodo indicato erano reperibili presso gli archivi della Santa Sede e non presso gli archivi statali ungheresi. L'altro grande problema riguardava l'esiguità e l'incosistenza metodologica della storiografia ungherese e internazionale riguardante l'unione armena. La ricerca non è stata agevolata neppure dal fatto che la maggioranza dei saggi risale alla seconda metà dell'Ottocento e all'inizio del Novecento.

Questi lavori e saggi storici, che spesso si riferiscono e citano a vicenda, trasferendo a volte anche interi capitoli l'uno nell'altro, non danno particolare importanza all'unione armena. Una posizione simile viene assunta sull'attività del vescovo Oxendio, le cui attività tran silvane, quella missionaria e quella dell'organizzazione ecclesiastica, non

vengono mai specificate. Del vescovo veniva invece tramandata ai posteri un'immagine romantica, idilliaca, secondo la quale il prelato aveva, in ogni circostanza, difeso gli interessi degli armeni in Transilvania. Il vescovo unito era quindi presentato come un principe apostolico o sacerdotale, come la guida della nazione armena in Transilvania. Lo scopo del nostro lavoro è, tra gli altri, quello sottoporre a revisione e critica storiografica quest'immagine idealizzata.

L'unione armena, oltre ai problemi sopracitati, porta in sè altre numerose dilemmi irrisolti, per i quali sino ad ora la letteratura specialistica non ha dato risposte soddisfacenti. A lungo sono rimasti in ombra il ruolo della chiesa cattolica romana d'Ungheria nell'unione armena e quello della politica di ricattolicizzazione della corte viennese. Non c'erano informazioni precise neanche sul ruolo assegnato dalla corte viennese agli armeni nella politica demografica e di colonizzazione successiva alla scacciata dei turchi. Non è chiaro se le autorità viennesi avessero applicato agli armeni, fra la fine del Seicento e l'inizio del Settecento, idee, concezioni di colonizzazione urbanistica e confessionale. Ci si interroga inoltre in base a quali metodi, esperienze e modelli precedenti di unione e di ricatolicizzazione voleva portare a compimento l'unione ecclesiastica la corte viennese. È possibile paragonare l'unione degli armeni in Transilvania all'attività missionaria e di ricatolicizzazione condotta tra i ruteni della Rutenia Subcarpatica (Ungheria Superiore), i serbi della Bassa Ungheria e i rumeni in Transilvania? Oppure si deve parlare in questo caso di unione realizzata su influsso esterno, indipendentemente dall'attività della chiesa cattolica ungherese? In base alle problematiche sopraindicate, si pone anche l'interrogativo se l'unione degli armeni possa essere considerato un evento fine a se stesso.

In mancanza di fonti elaborate ed analizzate a sufficienza, non è stato chiarito il problema se la l'unione mirasse esclusivamente al ripristino dell'unità della fede. Le indagini non chiariscono neppure se esistessero per l'unione armena dei modelli di unione precedenti, risalenti al Medioevo o all'era moderna dell'evo moderno. È quindi necessario indagare a fondo sia in che misura i concili uniti, rispettivamente quello ciliciano, ferrarese-fiorentino, brèstiano e quello di Leopoli (Lemberg, Lwów, Lviv, Ilov) abbiano influenzato l'unione degli armeni in Transilvania, sia le sue connessioni 'straniere'. Le ricerche finora condotte non hanno analizzato accuratamente neanche se l'unione armena fu condotta in Transilvania senza conflitti, o contrariamente, venne aggravata da forti discordie, contrasti e apostasie interne. Occorre dare risposte puntuali e soddisfacenti anche sull'immagine dell'unione nei preti armeni convertiti, Avevano conservato dopo l'unione le tradizioni ecclesiastiche armene o si proposero la latinizzazione completa degli armeni in Transilvania? In relazione a tutto ciò è importante analizzare cosa pensava il vescovo Oxendio dell'unione e della sua utilità, ovvero se questi insistesse nella conservazione delle tradizioni armene o fosse un sostenitore della latinizzazione. Le ricerche precedenti tacciono anche sul fatto se l'attività missionaria di Oxendio era concentrata solo sulla Transilvania o si era estesa alle regioni confinanti. Sino ad ora la ricerca ha posto poca attenzione anche all'immagine dell'unione armena nella corte viennese, nella chiesa cattolica romana e nella stessa comunità armena. Occorre infine riflettere se l'unione degli armeni, confrontata con le altre unioni, possa essere considerata un successo o un fallimento.

Le domande sopraelencate dimostrano che solo con ricerche approfondite e scrupolose si possono esaminare l'unione degli armeni in Transilvania e l'attività del vescovo

Oxendio. Nella presente monografia, basata su documenti – editi e inediti – provenienti da diversi archivi europei, attraverso un'analisi critica della scarsa letteratura specialistica cerchiamo di dare risposte quanto più possibile precise ai problemi emersi attorno l'unione. Ritengo che questo lavoro possa dissipare le numerose zone l'ombra che tuttora circondano e influenzano il dibattito scientifico ungherese e internazionale relativo alla storia ecclesiastica degli armeni in Transilvania nel periodo 1685–1715.

Fonti

La parte dominante delle fonti per tale monografia è costituita delle collezioni degli archivi della Santa Sede, ossia dell'archivio storico della Sacra Congregatio de Propaganda Fide, dell'Archivio Segreto Vaticano e dell'Archivio Romano dei Padri Gesuite. Sull'importanza di storia ecclesiastica del materiale relativo agli armeni in Transilvania conservato presso gli archivi della Santa Sede, hanno già richiamato l'attenzione diversi studiosi, tra i quali István Baán, Kálmán Benda, István Fazekas, Ferenc Galla, Antal Hodinka, Raymond H. Kévorkian, Antal Molnár, Gregorio Petrowicz, János Sávai, Ödön Schütz, Paul Shore, István György Tóth, Tihamér Vanyó e Athanasius Welikyj. Le fonti della Santa Sede citate nel nostro lavoro, inedite o solo parzialmente elaborate, documentano in modo complesso e variopinto l'unione armena del periodo indicato e acquistano particolare importanza considerando data la scarsità delle fonti nazionali riguardanti gli armeni transilvani. Presso l'Archivio Nazionale Matenadaran, di Yerewan sono rimasti solo alcuni manoscritti in lingua armena di origine transilvana e moldava redatti nel periodo in esame. Questi documenti manoscritti sono copie dei Vangeli scritti in Moldavia nel Seicento, che danno informazioni importanti sull'emigrazione degli armeni transilvani, in particolare sulla loro situazione religiosa e su quella degli armeni moldavi, nonchè sulla loro conversione alla fede cattolica romana.

Il materiale degli archivi parrocchiali degli armeni in Transilvania è invece alquanto scarso. Anzi, non si trovano quasi informazioni utili su questo periodo relative agli armeni di Frumoasa (Csíkszépvíz) e di Dumbrăveni (Ebesfalva, Erzsébetváros, Elisabetopoli). La biblioteca della parrocchia cattolica armena di Gheorgheni (Gyergyószentmiklós, San Niccolò in Giorgio) conserva per esempio solo un manoscritto frammentario che, in lingua classica armena, narra la storia della parrocchia dal 1695, anno della sua fondazione, fino al 1719. Per la nostra ricerca la situazione è alquanto difficile anche nel caso di Gherla, vuoi perchè le fonti archivistiche ecclesialistiche danno informazioni sulla chiesa armena locale solo a partire dalla seconda metà del Settecento, vuoi perchè nel corso dei traslochi, tanti materiali sono andati persi o distrutti. Del nostro periodo sono rimasti solo cinque manoscritti che oggi sono custoditi presso la sala manoscritti del Museo Storico di Gherla. Questi documenti ci informano sulla fondazione del Comune della città armena, nonchè sul regime fiscale degli armeni. Si possono trovare poche fonti sull'unione ecclesiale armena e sulla persona e attività del vescovo armeno Oxendio anche presso gli archivi ungheresi. Nell'Archivio Nazionale Ungherese si trovano solo quattro documenti sull'attività armena di Oxendio. É importante notare come il materiale della Cancellaria Transilvana e del Gubernio Transilvano (Gubernium) della fine del Seicento e dell'inizio del Settecento sia stato compilato in modo artificiale dopo la guerra d'indipendenza di Principe Francesco

Rákóczi. Dal 1698, tra i materiali del Gubernium è rimasto un documento di un'inchiesta che ci informa delle discussioni giuridiche ed economiche nate tra il vescovo Oxendio e il tesoriere transilvano, Conte Stefano Apor d'Altorja (1638–1704) attorno alla fondazione di Gherla. Inoltre due scritti sono stati ritrovati nell'archivio del Principe Francesco Rákóczi (1676–1735) che trattano la prigionia 'kuruc' del vescovo Oxendio. È degna di nota infine una fonte, nata nel 1711 riguardante il caso di Gherla, che contiene la trasmissione del materiale a Gubernio da parte del vescovo unito. Nell'Archivio Nazionale Ungherese, oltre ai documenti sopraelencati, si possono esaminare solo alcuni registri fatti sulle colonie armene in Transilvania e la richiesta scritta nel caso di Gherla. Le fonti che si trovano presso l'Archivio del Primate di Strigonia (Esztergom) trattano soprattutto il conflitto di Dumbrăveni dell'anno 1692. Questi forniscono dati utili e complementari per i materiali degli archivi della Santa Sede, che trattano o accennano a questo argomento e forniscono nuovi punti di riferimento soprattutto per sfumare l'immagine idealizzatasi formatasi sul vescovo Oxendio.

La Collezione di Hevenesi della Biblioteca Universitaria ELTE di Budapest (Collectio Hevenesiana) contiene numerosi materiali di valore inestimabile riguardanti la storia ecclesiastica ungherese. Negli anni 1694–1715, il padre gesuita Gabriele Hevenesi (1654–1715) e i suoi collaboratori copiarono una quantità notevole di fonti presso vari archivi ecclesiastici e laici, ma scrissero anche trattati su numerose questioni importanti, la maggior parte dei quali ci è rimasta in forma di manoscritto. Alcuni di questi trattano la fondazione della comunità armena di Dumbrăveni e la discordia armena transilvana degli anni 1691–1692. Il documento rimasto del 1693, di autore ignoto, che porta il titolo "Fidelis relatio" può essere considerato la prima fonte che narra la storia degli armeni transilvani. Ai fini della nostra ricerca, tra i documenti della biblioteca sono particolarmente rilevanti gli scritti del padre gesuita ceco-moravo Rodolfo Bzensky (1651–1715), attivo in Transilvania. Nel 1694 questi scrisse una relazione missionaria di una quarantina di pagine sulla propria attività missionaria a Hevenesi e presentò in dodici capitoli le confessioni e i popoli transilvani. Bzensky dedicò un sottocapitolo di circa quattro pagine alla trattazione della situazione confessionale degli armeni in Transilvania, in cui presentava la loro storia a partire dall'immigrazione fino all'ordinazione al vescovo di Oxendio (1691). Bzensky fornisce informazioni autentiche sugli armeni transilvani ed è accertabile che il padre gesuita ceco-moravo abbia attinto alle sue informazioni di prima mano, direttamente dallo stesso Oxendio.

Sull'unione armena in Transilvania e sulla persona di Oxendio mancano volumi pubblicati su salde basi documentarie. Non esistono opere pubblicate in particolare sulle fonti reperibili presso gli archivi della Santa Sede. Anche se nella pubblicazione sulle fonti di alcuni studiosi, come in quella di Athanasius Welikyj, di Kálmán Benda e di István György Tóth, sono apparsi alcuni dati o documenti importanti, le fonti da loro svelate (soprattutto quelle della Santa Sede) danno altri tipi di informazioni e non parlano dell'unione degli armeni in Transilvania. La fonte pubblicata in due volumi nel 1885 a Innsbruck dal gesuita Nicolaus Nilles contiene informazioni soprattutto sugli uniti dei paesi della Sacra Corona d'Ungheria. Tra queste si trovano solo due fonti sull'unione armena in Transilvania e sulla missione di Oxendio. Queste provengono dalla Collezione di Hevenesi della Biblioteca Universitaria ELTE di Budapest.

Nella penuria di pubblicazioni, la cronologia di storia ecclesiastica pubblicata dal vescovo unito Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739), costituisce una piacevole

eccezione. Il manoscritto di Roszka venne custodito per tanto tempo presso l'archivio della congregazione mechitarista viennese e poi pubblicato nel 1964 a Vienna, in un'edizione curata da Hamazasp Oskean. Il lavoro in lingua classica armena si occupa dettagliatamente del rapporto tra la chiesa cattolica romana e la chiesa armena a partire dalla fondazione della chiesa armena fino al 1730. Ne riceve particolare rilievo la storia della chiesa armena polacca nel Sei- e nel Settecento. Purtroppo, ai fini della nostra monografia Roszka fornisce solo poche informazioni e anche quando lo fa, si occupa in modo abbastanza succinto degli armeni transilvani (ad esempio della morte del vescovo Minas Alēk'sanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i, della missione e della morte di vescovo Oxendio o della confessione di fede cattolica dell'anno 1689 di Elia Mendrul).

I risultati della monografia

In base ai criteri di storia ecclesiastica, l'unione degli armeni in Transilvania e l'attività del vescovo Oxendio sono stati considerati a lungo temi marginali. Questa marginalità si dimostrava svantaggiosa e vantaggiosa nello stesso tempo. Era uno svantaggio perchè, per lunghi decenni, i ricercatori hanno avuto a disposizione solo poche informazioni affidabili. La letteratura specialistica di qualità era invece scarsa e difficilmente avvicinabile. La ricerca approfondita dell'argomento richiede inoltre nozioni speciali di armenistica.

Il vantaggio della marginalità sopracitata stava appunto nel suo svantaggio. Sulla base di una documentazione in gran parte inedita si è delineata un'immagine alquanto interessante, variopinta e ricca di svolte sulla situazione confessionale degli armeni. Attraverso gli occhi degli armeni – o meglio dire quelli del vescovo Oxendio – abbiamo preso conoscenza della storia della Transilvania dell'epoca 1685–1715, nonchè dei suoi rapporti ecclesiastici.

Se infatti gli armeni in Transilvania e la loro unione sono vengono analizzati attraverso lo sguardo della Corte Asburgica – e soprattutto attraverso la politica ecclesiastica e demografica di Vienna – si delinea di loro un'immagine piuttosto problematica. Gli armeni, prima di tutto, non costituivano la parte integrante della politica di colonizzazione della corte viennese. In base ai progetti di sistemazione realizzati dal Cardinale Leopoldo Kollonich (1630–1707) e da Palatino Paolo Esterházy (1635–1713), Vienna stava concentrando le sue forze sui territori meridionali e centrali dell'Ungheria, riconquistati dai turchi, e non si occupava in modo approfondito della Transilvania. Nei progetti di sistemazione era presente solo la restaurazione del vescovato cattolico romano locale, segno che la corte Asburgica si occupava degli armeni solo in modo indiretto. Essa intervenne in modo concreto nelle trattative attorno all'acquisto della tenuta di Gherla, cui dette il proprio assenso nel 1696 ma che si concretizzò solo alla fine dell'anno 1700. Il territorio venne infine occupato dagli armeni immigrati da Bistriţa (Beszterce, Bistritz, Bistrizza, Bistrizzi) e dai borghi adiacenti, dopo la guerra d'indipendenza di Principe Francesco Rákóczi.

Delle missioni intese all'unione ecclesiale, nate tra gli armeni in Transilvania, prese iniziativa verso il 1683 l'arcivescovato armeno unito di Leopoli, diventato unito poco prima. L'unione svelava la volontà di Leopoli di schierarsi con Roma, sfruttando la situazione formatasi prima dell'unione di Leopoli, quando tutti gli armeni appartenenti alla propria giurisdizione ecclesiale – come per esempio gli armeni residenti Moldavia o della

penisola di Crimea – dovevano agire similmente. Non potevano sfuggire a questa regola neanche gli armeni di Transilvania, visto che si erano rifugiati tutti in Transilvania dalla Moldavia e dalla Podolia, quindi dai territori che appartenevano alla giurisdizione ecclesiale dell'arcivescovato di Leopoli. L'unione armena e i tre decenni successivi sono strettamente collegati alla persona di Oxendio. L'apparizione nel 1685 in Transilvania del prete-missionario Oxendio – unito armeno nato in Moldavia –, consentì di realizzare le intenzioni dell'arcivescovato armeno di Leopoli. Oxendio era giunto alla sede indicata da Roma, attraverso la Polonia. La sua missione incontrò numerose difficoltà e ostacoli a causa dei fallimenti iniziali e della resistenza del clero armeno locale: la realizzazione dell'unione fu quindi il frutto di un lavoro missionario arduo e faticoso, durato ben quattro anni.

Il missionario aveva un rapporto contradditorio con il vescovo apostolico armeno Minas, fuggito in Transilvania. Era consapevole del fatto che il segreto del successo dell'unione stava nel far convertire il vescovo apostolico armeno di Transilvania (in realtà della Moldavia) alla fede cattolica. Non riusciva a convincere il vescovo Minas – ormai anziano, malaticcio – sull'utilità dell'unione, ma riuscì ad ottenere che il vescovo si recasse a Leopoli per fare intavolare una trattativa con l'arcivescovo armeno e con il nunzio apostolico di Varsavia in Polonia. I posteri hanno notato che nel 1686 il vescovo Minas, lasciandosi persuadare da Oxendio, si convertì alla fede cattolica e si è fece unito. Ciò è confermato da alcuni documenti, scritti a metà degli anni 1690 dal padre gesuita cecco-moravo Rodolfo Bzensky, ma non ancora elaborati ed esaminati a sufficienza. La conversione alla fede cattolica del vescovo non è invece sostenuta dalle lettere ufficiali e relazioni mandate alla Propaganda Fide. Sono confermate invece la data della morte del vescovo Minas, avvenuta alla fine dell'anno 1686, e le circostanze della sua scomparsa.

Gli armeni transilvani si sono effettivamente convertiti alla fede cattolica e all'unione solo nel febbraio del 1689, a Leopoli, davanti all'arcivescovo armeno unito Vardan Hunanean (1644–1715). É difficile stabilire la data precisa, ma siccome la Propaganda Fide ha svolto delle trattative sull'unione armena l'8 aprile 1689, è consigliabile accettare questa data. Sono emersi diversi problemi attorno all'unione della comunità armena in Transilvania. Il problema principale stava nella concentrazione esclusiva sull'accettazione del primato del Papa, ossia del vescovo di Roma, tralasciando dettagli importanti come la situazione e la retribuzione del clero unito, lo stato civile del clero unito (matrimonio), l'uso della lingua liturgica, i problemi del calendario, il chiarimento dei rapporti con gli insegnamenti del Concilio Ecumenico di Calcedonia del 451. Tutto ciò è importante, perché nel caso di altre unioni realizzate con altre chiese orientali, queste problematiche vennero lungamente discusse e chiarite.

Oxendio, anche in base alla sua educazione avuta presso il Pontificio Collegio Urbano, voleva rendere valida la completa latinizzazione. A suo avviso, i doveri dovevano essere uguali sia per i preti armeni uniti, che per i preti che celebravano messa secondo i riti latini. Ma il clero unito in Transilvania, nonostante l'unione, insisteva sul mantenimento delle antiche tradizioni armene. Nella loro interpretazione l'unione si esauriva con il riconoscimento del primato del papa, vescovo di Roma. Questo problema interpretativo avrebbe generato molte tensioni e condotto poi nel 1691–1692 all'apostasia di Vardan Martino Potoczky di Dumbrăveni e allo scoppio a Bistriţa, nel 1697, del caso-Elia Mendrul. Questi conflitti distrussero inoltre il parere dominante nell'opinione pubblica armena transilvana, secondo il quale l'unione degli armeni in Transilvania si era svolta senza conflitti e discordie, in silenzio e in pace. Così l'unione potè completarsi

solo dopo la sistemazione delle controversie, nel 1699, quando il vescovo Oxendio, insieme ai suoi aiutanti, riuscì a costringere gli armeni apostati ad accettare l'unione. I suoi oppositori, insieme a tante numerose altre famiglie armene, abbandonò la Transilvania per fare ritorno in Moldavia. Dopo il rimpatrio, Oxendio cercò di organizzare una missione in Moldavia per far (ri)convertire gli armeni locali alla fede cattolica. Il suo tentativo fallì a causa della resistenza da parte della Santa Sede, del nunzio apostolico di Varsavia, dell'arcidiocesi unita armena di Leopoli, delle autorità moldave e dallo scoppio della guerra d'indipendenza di Principe Francesco Rákóczi.

Non è facile stabilire gli antefatti storici dell'unione armena in Transilvania. Non è possibile paragonarla nè ai tentativi medievali per la realizzazione dell'unione di Cilicia, nè al concilio unito ferrarese-fiorentino. Anche se a questi concili uniti si erano occupati a fondo dei problemi dogmatici e liturgici, in realtà la chiesa armena, riferendosi agli interessi nazionali, aveva categoricamente rifiutato questi concili. Cosí gli armeni transilvani, non si poterono prendere ad esempio neanche l'unione di Brèst del 1596: anche se tale unione si basava sul concilio unito ferrarese-fiorentino, da questi concili gli armeni erano comunque rimasti esclusi.

L'unione degli armeni in Transilvania non è assimilabile ai processi di unione ecclesiastica avvenuti nel bacino dei Carpazi. L'unione armena in Transilvania non fu merito nè della Corte Asburgica, nè del clero cattolico ungherese, bensí il risultato di uno sviluppo interno ecclesiastico armeno la cui realizzazione ebbe origine in Polonia e non in Transilvania (Ungheria).

Nonostante ciò l'unione armena può essere paragonata alle altre unioni per i conflitti che ad essa si accompagnarono. I rappresentanti dell'élite protestante transilvana cercarono di vanificare le unioni rumene e quelle armene, avendo paura che con attraverso di esse potesse modificarsi l'equilibrio confessionale della Transilvania, a scapito soprattutto dei protestanti. Così, nel caso dell'unione dei rumeni in Transilvania, essi cercarono di appoggiare Gábor Nagyszeghi o di affiancare il vescovo Ion Tisca; nel caso degli armeni, sostennero in modo diretto o indiretto i preti Vardan Martinus Potoczky, Astuacatur Nigošean e Elia Mendrul contro il vescovo Oxendio Virziresco.

Si potrebbe proporre come ulteriore paragone il caso dei ruteni unitari e dei rumeni tran silvani, che avevano sofferto la guerra d'indipendenza di Principe Francesco Rákóczi. Nel loro caso i problemi principali non erano quelli delle discussioni di legittimazione e di diritto canonico attorno alla nomina dei vescovi (nel caso dei ruteni), o quello dei scismatici (nel caso dei rumeni), ma quello del ritorno di tante famiglie armene in Moldavia a causa della guerra d'indipendenza. Perciò il vescovo Oxendio e i suoi aiutanti temevano che col tempo, per ordine del catholicos armeno, potessero venire dalla Moldavia preti armeni in Transilvania per riconvertire gli armeni uniti. Questa paura, a parte il caso isolato del 1708 di Dumbrăveni, risultò infondata. La loro paura poteva essere nutrita dall'esempio dei rumeni: i metropoliti di Bucarest avevano mandato dei preti rumeni in Transilvania per predicare contro l'unione rumena transilvana.

Paragonata alle altre unioni, può essere ritenuta un successo l'unione degli armeni tra il 1685 e il 1715? É noto come la politica di unione risultò un fallimento totale dal punto di vista di Vienna e della chiesa cattolica ungherese, per esempio nel caso dei serbi. La garanzia, da parte della Corte Asburgica, di seri benefici economici e politici ai serbi immigrati nel 1690, determinò una perdita di necessità dell'unione con Roma. In più, le

unioni precedenti dei serbi, a causa delle discussioni di diritto canonico e della fermezza della chiesa serba ortodossa, non erano risultate longeve.

Il caso dei ruteni della Rutenia Subcarpatica (ossia dell 'oblast' di Transcarpazia), dove in questo periodo (1685–1715), può essere invece considerato un parziale successo. Vennero accettata sia la retribuzione dei preti uniti, che la garanzia dei privilegi spettanti ai preti cattolici. La realizzazione concreta di tali provvedimenti si prolungò tuttavia fino all'inizio dell'Ottocento. L'unione dei ruteni venne segnata anche dal fatto che non essi non avevano diritto a una diocesi indipendente: l'esistenza del vescovato di Agria (Eger), dal punto di vista del diritto canonico, non ha reso possibile la realizzazione di tale istituzione. Le controversie sono terminate solo sotto il dominio di Maria Teresa (1740–1780), la quale prese decisioni definitive sulla realizzazione del vescovato regionale. Anche se i rumeni in Transilvania avevano concluso un'unione di successo nel 1701, anzi – nonostante la volontà contraria del vescovato cattolico romano di Transilvania – nel 1721 sono riusciti ad ottenere dalla Santa Sede la fondazione del vescovato indipendente di Fogaraş (Fogaras), il successo dell'unione è stato oscurato dall'opposizione dei fedeli e del clero inferiore e dai cosiddetti movimenti-scismatici, capeggiati dai popi greci, rumeni e serbi.

Nel caso degli armeni l'unione può essere ritenuta un completo successo. Una delle cause di questo successo risiede nell'esiguità della popolazione coinvolta, contrariamente alla densità degli altri popoli che volevano l'unione. Alla fine del Seicento gli appartenenti alla comunità armena diminuirono a causa delle migrazioni, ma dal punto di vista confessionale essa diventò più omogenea e più facilmente manipolabile dalla corte viennese. Con l'attività del vescovo Oxendio – e così con l'unione – venne praticamente spezzata una tradizione armena antica, in cui la comunità armena era l'equivalente della chiesa. Al centro della comunità, soprattutto nelle diaspore medievali, stava la chiesa apostolica armena, che era l'equivalente della coscienza d'identità nazionale. Con l'unione armena transilvana e l'attività di Oxendio, con l'introduzione forzata della latinizzazione, l'identità armena si ritrovò in posizione emarginata.

Se però l'unione viene osservata dall'interno, dal punto di vista della nazionalità armena, può essere ritenuta come un passo indietro, perchè l'unione stessa originò una crescente assimilazione linguistica e culturale. Anche le comunità armene entrate in unione sia con Costantinopoli che con Roma, in corso di qualche generazione si fusero linguisticamente nell'ambiente straniero che le circondava.

Oxendio ebbe meriti indiscutibili e imprescrittibili nella realizzazione dell'unione. La posterità non si è mai occupata della sua persona, del suo carattere intransigente, per niente opportunista. La presentazione della sua attività si è concentrata soprattutto sull'unione e sulla fondazione di Gherla. Delle circostanze dell'unione e delle discordie inerenti a ciò, del lato oscuro della gestione della chiesa da parte del vescovo, i posteri non si sono ricordati. Del vescovo si è conservata l'immagine della guida giusta di una minoranza, dotata di un carisma apostolico, del principe ecclesiale, dell'ethnarcos. In quest'immagine idealizzata fatta sulla persona di Oxendio Virziresco, la comunità armena, allora già assimilata, ha visto un pezzo del passato storico glorioso. Forse per questo motivo non erano capaci o non volevano neanche rendersi conto dei lati più problematici, agli occhi della comunità stessa, dell'attività vescovile di Oxendio.

Tradotto da Eszter Papp
Riveduto da Stefano Bottoni, Ph.D

MUTATÓ

A
Abbász, I. (Nagy) 47–48
Ábrahám (Abraham Ałbat'anec'i), I. (katholikosz) 30
Absolon 148
Accorsi, Sebastiano Maria 90, 99, 117, 120–121, 134–135, 140, 146, 150, 152, 161–162, 167, 173, 180, 182, 199
Akakiosz püspök 27
Alacz, Andrea 145, 149, 160, 165, 175
Ališan, Łewond 90, 130
Altieri, Angelo Paluzzo degli Albertoni 97, 99–100, 103, 129, 138, 146, 155, 172, 188
Altorjai Apor István 77
Anasztasziosz 27
Angelo Gabrielle da Nizza l. Tüzes Gábor
Anghel Atanáz 75–78, 157, 200
Antalffy János 157, 169, 179, 185, 201
Antonius atya 145
Apafi Mihály, I. 62, 74, 84, 109, 135, 143, 145, 191, 194–195
Apafi Mihály, II. 85, 135, 147, 160, 195
Apor István 17, 155, 163, 165, 167–168, 170–171, 173–174, 179, 188
Aristakēs (Aristakēs At'oṛakal), II. 89
Aršakuni-dinasztia 25
Ašot Bagratuni 32
Aszpurakész (Aspurakēs), I. katholikosz 24
Augusztinowicz, Johannes (Yovhannēs) Tobias 113, 192–193
Avedik Félix 20
Avedik Lukács 186
Awedik Ilovc'i 42, 50, 89

B
Baán István 15
Baberdac'i, Łazar 91
Babgēn (Babgēn Ot'msec'i), I. katholikosz 27
Bacsinszky András 71, 74
Bagi Éva 21
Bagratuni család 32
Bagratuni, Smbat 30
Bakács Bernadett 156
Ballingh János 68
Balogh János 148–149
Balogh Miklós 59
Bandini, Marco 83
Bánffy György 135, 148–149, 171
Bárány Lukács 20, 142, 179, 183
Baranyi Pál László 74–76
Barberini, Carlo ifjabb 103, 139–140, 172–174, 182
Barsauma 27
Basil 38–39
Báthori István 81
Benda Kálmán 15, 19
Benke István 169
Benkő József 86
Benkovich Ágoston 70, 75
Berkuce, Giovanni Battista 105
Bernatowicz, Johannes 93–94, 114, 131
Bernatowicz, Zacharia 51
Bertalan, Szent 23
Bethlen Miklós 71, 135, 145, 147, 155, 171, 174
Bizánczy György 72–73
Bogdanski, Johannes 108
Boldanec'i, Yovhannēs 90
Bóna Gábor 21
Bonalini, Giuseppe 146, 150–152, 166–175, 178–182, 199
Bonesana, Francesco 55, 93–95, 97–102, 104–105, 113, 117, 129–131, 133–135, 140, 142, 145–146, 153, 199
Bonifác, VIII., pápa 35
Bögözi László 188
Bradács János 74

Budachowicz, Lazar 133–134, 162–164, 170, 173, 182–183, 192
Buonvisi, Francesco 136
Bussy, Jean Louis Rabutin de 163, 173, 183
Bzensky, Rudolf 18–20, 84, 86, 105, 117–118, 125, 132, 176, 185, 197
Bžškeanc', Minas 88

C
Cantelmi, Giacomo 86, 98–100, 102, 125, 127–128, 130–134, 136–140, 160, 199
Cantemir, Antioh 177, 180
Caraffa, Antonio 58, 135
Cassanate, Girolamo 139–140
Černojević, Arsenije 64–66
Cerri, Urbano 105
Chigi, Flavio 103, 139–140
Colonna, Federico Ubaldi-Baldeschi 103, 139–140
Costea, Nicolae 181
Croce, Andrea Santa 120, 129, 142, 153, 155, 162, 168–169, 172, 174
Cybo, Edoardo 86, 95, 98, 100, 103–104, 108, 112–113, 120, 122, 124, 127, 129, 131, 134, 136, 139–140, 142, 146, 150, 152, 178
Cziffra Luszig Jakab 16
Czuros József 107
Cserei Mihály 156, 183
Csete István 169
Csíki Marcel I 83, 187

D
Damokos Kázmér 141, 201
Dániel Tódor (T'ēodoros Daniēłean) 85
Daniēłean, Minas 107
Davia, Giovanni Antonio 160, 167, 169, 173–175, 182
Dávid (Dawit' Vałaršapatec'i), V. katholikosz 46–47
De Camelis József 70–73, 200–201
Doszitheósz 75, 77
Dragoman, K'ristop'or 107
Dubrović 63
Duca, Constantin 177
Duca, Gheorghe 115

E
Éble Gábor 20
Ēdilbēy, Yovhannēs 185
Ełia 192
Eliazár (Ełiazar Ayntapc'i), I. katholikosz 92, 116, 139
Ēranos 83
Eriwanc'i, Israël 166
Erzurumec'i, Ełia 192
Erzurumec'i, Xač'atur Aṛak'elean (Arzerumec'i) 122, 190
Esterházy Pál 58–59, 194
Eutükhész, Alexandriai 27–28, 42, 166
Ezrás (Ezr P'aṛažnakertac'i), I. katholikosz 31

F
Fabroni, Carlo Aogostino 154–155, 167, 180
Fáraó Simon 178
Fausztosz, Bizánci (P'awstos Buzand) 26
Fazekas István 15, 158
Fenessy György 70–71
Fillipovics Polikárp 72–73
Flämitzer, Johann 58
Fótiosz, I. konstantinápolyi pátriárka 32
Fracano, Luca 168
Fülöp herceg 36
Fülöp (P'ilipos Ałbakec'i), I. katholikosz 53, 90, 115, 121

G
Galano, Clemente 54–55, 91, 93, 97
Galla Ferenc 15, 158, 190
Gallad, Nicolaus 192
Gandran, Azbēy Hērj 83
Garampi, Giuseppe 15
Garsoïan, Nina 25
Gaspar 166
Gazdovits Miklós 57, 142, 150
Gebhardt (Geburt) Kristóf 168
Gergely (Grigor Anawarjec'i), VII. katholikosz 35
Gergely (Grigor Makuec'i Ĵalalbēkean), X. katholikosz 89
Gergely (Grigor Musabēgean), IX. katholikosz 41
Gergely (Grigor Tłay), IV. katholikosz 33
Gergely (I.) katholikosz (Surb Grigor Lusaworič', Világosító Szent Gergely) 23, 25, 48, 133, 138, 196
Gergely, II. „Hitvalló" Szent (Surb Grigor Vkayasēr) katholikosz 34
Gergely, VII. pápa 34
Gergely, IX. pápa 41

Gergely, XI. pápa 36
Gergely, XV. pápa 48
Germanosz, I. Szent, konstantinápolyi pátriárka 32
Govrikean, Grigor (Kovrig Gergely) 20, 84
Guy, I. (Lusignan, Lusinean) 37
Gyula, III. pápa 45
Gyulafi László 148

H
Habsburgok 85
Halászi István 169
Halecki, Oscar 49
Haskó Jakab 59
Hérakleiosz 31
Hethum (Het'um), II. 35
Hevenesi Gábor 18, 75, 117, 197
Hodermárszky János 72–73
Hodinka Antal 15, 164
Homonnai Drugeth György 68
Homonnai Drugeth János 69
Horvát Márton 84
Hunanean, Vardan 49, 55–56, 89–103, 107, 109, 112–114, 116–117, 120, 122–128, 130–132, 134, 137, 140, 142, 153, 160, 164, 167, 169–170, 173–174, 179–180, 182, 192–193, 197–199, 201

I
Ilia András 86, 118
Illyés András 156, 177, 187, 201
Ilovec'i, Xač'atur 89
Ince, XI., pápa 56, 137–138
Ince, XIII., pápa 78
István (Step'anos Salmastec'i), V. katholikosz 45–46
Izabella (Zabēl) 36
Izsák püspök 92
Izsák (Sahak Jorop'orec'i), III. katholikosz 32
Izsák (Sahak Part'ew), I. Szent, katholikosz 27
Izsák (Sahak vardapet) 90
Izsák (Šahak), I. manazkerti katholikosz 24
Izsák, I. (Angelosz) 33
Izsák, I. (Sahak K'ilisc'i) kilikiai katholikosz 93, 120–121

J
Jacubowicz, Emmanuel 162
Jakab (Yakob Julayec'i), IV. katholikosz 92, 116, 127
Jakab (Yakob Ssec'i), III. katholikosz 89
Jakab Antal 20
Jakabffy János 152
Jáklin Balázs 59
Jakubowicz, Sahak 162
Jakusity Anna 69
Jakusity György 69
János (Yovhannēs Bagaranc'i), III. katholikosz 29
János Kázmér, II. 53
János, Palaiologosz VIII., bizánci császár 38
János, „Történész", V. (Yovhannēs Patmaban Drasxanakertac'i) katholikosz 33
János, XXII., pápa 36
Jány Ferenc 64–65
Jegenyei Menyhért 188
Jenő, IV. pápa 38–40
József, konstantinápolyi pátriárka 38
József, I. 184
Julianosz, Halikarnasszoszi 28
Jusztinianosz (Rhinometosz), II. 32
Jusztinosz, I. 28

K
K'olanjian, Suren 21, 86–88, 116
Kada István 141, 201
Kaffayec'i, Xač'ik 81
Kaffayec'i, Yovhannēs 192
Kallinikosz 65
Kaminszky Petronius 70–72
Kapi Erzsébet 174
Kapi Gábor 157, 174
Kaprinay István 18
Karácsony János 152
Karapet (Karapet Sisc'i), I. katholikosz 41
Károly, III. 71, 73, 79, 188–189
Katapán Márton 20
Katkó Gáspár 84
Kázmér, III. (Nagy) 50
Kelemen, XI., pápa 72
Kelemen, XIV., pápa 73
Keresztély Ágost 189
Kesarac'i, Grigor 52
Kévorkian, Raymond Haroutioun 15
Khrisztofórosz 182
Kieremowicz, Johannes 116
Kirakosz (Kirakos Virapec'i), I. katholikosz 41
Kisdy Benedek 69
Kiss Sebestyén 188

Klein, Johannes 171
Kollonich Lipót 58, 60–62, 64, 66–67, 70–71, 76, 141, 152–153, 155, 157–158, 169, 173, 194
Konstantin (Konstandin Vahkac'i), VI. katholikosz 37, 39, 41–42
Konsztansz, II. 31
Koriwn 27
Kovács Bálint 16–17, 22
Kovrig Gergely l. Govrikean, Grigor
Kozák Jakab 87
Kölönte Béla 187
Krupeczky, Athanasius 68
Kürillosz, Szent, alexandriai pátriárka 149
Kürion (Kiwrion) 30

L
Lajos, I. (Nagy) 81
Lakatos István 152
Lambronac'i, Nersēs, Tarszosz püspöke 33, 35
Leó (Lewon), I. fejedelem 37
Leó, I. Nagy Szent, pápa 28, 30, 149
Leó, I. Nagy (Lewon Mec) örmény király 34, 36
Leó (Lewon) IV. 37
Lipót, I. 64–65, 70–71, 74, 76, 78, 83–85, 135–136, 142–143, 155–156, 188
Lippay György 68
Ljubibratić, Petar 66
Lotaringiai Károly 135
Lucius, III. 34
Lukácsy Kristóf 20, 84, 86, 105, 117–119, 125
Lusignan-dinasztia 37
Lutioli, Giuseppe 19

M
Makedón-dinasztia 43
Mamikonean, Vardan 26–27
Manuél, I. (Komnénosz) 33
Mač'ewan, Melk'ior 166
Mardiros, Stefano 108
Mária Terézia 71, 202
Markos 37, 39
Martelli, Francesco 105–106
Martiros 38
Márton 80
Márton, V., pápa 81
Mártonffy György 17, 78, 189, 201
Mattheianovich, Elia 177
Maurikiosz 29
Mazarec'i, Azaria 166
Medvés Merig János (Yovhannēs Merikean) 105
Mehmet, II. (Hódító) 44
Mełrec'i, Eremiay 122
Melkiszedek (Melk'isēt' Gałnec'i) 46–51, 57, 90
Mendrul, Elia 15, 87, 107, 131, 132, 137, 145, 156, 158–177, 180, 182, 188–189, 198, 200, 231, 233–234, 240–242
Merczis Tamás 169
Meszrop (Mesrop Artazec'i), I. katholikosz 50
Meszrop (Mesrop Kaffayec'i) 51
Meszrop Mastoc (Mesrop Maštoc') 23, 27
Meyendorff, John 25
Mihalić, Gabriel 64
Mikes Mihály 156, 183
Miklós, Szent (Nikolaosz Müsztikosz), I. konstantinápolyi pátriárka 33
Mntrul, Ełia K'ristosatur l. Mendrul, Elia
Moldován Gergely 20
Molnár Antal 15, 20
Montecorvino, Giovanni 35
Mopszuesztiai Theodórosz 26–27
Moretti, Giacomo 113, 133
Moschero, Luigi (Ludovico) 192
Mózes (Movsēs Ełiwardec'i), II. katholikosz 29–30
Mózes (Movsēs Tat'ewac'i), III. katholikosz 49, 52
Mózes, C'urtawi püspöke (Movsēs C'urtawc'i) 30

N
Nagyszeghi Gábor 77, 200
Nahapet (Nahapet Urhayec'i), I. katholikosz 170
Nałaš, Mkrtič' 41
Naprághy Demeter 157
Nasredinean, Grigor II. 39, 41–42, 50
Nasredinean, Yovhannēs I. 89
Nastur atya 145
Naxšun, Yovhannēs 15, 145, 149, 172–173, 175, 200
Nersesowicz, Deodatus 94–96, 99, 104–105, 107–108, 110, 126–127, 137, 139, 172–174, 180–182, 198–199, 201
Nersēs pap 186
Nerszész (Nersēs Bagrewandac'i), II. katholikosz 28

Nerszész (Nersēs Part'ew), I. Szent, katholikosz 25–26
Nesztóriosz 26–27
Niederhauser Emil 21
Nigošean, Astuacatur (T'ēodoros) 145, 147, 150–151, 159, 164, 198, 200
Nikołōs 83
Nilles, Nicolaus 19
Nizet, François 177
Novák Péter 152

O
Orbán István 58
Orbán, VIII., pápa 47–49, 64
Ōrbēlean, Step'anos 35

P
Pál Judit 17, 21, 87–88
Pál, III. pápa 45
Pál, V. pápa 63
Pallavicini, Opizio 93–94, 96–98, 108–109, 112–113, 116–118, 120, 122–123, 125, 127, 131, 139, 173
Paluzzi, Vito 83
Parčević, Petar (Parchevich, Pietro) 104
Paronean, Minas 107
Parthenus Péter 69
Pataki Nemes János 78–79
Pekry Lőrinc 184
Péter János 81
Petrowicz, Gregorio 15, 21, 100, 116, 119, 125, 146
Piazza, Giulio 188–189
Pidoux, Louis (Aloisius) Marie 55
Pignatelli, Francesco 180–181
Pingiryan, Gayane 21
Piromalli, Paolo 53, 201
Potoczky, Vardan Martinus 131, 137, 147, 150, 159–160, 163–164, 166–168, 175, 188, 198, 200
Proklosz, Szent, konstantinápolyi pátriárka 27

R
Ṛošk'ay, Step'anos Step'anosean l. Roszka
Racoviţă, Mihai 177, 184
Radziejowski, Michál Stefan 103, 139
Raić, Longin 64
Rákóczi Ferenc, II. 17, 71–73, 183–184
Rákóczi György, I. 68–69
Roszka, Stefano Stefanowicz (Step'anos Step'anosean Ṛošk'ay,) 19, 23, 28, 38, 46, 48, 51, 56–57, 92, 113, 121, 123, 133–134, 178, 182, 192, 201
Ruset, Anton 85–86
Ṛusot, Anat'olios 85, 86, 90–91, 114, 116
Rutskij, Veljamin 64

S
Sacripante, Giuseppe 186
Sándor, I. (Jó) 82
Sándor, VIII., pápa 70, 138–139, 141
Santini, Marco Antonio 184
Sargis 37, 39
Sávai János 15, 19
Scalimoli da Castellana, Andrea 53
Schütz Ödön 15, 21
Sebēos 31
Semiramkertac'i, Yovhannēs 108
Sereno Ferenc 87
Seres István 158
Serikean, Nastur 165
Serikean, Yovhannēs 162
Shore, Paul 15
Silvestri, Bernardino 161
Simon (Simēon vardapet) 89
Sobieski János, III. 93
Sorger György 113
Sorger Mihály 162
Spada 188
Spinola, Giulio 74, 139, 190
Stipide, Francesco Antonio Renzi da 178
Suč'ovc'i, Anatolios 91
Suč'ovc'i, Andreas 91
Suč'ovc'i, Simēon 90
Suč'ovc'i, Yovhannēs 90
Szafavida-dinasztia 44
Szafi, II. 93
Szalinai János 69
Szanatruk király 23
Szászánidák 25, 26, 29, 42
Száva Tibor 111, 191
Szebelébi Bertalan 106, 150, 157, 168–169, 171, 174, 185, 195, 201
Széchényi György 58–59, 109
Széchényi Pál 59
Szelepcsényi György 64, 109
Szelim, I. (Vad) 44
Szenthe Bálint 58
Szentiványi Márton 75
Szerémi Teofil 74–76, 157

Szergiosz (Sargis Miwsayl), III. katholikosz 89
Szevérosz, antiókhiai pátriárka 28, 42
Szilveszter, I. pápa 138, 196
Szongott Kristóf 20, 86

T
Tádé, Szent 23
T'omas 38
Tamás, I. konstantinápolyi pátriárka 30
Tanara, Sebastiano Antonio 151, 155
Taplóczai (Templokai) Görög István 105
Taraszovics Vazul 68–69
Tassi d'Assisi, Angelo 54
Telekessy István 72–73
Temesváry János 20
Teodorowicz, Elia 160
Terlickij, Metod 64
Terzinc'i, Yovhannēs 48
Theodósziosz 75
Thorma Miklós 148–149
Thököly Imre 135, 151
Tiflisec'i, Petros 122
Timurlenk 80
Tisca, Ion 77, 200
Tódor (T'ēodoros Kilikec'i), I. katholikosz 89
Torosowicz, Nikol 49–57, 82, 90–94, 96, 100–101, 103, 110, 115–116, 120, 126–128, 131, 162, 181, 199
T'orossean, Ełia 167
T'orossean, Simēon 81
Tóth István György 15
T'oxat'ec'i, Minas Alēk'sanean-Zilifdarean 12, 19, 82, 84–86, 90, 104–106, 108, 111, 113–124, 126–127, 130–132, 134–135, 153, 160, 171, 176, 178, 197
Trdat, I. 23
Trócsányi Zsolt 21, 87, 158
Trombetti, Stefano 199
Tucci, Francesco 182, 199
Tüzes Gábor 58–59

U
Ugron János 183
Ulászló, IV. 53

V
Vahan (Vahan Siwnec'i), I. katholikosz 33
Vanoviczi János 69
Vanyó Tihamér 15, 158, 164, 186
Vardanean, Awk'sēnt 186
Vardanean, T'ēodoros I. Wartanowitz, Theodor
Vardik Martiros 83
Veterani, Federico 110, 129, 146–148, 150–154
Világosító Szent Gergely I. Gergely (I.) katholikosz
Vinniczky György 72
Virmondt, Damiano 154, 186
Virziresco család 170
Virziresco, Łukas (Lukács, Luca) 107, 111, 191
Virziresco, K'ristop'or 191
Virziresco, Ladislavo 191
Virziresco, Oxendio 8, 12–21, 62, 80, 86–87, 92, 95, 100, 104–120, 122–134, 136–168, 170–194, 196–202
Virziresco, Step'anos (Stefano, István) 111, 191
Virziresco, T'ēodor 191
Visconti, Giovanni Morandi 187
Vizkeleti Zsigmond 87, 117, 169–170, 174
Vörös Antal 21, 88
Vrtanja, Simeon 63

W
Wartanowicz, Theodor (Vardanean, T'ēodoros) 55–56, 91, 113–114, 123, 126–133, 135–136
Welikyj, Athanasius 15, 122
Wittelsbach Konrád 34

X
Xosrov, II. 29

Y
Yazdagird, III. 26
Yerusałēmc'i, Aṛak'el 166
Yiak'intos 38–39
Yovak'im 38
Yovhannēs, Simēon fia 145

Z
Zakariás (Zak'aria Jagec'i), I. katholikosz 32
Zakariás (Zak'ariay Ałameanc', Zaccaria Agam) 48, 113
Zénón 27
Zorčić, Pavel 64

MTA Történettud. Intézet könyvtára BUDAPEST

Nagy Kornél 1973-ban született Szőnyben (ma: Komárom). A tatabányai Szabó József Geológiai Szakközépiskolában érettségizett. Történelem és középkorász szakos diplomáit a Miskolci Egyetemen és a budapesti Közép-Európa Egyetemen szerezte. Eközben vendéghallgatóként Schütz Ödön professzor armenisztikai előadásait látogatta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Egyetemi tanulmányai során rendszeresen járt ki Velencébe, ahol a Ca' Foscari Egyetem armenisztikai kurzusait hallgatta. Ezt követően doktori ösztöndíjas lett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területe az Örmény Apostoli Egyház és az Apostoli Szentszék kapcsolatai a kora újkorban. E témában a hazai közgyűjtemények mellett Jerevánban, Erdélyben, Rómában és a Vatikánban folytat levéltári kutatásokat. Az erdélyi örmény egyház uniójáról írott doktori értekezését 2009 tavaszán védte meg. 1999 és 2005 között megbízott előadóként armenisztikai kurzusokat tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. 2005 óta a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (jelenleg MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) tudományos munkatársa.

Ára: 3200 Ft

ISBN 978 963 9627 43 7

9 789639 627437